

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 20

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендірулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 12 від 28.12.2020 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Гугнін Е.А.**ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ
(НА ПРИКЛАДІ АНЕКСІЇ КРИМУ).....13**Щерба О.І.**ПОВЕДІНКА СПОЖИВАЧА: ВПЛИВ ПІСЛЯКУПІВЕЛЬНОГО
ЗАДОВОЛЕННЯ ТА ПІСЛЯКУПІВЕЛЬНОГО ДИСОНАНСУ..... 20**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Горпинич О.В., Жадан А.Р.**

СУБКУЛЬТУРА ГЕЙМЕРІВ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН СУЧАСНОСТІ..... 26

СЕКЦІЯ 3**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Асєєва Ю.О.**

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ КІБЕРАДИКТИВ..... 31

Баєва К.О.МИРОВОЗРЕНЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ КАК ГЛАВНЫЙ ЛИЧНОСТНЫЙ АКТИВ
ДЛЯ ДОБРОВОЛЬНОЙ ПРОЭКОЛОГИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ.....36**Короход Я.Д.**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ОКРЕМІ АСПЕКТИ).....41**Матейко Н.М.**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ
ВІЙСЬКОВИХ ТА НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ЇЙ.....45**Савченко М.С.**ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОКУРОРА:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ.....50**Степаненко Л.В.**ЕМОЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ В СИСТЕМІ
ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПСИХОЛОГІВ.....56**СЕКЦІЯ 4****ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ****Александров Ю.В.**ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПАТРУЛЬНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ
ЗАЛЕЖНО ВІД СТАЖУ РОБОТИ.....62

Бацилєва О.В., Резніченко О.О. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОДІАГНОСТИКИ СТРАХІВ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ.....	69
Білецька Т.В., Купчишина В.Ч. ПОШИРЕННЯ ДЕВІАЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ.....	77
Bilous R.M., Soshenko S.M., Sizova K.L. PROFESSIONAL MOTIVATION OF FUTURE TEACHERS: PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT.....	82
Булгакова О.Ю., Азаркіна О.В. ВЗАЄМОДІЯ «БАТЬКО – ДИТИНА» ЯК ЧИННИК УСПІШНОГО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	87
Вінник Н.Д. ДУХОВНА КУЛЬТУРА ПЕДАГОГА: ПРИНЦИПИ, УМОВИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....	90
Дрозд О.В. ФЕНОМЕН КОНТРПЕРЕНОСУ В АНАЛІТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ МАРІО ЯКОБІ.....	95
Кириченко Т.В. СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ СТАНОВЛЕННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ.....	100
Компанович М.С. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПАЦІЄНТІВ-ПІДЛІТКІВ ІЗ ВЕГЕТО-СУДИННОЮ ДИСТОНІЄЮ.....	106
Корнієнко І.О. УЧНІВСЬКА МОЛОДЬ І ПРОБЛЕМА ВАНДАЛІЗМУ В СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	112
Кролівець Ю.В. РОЛЬ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ В ПРОЦЕСУАЛЬНОСТІ РОЗПОВІДАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	117
Лазор К.П. ФОРМИ ПРОЯВУ СТРЕСУ В ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА.....	122
Макарова О.П. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	126
Мартинюк Ю.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ МАТЕРІВ.....	130
Матвієнко Л.І., Кузін К.Ю. ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТРАТЕГІЙ СТРЕС-ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ У ФРИЛАНСЕРІВ.....	135

Мороз Р.А. ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ.....	141
Ніколаєнко С.О., Іоніна А.А. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	146
Реут Є.О., Могильний І.М. ДОСЛІДЖЕННЯ СИЛИ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ І СТІЙКОСТІ УВАГИ СПОРТСМЕНІВ (НА ПРИКЛАДІ КАРАТЕ ТА ВЕСЛУВАННЯ АКАДЕМІЧНОГО).....	151
Свідовська В.А. ПРОВІДНІ МОДЕЛІ РЕАБІЛІТАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНИХ ОСІБ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	155
Цибух Л.М., Бадюл Л.М. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОМУНІКАТИВНИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ.....	161
Чайка І.В. ФАСИЛІТУЮЧА ДІАЛОГІЧНА КОМУНІКАЦІЯ У СІМ'ЯХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	166
Чернишов В.О. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ВИВЧЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ КУРСАНТАМИ З УРАХУВАННЯМ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ.....	171
Якимчук Г.В. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ.....	176
СЕКЦІЯ 5	
ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ	
Ічанська О.М., Закревська А.І. КОМПОНЕНТИ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК РЕСУРСИ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ БОРТПРОВІДНИКІВ.....	183
Каткова Т.А., Титаренко О.І. ВПЛИВ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОРГОВИХ АГЕНТІВ НА ВИНИКНЕННЯ СИНДРОМУ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ.....	188
СЕКЦІЯ 6	
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
Амплеєва О.М., Юрчук Д.О. ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	193
Байдик В.В. ПИТАННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДІТЕЙ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ.....	198

Великодна М.С. ЧОМУ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ГОВОРИТИ ВАЖЧЕ, НІЖ ПРО ІНШІ ТРАВМІВНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ? ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД.....	203
Воляннюк Н.Ю., Ложкин Г.В., Колосов А.Б. ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ КОМАНДЫ.....	207
Hubeladze I.H. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SENSE OF OWNERSHIP REALIZATION IN SOCIAL NETWORKS.....	214
Дроздова Л.В. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ БРЕХЛИВОСТІ З ДИФЕРЕНЦІЙНИМИ ТИПАМИ РЕФЛЕКСІЇ В КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ.....	220
Зімовін О.І., Літвякова В.Ю. ДИСКУРСИ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	226
Клочко А.О. ТИПИ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА ЛІДЕРСЬКОЮ ПОЗИЦІЄЮ: ЗВ'ЯЗОК ІЗ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ, ЯКІ ВІДОБРАЖАЮТЬ ВЗАЄМОДІЮ ОСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МЕНЕДЖЕРА.....	234
Кравчук С.Л., Ковпак Т.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ПРОЩЕННЯ.....	239
Лящ О.П., Яцюк М.В., Кашараба І.О., Шимон К.О. ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГІВ ЗАКЛАДУ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ.....	245
Overchuk V.A., Kushnir Yu.V. FEATURES OF REALIZATION OF INTERNAL OPPORTUNITIES AND PERSONAL POTENTIAL OF PERSONS WITH DISABILITIES IN SOCIALLY SIGNIFICANT ACTIVITY.....	251
Позняк С.І. ЯКИХ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПОТРЕБУЄ ВЗАЄМОДІЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: НАСТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ.....	255
Поцулко О.А. ФЕНОМЕН ПРОБЛЕМИ ЛІВОРУКОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ.....	261
Саврасов М.В., Сафіян Д.В. СТИСЛА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ДО СУЧАСНИХ УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	267
Тарасова Т.Б. ДО ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО КУРСУ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	272

Шапочка Є.А.

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ БАТЬКІВ ЯК ЧИННИК ВАЖКОГО ПЕРЕБІГУ
АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ В ЇХНІХ ДІТЕЙ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ:
РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....279

Яцина О.Ф.

МІЖ ПОТРЕБОЮ І ЗАЛЕЖНІСТЮ: ТРАНСГЕНДЕРНІСТЬ
У ФОКУСІ ПСИХОТЕРАПІЇ.....285

CONTENTS

SECTION 1**THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY****Huhnin E.A.**HYBRID WAR AS A TECHNOLOGY OF EXTERNAL INFLUENCE
(ON THE EXAMPLE OF THE ANNEXATION OF CRIMEA)..... 13**Shcherba O.I.**A CONSUMER BEHAVIOR:
THE IMPACT OF POST-PURCHASE
SATISFACTION AND POST-PURCHASE DISSONANCE..... 20**SECTION 2****SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Horpynych O.V., Zhadan A.R.**SUBCULTURE OF GAMERS
AS A SOCIAL PHENOMENON OF MODERNITY..... 26**SECTION 3****GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Asieieva Yu.O.**FEATURES OF ATTITUDE TO YOURSELF
OF CYBER-ADDICTION..... 31**Baieva K.O.**WORLDVIEW POSITION AS THE MAIN
PERSONALITY ASSET FOR VOLUNTARY
PRO-ENVIRONMENTAL ACTIVITIES..... 36**Korokhod Ya.D.**HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGY
AT THE LATE OF THE XIX – EARLY XX CENTURY
(SOME ASPECTS)..... 41**Mateiko N.M.**PSYCHOLOGICAL FACTORS OF SUICIDAL BEHAVIOR
OF MILITARY AND DIRECTIONS OF ITS PREVENTION..... 45**Savchenko M.S.**PSYCHOLOGY OF PROFESSIONAL FUNCTIONING
OF THE PROSECUTOR: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
MODEL OF RESEARCH..... 50**Stepanenko L.V.**EMOTIONAL TRAITS IN THE SYSTEM
OF EMOTIONAL SELF-REGULATION OF PSYCHOLOGISTS..... 56

SECTION 4 PERSONALITY PSYCHOLOGY

Aleksandrov Yu.V. FEATURES OF THE SELF-CONCEPT OF PATROL POLICEMEN DEPENDING ON LENGTH OF SERVICE.....	62
Batsylieva O.V., Reznichenko O.O. PECULIARITIES OF PSYCHODIAGNOSIS OF FEARS IN ADULTS.....	69
Biletska T.V., Kupchyshyna V.Ch. THE PREVALENCE OF DEVIATION IN ADOLESCENT ENVIRONMENT: WAYS OF PREVENTION.....	77
Bilous R.M., Soshenko S.M., Sizova K.L. PROFESSIONAL MOTIVATION OF FUTURE TEACHERS: PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT.....	82
Bulhakova O.Yu., Azarkina O.V. «PARENT-CHILD» INTERACTION AS A FACTOR OF SUCCESSFUL DISTANCE LEARNING FOR PRIMARY SCHOOL CHILDREN.....	87
Vinnyk N.D. THE PEDAGOGUE'S SPIRITUAL CULTURE: PRINCIPLES, CIRCUMSTANCES, DEVELOPMENT TRENDS.....	90
Drozd O.V. THE PHENOMENON OF COUNTER TRANSFER IN MARIO YAKOBI'S ANALYTICAL PSYCHOLOGY.....	95
Kyrychenko T.V. ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF ETHNOPSYCHOLOGICAL APPROACH IN THE STUDY OF FORMATION OF PATRIOTIC FEELINGS OF PERSONALITY.....	100
Kompanovych M.S. PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF ADOLESCENT PATIENTS WITH VEGETO VASCULAR DYSTONIA.....	106
Korniienko I.O. STUDENT YOUTH AND THE PROBLEM OF VANDALISM IN SOCIETY: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT.....	112
Krolivets Yu.V. THE ROLE OF INTERNAL SPEECH IN THE STORYTELLING PROCESS.....	117
Lazor K.P. FORMS OF STRESS IN A POLITICAL LEADER.....	122
Makarova O.P. THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF CIVIC IDENTITY.....	126
Martyniuk Yu.O. PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF EMOTIONAL STATES OF MOTHERS.....	130

Matviienko L.I., Kuzin K.Yu. PERSONAL DETERMINANTS OF STRESS-OVERCOMING STRATEGICS OF FREELANCERS' BEHAVIOR.....	135
Moroz R.A. THE PROGRAM OF PSYCHOCORRECTION OF EMOTIONAL EXPERIENCES OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WHO HAVE EXPERIENCED TRAUMATIC EXPERIENCE.....	141
Nikolaienko S.O., Ionina A.A. EMPIRICAL STUDY OF VALUE ORIENTATIONS OF MILITARY SERVANTS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....	146
Reut Ye.O., Mohylnyi I.M. STUDY OF THE STRENGTH OF THE PROPERTIES OF THE NERVOUS SYSTEM AND THE STABILITY OF THE ATTENTION OF ATHLETES (ON THE EXAMPLE OF KARATE AND ACADEMIC ROWING).....	151
Svidovska V.A. LEADING MODELS OF REHABILITATION OF DRUG ADDICTS: FOREIGN EXPERIENCE.....	155
Tsybukh L.M., Badiul L.M. FUTURE MANAGERS' FEATURES OF COMMUNICATION QUALITIES.....	161
Chaika I.V. FACILITATING DIALOGUE COMMUNICATION IN FAMILIES OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS.....	166
Chernyshov V.O. PSYCHOLOGICAL ACCOMPANIMENT OF RULES OF TRAVELLING MOTION STUDYING BY STUDENTS TAKING INDIVIDUAL FEATURES.....	171
Yakymchuk H.V. THE PARTICULARITIES OF PHYCOLOGICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH THE SEVERE SPEECH DISORDERS.....	176
SECTION 5	
PSYCHOLOGY OF WORK	
Ichanska O.M., Zakrevska A.I. COMPONENTS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS STEWARDESS RESILIENCE RESOURCES.....	183
Katkova T.A., Tytarenko O.I. INFLUENCE OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF SALES AGENTS ON THE OCCURRENCE OF PROFESSIONAL BURNOUT SYNDROME.....	188
SECTION 6	
SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY	
Amplieieva O.M., Yurchuk D.O. PECULIARITIES OF NON-VERBAL COMMUNICATION OF PERSONALITY.....	193

Baidyk V.V. THE ISSUE OF THE DOMESTIC VIOLENCE AGAINST CHILDREN DURING DISTANCE LEARNING.....	198
Velykodna M.S. WHY IS IT HARDER TO TALK ABOUT THE HOLODOMOR OF 1932–1933 THAN ABOUT OTHER TRAUMATIC EVENTS IN UKRAINE? PSYCHOANALYTICAL VIEW.....	203
Volianiuk N.Yu., Lozhkyn H.V., Kolosov A.B. FORMATION OF THE REPRESENTATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SPACE OF THE TEAM.....	207
Hubeladze I.H. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SENSE OF OWNERSHIP REALIZATION IN SOCIAL NETWORKS.....	214
Drozdova L.V. INTERRELATIONSHIPS BETWEEN LYING AND DIFFERENTIAL TYPES OF REFLECTION IN ACQUISITIVE CRIMINALS-RECIDIVISTS.....	220
Zimovin O.I., Litviakova V.Yu. DISCOURSES OF JUSTICE AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....	226
Klochko A.O. TYPES OF LEADERSHIP OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS BY LEADERSHIP POSITION: RELATIONSHIP WITH CHARACTERISTICS THAT REFLECT THE INTERACTION OF EDUCATIONAL ORGANIZATION.....	234
Kravchuk S.L., Kovpak T.V. PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL INTELLECT AND TENDENCY TO FORGIVENESS.....	239
Liashch O.P., Yatsiuk M.V., Kasharaba I.O., Shymon K.O. THEORETICAL MODEL OF PROFESSIONAL BURNOUT OF TEACHERS OF BOARDING SCHOOLS.....	245
Overchuk V.A., Kushnir Yu.V. FEATURES OF REALIZATION OF INTERNAL OPPORTUNITIES AND PERSONAL POTENTIAL OF PERSONS WITH DISABILITIES IN SOCIALLY SIGNIFICANT ACTIVITY.....	251
Pozniak S.I. WHAT CITIZENSHIP COMPETENCIES ARE NECESSARY FOR INTERACTION IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: ATTITUDES OF UNIVERSITY AND SECONDARY SCHOOL STUDENTS.....	255
Potsulko O.A. THE PHENOMENON OF THE PROBLEM OF LEFT-HANDEDNESS THROUGH THE PRISM OF SOCIAL ADAPTATION.....	261
Savrasov M.V., Safiiian D.V. SHORT DESCRIPTION OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF FORENSIC EXPERT IS TO MODERN TERMS OF PROFESSIONAL ACTIVITY.....	267

Tarasova T.B.

TO THE PROBLEM OF COMMUNICATION OF FIRST YEAR
STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS..... 272

Shapochka Ye.A.

LABOR MIGRATION OF PARENTS AS A FACTOR
IN THE SEVERE COURSE OF ALCOHOL ADDICTION
IN THEIR ADULT CHILDREN: RESEARCH RESULTS..... 279

Yatsyna O.F.

BETWEEN NEED AND DEPENDENCE: TRANSGENDER
IN THE FOCUS OF PSYCHOTHERAPY..... 285

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ (НА ПРИКЛАДІ АНЕКСІЇ КРИМУ)

HYBRID WAR AS A TECHNOLOGY OF EXTERNAL INFLUENCE (ON THE EXAMPLE OF THE ANNEXATION OF CRIMEA)

У статті узагальнено інтерпретації гібридної війни в Україні та сформульовано авторське визначення гібридної війни як технології зовнішнього впливу на емпіричному матеріалі подій анексії Криму.

Узагальнення наведених вище досліджень гібридної війни дало підстави сформулювати визначення гібридної війни як технології впливу зовнішніх центрів влади, змістом якої є поєднання: а) культурного колоніалізму та імперіалізму (війни сенсів) через культурних трендсетерів, б) руйнівного та дестабілізуючого медіа-аранжування; в) кризостворюючої активності груп політичних емісарів в органах влади та управління, «політичних активістів» в організації масових безпорядків; г) приватних армій олігархату (фактично – озброєного криміналітету) та в захопленні влади; д) кураторів спецслужб та церкви в мобілізації сепаратистських мілітарних формувань.

У висновках відзначено, що спільним для концептуального поля гібридної війни є поєднання в самій війні складників культурного протистояння, медійно-пропагандистського аранжування, політичного емісаріату та «політичних активістів», участі приватних армій та кримінальних угруповань, вторинного підключення підрозділів спецслужб та церкви для курування сепаратистських мілітарних формувань в регіонах.

Наголошено, що розмивання відмінностей між війною та не-війною, включення культурно-пропагандистських, медійних, політично-абсентистських технологій дозволяє залучати до такої війни недержавних акторів та маскувати саму гібридну війну під нерегулярні інтервенції (антитерористичні операції, стабілізаційні операції, дії з знешкодження партизан) та приховувати інтенції зовнішнього впливу, подаючи самі військові дії як наслідки внутрішнього конфлікту та політичної кризи.

Ключові слова: гібридна війна, зовнішній вплив, анексія Криму, глобалізація, міжнародний конфлікт, культурна трансгресія, поствестфальська система.

The article summarizes the interpretations of the hybrid war in Ukraine and formulates the author's definition of the hybrid war as a technology of external influence on the empirical material of the events of the annexation of Crimea.

The generalization of the above studies of hybrid war gave grounds to formulate the definition of hybrid war as a technology of influence of external centers of power, the content of which is: a) a combination of cultural colonialism and imperialism (war of meanings) through cultural trendsetters; c) crisis-creating activity of groups of political emissaries in government and administration, "political activists" in the organization of mass riots; d) private armies of the oligarchy (in fact - armed crime) and in the seizure of power; e) curators of special services and the church in the mobilization of separatist military formations.

The conclusions noted that common to the conceptual field of hybrid warfare is the combination in the war itself of components of cultural confrontation, media propaganda, political emissary and "political activists", the participation of private armies and criminal groups, the secondary connection of militia units and special services formations in the regions.

It is emphasized that the blurring of the distinction between war and non-war, the inclusion of cultural and propaganda, media, political-absent technologies allows to involve non-state actors in such a war and disguise the hybrid war itself as irregular interventions (anti-terrorist operations, stabilization operations, and conceal the intentions of external influence, presenting the military action itself as a consequence of internal conflict and political crisis.

Key words: hybrid war, external influence, annexation of Crimea, globalization, international conflict, cultural transgression, post-Westphalian system.

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.1>

Гугнін Е.А.

к.соціол.н., доцент,
перший проректор, доцент кафедри
соціальної роботи та психології
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, складником яких є конкуренція світових і регіональних держав у геокультурному, гео економічному та геополітичному просторі, спричиняють появу нових технологій зовнішнього впливу одних держав на інші, включаючи Україну. Однією з таких неологічних можна вважати «гібридні війни», дослідження яких утворює предмет наукового інтересу і перебуває в центрі уваги сучасних дослідників.

Не потребує спеціального доведення як технологічна, так і стратегічна складність гібридних війн, які слугують зразками поєднання військових і невійськових технологій зовнішнього впливу. В Україні гібридна війна РФ включає в себе як застосування військових (спецпідрозділів, приватних військових компаній, терористичних та екстремістських угруповань, партизанських загонів та ін.), так і невійськових технологій (розвідувально-під-

ривної діяльності спецслужб, інформаційних війн, економічних війн та ін.).

Гібридна війна РФ проти України здійснюється в поєднанні зазначених інструментів із звичайними бойовими діями, партизанськими диверсіями, терористичними актами, кримінальним насильством. Метою гібридної війни є отримання найбільш ефективного зовнішнього впливу на основі поєднання зовнішньої та внутрішньої агресії, включаючи ту, яка ведеться проросійськими ЗМІ та політичними партіями, громадськими організаціями, групами впливу у медіа-сфері. Зазначене вище актуалізує предмет дослідження даної статті в контексті аналізу соціологічної проблематики зовнішнього впливу.

Постановка завдання. Метою статті є побудова авторського визначення гібридної війни як технології зовнішнього впливу (на прикладі анексії Криму). Завданнями статті є узагальнення інтерпретацій гібридної війни в Україні та формулювання авторського визначення гібридної війни як технології зовнішнього впливу на емпіричному матеріалі подій анексії Криму.

Аналіз попередніх досліджень з обраної теми. Гібридна війна РФ із Україною є відображеною в значній за обсягом науковій літературі. Дослідники, які займалися аналізом чинників та причин гібридної війни, аналізували її стратегічні та тактичні засади, вирізнили 3 групи інтерпретацій гібридної війни на території України.

1. *Геополітичні пояснення.* Зазначена група пояснень є дотичною до геополітики та соціології міжнародних відносин, теорії інформаційних війн та військової безпеки [14; 15] Змістовно воно співпадає із тим, що геополітична криза в Україні була спричиненою відходом політичного керівництва держави від курсу «двовекторності» і однозначного схилання в бік проєвропейських/проєвроатлантичних преференцій. Пояснення такої радикалізації є ґрунтованим на тому, що здійснення вибору між двома міжнародними альянсами (Євросоюзом та Митним союзом, Росією та Заходом) стало чинником загострення боротьби між Росією, ЄС та НАТО за домінування в Україні із участю зовнішніх акторів та переведенням внутрішнього конфлікту в Україні в приховано-зовнішню (гібридну) форму.

2. *Глобалістично-інформаційні пояснення.* Методологічною основою для глобалістично-інформаційних пояснень гібридних війн є постструктуралістська концепція М. Фуко та Ж. Деріди [2]. Ключовим методологічним постулатом постструктуралізму в розумінні інформаційних війн є положення про універсальність і тотальність влади, яка спирається на знання, проникає в усі сфери суспільного життя і побут. Регульованими з боку влади,

в рамках концепції М. Фуко та Ж. Деріди, стають раніше вільні зони інтимно-особистісної сфери життя людини, в яких влада дає рекомендації з охорони здоров'я, харчування, регуляції сексуальних відносин, виховання дітей. Всепроникність владо-відносин здійснюється через соціальні інститути суспільства, «агентів соціального середовища, (школа, сім'я, виробничі об'єднання та ін.), ціннісно-нормативні стандарти. У дисциплінарному просторі влада контролює суспільство через різні форми, здійснюючи тим самим тотальний контроль. Такими формами є конкуренція, тести, іспити, а також сучасні технічні засоби контролю: відеоспостереження, комп'ютерне стеження. Оскільки влада набуває ознак дифузності та неструктурованості, нелокалізованості, її суб'єктна ідентифікація у визначених просторових локусах стає утрудненою, що дозволяє їй проникати в будь-які соціальні інститути, провокувати напруженість і конфлікти, і, разом із цим, нейтралізувати осередки опору. Спільним знаменником глобалістичних пояснень є розуміння гібридної війни як продукту порушення класичної (фізично-просторової) територіальності, появи транскордонного простору через процеси дифузії кордонів між державами та суспільствами внаслідок розвитку інформаційного суспільства. Саме інформаційному суспільству відповідає зміна технологій насильства та набуття лідерських позицій так званою «м'якою силою» у порівнянні із «жорсткою силою», застосування якої є розподіленим у просторі та часі [7; 12].

Глобалізація визначає нові особливості військових конфліктів, насильство в яких зміщується з між-кордонного простору на внутрішньо-соціальний та культурний простори, зокрема – інформаційний та кіберпростір. Ці конфлікти змістовно стають конфліктами низької інтенсивності та відрізняються від конфліктів попередніх епох своїм внутрішнім «епіцентром» [8].

Вони відбуваються всередині однієї держави з підключенням транснаціональних акторів та за обставин розмивання відмінностей між внутрішніми і зовнішніми діями, між інтервенціями і контр-інтервенціями, між національним і глобальним рівнями соціальної організації.

Глобалістично-інформаційні пояснення гібридних війн включають урахування реальності недержавних акторів (парамілітарних організацій, локальних лідерів, криміналітету, найманців), які діють синхронно з державними підрозділами та інституціями на основі неперервної інформаційної координації (поліція, служби безпеки, регулярні збройні сили). На цьому акцентують увагу В. Герасімов, М. Захаров, Л. Івашов, І. Іліопулос, І. Ніколайчук [1, с. 19–24; 4, с. 43–47; 5–6; 13, с. 85–105].

Отже, йдеться про гібридну війну як про міжнародний конфлікт низької інтенсивності (а також перервності, періодичності, стертих відмінностей між війною та не-війною), який розгортається між двома або більше основними, або прямими суб'єктами, (акторами), якими на геоекономічному, геополітичному та геокультурному рівнях є держави або групи держав (альянси, блоки), а у внутрішньому культурному, політичному, економічному просторах – культурні та медійні трендсетери, кримінальні угруповання, політичні партії, соціальні рухи. Саме за рахунок останніх сучасні війни набувають ознаки гібридності, а ядром самої гібридності стає культурна трансгресія, детальніший аналіз якої реалізується в інформаційно-психологічних поясненнях гібридних війн.

3. *Інформаційно-психологічні пояснення*, логічна модель яких є зміщеною в бік акцентування уваги на війнах сенсів та систем продукування цих сенсів. При цьому під сенсами в означених поясненнях розуміється широке коло культурних конструктів: цінностей, світоглядів, норм та традицій, соціальних уявлень, фреймів тощо, на що вказують у своїх працях В. Джузеппе, Г. Почепцов, М. Лайнбарджер [3; 11; 17]. У соціології медіа-сфери, соціології політики та соціології міжнародних відносин сенси розглядаються як всепроникливий трансгресійний тип культурного та соціального буття. Зі створенням всеохопної системи кіберпростору та розгалужених електронно-комунікаційних мереж трансгресійність продуктів культури набула цілком реальних абрисів. Якщо в рамках Вестфальської та Поствестфальської систем трансгресійність була обмеженою фізико-географічними, політико-юридичними та економічними структурами, то з появою Інтернету ці кордони фактично зникли. Завдяки мережам війни нового покоління набули ознак мережевоцентричності [19].

Виклад основного матеріалу дослідження. Події революції гідності 2014 року стали резонансними у світі не стільки через їх вплив на внутрішню соціально-політичну ситуацію, але і в аспекті зовнішнього впливу Росії на Україну через розгортання гібридної війни та активізацію регіонального сепаратизму. Для цього РФ здійснила втручання в розпалювання соціально-політичного конфлікту в Україні, що пояснювалося конкуруванням Росії та ЄС. Україна і раніше була простором зовнішнього впливу з ЄС в рамках «Східного партнерства» і Угоди про асоціацію. Для РФ через наближення до ЄС Україна стала представляти загрозу її геополітичним інтересам.

Зміни акторів зовнішнього впливу відбувалися в Україні на тлі трансформації міжнародних відносин, яка полягала в переході від Вестфальської до Поствестфальської системи. Осереддям Вестфальської системи стало

формування такої конфігурації міжнародних відносин, в якій політичні еліти європейських держав усвідомили потребу упорядкування правил міждержавної взаємодії, як в європейському, так і у світовому просторі [16, с. 42–61; 18, с. 95–105].

Засадничими елементами Вестфальської системи міжнародних відносин стали взаємне визнання національного державного суверенітету і рівноправності держав. Ці принципи набули глобального поширення, створивши основу для сучасних міжнародних відносин. Вони передбачають пріоритетність національних інтересів, балансу сил, держав-націй, забезпечення державного суверенітету, право держав обмежувати втручання у внутрішні справи, рівність прав держав, зобов'язання виконувати укладені договори, визнання пріоритету міжнародного права над національним правом і застосування дипломатії в міжнародних відносинах [16, с. 42–61; 18, с. 95–105].

Криза державного суверенітету в Україні відповідає зниженню авторитету означених принципів у регулюванні відносин між державами. Воно стосується декількох аспектів. Україна успадкувала від радянської системи специфічний соціальний життєустрій, у стратифікації якого найвищим статусом володіли соціальні групи закритого типу, панування яких завжди було тінювим і напівлегальним.

Ці групи, представляючи собою гібрид заливків партійної номенклатури, криміналітету та патримоніальної бюрократії, мають певну зовнішню орієнтацію. Одна їх частина є зорієнтованою на ЄС та США, а з іншого – на РФ. Отже, російсько-український конфлікт за Крим, «гібридна війна» РФ проти України та внутрішня соціально-політична криза є пов'язаними із двоцентровістю олігархічних груп впливу в Україні.

В електоральній президентській кампанії 2004 року відбувся розкол олігархічних груп на два протиборчі табори: проєвропейський, «помаранчевий» і проросійський (євразійський). Між цими таборами (під очільництвом В. Ющенко, Ю. Тимошенко, з одного боку та В. Януковича – з іншого боку), як і між зовнішніми центрами впливу, точилася неперервна конкуренція.

Апофеозом конкуренції стала внутрішня криза кінця 2013 – початку 2014 р., приводом до якої формально слугувало припинення підготовки угоди про асоціацію з ЄС, яку попередньо планувалося укласти на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі. Розходження між намірами В. Януковича та фактичною відмовою від укладання угоди призвело до Революції гідності.

Підтримка курсу на ЄС та на Митний Союз дозволила розділити українське суспільство на рівні регіонів, в яких відповідні олігархічні

групи сприяли як створенню відповідного порядку денного в ЗМІ, так і поширенню сепаратистських настроїв. При цьому кількість прихильників європейського вибору протягом 2010–2013 років зростала (від 48 до 53%), в той час як Митного Союзу, навпаки, зменшувалася (з 35 до 24,5%) [21–22].

Кількість прихильників європейсько-євроатлантичного та євро-азійського (проросійського) вибору різнилася в південно-східних, центральних та західних регіонах України відповідно. Геополітичний розлам склався, перш за все, за рахунок Криму та Донбасу, населення якого підтримувало переважно Митний Союз, в той час як у західних та центральних регіонах переваги склалися на користь вступу до ЄС [21–22].

Таким чином, перерозподіл прихильників тієї чи іншої форми геополітичного протекторату та впливу відбувався у відповідності з картою попередніх колонізацій, окупацій та територіальних приєднань у попередні роки. Згідно з такою логікою, цілком імовірно була підтримка у травні 2014 року вступу до ЄС 87,7% респондентів західних регіонів і 64% центральних регіонів [21–22].

У східних і південних регіонах цей показник зменшувався, відповідно, до 30,5% і 28%, а на Донбасі кількість прихильників єврокурсу не перевищувала 13% при переважанні у виборі майже 68% респондентів прихильності до Митного союзу. У східних і південних регіонах кількість прихильників проросійського вибору складала 29% і 25%, у той час як найнижчу підтримку (6,9% і 1%) євроазійського вибору було зафіксовано в центральних і західних регіонах [21; 22].

Безпосередньо перед Єврореволюцією у громадській думці України відбулися певні зміни щодо пріоритетів євроінтеграції. Проте В. Янукович як один із очільників Партії регіонів не вважав за потрібне враховувати зростання проєвропейської більшості, здійснюючи у внутрішній політиці кроки, які мали б наблизити українську модель мультиолігархічного типу до російської квазімонархічної моделі управління. Останню вирізняли високий рівень централізації влади, збільшення контингенту силових структур, перерозподіл активів на користь найближчого оточення владної верхівки, а також активне використання кримінальних угруповань, поруч із силовими структурами, для придушення масових безпорядків.

Ставка на російську модель управління країною і євразійський вектор зовнішньої політики знайшла своє відображення в тому числі в очільництві силових структур, керівниками яких було призначено громадян РФ, чим було посилено зовнішній вплив та визнано потребу в політичному емісаріаті. Опонентами Партії регіонів стали не лише партії парламентської опозиції, (УДАР, «Батьківщина» і «Свобода»),

але і самоорганізовані спільноти громадян. Використання сили проти прибічників євроінтеграції стало індикатором слабкої легітимності влади.

Опісля перелому в протистоянні опозиції та влади В. Януковичем було ініційовано дострокові президентські вибори та підписано угоду про врегулювання кризи у країні із представниками опозиції. Зникнення самого Президента супроводжувалося заявами про збройний напад на нього та визначенням того, що відбувалося в Україні, як «державного перевороту» [23].

Подальша втеча Януковича до Росії могла сприйматися як підтвердження зовнішнього впливу РФ щодо України, спричинивши колапс законодавчої та виконавчої влади. Сам факт втечі було визначено як «самоусунення президента від виконання своїх обов'язків», що потребувало екстраординарних рішень щодо зміни виконавчої влади. Уряд під очільництвом А. Яценюка було обрано Верховною Радою. Із боку РФ відповідальність за те, що відбувалося в Україні, було покладено на екстремістські елементи, дії яких було оцінено як «державний переворот».

Перед тим у 2010 році узурпацію влади було здійснено Партією регіонів при поверненні В. Януковичу повноважень формування уряду, чим було започатковано нелегітимний перехід від парламентсько-президентської республіки до президентсько-парламентської. Зазначене вище дає підстави визначити події в Україні не як державний переворот, а як ротацію олігархічних кланів як провідників політики зовнішніх центрів влади.

Адже ці олігархічні угруповання в боротьбі за владу використовують відкриту або ж приховану підтримку як РФ, так і окремих європейських країн (Польщі, Чехії, Румунії та Угорщини). Тому наявна в Україні мульти-олігархічна модель управління створювала видимість конкурентного середовища при реальному підриві державного суверенітету через політичний емісаріат ЄС, НАТО та РФ. Приватизація держави олігархічними кланами зумовила повну деконструкцію оборонного потенціалу України, що доволі чітко виявилось в 2014 році перед початком гібридної війни на Донбасі. Олігархізація держави та супутня їй корупція зумовили неготовність до нейтралізації внутрішніх загроз та зовнішньої агресії.

Ротація олігархічних кланів в Україні в 2014 р. разом із супутніми трансформаціями вектору зовнішньої політики спричинили відповідну реакцію РФ. Пропагандистська машина РФ почала працювати на розкручування проєкту «федералізації України», аргументами на користь якого була неможливість зупинити регіональне протистояння та відцентрові процеси в рамках унітарного національно-територіального устрою.

Додатковими аргументами пропагандистів на користь федералізації стали розширення прав регіонів, їхньої бюджетної та зовнішньо-політичної автономії. Частково пропаганда наголошувала на факті того, що промисловий потенціал, створений у період радянської України, був зорієнтований переважно на Митний союз, а вигоди від вільної торгівлі з ним істотно перевищували вигоди від торгівлі з ЄС. Зрозумілим було те, що поєднання федералізації України з компрадорським мультиолігархічним управлінням стало б частиною подальшого послаблення суверенітету держави і неоколоніальної експансії.

Отже, федеративний територіальний устрій у період поствестфальського (глобалістичного) розмивання кордонів та конкуренції РФ і ЄС/НАТО за домінування в пострадянському просторі стали б чинниками зростаючої нестійкості. Відхилення «пропозицій» російської сторони поступитися унітарним суверенітетом стало однією із причин анексії Криму, а потім і ініціювання «гібридної війни» в Донецькій і Луганській областях.

Фактично російську анексію Криму можна розглядати як початок гібридної війни як війни нового типу. Ознакою гібридності стало маскуванню факту присутності збройних підрозділів силових структур місцевими «ополченцями» [20, с. 114–122], які утворювали осередки регіонального сепаратизму при підтримці РФ як зовнішнього центру влади. Таким чином, основну роль у гібридних війнах відіграють вторинні актори з делегованими повноваженнями, які мають замаскувати фактичну суб'єктність безпосереднього замовника та вигодоотримувача в ситуації конфлікту. Маскуючи участь РФ в «українській кризі», РФ користалася тактикою травестії, організувавши спецпідрозділи збройних сил без розпізнавальних знаків для захоплення будівель Верховної Ради і уряду Автономної Республіки Крим. Використовуючи «ополченців» (сепаратистські угруповання) як прикриття, РФ фактично здійснила збройну анексію території України як суверенної держави [9].

Гібридна спецоперація в Криму відбулася за участі російських військових, перекинутих на півострів з території РФ, і частин Чорноморського флоту, які базувалися тут згідно з міждержавною угодою 1997 р. Цими військовими підрозділами (яких в ЗМІ було подано як «місцеве ополчення») було заблоковано стратегічні об'єкти і українські військові частини з морськими судами включно.

Політичне керівництво РФ від початку взагалі відкидало будь-які звинувачення у причетності до воєнних дій на українській території. Факт анексії було визнано Президентом РФ в квітні 2014 р. під час прямої лінії та в сюжеті документального фільму «Крим. Шлях на Батьківщину» [23].

Під час цих подій було визнано, що «ополченці» відігравали роль такого собі «де-ескалатора напруженості», які допомагали населенню з територіальним самовизначенням та вільним волевиявленням. До того ж рішення про повернення Криму до складу РФ було кулуарним і приймалося декількома місяцями раніше. На території Криму задля легітимізації анексії було проведено референдум, який мав надати новоствореним структурам державної влади видимості зв'язку з народним волевиявленням.

РФ легітимізувала захоплення Криму відповідним рішенням Ради Федерації про застосування збройних сил на території України, здійснивши акт гібридної агресії як через збройні підрозділи, замасковані під «народне ополчення», так і власні військові частини, які розміщувалися на базах військово-морського флоту.

У відповідності з міжнародно-правовими нормативами ООН гібридна війна проти України як суверенної держави може бути прирівняною до звичайної війни, себто до акту агресії. За підтримки РФ сепаратистські групи впливу провели референдум із приводу проголошення незалежності в повній невідповідності до чинного законодавства та норм міжнародного права.

Звертає на себе увагу факт блискавичного проведення референдуму про проголошення незалежності Криму від України та його приєднання до РФ, а з іншого боку – робота на випередження з боку РФ, які скористалися, перш за все, групами політичних емісарів в органах державної влади АРК. До того ж сепаратистські угруповання не розраховували на відповідне волевиявлення місцевого населення, а радше на сценарій швидкого захоплення влади та створення за рахунок цього відповідного іміджу України як нестабільної держави із регіонами, еліти яких воліють федералізації.

Дані щодо кримського референдуму з різних джерел дещо різняться. Так, згідно з даними, отриманими від новоутвореної кримської влади (із числа проросійських політиків), у референдумі взяли участь понад 80% населення [23]. Цей електорат мав здійснити вибір між двома альтернативами: возз'єднанням півострова з Росією і статусом Криму як частини України. Відповідно, умови та обставини самого проведення референдуму цілком припускали як фальсифікації, так і звичайну неявку виборців. До того ж це фактично не цікавило владну верхівку РФ, що вирішила долю Криму майже кулуарно.

Висновки з проведеного дослідження. Узагальнення наведених вище теоретичних досліджень гібридної війни та подій анексії Криму дає підстави сформулювати її визначення як технології впливу зовнішніх центрів влади, змістом якої є поєднання: а) культур-

ного колоніалізму та імперіалізму (війни сенсів) через культурних трендсетерів, б) руйнівного та дестабілізуючого медіа-аранжування; в) кризостворюючої активності олігархату та керованих ними груп політичних емісарів в органах влади та управління, «політичних активістів» в організації масових безпорядків; г) приватних армій олігархату (фактично – озброєного криміналітету) в захопленні влади; д) кураторів спецслужб іноземної держави та церкви в мобілізації сепаратистських мілітарних формувань; е) використання регулярних збройних сил іноземної держави – для посилення тиску, дестабілізації та обмеження суверенітету.

На думку автора цієї статті, найкоректнішим було б визначення гібридної війни як технології зовнішнього впливу, яка є мультимодальною за змістом і призначеною для розмивання відмінностей між війною та не-війною. Таке розмивання дозволяє, по-перше, створювати в державі штучну політичну кризу, яка уможливорює тимчасовий колапс комунікацій між центром та регіонами.

Стану штучної кризи передують, з одного боку, відповідне медіа-аранжування та формування порядку денного державної нестабільності, сепаратистських рухів, некерованості в регіонах і т.п. У медіа-аранжуванні беруть участь агенти впливу зовнішніх центрів влади в органах державної влади та управління, культурні трендсетери, громадські організації.

По-друге, скористатися масовими безпорядками (групами «політичних активістів») для захоплення органів влади на місцях. При цьому «політичні активісти» створюють димову завісу для дій недержавних збройних формувань, які беруть під контроль стратегічні об'єкти. На захопленій території відбувається мобілізація «народного ополчення» під релігійними гаслами, до чого підключається також і церква.

По-третє, легітимізувати захоплення території шляхом проведення референдуму, обгрунтовуючи це потребою захисту етнічних меншин від громадянської війни. Зацікавлені у зовнішньому впливі сторони при цьому представляють діаметрально протилежні версії подій. Так, у розумінні акторів впливу, які представляють ЄС та НАТО, події, що відбуваються, є звичайною війною, яка ведеться без публічного оголошення і з використанням ресурсу приватних армій та кримінальних угруповань, які виконують функції регулярних військових формувань [20, с. 114–122].

Але це, звісно, один бік медалі. Другим боком є те, що проросійські актори впливу подають події в Україні як проект нео-окупації та нео-колоніалізму із використанням політичного емісаріату, технологій кольорових революцій та державного перевороту (в термінології російської пропаганди йдеться про «маріонеткову хунту військових злочинців»).

Отже, сучасне протистояння України і РФ може бути концептуалізоване як неконвенціональні, нерегулярні, комбіновані або гібридні війни [9; 10]. Спільним для концептуального поля гібридної війни є поєднання в самій війні складників культурного протистояння, медійно-пропагандистського аранжування, політичного емісаріату та «політичних активістів», участі приватних армій та кримінальних угруповань, вторинного підключення підрозділів спецслужб та церкви для курування сепаратистських мілітарних формувань у регіонах.

Розмивання відмінностей між війною та не-війною, включення культурно-пропагандистських, медійних, політично-абсентистських технологій дозволяє залучати до такої війни недержавних акторів та маскувати саму гібридну війну під нерегулярні інтервенції (антитерористичні операції, стабілізаційні операції тощо), приховувати інтенції зовнішнього впливу, подаючи самі військові дії як наслідки внутрішнього конфлікту та політичної кризи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасимов В. Организация обороны Российской Федерации в условиях применения противником «традиционных» и «гибридных» методов ведения войны. *Вестник Академии военных наук*, 2016. № 2(55). С. 19–24.
2. Деррида Ж. Трассирование и дифференция. *Философская и социологическая мысль*. 1995. № 5-6. С. 4–15.
3. Джузеппе Г. Война экономическая и война когнитивная. URL : <https://www.planet360.info/ru/>.
4. Захаров М. Бойцы гибридного фронта. *Мир и политика*, 2014. № 6. С. 43–47.
5. Ивашов Л. Гибридные войны. Теории и стратегии. URL : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1523567640>.
6. Илиопулос И. Гибридные войны как инструмент глобализации. URL : <http://spkurdyumov.ru/economy/gibridnye-voyny-kak-instrumentglobalizacii/>.
7. Кучера Дж. Мягкая сила Индии в Средней Азии. URL : <https://inosmi.ru/middle-asia/20110902/174139970>.
8. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / Пер. с англ. А. Апполонова. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. 416 с.
9. Каппа Ф.В. Путин ведет в Украине гибридную войну. URL : http://ipress.ua/ru/mainmedia/putin-vedetv-ukrayne-gybrydnuyu-voynu_61876.html.
10. Корыбко Э. Гибридные войны. URL : <https://interaffairs.ru/news/show/15109>.
11. Лайнбарджер М.А. Психологическая война. *Теория и практика обработки массового сознания*. Москва : Центрполиграф, 2013. 67 с.
12. Най Дж. Абсолютное цифровое оружие в гибридной кибервойне России. URL : <https://www.liga.net/politics/opinion/absolyutnoe-tsifrovoe-oruie-v-gibridnoy-kibervoyne-rossii>.
13. Николайчук И.А. О сущности гибридной войны в контексте современной военно-политической ситу-

ации. *Проблемы национальной стратегии*. 2016. № 3(36). С. 85–105.

14. Ньюберг Р. Гибридные операции и устойчивость общества: уроки финской истории. URL : <https://Carnegie.ru/?lang=ru>.

15. Першин Ю. Записки о «гибридной войне». *Вопросы безопасности*, 2016. № 4. С. 63–85.

16. Подберезкин А.И., Харкевич М.В. Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования международных отношений. Москва : МГИМО-Университет, 2015. С. 42–61.

17. Почепцов Г.Г. Из истории понятия гибридной войны в США и России. Мятужвойна. URL : <https://psyfactor.org/psyops/hybridwar2.htm>.

18. Саямов Ю. Н. Вестфальский мир и его принципы вчера и сегодня. Век глобализации. URL : [3/2018 95–105 DOI: 10.30884/vglob/2018.03.09](https://doi.org/10.30884/vglob/2018.03.09).

19. Сибровски А., Гарстка Дж. Сетевая война: ее происхождение и будущее. URL :

<http://archive.redstar.ru/index.php/2011-07-25-15-56-32/item/4659-setetsentricheskaya-voyna>.

20. Терновая Л.О. Наемничество как элемент гибридных войн: история и современность. *Этносоциум*. 2016. № 6(96). С. 114–122.

21. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись? (преференції населення за два тижні до вільнюського саміту). URL : <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=1&y=2013&m=11>.

22. Наслідки вступу України до інтеграційних об'єднань (думки населення за два тижні до вільнюського саміту). URL : <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=206&page=1&y=2013&m=11>.

23. Крым. Путь на Родину. Документальный фильм Андрея Кондрашова. URL : https://www.youtube.com/watch?v=t42-71RpRgI&bpctr=1613094276&ab_channel=%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F24.

ПОВЕДІНКА СПОЖИВАЧА: ВПЛИВ ПІСЛЯКУПІВЕЛЬНОГО ЗАДОВОЛЕННЯ ТА ПІСЛЯКУПІВЕЛЬНОГО ДИСОНАНСУ

A CONSUMER BEHAVIOR: THE IMPACT OF POST-PURCHASE SATISFACTION AND POST-PURCHASE DISSONANCE

У статті розглянуто теоретичні основи вивчення задоволеності/незадоволеності споживачів після здійснення покупки таких дослідників, як І. Альошина, Ф. Котлер, П. Новицький, Т. Сікора, Н. Хілл, Дж. Александр, Л. Рудницький, Б. Марціняк, С. Качмарчик, Д. Мейсон, Р. Брун, Б. Павловська, А. Фальковський, Т. Тишка, С. Гаєвський, Дж.І. Свон, К. Гронхог, Дж.С. Олсон, Р.А. Вестбрук. Проаналізовано концепції задоволеності споживача, а саме транзакційне задоволення та кумулятивне задоволення. Подано моделі формування задоволення споживачів, такі як модель очікуваної невідповідності, теорія справедливого обміну та емоційна модель. Показано загрози, які виникають під час проведення замірів задоволеності споживачів та можуть суттєво обмежити довіру й надійність до цих досліджень. Розглянуто дисонанс після прийняття рішення та післякупівельний дисонанс. Зазначено чинники, від яких залежать імовірність настання післякупівельного дисонансу та його інтенсивність. Виокремлено способи зменшення дисонансу після прийняття рішення споживачем, які є здебільшого несвідомими. Описано наслідки, до яких може привести дисонанс, якщо він не буде зменшений споживачем. Проаналізовано чинники, що впливають на невідповідність між очікуваннями споживачів та реальністю, такі як знання про товар, оцінка можливих рішень, мінливість результатів цієї оцінки, важливість купленого товару та реклама. Звернено увагу на те, як величина очікувань перед покупкою впливає на рівень задоволеності/незадоволеності після купівлі товару/послуги. Зроблено висновок, що відчуття задоволення споживача після покупки може суттєво змінити його поведінку на ринку. Кумулятивне задоволення є безпосереднім чинником формування лояльності до торговельної марки. Незадоволеність споживача після здійснення покупки залежить не лише від якості придбаного товару, але й від очікувань та ситуації, в якій здійснюється покупка, перебігу процесу прийняття рішення та ймовірного ризику. Ці фактори створюють мережу залежностей, яка визначає, що відчуває споживач щодо придбаних товарів: задоволення чи незадоволення.

Ключові слова: задоволеність/незадоволеність споживача, транзакційне задоволення, кумулятивне задоволення, дисонанс

після прийняття рішення, післякупівельний дисонанс.

The article considers the theoretical foundations of the study of consumer satisfaction/dissatisfaction after the purchase of such researchers as I. Alyoshyna, Ph. Kotler, P. Nowicky, T. Sikora, N. Hill, J. Alexander, L. Rudnicki, B. Marciniak, S. Kaczmarczyk, D. Mason, R. Bruin, B. Pawlowska, A. Falkowski, T. Tyszka, S. Gajewski, J.E. Swan, K. Gronhaug, J.C. Olson, R.A. Westbrook, and others. Following concepts of consumer satisfaction are analyzed: transactional satisfaction and cumulative satisfaction. Models of formation of consumer satisfaction are presented: the model of expected discrepancy, the theory of fair exchange and the emotional model. The threats that arise when measuring consumer satisfaction and can significantly limit the credibility and reliability of these studies are shown. Post-decision dissonance and post-purchase dissonance are considered. The factors on which the probability of dissonance after purchase and its intensity depend are specified. There are ways to reduce dissonance after the decision of the consumer, which are mostly unconscious. The consequences that dissonance can lead to if a consumer does not reduce it are described. The following factors influencing the discrepancy between consumer expectations and reality are analyzed: knowledge about the product, evaluation of possible solutions, variability of the results of this evaluation, the importance of the purchased product and advertising. Analyzed how the level of expectations before the purchase affects the level of satisfaction/dissatisfaction after the purchase of goods/services. It is concluded that the feeling of consumer satisfaction after the purchase can significantly change his behavior in the market. Aggregate satisfaction is a direct factor in the formation of brand loyalty. Consumer dissatisfaction after a purchase depends not only on the quality of the purchased product, but also on expectations and dissonance, as well as the situation in which the purchase is made, the course of the decision-making process and the probable risk. These factors create a network of dependencies that determines whether the consumer feels satisfied or dissatisfied with the purchased goods.

Key words: consumer satisfaction/dissatisfaction, transactional satisfaction, cumulative satisfaction, post-decision dissonance, post-purchase dissonance.

УДК 303.4:316.334.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.2>

Щербя О.І.

к.соціол.н., доцент,
науковий співробітник відділу
соціальної антропології
Інститут народознавства
Національної академії наук України

Постановка проблеми. Наука про поведінку споживачів та способи впливу на них пов'язана із соціологією, психологією та економікою. Діяльність щодо придбання та використання певної послуги чи товару пов'язана з прийняттям рішення. Люди по-різному реа-

гують на окремі ситуації під час здійснення покупки, а також після її здійснення.

В останній декаді минулого століття в концепції поведінки споживачів відбулися певні зміни. Вони передбачали повільне відхилення від стратегії виробника з постійного збіль-

шення частки на ринку на користь виокремлення стратегії, спрямованої на підвищення задоволеності споживачів. В умовах дедалі сильнішої конкуренції основним стає не лише завоювання споживача, але й втримання його. Задоволеність і лояльність споживачів стали мірилом успіху організації. Очікування, яке споживач має перед здійсненням покупки, та його досвід щодо здійснення покупки можуть мати значний вплив на кінцевий рівень задоволеності споживача, тому виробники повинні добре розуміти спосіб прийняття споживачами рішень про купівлю та враховувати отримані висновки під час дослідження задоволеності споживачів. Все це обумовлює актуальність вибраної для дослідження теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням післякупівельного задоволення та післякупівельного дисонансу як чинників споживчої поведінки займалися такі вчені, як І. Альошина, Ф. Котлер, П. Новицький, Т. Сікора, Н. Хілл, Дж. Александр, Л. Рудницький, Б. Марціняк, С. Качмарчик, Д. Мейсон, Р. Брун, Б. Павловська, А. Фальковський, Т. Тишка, С. Гаєвський, Дж.І. Свон, К. Гронхог, Дж.С. Олсон, Р.А. Вестбрук.

Постановка завдання. Метою статті є представлення післякупівельного задоволення та післякупівельного дисонансу як важливих чинників споживчої поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефектом процесу прийняття рішення, зокрема фази оцінювання альтернатив, є формування очікуваного набору характеристик товару, який споживач планує придбати. Цей набір створюється не тільки на основі наявної інформації, але й під впливом мотивації споживача, соціальних та культурних норм, а також ринкового досвіду в широкому розумінні цього поняття. Це своєрідне поєднання позитивного чи негативного досвіду від попередніх транзакцій, власних та інших індивідів, а також доступних для споживача через зовнішні джерела інформації, пропущених через призму сприйняття.

Після покупки товари (або послуги) оцінюються з точки зору рівня задоволення потреби та виправдання очікувань. З'являється задоволеність, яка є реакцією (або ставленням) на різницю між очікуваним станом, сприйнятим як виконання всіх очікувань і задоволення потреби, та пережитим – фактичним станом.

Розглянемо детальніше поняття задоволення споживача після здійснення ним купівлі товару/користування послугою.

Післякупівельне задоволення та його характеристика

Задоволеність є досить суб'єктивним відчуттям і залежить від особистих характеристик споживача, оскільки кожен із них відчуває по-різному і має різні вимоги щодо товару

чи послуги. Термін «задоволеність споживачів» вперше був використаний у 1960 році Т.С. Левіттом у журналі "Harvard Business Review", який стверджував, що виробництво працює в напрямі процесу задоволення споживачів, а не процесу виробництва товарів. Близькими за значеннями поняттями терміна «задоволення» є «приємність», «задоволення потреби», «захоплення», «щастя». В разі невдоволення це називається незадоволенням, дисгармонією, фрустрацією, розчаруванням та дисонансом [10].

Задоволеність споживачів іноді трактується як результат психологічного процесу, в якому споживач порівнює помічений ним рівень діяльності компанії з уже характерними стандартами, які відповідають його очікуванням. Отже, це результат між очікуваною якістю товару чи послуги, сприйманою якістю товару або послуги та важливістю їх різних властивостей. Причинами невдоволення можуть бути занадто високі очікування споживача, занадто слабка пропозиція виробника або поєднання цих факторів [15]. Якщо пропозиція виробника значно перевершить очікування споживача, можна вважати, що досягнуто надзвичайного стану захоплення. Однак лише тоді, коли реальність значно перевищить очікування, спостерігається прогресивне збільшення рівня задоволеності споживача.

Ф. Котлер визначає задоволення як стан індивіда, у якому споживач порівнює сприймані особливості товару та свої очікування щодо цих особливостей [2, с. 172]. З іншого боку, Н. Хілл та Дж. Александр вважають, що рівень задоволення споживача відображає те, якою мірою товар, запропонований цим виробником, задовольняє сукупність його вимог [9]. Б. Марціняк стверджує, що задоволення або його відсутність – це емоційні стани, які виникають у людини, яка здійснює покупку, в результаті їх придбання, і вони пов'язані з конфронтацією її очікувань щодо цього товару та власним досвідом, пов'язаним з цим товаром [14].

Задоволеність споживача приносить виробнику багато переваг. Однією з них є рекомендація задоволених покупців, яка є формою додаткової реклами, отриманої без спеціальних витрат. Однак лише повністю задоволені клієнти використовуватимуть позитивну рекламу «із вуст у вуста».

Згідно з поданими визначеннями, поява задоволення розуміється як динамічний процес, у якому оцінка споживчого досвіду з точки зору задоволення надається в межах від небажаного незадоволення до бажаного задоволення. Слід також пам'ятати, що задоволення – це відносний стан, а не абсолютний і незмінний [13]. У літературі з цієї теми подаються дві такі концепції задоволеності споживача: транзакційне задоволення, яке

є реакцією на внутрішню оцінку цього рішення (транзакції); кумулятивне задоволення, яке є загальним досвідом споживача щодо використання цього товару загалом.

Перша з них наголошує на короткій тривалості споживчого досвіду з товаром чи послугою, пов'язуючи задоволення з почуттями, пов'язаними з оцінкою транзакцій та наслідками їх придбання. Особистий досвід покупця не включається в цю оцінку. Другий підхід звертає увагу на сукупний досвід клієнта щодо товару, що купується. Задоволення, згідно з цим підходом, є не перехідним і короткочасним станом задоволення, а повною оцінкою споживання протягом певного періоду. Ця концепція узгоджується з підходом, представленим в економічній науці, в якому задоволеність порівнюють із можливістю оцінити корисність придбаного товару чи послуги. Ця точка зору також подібна до сприйняття задоволення, а також позитивного самопочуття, представленого в економічній психології [15].

Формування задоволення описується такими трьома моделями:

- модель очікуваної невідповідності, у якій очікувані результати порівнюються з результатами, набутими через досвід, а в разі перевищення очікувань, здобутими через досвід, ми маємо справу із задоволенням, коли реальність є близькою до очікування, тобто споживач відчуває почуття відповідності, а коли результати досвіду є нижче очікуваних, то виникає емоційне невдоволення;

- теорія справедливого обміну, заснована на оцінці споживачем витрат і отриманих вигід обома сторонами обміну залежно від результату, відчуття задоволення або визнання цього обміну несправедливим;

- емоційна модель, за якої задоволеність – це позитивний емоційний стан, який переживається в результаті позитивної оцінки результатів використання товару та задоволення, яке воно забезпечує.

Споживачі XXI століття вимагають, щоб їхні потреби задовольнялися краще, швидше та дешевше. Це вимагає від учасників ринку постійного дослідження рівня задоволеності споживачів. Метою такого дослідження є отримання інформації про їхні потреби, вподобання, очікування та способи поведінки на ринку. Ця інформація дає змогу визначити потреби споживача та вжити заходів для їх задоволення. Крім того, таке дослідження використовується для виявлення упереджень, які впливають на попит на певні товари чи послуги. Систематичне дослідження задоволеності споживачів та ретельний аналіз висновків приводять до поліпшення функціонування організації.

Відповідно до принципу «якщо ви можете щось виміряти, ви можете це контролювати», розроблено багато методів, завдяки

яким можна оцінити рівень задоволеності споживачів способом і якістю пропонованих їм товарів та послуг.

Вирішальний вплив на управління задоволенням має спосіб проведення замірів задоволеності споживачів. Безперечно, помилки, допущені на цьому етапі, впливають на всю систему сприйняття проблеми задоволеності споживачів [15]. Варто звернути увагу на кілька загроз, які можуть суттєво обмежити довіру та надійність цього процесу. Фактично проведення дослідження задоволеності споживачів вимагає відкритості для конструктивної критики. Вимірюючи рівень задоволення споживачів, фірма повинна шукати сфери діяльності, які, діючи неправильно, негативно впливають на рівень задоволеності споживачів. Не завжди керівники компаній хочуть визнавати інформацію про власні помилки. Не всі розглядають визнання слабкості як можливість зміцнити свої позиції, тому необхідним кроком є встановлення факту, чи сама концепція дослідження має повну підтримку відповідних осіб, що приймають рішення. Складність, яку керівництву також доведеться подолати, полягає у визнанні того, що конкретні кроки будуть зроблені на основі критики з боку споживачів. Так само небажання інших працівників приймати критику може привести до ситуації, коли працівники приховують або применшують сигнали про незадоволення та скарги споживачів, оскільки бояться наслідків реакції свого керівництва [17].

Відсутність задоволення або наявність незадоволення споживачів може привести до певного комплексу дій, які можна розділити на приватні, що включають відмову від торговельної марки, виробника чи дистриб'ютора або негативні рекомендації щодо товару, та публічні, що включають реалізацію прав індивіда у державних установах, судах або у виробника. Також варто звернути увагу на той факт, що виникнення дисонансу після покупки, стан сильного невдоволення можуть привести до того, що покупець здійснить низку дій, спрямованих на його зменшення. Вони можуть бути психологічними, тобто полягати в обґрунтуванні самому собі правильного вибору, або фізичними (наприклад, повернення товару в магазин, передача чи перепродаж іншому споживачеві).

Другим типом реакції покупця, крім задоволення, є його дисонанс після покупки. Розглянемо його детальніше.

Післякупівельний дисонанс та його особливості

Теорія когнітивного дисонансу, сформульована Леоном Фестінгером, базується на припущенні, що людина прагне до внутрішньої гармонії у сфері когнітивних актів, тобто думок, поглядів, знань та цінностей [5]. В ситу-

ації, коли виникає невідповідність (дисонанс) принаймні між двома з цих елементів (наприклад, коли курець знає, що шкодить собі, але продовжує курити), людина відчуває деяку неприємну внутрішню напругу (дискомфорт), тому вона прагне мінімізувати або усунути її та досягти конгруентності. Розмір дисонансу та пов'язана з ним інтенсивність дій, спрямованих на його зменшення, залежать головним чином від суб'єктивної важливості елементів, що стосуються дисгармонії.

Типовою ситуацією, коли виникає дисонанс, є прийняття рішення про купівлю [4, с. 296]. Якщо здійснений вибір є результатом компромісу (коли альтернативи мають як переваги, так і недоліки), людина відчуває невідповідність між знаннями, якими володіє, та своєю поведінкою: вона відкидає альтернативу, що має позитивні характеристики, та вибирає альтернативу, яка має певні мінуси. Такий дисонанс називається дисонансом після прийняття рішення, а якщо ситуація вибору стосується покупок, – післякупівельним. Необхідною умовою його виникнення є вільний вибір [5].

Ймовірність настання дисонансу після покупки та його інтенсивність залежать від таких чинників [18, с. 211]:

- економічне значення рішення для споживача;
- рівень безповоротності рішення;
- складність рішення;
- кількість позитивних характеристик, наявних у товарах, що не були куплені, і негативних у товарах, які були придбані;
- час, що минув з моменту прийняття рішення;
- незмінність ставлення споживача;
- зусилля та час, необхідні для здійснення покупки;
- схильність споживача до тривожності.

Згідно з Леоном Фестінгером [5], способами зменшення дисонансу після прийняття рішення, які є здебільшого несвідомими, є такі:

- зміна поведінки або поглядів;
- тенденційна зміна оцінок, тобто збільшення привабливості вибраної альтернативи та/або зменшення привабливості відхиленої;
- пошук інформації, що підтверджує правильність зробленого вибору, та уникнення заперечувальної (вибіркове сприйняття).

Останні два методи підтверджені, наприклад, у дослідженнях Г.Х. Кассарджяна та Дж. Б. Коена [11] (недовіра курців до достовірності звіту про куріння), а також Т. Гіловича, В. Хастед-Медвек та С. Чен [7] (в контексті цінності грошових призів, отримуваних на ігрових шоу, збільшення привабливості вибраної альтернативи зменшує привабливість іншої).

Якщо дисонанс не буде зменшений споживачем, він стає важливим фактором, що впливає на процес купівлі. Дослідження показують, що це має такі наслідки:

- ускладнює оцінку якості продукції [20, с. 381];
- викликає небажання купувати товар повторно [12];
- підвищує готовність до подання скарги [12];
- збільшує ймовірність повернення товару в магазин [6, с. 167–168].

Проаналізуємо тепер те, як співвідносяться очікування споживача перед покупкою та його незадоволеність після її здійснення.

Докупівельні очікування та післякупівельна реакція споживача

Згідно з теорією непідтвердження очікувань, задоволення та незадоволення після покупки є результатом різниці між очікуваннями від покупки і тим, що отримує споживач в результаті покупки [3, с. 487]. Якщо ця різниця у позитивний бік, це викликає задоволення, якщо у негативну, – незадоволення, якщо придбаний товар точно співпадає з очікуваннями, – часткове задоволення. Однак не кожна невідповідність приводить до незадоволення, оскільки не кожна невідповідність є відчутною: це залежить від порогу сприйняття споживача [3, с. 492].

Дж. Е. Свон та Ф.І. Травік ділять очікування на прагнення (бажання) та передбачення (те, на що хтось сподівається) і вважають, що підтвердження першого приводить до почуття задоволення, а другого – до відсутності емоційної реакції [19].

Концепція непідтвердження очікувань базується на теорії сприймання: людина сприймає щось порівняно з конкретною точкою відліку, яка базується на досвіді. Очікування є саме тим критерієм, із яким порівнюється придбаний товар. Воно формується на основі спостереження за подібним товаром, який використовують друзі, власної практики з подібним товаром та інформацією, що міститься в рекламі. Воно існує на декількох рівнях (загальному, категорії, марки та транзакції), які взаємно впливають один на одного [3, с. 487].

К. Гронхоуг та Й. Арндт виокремлюють такі чинники, що впливають на невідповідність між очікуваннями та реальністю [8, с. 324]:

- 1) знання про товар (занадто малі або погані знання породжують нереальні очікування);
- 2) оцінка можливих рішень;
- 3) мінливість результатів цієї оцінки;
- 4) важливість купленого товару (чим важливіша річ, тим більші надії, пов'язані з нею);
- 5) реклама.

А. Фальковський та Т. Тишка звертають увагу на величину очікувань: якщо вони були високими і товар їм відповідає, тоді це, очевидно, принесе споживачеві більше задоволення, ніж у ситуації, коли очікування споживача були низькими і в реальності були задоволеними [4, с. 303]. Навпаки, непідтвердження низьких очікувань викликає менше

незадоволення, ніж непідтвердження високих. Отже, з точки зору фірми (метою якої має бути задоволення споживача), створення реклами, яка переоцінює товар, видається помилкою, а певна недооцінка товару – правильною дією [4, с. 304]. З іншого боку, досліджені Дж. С. Олсоном та Ф. А. Довером споживачі, яким сказали, наскільки чудовою є гірка кава (тобто подали їм позитивні очікування щодо неї), оцінили її вище, ніж ті, кому просто подавали гірку каву, запитуючи про їхню думку про неї [16, с. 179–189]. Отже, іноді видається кращим рішенням сформулювати високі очікування у споживачів.

Концепція, в якій стандартом до порівняння є очікування споживача перед покупкою, належить до ситуації, коли споживання та утилізація товару відбуваються порівняно швидко після покупки. Однак коли товар використовується набагато довше (наприклад, автомобіль або комп'ютер), то це може привести до таких наслідків [21]:

- поява невідповідності між поточними потребами та очікуваннями перед покупкою (наприклад, під час покупки чоловік хоче швидкий спортивний автомобіль, який вразить дівчат, а потім, коли він стає сімейною людиною, йому потрібен безпечний сімейний транспорт, тобто очікування власника змінюються, і, незважаючи на те, що автомобіль, як і раніше, працює чудово, він більше не виконує свою роль, що не влаштовує користувача);

- зміна функціональності та зручності використання придбаного товару, що є наслідком технічного прогресу (початкові очікування не змінюються («комп'ютер повинен бути дуже добрим»), але з часом стандартне значення «дуже добре» зростає).

У таких ситуаціях ключову роль відіграють поточні очікування щодо товару.

Однак забезпечення задоволення споживача в умовах широкої пропозиції задовільно функціонуючих марок необхідно, але недостатньо. Метою маркетингових зусиль стає продукування прихильних або лояльних торговельної марці споживачів.

Із загальної кількості споживачів лише частина буде задоволена покупкою. Значних зусиль слід докласти фірмі для того, щоби зробити цю частину (задоволені покупці) максимально можливою. Це необхідно тому, що частина цих задоволених покупців стане повторними покупцями, тобто зробить повторну покупку, а повторні покупці часто більш прибуткові, ніж нові [1, с. 411–412].

Частина незадоволених покупкою споживачів також може стати повторними покупцями через ускладнення (реального або сприйманого ними) пошуку іншої альтернативи. Однак навіть ставши повторними покупцями, незадоволені покупці небезпечні для фірми мож-

ливістю поширення ними негативної інформації «із вуст у вуста». Крім того, вони вразливі до дій конкурентів.

Багато повторних покупців купують марку за звичкою або через її доступність, низьку ціну, тому можуть бути легко «перехоплені» конкурентами. Ці покупці не прихильні до марки, не лояльні до неї. Завданням виробника є перетворення максимальної частини повторних покупців на прихильних покупців, «патріотів» марки, яких важко «перехопити» конкурентам.

Прихильність споживача марці – це схильність до поведінкової реакції (купівлі), що виражена протягом тривалого періоду і проявляється в наданні переваги одній або більше альтернативних марок на протигагу іншим, обумовлена психологічними факторами (емоційною прихильністю) [1, с. 412–413].

Прихильний покупець відчуває до марки дружні почуття. Маркова лояльність пов'язана із самоідентифікацією, вірою покупця в те, що марка відображає і посилює деякі аспекти його самоконцепції (наприклад, незалежність, цілеспрямованість, діловитість або романтичність). Такий ідентифікаційний тип лояльності важливий для товарів та послуг, що мають значний символічний аспект (для одягу, взуття, послуг освіти).

Прихильні споживачі, здійснюючи покупку, не надто багато уваги приділяють пошуку й аналізу додаткової інформації. Вони також стійкі до впливу маркетингових зусиль конкурентів, а саме купонів, знижок. Купівля конкуруючих марок робиться ними тільки як реакція на знижки, потім споживач знову повертається до звичної марки. Отже, не дивно, що в програмах забезпечення лояльності клієнтів багато учасників ринку бачать сьогодні засіб збереження своїх позицій [1, с. 413].

Формування прихильних або постійних споживачів вимагає від виробника постійно відповідати очікуванням споживачів або перевищувати їх, забезпечувати віру споживачів у те, що виробник цінує своїх споживачів і робить усе можливе для вирішення їхніх проблем.

Висновки з проведеного дослідження. Узагальнюючи подані міркування щодо задоволення/незадоволення споживача після покупки, можемо дійти таких висновків. Відчуття задоволення після покупки може суттєво змінити поведінку споживача на ринку. У разі задоволення покупкою товару, що купується часто, це зазвичай перетворюється на повторний вибір цього товару. Коли покупка одноразова або така, що рідко повторюється, задоволення накопичується у формі позитивного досвіду та впливає на подальші процеси прийняття рішень, дуже часто, особливо щодо ринку інформаційних технологій, це може проявлятися у позитивних рекомендаціях іншим споживачам. Окрім того, сукупне задоволення

є безпосереднім чинником формування лояльності до торговельної марки. Незадоволеність споживача після здійснення покупки залежить не лише від якості придбаного товару, але й від очікувань, ситуації, в якій здійснюється покупка, перебігу процесу прийняття рішення та ймовірного ризику. Ці фактори створюють мережу залежностей, яка визначає, що відчуває споживач щодо придбаних товарів: задоволення чи незадоволення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алешина И. Поведение потребителей : учебник. Москва : Экономистъ, 2006. 525 с.
2. Котлер Ф. Основы маркетинга / пер. с англ. Москва : Ростинтэр, 1996. 704 с.
3. Antonides G., van Raaij W.F. Zachowanie konsumenta. Podręcznik akademicki. Warszawa : PWN, 2003. 604 s.
4. Falkowski A., Tyszka T. Psychologia zachowań konsumenckich. Gdańsk : Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2009.
5. Festinger L. Teoria dysonansu poznawczego. Warszawa : PWN, 2007. 228 s.
6. Gajewski S. Zachowanie się konsumenta a współczesny marketing. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997. 190 s.
7. Gilovich T., Husted-Medvec V., Chen S. Commission, omission, and dissonance reduction: coping with regret in the "Monty Hall" problem. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1995. Nr. 21. S. 182–190.
8. Gronhaug K., Arndt J. Consumer Dissatisfaction and Complaining Behaviour as Feedback: A Comparative Analysis of Public and Private Delivery Systems. *Advances in Consumer Research*. 1990. Nr 7.
9. Hill N., Alexander J. Pomiar satysfakcji i lojalności klientów. Kraków : Oficyna Ekonomiczna, 2003. 355 s.
10. Kaczmarczyk S. Zastosowanie badań marketingowych. Zarządzanie marketingowe i otoczenie przedsiębiorstwa. Warszawa : PWE, 2006. 379 s.
11. Kassarian H.H., Cohen J.B. Cognitive dissonance and consumer behavior. *California Management Review*. 1965. Nr. 8. P. 55–64.
12. Keng C.J., Liao T.H. Consequences Of Postpurchase Dissonance: The Mediating Role Of An External Information Search. *Social Behavior & Personality. An International Journal*. 2009. Nr. 37.
13. Maison D., Bruin R. Usatysfakcjonować klienta. *Marketing w praktyce*. 1998. Nr. 5 (21).
14. Marciniak B. Badanie satysfakcji klientów – problemy i metody badawcze. *Marketing i rynek*. 2000. Nr. 11. S. 20–24.
15. Nowicki P., Sikora T. Czynniki kształtujące satysfakcję klienta oraz korzyści z pomiaru satysfakcji klienta w procesie doskonalenia jakości. *Zarządzanie jakością – doskonalenie organizacji* / T. Sikora (red.). Wydawnictwo Naukowe PTTŻ, 2010. S. 171–181.
16. Olson J.C., Dover P.A. Disconfirmation of Consumer Expectations through Product Trial. *Journal for Applied Psychology*. 1979. Nr. 64. P. 179–189.
17. Pawłowska B., Witkowska J., Nieżurawski L. Nowoczesne koncepcje strategii orientacji na klienta. Warszawa : PWN, 2010. 200 s.
18. Rudnicki L. Zachowanie konsumentów na rynku. Warszawa : PWE, 2000. 317 s.
19. Swan J.E. Consumer Satisfaction with a Retail Store Related to the Fulfillment of Expectations on an Initial Shopping Trip. *Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior. Day, Bloomington* / L. Ralph (ed.). Indiana : School of Business, Indiana University, 1977. P. 10–17.
20. Sweeney J.C., Hausknecht D., Soutar G. Cognitive Dissonance after Purchase: A Multidimensional Scale. *Psychology & Marketing*. 2000. Nr. 17. P. 369–385.
21. Westbrook R.A., Reilly M. Value-percept disparity: an alternative to the disconfirmation of expectations theory of consumer satisfaction. *Advances in Consumer Research. Ann Arbor* / R. Bagozzi, A. Tybout (hrsg.). 1983. P. 256–261.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СУБКУЛЬТУРА ГЕЙМЕРІВ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН СУЧАСНОСТІ

SUBCULTURE OF GAMERS AS A SOCIAL PHENOMENON OF MODERNITY

У статті розглядається субкультура геймерства як соціальний феномен сучасності, пов'язаний з іграми та популяризацією з другої половини XX століття персональної техніки (відеоприставок і персональних комп'ютерів), з розвитком клубної ігрової культури. Основна увага приділяється тезі, що геймерство – новий спосіб існування людини в споруджуваному інформаційному суспільстві, коли багато її індивідуальних та особистісних якостей, потенціал виявляються саме в грі (розкриваються інтелектуальні, емоційні здібності, працюють інтуїція, уява). Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували геймерство як субкультуру. Субкультура геймерів зародилася майже водночас із появою інформаційного суспільства. З появою комп'ютерних ігор, а пізніше й Інтернету молодь стала активно спілкуватися в мережі. Комп'ютерні мережеві ігри для неї – це можливість спілкуватися в дії: разом з іншими, часто іноземними, однолітками проходити завдання й перемагати ворогів. Виділяються такі типи, на які можна розділити геймерів: нуби, прості гравці, хардкор-геймери, прогеймери, ретрогеймери. Ця субкультура включає такі компоненти: специфічні норми й цінності; традиції; мову й термінологію; символіку. Усі ці компоненти визначаються специфічною картиною світу геймерів, яка впливає на поведінку і ставлення до життя. Автори наголошують, що світ цінностей геймера – це цінності, які становлять певну систему речей, завдяки якій геймери знаходять відеоігри цікавим і привабливим способом проведення вільного часу. Цінностей існує декілька, кожна з них дає можливість зрозуміти структуру світогляду геймера. Зроблено висновок, що багато дослідників розглядає субкультуру геймерів як соціальний феномен сучасного суспільства. Геймерство є результатом побудови інформаційного суспільства, коли частина соціальних практик і життєвих інтересів людей переноситься у віртуальний простір.

Ключові слова: геймер, субкультура геймерів, інформаційне суспільство, цінності, віртуальний простір, гра.

The article considers the subculture of gaming as a social phenomenon of today, associated with games and the promotion of personal equipment (video consoles and personal computers) since the second half of the XX century, with the development of club gaming culture. The main attention is paid to the thesis that gaming is a new way of human existence in the constructed information society, when many of its individual and personal qualities, potential, are manifested in the game (intellectual, emotional abilities are revealed, intuition, imagination work). The theoretical foundations of the study are presented - the work of scientists who have studied gaming as a subculture. The gamer subculture originated almost simultaneously with the emergence of the information society. With the advent of computer games and later the Internet, young people began to actively communicate online. For them, computer networking games are an opportunity to communicate in action: to complete tasks and defeat enemies together with other, often foreign, peers. There are the following types into which gamers can be divided: noobs, simple players, hardcore gamers, gamers, retro gamers. This subculture includes the following components: specific norms and values; traditions; language and terminology; symbolism. All these components are determined by a specific picture of the world of gamers, which affects behavior and attitudes to life. The authors emphasize that the gamer's world of values is the values that make up a certain system of things, thanks to which gamers find video games an interesting and attractive way to spend free time. There are several values, each of which allows you to understand the structure of the gamer's worldview. The article concludes that many researchers consider the subculture of gamers as a social phenomenon of modern society. Gaming is the result of building an information society, when part of people's social practices and life interests are transferred to cyberspace.

Key words: gamer, gamers subculture, information society, values, virtual space, game.

УДК 316.723:316.772.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.3>

Горпинич О.В.

к.філос.н.,
доцент кафедри економіки підприємств
та соціальних технологій
Державний університет телекомунікацій

Жадан А.Р.

магістр кафедри економіки підприємств
та соціальних технологій
Державний університет телекомунікацій

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку людства українське суспільство переживає період стрімкого розвитку та збільшення впливу ігрової індустрії на види проведення вільного часу й інших видів діяльності. Відеоігри стають популярними й доступнішими для все більш великої кількості насе-

лення. Неймовірний рівень технологічного розвитку та інформаційного суспільства дає змогу пережити не бачений раніше досвід. Сучасному суспільству ігрова індустрія може надати величезну кількість різноманітних відеоігор на будь-який жанр, уподобання й на будь-яку платформу.

Вивченням ігрової індустрії займається наука Game Studies. Вона вивчає відеоігри з різних сторін суспільного життя: з точки зору наратології, соціології, психології, філософії. У кожному із цих аспектів відеоігри вивчаються та починають виглядати по-різному. Феномен геймерства набуває все більшого впливу на суспільне життя, тому ігнорувати цей феномен сьогодні неможливо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Виникнення субкультури геймерів пов'язано з інформатизацією суспільства й культури. В останні роки у вітчизняній дослідницькій та публіцистичній літературі спостерігається зростання інтересу до вивчення феномена субкультур, у тому числі субкультур, пов'язаних із комп'ютерними технологіями. Ця проблематика стала предметом міждисциплінарного знання; вона відображена в низці культурологічних, соціологічних, соціально-філософських, психологічних і педагогічних досліджень. У зв'язку з цим розглянуто праці, присвячені аналізу інформаційного суспільства й феномена віртуальної реальності, таких авторів: Д. Белла, Ж. Бодрійяра, М. Вейнштейна, Н. Вінера, П. Дракера, М. Кастельса, А. Крокера, М. Пентау, Э. Тоффлера, Л. Уівера, К. Шеннона, У. Ешбі й інших.

Аналіз культурологічних, соціологічних, психологічних та інших концепцій, що відображають різні грані цієї проблематики, показує, що для вирішення заявленої в дослідженні проблеми склалися певні теоретико-методологічні передумови. Водночас практично відсутні вітчизняні дослідження, у яких проводиться аналіз заявленої теми.

Постановка завдання. У статті ми намагалися проаналізувати дослідження, які розглядають субкультуру геймерів як соціальний феномен сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Геймер (англ. Gamer – гравець) – в широкому сенсі будь-яка людина, що грає у відеоігри; у вузькому сенсі – людина, для якої гра у відеоігри є невід'ємною частиною її способу життя, іноді професійною діяльністю (геймерство в цьому випадку набуває характеру соціального статусу) [2].

Однією з найчисленніших субкультур, пов'язаних із комп'ютерами та інтернетом, є субкультура геймерів, тобто любителів комп'ютерних ігор. Ігрова індустрія надає широкий вибір ігор різного ступеня складності, що вимагають взаємодії людини або з комп'ютером, або з іншою людиною/групою людей [4].

Геймери вважаються новою субкультурою, увійшли в цей список у 2013 році, після визнання кіберспорту. Незважаючи на те що термін включає людей, які не вважають себе повноправними гравцями, ними часто назива-

ють тих, хто проводить багато часу за іграми або цікавиться ними [3].

Субкультура – це об'єднання групи людей, які значно відрізняються від більшості своєю поведінкою, світоглядом, системою цінностей і зовнішнім видом. Уперше цей термін з'явився в науковій літературі тільки в 30-х роках ХХ століття, а його широке розповсюдження припало на 60-ті роки ХХ століття за кордоном і 80-ті роки в нашій країні. З розвитком інформаційного суспільства виникла нова субкультура – субкультура геймерів.

Субкультура геймерів зародилася майже одночасно з появою інформаційного суспільства. З появою комп'ютерних ігор, а пізніше й Інтернету молодь стала активно спілкуватися в мережі. Комп'ютерні мережеві ігри для неї – це можливість спілкуватися в дії: разом з іншими, часто іноземними, однолітками проходити завдання та перемагати ворогів.

Геймери – прихильники комп'ютерних ігор. У житті вони зовсім різні та майже не відрізняються від звичайних людей. У геймерів є робота, вони займаються спортом, беруть активну участь у житті країни. Геймери можуть займатися справами, які роблять звичайні громадяни, на перший погляд можна й не зрозуміти, що перед вами геймер.

По всьому світу існує безліч ігрових спільнот, які можуть приймати форми різних веб-кілець, форумів та інших віртуальних спільнот. Магазины, які спеціалізуються на іграх, часто слугують місцем для збору груп гравців. До появи Інтернету багато хто грав через звичайний поштовий зв'язок у play-by-mail-ігри, які нагадують онлайн-ігри теперішнього часу. Слово «геймер» (gamer) з'являється у філософії, психології, педагогіці в другій половині ХХ ст. та використовується щодо не до будь-якого гравця, а щодо відео або кібергравця.

Феномен геймерства пов'язаний з іграми й популяризує з другої половини ХХ століття персональну техніку (відеопроставку і персональний комп'ютер) з розвитком клубної ігрової культури. Як відзначають дослідники, геймерство – новий спосіб існування людини в споруджуваному інформаційному суспільстві, коли індивідуальні та особистісні якості, людський потенціал виявляються саме в грі (розкриваються інтелектуальні, емоційні здібності, працюють інтуїція, уява). Відеогра стає нічим іншим, як засобом, що забезпечує можливість захоплююче, повноцінно жити. Геймерство також розглядається як субкультура, що виділяється своїм сленгом, ціннісними категоріями, символікою (наприклад, компаній виробників ігор) [1].

Геймерів можна розділити на такі типи:

– нуби (англ. newbies) – сленгова назва новачків у певній грі або ж в іграх загалом. Також

існують 2 похідні терміни: «новачок» (англ. newbie) – початківець-гравець, але готовий учитися, і «нуб» (англ. noob) – принизливе прізвисько недосвідченого користувача відеоігор;

– прості гравці (жарг. казуали, англ. casual gamers) – люди з обмеженим інтересом до відеоігор. Цей тип геймерів не витрачає на відеоігри багато часу, використовує лише одну ігрову платформу для відеоігор, грає в нескладні відеоігри;

– хардкор-геймери (жарг. хардкорники, англ. hardcore gamers) – геймери, пряма протилежність казуалам. Вони витрачають на відеоігри багато часу, переважно грають у складні відеоігри або в налаштуваннях обирають вищий рівень складності. Мають високий рівень досвіду в відеоіграх різного жанру, інколи мають навички в програмуванні або інших комп'ютерних спеціальностях, що дає їм змогу створювати власні модифікації на різні відеоігри. Мають не одну ігрову платформу, завжди намагаються пройти відеоігру, отримуючи внутрішньоігрові досягнення;

– прогеймери (англ. pro-gamers) – професійні гравці, які грають за гроші. Основним заробітком прогеймери є призові й зарплати за гру на змаганнях із кіберспорту. Прогеймери фінансово залежні від відеоігор, проведення часу за ними не рахується як «вільне» й може приносити менше задоволення гравцеві, так як гра для нього – це робота. У країнах Азії, зокрема в Південній Кореї та Японії, прогеймери спонсуються великими компаніями, ті ж компанії організують кіберспортивні матчі;

– ретрогеймер (англ. Retrogamer) – геймер, який переважно грає тільки в старі відеоігри та використовує для цього старі ігрові консолі. Цей тип геймерів часто використовує емулятори якоїсь ігрової платформи [2].

Отже, дослідники розглядають геймерство як соціальний феномен, субкультуру, соціальну практику. Геймерство є результатом побудови інформаційного суспільства, коли частина соціальних практик і життєвих інтересів людей переноситься у віртуальний простір.

У віртуальному світі гравці можуть виконувати різні дії, взаємодіючи один із одним. Існують і керовані комп'ютером персонажі, у тому числі ворожі. У більшості ігор за знищення ворогів дається винагорода й нараховуються бали досвіду. Отримані бали досвіду гравець використовує для вдосконалення навичок і вмінь героя. Винагорода (ігрова валюта або цінні речі) становлять основу економічних відносин між учасниками гри.

Сьогодні існує 5 основних типів геймерів. У кожному жанрі може бути присутнім від 1 до 5 типів геймерів. Наявність будь-якого типу геймерів залежить від 3 чинників:

– наявності ігрової платформи та її доступної потужності для комфортного геймінгу;

– наявності вільного часу;

– бажання грати.

Для чіткого розуміння того, у яких жанрах присутні типи геймерів, варто проаналізувати самі жанри [1].

Жанр Action. У цьому жанрі присутні всі типи геймерів, від казуалів і до хардкорників з прогеймерами. У цьому жанрі розроблено й розробляються все нові й нові ігри. У цьому жанрі включені різні ігрові механіки, які здатні залучити будь-якого гравця. Ігри із жанру Action досить часто використовуються для кіберспорту. Для комфортного геймінгу підійде більшість наявних сьогодні ігрових платформ.

Жанр «файтинг». Цей жанр частіше користується популярністю в казуалів і хардкорників. Казуали цінують цей жанр за його простоту (на перший погляд) і більш легкий поріг входження в ігровий процес. Хардкорники люблять цей жанр за наявність ігор із високим рівнем складності геймплею й обов'язкове довгострокове та детальне вивчення ігрового світу. Цей жанр не користується популярністю в прогеймерів, так як жанр не має нині гри з явним ухилом на змагання й кіберспортивну участь.

Жанр «стратегія». Цей жанр здатний залучити зовсім небагато типів геймерів, як правило, це хардкорники і прогеймери. Жанр характеризується своїм «специфічним» геймплеем, який вимагає значної кількості часу для вивчення ігрових механік, для подальшої ефективної гри. Також у цьому жанрі присутні гри для кіберспортивних змагань, що робить жанр привабливим для прогеймерів і компаній, які організують змагання з великими грошовими призами.

Жанр «аркада». В аркаді, як правило, зустрічаються найчастіше казуали. Для геймерів цього типу найважливіше не процес, а сама можливість витратити проміжок часу, «убити час». Цей жанр не вимагає наявності дорогого грального обладнання, в ігри цього жанру можна грати на більшості ігрових пристроїв минулих поколінь.

Жанр RPG. У цьому жанрі є можливість зустріти абсолютно всі типи геймерів. Більша різноманітність у плані ігрового процесу, налаштування самої гри й великий вибір аматорських модифікацій залучають усі типи геймерів.

Симулятор. Цей жанр трохи відрізняється від інших типів жанрів. Як правило, симулятори вдають із себе не тільки саме відеоігри, а й навчальні програми для різних типів робочої діяльності (збройні сили, бізнес симулятори).

За всю історію розробки відеоігор розробники були змушені комбінувати жанри відеоігор для більшої іграбельності й залучення нових гравців на будь-яке ігрове ком'юніті.

Зараз можна зустріти ігри, які поєднують від двох до декількох ігрових жанрів.

Важливе місце в будь-якій картині світу посідає образ «Я» – певне уявлення про самого себе. Потрапляючи у віртуальний світ комп'ютерних ігор, людина отримує нове ім'я. Воно символізує початок її «віртуального життя». Трансформуючи образ свого «Я», геймер з'єднує у свідомості два різні життя – віртуальне й реальне, і два різні образи – образ реальної людини й, наприклад, комп'ютерного героя. Вона починає заново соціалізуватися, осягати норми та цінності іншого світу, що кожен раз сприяє збереженню як самої картини світу геймерів, так і відтворенню всієї субкультури геймерів загалом.

Ця субкультура, як й інші субкультури, характеризується наявністю специфічної мови. Сленг геймерів, як й інші види молодіжного жаргону, увібрав частини інших сленгових систем, наприклад, програмістів, загально-молодіжний сленг, терміни різних наук, слова з іноземних мов тощо.

Символіка субкультури геймерів, як і будь-якої субкультури, постійно модифікується. Вона здатна вбирати різні символи інших субкультур: у субкультурі геймерів можна зустріти елементи символіки, від різних релігійних груп і молодіжних музичних течій до символіки суспільно-політичних рухів. Усе залежить від особистих переваг самого геймера: яку музику він слухає, яким жанрам ігор віддає перевагу тощо.

У субкультурі геймерів існує своя ієрархія. Як правило, усіх геймерів ділять на кілька рангів:

1. Нуб, або новачок. Це найнижчий ранг серед геймерів. Він позначає геймера, який тільки недавно почав грати в якусь гру. Різниця між нубом і новачком полягає в тому, що нуб – це геймер, який грає дуже погано й у більшості випадків не має бажання вдосконалювати свої навички в грі. Новачок – це геймер, який тільки недавно почав грати в якусь певну гру, має низький досвід, але має бажання вдосконалювати свої навички. Слово нуб часто набуває негативного сенсу й використовується як образливе слово.

2. Геймер, або середньостатистичний геймер. Цей ранг дається гравцям, які мають середній рівень ігрових навичок і досвіду якоїсь гри. Часто геймери із цієї категорії розвивають далі свої навички, щоб перейти до наступної категорії.

3. Професійний геймер. Це найвищий ранг в ієрархії геймерів, він позначає гравців, які досягли високих рівнів в ігровому рейтингу та мають значний досвід у відеоіграх. Такі геймери часто починають кар'єру кіберспортсмена [3].

Отже, ця субкультура включає такі компоненти: специфічні норми й цінності; традиції; мову й термінологію; символіку. Усі ці компо-

ненти визначаються специфічною картиною світу геймерів, яка впливає на поведінку і ставлення до життя.

Найважливішою системною характеристикою є жанри ігор, вони визначають членство в кланах, світогляд, зовнішній вигляд тощо.

Геймери живуть в основному в містах, де є можливість доступу до інтернету, через який геймери качають відеоігри та грають в онлайн. У відеоігри грають як чоловіки, так і жінки. Єдина різниця може бути тільки в бажаних жанрах відеоігор.

Майже всі геймери мають основну роботу або інше джерело доходів. Ігрові платформи та відеоігри мають досить велику ціну й потребують постійного оновлення. Для комфортного гравального процесу в більшості відеоігор потрібен швидкий і якісний інтернет, який також потрібно оплачувати.

Світ цінностей геймера – це цінності, які становлять певну систему речей, завдяки якій геймери вважають відеоігри цікавим і привабливим способом проведення вільного часу. Цінностей існує декілька, кожна з них дає можливість зрозуміти структуру світогляду геймера [4].

Цінність самої гри, світу віртуальних можливостей і форм самопрезентації. Для багатьох геймерів ігрова віртуальна реальність більш цікава, ніж реальний світ. Тим, хто має багато контактів із людьми на роботі чи взагалі в повсякденному житті, відеоігри дають можливість відійти від проблем у віртуальний світ. Віртуальний світ дає можливість відчути себе в іншій реальності, де відомі правила гри, де ситуацію контролює сам гравець, є можливість розпочати нову гру. Багато відеоігор мають можливість пройти їх заново, кожного разу граючи нового персонажа з іншими параметрами та здібностями. Сучасні відеоігри мають дуже великі локації, які за рівнем деталізації схожі на реальні міста. Завдяки цим можливостям відеоігри привабливі для геймерів і простих людей, які ще не грали у відеоігри, але такі можливості дадуть змогу заманювати в ігрову індустрію все більшу аудиторію.

Висновки з проведеного дослідження. Ігрова комунікація є важливою цінністю для більшості представників цієї субкультури. Сьогодні багато геймерів грає в мережеві ігри, які дають можливість спілкуватися в глобальному просторі. Цей неймовірний, небачений раніше соціальний феномен з'єднує шанувальників комп'ютерних ігор різних країн, різного віку, статі тощо в єдину аудиторію. Мати членство в ігровій гільдії, набуття там статусу та авторитету – форми сучасної соціалізації молоді у світі загальної гри.

Отже, багато дослідників розглядає субкультуру геймерів як соціальний феномен сучасного суспільства. Геймерство є резуль-

татом побудови інформаційного суспільства, коли частина соціальних практик і життєвих інтересів людей переноситься у віртуальний простір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кропачева М.А., Литвинова Е.С. Субкультура геймеров, единая и делимая. *Социо- и психолингвистические исследования*. 2013. Вып. 1. С. 74–77.

2. Лапшин В.А. Геймер. URL: <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/youth/353-geymer.html>.

3. Прокопова А. Кто такие «геймеры». URL: http://www.makarova.net/index.php?option=com_content&task=view&id=109.

4. Степанцева О.А. Субкультура геймеров в контексте информационного общества : автореф. дисс. ... канд. культурологии. Санкт-Петербург, 2007. 27 с.

СЕКЦІЯ 3 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ КІБЕРАДИКТІВ

FEATURES OF ATTITUDE TO YOURSELF OF CYBER-ADDICTION

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), комп'ютерних технологій, світової он-лайн мережі, ігрової індустрії, гаджетів та інших електронних девайсів ставить перед психологією, психіатрією, педагогікою та соціологією безліч питань, одним із яких є стрімкий розвиток кіберадикцій серед молодого покоління. Для формування й розробки психокорекційних і профілактичних програм щодо запобігання кіберадикціям необхідне всебічне уявлення про індивідуально-психологічні, соціально-демографічні характеристики осіб, які схильні до цього виду адикцій. На цьому етапі дослідження автор розглянув особливості самоставлення кіберадиктів, серед осіб від 14 до 21 року, у кількості 559 осіб, із них 412 мали певні види кіберадикцій, і 147 осіб, які надали згоду увійти в групу порівняння (умовно здорові).

Мета дослідження – виявлення особливостей самоставлення осіб підліткового та юнацького віку, які мають певні види кіберадикцій.

Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація, теоретичних даних і літературних джерел), історичний (дослідження виникнення, формування й розвитку поняття) та психодіагностичний («Тест-опитувальника самоставлення» (В.В. Столін, С.Р. Пантелєєв)), також структуроване інтерв'ю, математико-статистична обробка («Microsoft Excel, XP» і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0).

За результатами проведеного аналізу можна визначити такі особливості самоставлення кіберадиктів: закритість, схильність до відкритої брехні, проявляють байдужість до власного «Я», незадоволеність собою та своїми можливостями, мають прояви ригідності, дезадаптації, демонструють небажання змінуватися, а тенденція до збереження такого образу – один із видів прояву захисних механізмів самосвідомості тощо. «Психологічний портрет» кіберадиктів потребує подальшого дослідження з урахуванням різноманітних індивідуально-психологічних характеристик.

Ключові слова: *індивідуально-психологічні особливості, кіберадикції, нехімічна залежність, самоставлення, інформаційно-комунікаційні технології.*

The development of information and communication technologies (ICT), computer technology, the global online network, the gaming industry, gadgets and other electronic devices raises many issues for psychology, psychiatry, pedagogy and sociology, one of which is the rapid development of cyber-addictions among young people generation. For the formation and development of psycho-correctional and preventive programs for the prevention of cyber-addictions, it is necessary to have a comprehensive understanding of the individual psychological, socio-demographic characteristics of persons prone to this type of addiction. At this stage of the study, the author considered the peculiarities of the self-attitude of cyber-addicts, among people aged 14 to 21, in the number of 559 people, 412 of whom had certain types of cyber-addictions, and 147 people who agreed to enter the comparison group (relatively healthy).

The purpose of the study is to identify the characteristics of self-esteem of adolescents and young people who have certain types of cyber-addictions.

Research methods: bibliographic (analysis, systematization, theoretical data and literature sources), historical (study of the origin, formation and development of the concept) and psychodiagnostic ("Self-relation questionnaire test" (V.V. Stolin, S.R. Panteleev)), also structured interview, mathematical and statistical processing ("Microsoft Excel, XP" and statistical analysis package SPSS 26.0).

According to the results of the analysis it is possible to determine the following features of self-attitude of cyber-addicts: secrecy, propensity to open lies, show indifference to their own "I", dissatisfaction with themselves and their abilities, have manifestations of rigidity, maladaptation, unwillingness to change, is one of the manifestations of the protective mechanisms of self-awareness, and so on. The "psychological portrait" of cyber-addicts needs further research, taking into account a variety of individual psychological characteristics.

Key words: *individual-psychological features, cyber-addictions, non-chemical dependence, self-relations, information and communication technologies.*

УДК 159.923.2-053.6:004.738.5-042.72
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.4>

Асєєва Ю.О.

к.психол.н.,
завідувачка кафедри загальнонаукових,
соціальних та поведінкових дисциплін
Одеський інститут
Міжрегіональної академії управління
персоналом

Постановка проблеми. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ), комп'ютерних технологій, світової он-лайн мережі, ігрової індустрії, гаджетів та інших електронних девайсів ставить перед психологією, психіатрією, педагогікою та соціоло-

гією безліч питань про те, як вони впливають на людину, й особливо про розвиток дитини й загалом молодого покоління [1–5]. Останнім часом дослідники все частіше звертаються до цієї проблеми у зв'язку з різким стрибком у розвитку ІКТ та електронних девайсів, які

якісно змінили життя людей, але й породили нові адиктивні форми поведінки та нові форми нехімічних залежностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема кіберадикцій є досить молодою, до її вивчення й дослідження приєднуються все більше науковців із різних галузей науки. Вона вивчається як психологами, так і психіатрами, педагогами, соціологами та іншими. Сьогодні можна виокремити таких науковців, які досліджували кіберадикцію як феноменальної поведінки, К.В. Аймедов, О.Н. Арестова, О.Є. Войскунський, І. Голдберг, О.В. Дорохов, Т.О. Ісакова, М.С. Кисельова, М. Коул, І. Моїсіл, О.В. Тарасов, О.В. Худяков, Л.М. Юр'єва, К. Янг та ін. Варто відзначити, що найбільшу кількість залежних від кіберпростору осіб експерти налічують серед представників вікової групи від 14 до 24 років [1; 4; 6; 7]. З огляду на глобалізацію цієї проблеми, усе гостріше постає питання в дослідженні нозології кіберадикції, розробки відповідних методик для проведення детальних емпіричних досліджень і створення алгоритмів лікувальних програм від Інтернет-адикцій, гаджет-адикцій, кіберадикцій, кіберкомунікативної та залежності від селфетис тощо.

Постановка завдання. Мета дослідження – виявлення особливостей самоставлення осіб підліткового та юнацького віку, які мають певні види кіберадикцій.

Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація, теоретичних даних і літературних джерел), історичний (дослідження виникнення, формування й розвитку поняття) та психодіагностичний; використано такі методики: «Тест-опитувальника самоставлення» (В.В. Столін, С.Р. Пантелєєв) [8; 9] і структуроване інтерв'ю, математико-статистична обробка даних проведена за допомогою програми «Microsoft Excel, XP» і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0 для Windows XP, «Statistic for Windows XP». Для оцінювання достовірності відмінностей у частоті якісних ознак використовувалися: при чисельності групи $n > 5$ – критерій ± 2 (хі-квадрат), а при чисельності $n \leq 5$ – точний критерій Фішера. У всіх випадках порівнянь визначатиметься ймовірність розходжень «р».

Дослідження проведено з дотриманням принципів біоетики та деонтології. Основними базами проведення дослідження були Одеський національний медичний університет; Одеський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом»; КНП «Міська студентська поліклініка» Одеської міської ради, Громадська організація «Асоціація ЛГБТ «ЛІГА». Усім респондентам було оголошено тему й мету наукової роботи, також у ході бесіди неодноразово підкреслювалося, що участь у цьому дослідженні є ціл-

ком добровільною і конфіденційною. Респондентам надавалося право не відповідати на будь-які питання, було роз'яснено можливість перервати опитування чи взагалі участь у дослідженні, нічого при цьому не пояснюючи.

Усього в дослідженні взяло участь 559 підлітків, із них – 408, які мали певні види кіберадикцій, 151 осіб, які надали згоду увійти в групу порівняння (умовно здорові). З них – 269 юнаків (48,12% вибірки) у віці 14–21 рік, 290 дівчат (51,88% вибірки) у віці 14–21 рік. Для проведення дослідження нами відокремлено три блоки респондентів залежно від віку, які мали внутрішній розподіл на основну групу та групу порівняння у вікових категоріях: від 14 до 15 років, це ОГЮ1 – 59 юнаків з ознаками залежності; ГПЮ1 – 21 умовно здоровий юнак; ОГД1 – 65 дівчат з ознаками залежності; ГПД1 – 25 умовно здорових дівчат; від 16 до 18 років, це ОГЮ2 – 72 юнаки з ознаками залежності; ГПЮ2 – 26 умовно здорових юнаків; ОГД2 – 76 дівчат з ознаками залежності; ГПД2 – 28 умовно здорових дівчат; від 19 до 21 років, це ОГЮ3 – 67 юнаків з ознаками залежності; ГПЮ3 – 24 умовно здорових юнака; ОГД3 – 69 дівчат з ознаками залежності; ГПД3 – 27 умовно здорових дівчат.

Ураховуючи загальні вимоги до проведення наукових досліджень, які регламентують необхідність формування груп дослідження, а саме відповідність критеріям однорідності, репрезентативності, а також достовірності знайдених різниць та інших параметрів, що вивчалися нами, застосували методи математичної статистики, які обраховувалися за допомогою відповідних комп'ютерних програм: Microsoft Excel, XP», і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0 для Windows XP, «Statistic for Windows XP».

Виклад основного матеріалу дослідження. На цьому етапі дослідження ми вивчили особливості самоставлення обраних респондентів з метою використання цієї інформації в подальшому дослідженні, розглядаючи цей феном як один із маркерів при формуванні психокорекційних програм для кіберадиктивів.

Для виявлення особливостей самоставлення респондентів обрано «Тест-опитувальника самоставлення» (В.В. Столін, С.Р. Пантелєєв) [8; 9], результати надано в таблиці 1. Обрана версія опитувальника дає змогу виявити три рівні самоставлення, що відрізняються за ступенем узагальненості: глобальне самоставлення; диференційоване, самоінтерес та очікуванням ставлення до себе; рівень конкретних дій у ставленні до власного «Я». Опитувальник включає такі шкали: шкала S – вимірює інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» випробуваного; шкала I – самоповага; шкала II – аутосимпатія; шкала III – очікуване ставлення від інших; шкала IV – самоінтерес.

Опитувальник містить також сім шкал, спрямованих на вимірювання вираженості установок на ті чи інші внутрішні дії на адресу «Я» випробуваного: шкала 1 – самовпевненість; шкала 2 – ставлення інших; шкала 3 – самоприйняття; шкала 4 – самокерівництво; шкала 5 – самозвинувачення; шкала 6 – самоінтерес; шкала 7 – саморозуміння. Глобальне самоствавлення – внутрішньо недиференційоване почуття «за» і «проти» самого себе. Самоповага – шкала з 15 пунктів, що об'єднали твердження, які стосуються «внутрішньої послідовності», «саморозуміння». При оцінці самовпевненості йдеться про той аспект самоствавлення, який емоційно і змістовно об'єднує віру у власні сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей, контроль свого життя й самопослідовність, розуміння самого себе. Аутосимпатія – шкала із 16 пунктів, що об'єднує пункти, у яких відбивається дружність-ворожість до власного «Я». У шкалу увійшли пункти, що стосуються самоприйняття й самозвинувачення. У змістовому плані шкала на позитивному полюсі об'єднує схвалення себе загалом і в істотних деталях, довіру до себе й позитивну самооцінку, на негативному полюсі – бачення в собі переважно недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення. Самоінтерес – шкала з 8 пунктів, відображає міру близькості до самого себе, зокрема інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися з собою на рівних,

упевненість у собі. Очікуване ставлення від інших – шкала з 13 пунктів, що відображають очікування позитивного або негативного ставлення до себе оточуючих.

Як похідна приймається відмінність змісту «Я-образу» (знання або уявлення про себе, у тому числі й у формі оцінки вираженості тих чи інших рис). У ході життя людина пізнає себе, накопичує про себе знання, ці знання становлять змістову частину його уявлень про себе. Однак знання про себе саму, природно, їй не байдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом її емоцій, оцінок, стає предметом її більш-менш стійкого самоствавлення [9; 10].

Розглянемо отримані результати окремо по кожній зі шкал опитувальника. За шкалою «відкритість» встановлено, що респонденти основних груп характеризуються закритістю, нездатністю або небажанням усвідомлювати й видавати значиму інформацію про себе, схильні до відвертої брехні та фальсифікації результатів у бік соціально бажаних відповідей. Найбільш яскраво дані характеристики простежуються серед дівчат вікової категорії від 16 до 21 року (ОГД2 – 9,1 бали по групі, ОГД3 – 9,4 бали по групі), а серед юнаків у віковій категорії від 19 до 21 року (ОГЮ3 – 8,3 бали). Респонденти груп порівняння характеризуються підвищеною рефлексивністю та критичністю, мають здатність не приховувати від себе й інших значиму неприємну інформацію, усвідомлюють власне «Я». Найбільш набли-

Таблиця 1

Особливості самоствавлення респондентів

Групи респондентів	Відкритість	Самовпевненість	Самокерівництво	Дзеркальне «Я»	Самоцінність	Самоприйняття	Самоприв'язаність	Внутрішня конфліктність	Самозвинувачення
ОГЮ1 (n=59)	8,0 ↑	3,4 ↓	3,3 ↓	3,2 ↓	3,5 ↓	3,1 ↓	7,9 ↑	3,8 ↓	7,7 ↑
ГПЮ1 (n=21)	4,4	7,3	7,2	7,0	7,2	7,0	4,5	10,2	4,4
ОГД1 (n=65)	8,9 ↑	3,9 ↓	3,6 ↓	3,4 ↓	3,8 ↓	3,7 ↓	8,7 ↑	3,5 ↓	8,3 ↑
ГПД1 (n=25)	4,6	7,9	7,6	7,3	7,9	7,8	4,7	9,6	4,2
ОГЮ2 (n=72)	8,1 ↑	3,8 ↓	3,5 ↓	3,3 ↓	3,9 ↓	3,4 ↓	8,3 ↑	3,6 ↓	8,4 ↑
ПГЮ2 (n=26)	4,5	7,7	7,5	7,4	8,0	7,7	4,3	9,7	4,5
ОГД2 (n=76)	9,1 ↑	4,2 ↓	3,8 ↓	3,6 ↓	4,4 ↓	3,9 ↓	8,9 ↑	3,3 ↓	8,7 ↑
ГПД2 (n=28)	4,7	8,2	7,9	8,1	8,8	8,0	4,6	9,1	4,6
ОГЮ3 (n=67)	8,3 ↑	4,0 ↓	3,9 ↓	3,7 ↓	4,1 ↓	4,0 ↓	8,5 ↑	3,2 ↓	9,0 ↑
ГПЮ3 (n=24)	4,8	8,1	7,8	8,2	8,5	8,0	4,9	9,2	4,4
ОГД3 (n=69)	9,4 ↑	4,7 ↓	4,5 ↓	4,1 ↓	4,8 ↓	4,4 ↓	9,1 ↑	3,0 ↓	9,4 ↑
ГПД3 (n=27)	5,1	8,6	8,2	8,4	9,0	8,6	5,0	8,6	4,8

Примітка: в таблиці надано середній бал по групі:

↑ вищий за норму; ↓ нижчий за норму.

жені до норми показники виявлено серед респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року (ГПЮЗ – 4,8 бали, ГПДЗ – 5,1 бали).

За шкалою «самовпевненість» можливо зазначити, що респонденти основних груп більш незадоволені собою та своїми можливостями, сумніваються щодо здатності викликати повагу в інших, ніж респонденти груп порівняння, які характеризуються високою думкою про себе, відсутністю внутрішнього напруження й самовпевнені в собі. Найнижчі показники самовпевненості виявлено серед респондентів основних груп у віковій категорії від 14 до 15 років (ОГЮ1 – 3,4 бали, ОГД1 – 3,9 бали) та серед юнаків у віковій категорії від 16 до 18 років (ОГЮ2 – 3,8 бали). Найбільш упевненими в собі виявилися респонденти у віковій категорії від 19 до 21 року (ГПЮЗ – 8,1 бали, ГПДЗ – 8,6 бали) та дівчата у віковій категорії від 16 до 18 років (ГПД2 – 8,2 бали).

За шкалою «самокерівництво» встановлено, що респонденти груп порівняння більш відповідальні за свої вчинки ніж респонденти основних груп. Респондентів груп порівняння можна охарактеризувати як осіб, які виразно переживають власне «Я» як внутрішній стержень, що інтегрує їхню особистість і життєдіяльність, уважають, що їхня доля знаходиться у власних руках, і відчувають почуття обґрунтованості й послідовності своїх внутрішніх спонукань і цілей. Найбільш яскраво дані характеристики простежуються в респондентів груп порівняння у віковій категорії від 19 до 21 року (ГПЮЗ – 7,8 бали, ГПДЗ – 8,2 бали). Респонденти основних груп характеризуються тим, що вірять у підвладність власного «Я» часовим обставинам, що вони нездатні протистояти долі, мають погану саморегуляцію, розмитий локус «Я», відсутність тенденції шукати причини вчинків і результатів у собі. Найбільш яскраво ці характеристики проявляються серед респондентів основних груп у віковій категорії від 14 до 15 років (ОГЮ1 – 3,3 бали, ОГД1 – 3,6 бали) та серед юнаків у віковій категорії від 16 до 18 років (ОГЮ2 – 3,5 бали).

За шкалою «дзеркальне «Я» можна відзначити, що респонденти груп порівняння характеризуються тим, що їхні особистісні якості, характер і їхня діяльність здатні викликати в інших повагу, схвалення та розуміння. Варто зауважити, що яскраво ці характеристики виражені в респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року (ГПЮЗ – 8,2 бали, ГПДЗ – 8,4 бали). Респондентів основних груп за цією шкалою можна характеризувати як осіб, що не чикають схвалення від інших, не вірять у те, що їхні особистісні характеристики та вчинки можуть викликати в узагальненого іншого повагу чи схвалення. Такі якості проявляються більш яскраво у віковій категорії від 14 до

15 років (ОГЮ1 – 3,2 бали, ОГД1 – 3,4 бали) та серед юнаків у віковій категорії від 16 до 18 років (ОГЮ2 – 3,3 бали).

Під час аналізу результатів, отриманих за шкалою «самоцінність», можна відзначити, що респонденти груп порівняння проявляють любов до себе, відчувають власну цінність і цінність власного «Я» для узагальненого іншого, особливо це простежується в респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року (ГПЮЗ – 8,5 бали, ГПДЗ – 9,0 бали). Респондентів основних груп за цією шкалою тест-опитувальника можна охарактеризувати як осіб, що сумніваються в цінності власної особистості, характеризуються відстороненістю, яка межує з байдужістю до власного «Я», демонструють утрату інтересу до свого внутрішнього світу, особливо у віковій категорії від 14 до 15 років (ОГЮ1 – 3,5 бали, ОГД1 – 3,8 бали).

Під час розгляду результатів шкали «самоприйняття» можна зазначити, що респонденти груп порівняння характеризуються дружнім ставленням до себе, демонструють згоду із самим собою, здебільшого схвалюють свої плани та бажання, які виникають, їм також характерно емоційне, безумовне прийняття себе такими, як вони є, нехай навіть із деякими недоліками. Найбільш яскраво ці характеристики проявляються у віковій категорії від 19 до 21 року (ГПЮЗ – 8,0 бали, ГПДЗ – 8,6 бали) та серед дівчат у віковій категорії від 16 до 18 років (ГПД2 – 8,0 бали). Респонденти основних груп демонструють недостатнє самосприйняття, яке є симптомом дезадаптації, що найбільш яскраво спостерігається серед юнаків у вікових категоріях від 14 до 18 років (ОГЮ1 – 3,1 бали, ОГЮ2 – 3,4 бали). Дівчатам недостатнє самосприйняття більш характерно у віковій категорії від 14 до 15 років (ОГД1 – 3,7 бали).

За шкалою «самоприв'язаність» групи порівняння характеризуються незадоволеністю собою, бажанням змінитися, щоб досягти відповідності із власним «ідеальним Я», особливо в юнаків віковій категорії від 16 до 18 років (ГПЮ2 – 4,3 бали) та серед респондентів у віковій категорії від 14 до 15 років (ГПЮ1 – 4,5 бали, ГПД1 – 4,7 бали). Респонденти основних груп за цією шкалою характеризуються як особи, що мають прояви ригідності щодо власної «Я-концепції», демонструють прив'язаність, небажання змінюватися на фоні загального позитивного ставлення до себе. Ці переживання супроводжуються прив'язаністю до неадекватного «Я-образу», а тенденція до збереження такого образу – один із видів прояву захисних механізмів самосвідомості. Найбільш яскраво це виражено в дівчат у віковій категорії від 19 до 21 року (ОГД2 – 8,9 бали, ОГДЗ – 9,1 бали).

Під час розгляду результатів за шкалою «внутрішня конфліктність» виявлено, що респонденти груп порівняння характеризуються наявністю внутрішніх конфліктів, сумнівів, непогодження із собою, що супроводжуються переживанням почуття провини, найбільш яскраво це виражено у віковій категорії від 14 до 15 років (ГПЮ1 – 10,2 бали, ГПД1 – 9,6 бали) та серед юнаків у віковій категорії від 16 до 18 років (ГПЮ2 – 9,7 бали). Респонденти основної групи за цією шкалою характеризуються вираженням заперечення проблем, закритістю й демонструють поверхову самовдоволеність. Особливо ці характеристики проявляються у віковій категорії від 19 до 21 років (ОГЮ3 – 3,2 бали, ОГД3 – 3,0 бали) та серед дівчат у віковій категорії від 16 до 18 років (ОГД2 – 3,3 бали).

За шкалою «самозвинувачення» респонденти групи порівняння характеризуються позитивним ставленням до себе, симпатією до власного образу «Я», адекватно оцінюють свої досягнення та невдачі. Найбільш наближеними до норми показники за цією шкалою виявлені серед дівчат груп порівняння у віковій категорії від 16 до 21 років (ГПД2 – 4,6 бали, ГПД3 – 4,8 бали). Респонденти основних груп характеризуються відсутністю симпатії до себе, що супроводжується негативними емоціями на свою адресу, схильністю до самозвинувачення, готовністю поставити собі в провину свої промахи та невдачі, власні недоліки. Найбільш яскраво такі характеристики проявляються у віковій від 19 до 21 років (ОГЮ3 – 9,0 бали, ОГД3 – 9,4 бали).

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, можна визначити такі особливості самостворення кіберадиктів: закритість, нездатність або небажання усвідомлювати й видавати значиму інформацію про себе, вони схильні до відвертої брехні та фальсифікації результатів у бік соціально бажаних відповідей. Незадоволені собою та своїми можливостями, сумніваються щодо здатності викликати повагу в інших, вірять у підвладність власного «Я» часовим обставинам, вони не здатні протистояти долі, мають погану саморегуляцію, розмитий локус «Я», у них відсутні тенденції шукати причини вчинків і результатів у собі. Вони не чекають схвалення від інших, не вірять у те, що їхні особистісні характеристики та вчинки можуть викликати в узагальненого іншого повагу чи схвалення. Сумніваються в цінності власної особистості, характеризуються відстороненістю, яка межує з байдужістю до власного «Я», демонструють утрату інтересу до свого внутрішнього світу. Виявлено, також недостатнє самосприйняття, яке є симптомом дезадаптації, має прояви ригідності щодо власної «Я-концепції». Виказують прив'язаність, до неадекватного «Я-образу»,

небажання змінюватися, а тенденція до збереження такого образу – один із видів прояву захисних механізмів самосвідомості. Також характеризуються вираженням заперечення проблем, закритістю й демонструють поверхову самовдоволеність. Відсутність симпатії до себе супроводжується негативними емоціями на свою адресу.

З огляду на те що самостворення є лише однією з характеристик особистості, а проблема кіберадикцій потребує багатогранного розгляду, у подальшому планується визначення вивчення інших індивідуально-психологічних і соціально-демографічних характеристик, оскільки, чим детальніше буде досліджено «психологічний портрет» кіберадиктів, чим повніше буде визначено нозологію цієї адикції, тим більш ефективну й адекватну програму психокорекції можна буде розробити.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорохов О.В., Тарасов О.В., Моїсіл І. Проблема комп'ютерної та Інтернет-залежності молоді в інформаційному суспільстві. *Системи обробки інформації*. 2012. № 4. С. 285–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/soi_2011_4_67.
2. Аймедов К.В., Асєєва Ю.О., Дьяченко О.В. Сучасний погляд на проблему Інтернет-адикцій у підлітків. *Перспективні дослідження – це наука і техніка – 2018* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (7–15 листопада 2018 р.). Перемишль : Наука та дослідження, 2018. Том 5. С. 76–80. URL: <http://www.rusnauka.com/pdf/242201.pdf>.
3. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости – «фейк-диагнозы» или все-таки расстройства? *Неврологический вестник*. 2019. Т. 2. № 1. С. 38–43. URL: <https://psychiatr.ru/news/960>.
4. Ісакова Т.О. Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми. Київ : НІСД, 2018. 47 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Internet_zal-bcba2.pdf.
5. Kemp S. Digital 2020: 3.8 billion people use social media. *Wearesocial and Hootsuite*. 2020. URL: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media>.
6. Юрьева Л.Н. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика : монография. Днепропетровск : Пороги, 2006. URL: <https://studfiles.net/preview/6748925/>.
7. Аймедов К.В. Особливості особистості підлітків, які страждають на комп'ютерну залежність. *Наука і освіта : наук.-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського*. 2012. С. 9–13. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/uk/arkhiv-zhurnaliv/vipuski-2012/vipusk-6-nauka-i-osvita-2012-rik>.
8. Собчик Л.Н. Искусство психодиагностики. Санкт-Петербург : Речь, 2014. 159 с.
9. Столин В.В. Самосознание личности. Москва : Изд-во МГУ, 1983. 284 с. URL: <http://psylib.org.ua/books/stolv01/index.htm>.
10. Біла І.М. Самоздійснення, самоактуалізація особистості. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 12. С. 102–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_12_18.

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ КАК ГЛАВНЫЙ ЛИЧНОСТНЫЙ АКТИВ ДЛЯ ДОБРОВОЛЬНОЙ ПРОЭКОЛОГИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ

WORLDVIEW POSITION AS THE MAIN PERSONALITY ASSET FOR VOLUNTARY PRO-ENVIRONMENTAL ACTIVITIES

Волонтерство – необхідне коло діяльності, коли проблема є глобальною, не має чітких дієвих способів урегулювання на державному рівні. Екологічні проблеми в нашій країні досі не мають жорстких «політичних рейок», тому до сталої екологічно відповідальної поведінки частіше доходять не через «зелені» законопроекти, а через суб'єктивну цінність природи. У статті ми аналізуємо внутрішні чинники екологічного волонтерства. Серед цих мотивів особливу роль відводиться екологічній позиції та зв'язку з природою. Тому метою статті є побудова теоретичної моделі детермінації добровільної проєкологічної активності. На базі теоретичних підходів та ідей запропонована модель, яка відображає основні віхи опосередкованого впливу екологічної позиції на активацію добровільних проєкологічних дій. Згідно з моделлю, домінування біосферних сенсів (над грошовими) в екологічній позиції через розуміння самоцінності біосфери посилює зв'язок із природою. Домінування грошових сенсів в екологічній позиції послаблює емпатичну чутливість суб'єкта, бо гроші для нього є головним ресурсом життєдіяльності, який робить пріоритетним пошук матеріальної вигоди від природного оточення. Прив'язаність до природи викликає емпатичні реакції. Емпатія сприяє виникненню емоцій, почуттів і станів, які стають рушійними силами для готовності допомогти в біді чи нейтралізувати власний негативний вплив на природу, оточуючих. Різність ідентичностей та ідентифікації залежно від домінуючого сенсу в екологічній позиції визначають широту інгрупи людини та сприяють такому функціонуванню зв'язку з природою й емпатії. Бажання допомогти стимулює проєкологічну активність особистості.

Ключові слова: позиція, особистість, моральні зобов'язання, ідентичність, відчуття зв'язку з природою, емпатія, стиль життя, екологічна поведінка, екологічний рух, волонтерство, емоції, шкода іншим.

Volunteering is a necessary sphere of activities when the problem is global and does not have

clean-cut, effective ways to resolve it at the country level. Environmental problems of our country still lack hard-lined, "political ecological rails", therefore people often come to stable ecologically responsible behavior not through "greener" bills, but because of the subjective value of nature. In this article, we analyze the internal factors of environmental volunteering. Among these motives, special role is given to the ecological position and connection with nature. The proposed model that showing important signposts of activation by the ecological position to participate in voluntary pro-environmental activities on basis of theoretical approaches and ideas. For this reason, the aim of our article was to build a theoretical model of the determination of voluntary pro-environmental activity. The proposed model that showing important signposts of the indirect influence of the ecological position on the activation of voluntary pro-environmental activities on the basis of theoretical approaches and ideas. According to the model, the dominance of biosphere senses (over monetary ones) in the ecological position due to understanding of the self-value of the biosphere enhances the connection with nature. The dominance of monetary senses in the environmental position weakens the empathic sensitivity of subject, because money for him main resource of vital functions, that does priority the search of material benefit from natural surroundings. Attachment to nature provokes empathic reactions. Empathy fosters to the emergence of emotions, feelings and states that become driving forces for the willingness to help in trouble or neutralize their own negative impact on nature, others. The difference of identities and types of identification, depending on the dominant sense in the ecological position determine the breadth of the human ingroup and contribute to this functioning of communication with nature and empathy. The desire to help stimulates pro-environmental activity of the person.

Key words: position, person, moral obligations, identity, feeling of connection with nature, empathy, lifestyle, ecological behavior, ecological movement, volunteering, emotions, harm to others.

УДК 159.922.1/07/942+316.64:17.022
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.5>

Баєва К.О.

аспірантка кафедри прикладної психології

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Деструкція природної середовища являється антропогенною проблемою сучасності. Суспільство неоднозначно оцінює дії та мотиви тих, хто звертає увагу на рішення екологічних проблем, навіть в умовах, коли порушення природного балансу налиць. Більшість людей постійно не задоволені в проєкологічній діяльності. Багато хто вважає, що це завдання фахівців, експертів. Нерідко в презентаціях об'єктивних – екологічних організацій неможливо щось змінити. Важливо з'ясувати,

чи є серед людей, які вирішили це зробити, проєкологічність, головне, чи особисті якості допомагають турботі про природу протягом багатьох років.

Постановка завдання. Метою статті стало побудування теоретичної моделі детермінації добровільної проєкологічної активності.

На початковому етапі участь в проєкологічних акціях не потребує спеціальних знань, тут потрібні: 1) психологічна витривалість для прийняття інформації про реаль-

ном состоянии природной среды; 2) временные ресурсы, например, для просвещения людей-участников или сбора, сдачи сырья на переработку, участия в мероприятиях.

Изложение основного материала исследования. В интервью М. Новиковой с Анной Гаркушой (участницей экологического движения «Раздельный сбор», г. Санкт-Петербург) приплыв новичков связан с чувствованием угрозы и желанием что-то сделать. Среди значимых качеств активиста А. Гаркушой озвучены активная позиция, любовь к природе, ответственность [9]. Теоретически названные активисткой причины приплыва волонтеров и важные качества могут быть связаны с проэкологическими мировоззренческими убеждениями [12], сензитивностью к экологическим угрозам, повышающую биосферное, альтруистическое беспокойство [21]. С подобной привязкой к мировоззрению активная энвайронментальная позиция, любовь к природе, ответственность в нашем представлении могут быть обусловлены доминированием биосферных смыслов над финансово-экономическими («денежными») смыслами в экологической позиции субъекта при оценке экологической реальности [7]. Доминирование биосферных смыслов в экологической позиции, вероятно, позволяет принять релевантную информацию и, соответственно, трансформировать быт. Доминирование денежных смыслов в экологической позиции, предположительно, содействует отрицанию релевантной информации и, соответственно, сохранить привычный уклад жизни [7; 10]. В силу этого энвайронментализм, скорее всего, привлекает людей, ориентирующихся больше на биосферные смыслы, нежели на денежные смыслы в экологической позиции [7]. Необходимо отметить, что мы считаем не уместным жесткое разделение вовлеченных к какому-то экологическому движению на волонтеров (организаторов, просветителей) и участников (тех, кто участвует в организованных акциях, не включен в штат экологической организации). Как волонтеры, так и участники заняты добровольной (волонтерской) деятельностью, оставляющую хороший след в обществе, ведь проэкологическая активность приносит благо всему живому [15].

В исследовании Е. Когана и Д. Квона привлекательными для волонтерской деятельности экологические проекты оценили только 11,4% волонтеров и 0% тех, кто не задействован в какой-либо добровольческой активности. Наиболее частым мотивом для просоциальной деятельности добровольцев оказалось желание помочь (30%; он назван учеными духовным); для студентов, не являющихся волонтерами, такой мотив – общение с разными людьми (26%; «деловой мотив»)

[8]. Одна из трактовок таких эмпирических результатов: волонтеры в ходе бескорыстной активности во благо других актуализировали биосферные смыслы в экологической позиции и не гонятся за выгодой для себя. Наоборот, отсутствие волонтерского опыта у студентов концентрирует их внимание на «корыстных» мотивах [6; 8]. Определение добровольчество как «добровольного выбора, отражающего личные взгляды и позиции, также активного участия гражданина в жизни человеческих сообществ» [3, с. 10] поддерживает последнее. Показатель идентичности у субъектов экологической позиции, указанные автором этой концепции, в совокупности с идеей о моральной связи П. Штомпки также подтверждают предложенную трактовку. Именно общность с экологическим сообществом у субъектов с доминированием биосферных смыслов в экологической позиции может говорить о потенциально прочной «моральной связи» со всем живым. Включенность в финансово-экономические отношения у субъектов с доминированием денежных смыслов в экологической позиции свидетельствуют в пользу наличия моральной связи с человечеством [7; 14]. Ведь по определению П. Штомпки, «моральная связь – это особое отношение к другим, входящим в категорию «мы» [14, с. 196], состоящим из доверия (или ожидания хорошего отношения к себе со стороны других); лояльности (обязательство оправдать доверие); солидарности или заботы (готовность отстаивать интересы других). Моральная связь у отдельного индивида выражена в идентичности [14]. В нашем представлении общность с биосферой или включенность в финансово-экономические отношения строятся на двух видах экологической идентификации. Недифференцированной (склонность к отождествлению своего «Я» со всеми представителями экологического сообщества, в которой отражается чувство связанности и взаимоотношения лиц в рамках земного шара) и дифференцированной (склонность к отождествлению своего «Я» с человечеством или значимыми персонами, в которой отражается чувство связанности и взаимоотношения лиц, сфокусированные на социуме) идентификации. Идентичность задает границы доверительных отношений, лояльности и солидарности субъекта, что сужают или расширяют действие морали и справедливости к окружающим [1]. Утверждение не голословно, если вспомнить аспекты принятия решения в модели Т. Шварца относительно потенциального волонтера, именно: учет последствий, ответственность, личных и социальных моральных норм. В экологическом контексте данная модель говорит, что человек, совершая проэкологическое дей-

стве, должен: 1) осознать последствия экологического поведения; 2) оценить экологическую ответственность; 3) учесть собственные и общественные моральные нормы [15]. Большие моральные обязательства перед экологическими субъектами на человека налагает переживание единства с биосферой и эмоциональная связь со всеми членами экологического сообщества.

Соприкосновение с природой формирует чувство связи и норм взаимодействия в природной среде [23]. Вместе с тем доминирование биосферных смыслов в экологической позиции может породить нужду в контакте с природной средой из-за избирательного внимания, связанного с пониманием самооценности биосферы [7; 17; 25; 26]. Если учесть, что некоторые авторы выделяют явный (осознание связи с природой) и неявный (неосознание связи с природой) типы связанности,

то, предположительно, причастность к экологическим организациям и инициативам – проявление личной значимости и явного чувства связи с природной средой [7; 18; 19; 20; 22; 25; 26]. Важно учитывать в слове «связь» (в отношении к объекту), что значит создавать отношения или устанавливать связь, как реальную, так и воображаемую. Отсюда следует, что когнитивное понимание связанности с природой имеет более реалистичные рациональные основания, нежели субъективная общность, основанная на чувствах [26]. В нашем понимании более содействует проэкологической активности эмоциональное подключение к природной среде, ведь эмоции проявятся в ответ на значимые события или ценных существ. По этой причине эмоциональная связь с природой, вероятно, проявление самооценности биосферы для субъекта, в то время как когнитивная связь с приро-

Рис. 1. Теоретическая модель активации экологической позиции участия в добровольной проэкологической активности (вариант 1)

Рис. 2. Теоретическая модель активации экологической позиции участия в добровольной проэкологической активности (вариант 2)

дой – признак наличия экологических знаний, разделения новой экологической парадигмы [7; 22; 26]. Поддержку предположению оказывает тот факт, что проэкологическое мировоззрение делает более явным родство с живым миром [26]. Биосферные и альтруистические ценности выступают медиатором позитивной корреляции между связью с природой и проэкологической активностью [20]. Из этого можно заключить, что эмоциональная привязанность к природе побуждает человека защищать её потому, что так защищает себя (или/и представителей ингруппы), тогда как понимание включенности на когнитивном уровне ведет к защите природы, чтобы сохранить основу жизнеобеспечения [1; 2; 17]. В то же время сильная связь с представителями экологического сообщества будет вызывать переживания вины, печали, вслед переживания сочувствия, тревоги за пострадавших, заботу, просоциальные действия в отношении близких [5; 8; 21; 22] и открывать путь для проявления эмпатии к живым существам [17; 18; 21; 23]. Согласно Н.А. Шелест, в эмпатии реализуются альтруистические мотивы в волонтерской деятельности [13], поэтому мы предполагаем, что связанность с природой и эмпатия будут способствовать личному проэкологическому поведению и желанию приобщиться к экологической организации в роли волонтера-организатора или участника проэкологических инициатив. В модели М. Дэвиса эмпатия включает в себя четыре аспекта: эмпатическую заботу, личный дистресс, фантазии и принятие перспективы [18]. На основе представлений М. Дэвиса о процесс пробуждения ситуативной эмпатии можно обозначить теоретический механизм активации экологической позицией для участия в проэкологической активности (рис. 1-2).

В соответствии с моделями, встреча с экологическими бедствиями и пострадавшими людьми, другими животными, растениями у человека, вероятно, сопряжена укреплением связи с природной средой при доминировании биосферных смыслов в экологической позиции, в отличие от угнетающего действия на нее доминирования денежных смыслов в позиции [1; 7; 12; 14; 17; 19; 25]. Связь с природой порождает такие проявления эмпатии, как беспокойство и симпатия к пострадавшему, чувство собственного неблагополучия в ответ на беду близкого, представление себя на месте другого [4; 15; 18; 19]. Стоит заметить, что мы также рассматриваем возможность одновременного влияния мировоззренческой позиции и связи с природой на эмпатию (модифицированный второй вариант модель

на рис. 2). Основой предположений второго варианта модели являются не только теоретические идеи, описанные выше, но и результат. В магистерском исследовании С.В. Самойловой обнаружены значимые корреляции показателя позиции с эмпатией – положительная связь с биоцентризмом и отрицательная связь с финансово-экономическими приоритетами [11]. Переживание любви и эмпатии к человечеству и всему живому может стать мотивом для проэкологического поведения и волонтерской деятельности [25]. Эмпатия к пострадавшим спровоцирует переживание сочувствия, вины, заботы, тревоги и другие моральные эмоции и феномены. Перечисленные эмоции и психологические явления будут содействовать стремлению помочь и поддержать проэкологическое поведение [5; 7; 12; 14; 17; 21; 25]. Главную идею моделей о большом значении личной значимости биосфере и привязанности к природному окружению в готовности заботиться о природе, решении экологических проблем иллюстрирует интервью Т. Граванте и А. Пома. Опрошенный исследователями участник экологической организации «A Leap of Life», борющейся за очистку реки Рио-Гранде-де-Сантьяго, назвал одной из причин объединения людей в организацию тоску «...по реке [...] из-за мечты снова увидеть чистую реку» [16, с. 650].

Выводы из проведенного исследования. На основе теоретических идей мы предлагаем теоретическую модель детерминации добровольной проэкологической активности. В представленной модели главная роль отводится мировоззренческой позиции субъекта. Конкретнее, доминирование денежных смыслов в экологической позиции препятствует развитию связи с природой, в то время как доминирование биосферных смыслов в экологической позиции укрепляет связанность с природой. Связь с природой провоцирует возникновение эмпатии. Переживание эмпатии у человека вызовет сочувствие, вину, заботу, тревогу, другие моральные эмоции и феномены, например, гнев из-за несправедливости. Сочувствие, вина, забота, тревога за пострадавших (другие моральные переживания) будут воодушевлять человека помочь и природе и действовать проэкологически в приватной жизни, главное, в рамках всевозможных экологических движений с целью уменьшить личное (посредством личных действий) и чужое (путем информирования других как действовать) негативное влияние на состояние природы. Будущие исследования могут быть направлены на проверку представленной теоретической модели.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Баева К.О. Роль екологічної позиції в визначенні спрямованості екологічної активності і оцінки справедливості взаємодії. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. 2019. № 2. Т. 1. С. 17–23.
2. Баева К.О. Роль экологической позиции и духовных переменных в регуляции экологически значимого поведения. *Личность и общество : электронный научный журнал*. 2020. № 4 (15). URL: <https://pedjournal.com/archive/15/278>.
3. Верещак Ю.В. Мир экологического волонтерства. Москва : ГБУ города Москвы «Мосволонтер», 2018. 90 с.
4. Гулевич О.А., Сариева И.Р. Социальная психология : учебник и практикум. Москва : НИУ ВШЭ, 2015. 452 с.
5. Изард К. Э. Психология эмоций / пер. с англ. Санкт-Петербург, 1999. 464 с.
6. Коган Е.А., Квон Д.А. Изучение мотивов волонтерской деятельности среди студенческой молодежи. *Перспективы науки и образования*. 2019. № 4 (40). С. 116–125.
7. Кряж И.В. Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения : дисс. ... докт. психол. наук / ХНУ им. В.Н. Каразина. Харьков, 2013. 435 с.
8. Куликов Л.В., Пилишина А.В. Психологический смысл интеракционных негативных чувств. *Петербургский психологический журнал*. 2013. № 5. С. 1–14.
9. Новикова М.А. Экологические движения как субъект экологической политики Российской Федерации : диплом. работа бакалавра психологии / Санкт-Петербургский гос. университет. Санкт-Петербург, 2016. 68 с.
10. Меднікова Г.І. Захисні механізми та ціннісні орієнтації студентів різної статі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 2 (24). С. 125–129.
11. Самойлова С.В. Взаимосвязь экологического сознания с отношением к себе и к миру у лиц с про-экологической активностью : магистерс. выпуск. работа / Южно-Уральский государственный университет. Челябинск, 2018. 93 с.
12. Цікілек А.Д. Волонтерська діяльність як чинник формування особистості в юнацькому віці. *Соціальна робота. Соціологія* : матеріали XIII Міжнарод. научно-практ. конф. (Мариуполь, 18–19 мая 2017 г.) / ГВУЗ «ПГТУ». Мариуполь, 2017. С. 227–231.
13. Шелест Н.А. Особливості вияву рис лідера у студентів-волонтерів та ефективність їх волонтерської діяльності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2014. № 41. С. 372–378.
14. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С.М. Червонной. Москва : Логос, 2005. 664 с. + 32 с. цв. вкл.
15. Юрчинська Г.К., Круцюк О.В. Волонтерська діяльність: суть і психологічні детермінанти. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2. С. 188–204.
16. Gravante T., Poma A. Environmental self-organized activism: emotion, organization and collective identity in Mexico. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2016. № 36 (9/10). P. 647–661.
17. Mackay C.M.L., Schmitt M.T. Do people who feel connected to nature do more to protect it? A meta-analysis. *Journal of Environmental Psychology*. 2019. № 65. P. 101–323.
18. McIntyre A. Empathy and environmental concern: Examining the mediating role of nature relatedness. (Unpublished master's thesis). *University of Victoria*. Victoria, BC, 2012. 66 p.
19. Nisbet E.K., Zelenski J.M., Murphy S.A. The nature relatedness scale: Linking individuals' connection with nature to environmental concern and behavior. *Environment and behavior*. 2009. № 41. P. 715–740.
20. Pereira M., Forster P. The relationship between connectedness to nature, environmental values, and pro-environmental behaviours. *Reinvention: An international journal of undergraduate research*. 2015. № 8 (2).
21. Schultz, P.W. Empathizing with nature. The effects of perspective taking on concern for environmental issues. *Journal of Social Issues*. 2000. № 24 (56). P. 391–406.
22. Schultz P.W. Inclusion with nature: The psychology of human-nature relations. *Psychology of sustainable development*. Springer, Boston, MA, 2002. P. 61–78.
23. Soga M., Gaston K.J. Extinction of experience: Evidence, consequences and challenges of loss of human-nature interactions. *Frontiers in Ecology and the Environment*. 2015. № 14. P. 94–101.
24. Viola F. Between Ecology and Environmentalism / in Gullo N Human rights and the environment Legal, Economic and Ethical Perspectives. (ed.). P. 3–21.
25. Whitburn J., Linklater W., Abrahamse W. Meta-analysis of human connection to nature and proenvironmental behavior. *Conservation Biology*. 2020. № 34 (1). P. 180–193.
26. Zylstra M.J., Knight A.T., Esler K.J., Le Grange L.L. Connectedness as a core conservation concern: An interdisciplinary review of theory and a call for practice. *Springer Science Reviews*. 2014. № 2 (1-2). P. 119–143.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGY AT THE LATE OF THE XIX – EARLY XX CENTURY (SOME ASPECTS)

У статті висвітлено основні концептуальні підходи в розвитку психології наприкінці XIX – на початку XX ст. Здійснено теоретичний аналіз робіт окремих дослідників, які зробили вагомий внесок в окресленому періоді (П. Юркевич, Ю. Охорович, П. Ковалевський, Г. Костюк, В. Вернадський). Зазначено, що П. Юркевич у своїх поглядах характеризується гуманістичними та високоморальними ідеями. Ю. Охоровичем визначено, що думка як явище мозку ніколи не обмежується тільки мозком. Особливе місце в теорії Ю. Охоровича посідає закон оборотності, суть якого полягає в тому, що рух, наприклад, на опір, перетворюється. Однак не є відомим те, що відбувається за другого або третього перетворення.

Г. Костюк розглядав психічний розвиток та становлення особистості, вплив педагогічного фактора на формування особистості. Зазначено, що педагогічні впливи, на думку автора, повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і виникненню нових, без яких не є можливим подальший розвиток. П. Ковалевський виокремлював два основні агенти виховання молоді (сім'ю й освіту). Учений надав особливого змісту вихованню – інноваційності стосовно його часу й актуального для нашого часу. Виховання, на думку П. Ковалевського, є не одностороннім підведенням усіх під один шаблон, а розвитком індивідуальних особливостей кожного. Установлено, що вчення В. Вернадського про біосферу і ноосферу отримало визнання і в психологічній науці. Воно реально розкриває свідомість людини як продукт розвитку світу. Поняття біосфери та ноосфери стали базовими для всіх психологічних концепцій, які поділяють еволюційний підхід до розроблення основних психологічних проблем. Уважаємо, що перспективи подальших досліджень полягають у ґрунтовному аналізі й систематизації внеску згаданих учених у розвиток психологічної науки.

Ключові слова: психологія, психологічні знання, ідея, сприйняття, виховання.

The article highlights the main conceptual approaches in the development of psychology in the late nineteenth and early twentieth centuries. Theoretical analysis of individual researchers who made a significant contribution to this period (P. Yurkevich, Yu. Okhorovych, P.I. Kovalevsky, G.S. Kostyuk, V.I. Vernadsky). It is noted that P. Yurkevich in his views is characterized by humanistic and high moral ideas. Yu. Okhorovych determined that thought as a phenomenon of the brain is never limited to the brain. A special place in the theory of Yu. Okhorovych at the second or third transformation.

G. Kostyuk considered the mental development and formation of personality; as a pedagogical factor influences the formation of personality. It is noted that pedagogical influences, according to the author, should contribute to the resolution of existing contradictions and at the same time the emergence of new ones, without which further development is impossible. P.I. Kovalevsky singled out two main agents of youth education (family and education). P. Kovalevsky gave a special meaning to education – innovation in relation to his time and relevant to our time. Education, according to P. Kovalevsky, is not a one-sided summing up of all under one template, but the development of individual characteristics of each. It is established that the teachings of V.I. Vernadsky on the biosphere and noosphere were recognized in psychological science. It really reveals the human consciousness as a product of world development. The concepts of biosphere and noosphere have become the basis for all psychological concepts that share an evolutionary approach to the development of basic psychological problems. We believe that the prospects for further research are a thorough analysis and systematization of the contribution of these scientists in the development of psychological science.

Key words: psychology, psychological knowledge, idea, perception, education.

УДК 159.9.01(091)(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.6>

Короход Я.Д.
к.політ.н., доцент,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Постановка проблеми. В Україні була створена значна кількість напрямів психологічних знань. Варто зазначити, що вони характеризувались принциповою чіткістю, містили в собі значний емпіричний матеріал. Розвиток психологічної думки в XIX – на початку XX ст. має очевидні особливості, зокрема цей період збігається з оформленням психології як самостійної науки та її становленням. Ретроспективний аналіз особливостей вітчизняної психологічної думки залишається актуальним для досліджень у контексті розвитку та становлення психології як науки. Однак питання становлення психології в працях філософів-психологів XIX – початку XX ст. розкриті ще не

повністю. Вивчення досвіду історико-психологічного пізнання розвитку наукової думки, як влучно зазначає С. Пухно, є пріоритетним [11, с. 120], тому в цьому дослідженні більш детально зупинимось на внесках у розвиток психологічних знань окремих учених та окремих ідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження розвитку окремих психологічних знань XIX – початку XX ст. розглядали такі вчені, як Г. Балл, Г. Боровська, Ю. Вишневецький, Н. Гриньова, А. Ждан, Д. Нархов, І. Кузнєцова, А. Мороз, Т. Подковенко, Є. Полташевська, С. Пухно Л. Сердюк, Ю. Рождественський, В. Турбан та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. При дослідженні надбань учених у сфері психологічних знань варто згадати П. Юркевича. Основні проблеми, розглянуті цим науковцем, характеризуються гуманістичними та високоморальними ідеями [10]. П. Юркевич зазначав, що для розвитку психології важливими є душевно-духовна та інтелектуальна сфери людини [5, с. 123]. Найбільш значною є праця П. Юркевича «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого» (1860). У ній розглядаються найгостріші проблеми антропології, що має велике значення і для сучасної психології. Також П. Юркевич наполегливо і послідовно досліджує і відстоює принцип первинності й непохідності цілісної і простої основи індивідуальної душі. Варто зазначити, що «ідея», на думку П. Юркевича, є однією з найголовніших категорій для визначення єдності явища і факту, понятійною нормою, яка носить діалектичний характер, є законом й умовою правильного розвитку. «Ідея», «розум» – ці поняття слугують для визначення системи суджень і рефлексійних понять, одиничного (особливого) і загального в праві, відображення проблеми буття в межах права і закону, що, відповідно, надає праву онтологічного, гносеологічного, антропологічного та аксіологічного змісту (згідно з принципом єдності та послідовності)» [2].

Розглядаючи історію формування психології, не слід забувати Ю. Охоровича. Учений ретельно досліджує фізичне нервово передання хвороб, передання емоційних станів, відчуттів, думок (ідей), волі, а також уявне навіювання із затримкою й уявне навіювання на відстані. Він аналізує шість проблем: екзальтовану перцепцію (сприйняття), екзальтацію мозку, безпосередній психічний і фізичний вплив, універсальні флюїди і психофізичне передання. Його трактування питання зводиться до такого: оскільки навіювання – це явище дуже складне, то пояснити його за одним простим принципом не можна. Навіть установлений поодинокий факт слід розглядати з точки зору психології та фізики. Щоб пояснити явище, треба знати умови його прояву, необхідно вивчити стан і суб'єкт. Розглядаючи різні види психофізичного передання, зокрема видиме, передбачуване і справжнє навіювання, ретельно аналізуючи величезний фактичний матеріал, учений доходить такого висновку: «Уявне навіювання слід вивчати у зв'язку з різними явищами фізичного передання, що поступово пояснить його. До того ж є дуже багато явищ, які приписуються фізичному або уявному переданню, є фактами тільки видимого передання» [9]. Справжнє передання, на думку Ю. Охоровича, означає те, що стан «а» мозку А відтворюється моз-

ком Б без посередництва зору, слуху, нюху і дотику. Думка як явище мозку ніколи не обмежується тільки мозком. Думки без вираження немає, тому можна підтвердити думку І. Сеченова, що немає думки без м'язового скорочення, але Ю. Охорович віддає перевагу більш загальному формулюванню, що включає також утворення при м'язових скороченнях секреції, еманції, прямого тепла й електрики. Особливе місце в теорії Ю. Охоровича посідає закон оборотності, суть якого полягає в тому, що рух, натрапляючи на опір, перетворюється. Однак не зовсім відомим є те, що відбувається за другого або третього перетворення.

Наступним видатним ученим-психологом, який залишив вагомий науковий наслідок, є Г. Костюк. Г. Балл найбільш системно та повно дослідив діяльність цього вченого. Отже, внесок Г. Костюка в психологію характеризується з'ясуванням психологічних передумов ефективності педагогічних впливів, засад індивідуального підходу до учнів, вимог до методу навчання як способу організації дій учнів із навчальним матеріалом, а також до побудови останнього, як і навчальних ситуацій, де він функціонує [1]. Г. Костюк розглядав психічний розвиток та становлення особистості, вплив педагогічного фактора на формування особистості. Педагогічні впливи, на думку автора, повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і виникненню нових, без яких не є можливим подальший розвиток. Вагоме значення для розвитку психології мало розкриття Г. Костюком цілей, форм і змісту взаємодії психології як самостійної науки із суміжними дисциплінами (фізіологією, педагогікою, соціологією, логікою, кібернетикою), обґрунтування шляхів цієї взаємодії, які збагачують суміжні науки і забезпечують їх спільне плідне практичне застосування [12]. Г. Костюк сприймав кожну дитину як унікальну особистість та розглядав у своїх працях проблему індивідуального підходу, що є вкрай важливим і для сучасної освітньої системи. Отже, проблеми, які розкривав Г. Костюк, не втратили актуальності, а його наукова спадщина, максимально наближена до розуміння вітчизняних психологічних особливостей становлення особистості й проблем її освіти, стала наслідком як його непересічних здібностей, так і життєвого досвіду. Актуальними для досліджень українських психологів стають механізми самотворення, самопізнання, роботи над власним «Я», самовизначення, самоствердження, самоздійснення.

Наступний видатний психіатр та психолог, який вивчав проблеми виховання особистості, є П. Ковалевський. Автор виокремлював два основні агенти виховання молоді (сім'ю й освіту). П. Ковалевський надав особливого змісту вихованню – інноваційності стосовно

його часу й актуального для нашого часу. Виховання, на думку П. Ковалевського, є «не одностороннім підведенням всіх під один шаблон, а розвитком індивідуальних особливостей кожного» [7]. Особлива роль у вихованні, на думку П. Ковалевського, належить сім'ї [3]. Ідея Ковалевського про сім'ю, де стверджується солідарність, спільність інтересів, взаєморозуміння, і досі має вагоме значення й актуальність, визначаючи перспективи розвитку сім'ї. У трактуванні сім'ї П. Ковалевський не обмежувався лише двома поколіннями батьків і дітей. Зрозуміло, що демографічна ситуація не дозволяла йому передбачити перспективи сім'ї.

Розглядаючи освіту як цілісний процес П. Ковалевський зазначав, що «Поширення в масах освіти» було основною умовою суспільного прогресу. У працях П. Ковалевського можна знайти вимогу «зняття ланцюгів, якими прогрес освіти і науки був прикутий до грубого невігластва і забобонів» владних структур [6]. Найбільш близьким до ідеалу був його досвід викладання в Стокгольмському університеті: «Ніхто не цікавиться нашим політичним напрямом, бо всі напрями мають тут однакове право на існування, крім одного лише <...> нудного» [8, с. 67].

Окремої уваги заслуговують напрацювання В. Вернадського. Більш докладно вчений зупинявся на гештальтпсихології. Він високо оцінював уявлення психологів цього напрямку, які, вивчаючи психічну діяльність людини і тварин, дійшли ідей, що аналогічні ідеям поля у фізиці. Центральне поняття цієї концепції – Gestalt (форма) – це уявлення, згідно з яким у психіці людини і тварин проявляється властивість цілісності, яка пояснюється як продукт фізіологічних структур мозку. В. Вернадський відтворив історію цього поняття. У 1890 р. Х. фон Еренфельс, послідовник Ф. Brentano, який ухорив в австрійську психологічну школу, ввів поняття "Gestaltqualität" – якість форми. Ним він позначив факт цілісності, характерний для сприйняття таких об'єктів, як мелодія, геометричні форми тощо, для яких характерна незвідність цілого (наприклад мелодії) до суми частин (сукупності якостей окремих звуків, із яких складається, але до суми яких не зводиться певна мелодія).

Для В. Вернадського особливо важливо, що в понятті «гештальт якості» виявилось, що «межа між науковою і філософською думкою стирається, бо <...> робоча гіпотеза або навіть наукова гіпотеза вперше формується філософською думкою» [4]. Після цього негайно «виявилось прагнення пов'язати будову субстрату духовної роботи вищих організмів із фізичними явищами, тобто неживої природи. Це було зроблено В. Келером, що вказало на низку фізичних явищ, сюди належать і фізичні

поля. Зрозуміло, що ми маємо в цьому біофізичному явищі окремий випадок більш загального і глибокого прояву властивостей процесів, що відбуваються в просторі» [4].

Учення В. Вернадського про біосферу і ноосферу отримало визнання і в психологічній науці. Воно реально розкриває свідомість людини як продукт розвитку світу. Поняття біосфери та ноосфери стали базовими для всіх психологічних концепцій, які поділяють еволюційний підхід до розроблення основних психологічних проблем.

Філософ-психолог С. Рубінштейн (1889–1960) у своїй книзі «Людина і світ» (1997), опублікованій посмертно, посилався на геобіохімію (у В. Вернадського – біогеохімія – К.Я.). У першій частині цієї праці «Філософське поняття буття» він диференціював категорії простору й часу як форми існування суцього, а також указав на специфіку детермінації відповідно до різних рівнів буття. «Різним рівням буття (особливо людського), – писав С. Рубінштейн, – відповідають категорії різних рівнів: простір виступає як простір фізико-хімічних процесів, простір організмів і простір людського життя. Так само час існує як час природи, фізики, руху матерії, життя і як час людської історії (А. Бергсон, В. Гейзенберг)» [4].

Засновник загальнопсихологічної концепції-установки Д. Узнадзе, окремо від В. Вернадського, ввів термін «біосфера», або «біосферична реальність». Він увів його як теоретичний конструкт і позначив ним сферу дійсності, в якій немає протиставлення суб'єктивного й об'єктивного полюсів. Біосфера стає основою доцільності активності живих істот. Ця конструкція стала предтечею теорії установки.

М. Ярошевський та Л. Анциферова в книзі «Розвиток і сучасний стан зарубіжної психології» в контексті взаємодії психології з філософією та іншими науками писали про значення ідей В. Вернадського, про думки як планетарне явище для розуміння місця особистості в історії й у всесвіті в цілому [4].

В. Кольцова у своїх дослідженнях із методології історії психології, вказала на значення праць В. Вернадського, його організаторської діяльності з розгортання досліджень у галузі вивчення історії наукових знань [4].

Б. Ломов у контексті ідей системного дослідження психіки людини звернув увагу на положення про те, «що людина виступає і як природна, насамперед, біологічна істота, <...> необхідний «складник» життя – це біологічний розвиток. Біологічні властивості людини (властивості, зумовлені його приналежністю до біологічної системи) є також різноманітними. Це визначається різноманіттям типів (або рівнів) організації живого» [4]. І далі він посилався на ідеї В. Вернадського про чотири типи

організації живого: організований, популяційно-видовий, біоценотичний і біосферний. Б. Ломов стверджував, що всі вони повинні враховуватися в психологічних дослідженнях.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, аналіз наукової спадщини вищевказаних представників психології XIX – початку XX ст. має дати чимало відповідей на запитання, що постали перед дослідниками вітчизняної психології. Висвітлення спадщини представників вітчизняної психології є складником розроблення важливих проблем не лише української, але і світової наукової думки. Ознайомлення з працями вказаних представників наукової думки свідчить про вагомий внесок останніх у процес розповсюдження та розвитку психологічних знань. Уважаємо, що перспективи подальших досліджень полягають у ґрунтовному аналізі й систематизації внеску означених учених у розвиток психологічної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г.О. Григорій Костюк – видатний психолог України (до 100-річчя від дня народження). *Освіта і управління*. 1999. № 3. С. 218–224.
2. Боровська Г., Юркевич П. Філософський аспект методології права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2009/09bgsamp.pdf
3. Вишневский Ю.Р., Чевтаева Н.Г., Нархов Д.Ю. Идеи М.М. Ковалевского о воспитании и обучении молодежи. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология*. 2020. Т. 13. Вып. 3. С. 315–326. URL: <https://doi.org/10.21638/spbu12.2020.304>.
4. Ждан А. Творчество В.И. Вернадского и теоретические проблемы психологической науки. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorchestvo-v-i-vernadskogo-i-teoreticheskie-problemy-psihologicheskoy-nauki>.
5. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / уклад. Н.В. Гриньова. Умань : Візаві, 2012. 209 с.
6. Ковалевский М.М. Очерки по истории политических учреждений России. *История России до 1917 года: материалы для активного изучения отечественной истории: лекции, фото, видео, аудио, карты, библиотека, архивы*. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/28261-kovalevskiy-m-m-ocherki-po-istorii-politicheskikh-uchrezhdeniy-rossii-spb-1908>.
7. Ковалевский М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности. *Литература и жизнь. Произведения М. М. Ковалевского*. URL: http://dugward.ru/library/kovalevskiy/kovalevskiy_vzaimootnoshenie_svobody.html.
8. Кузнецова И.Д. Профессор Ковалевский в Московском университете. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия*. 2005. № 3. С. 61–68. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professor-kovalevskiy-v-moskovskom-universitete-po-materialam-lichnyh-vospominaniy-m-m-kovalevskogo-i-ego-sovremennikov>.
9. Мороз А.В., Полташевская Е.С. Научный вклад Ю.Л. Охоровича в психологию. *Вопросы психологии*. URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1991/912/912113.htm>.
10. Подковенко Т.О. Антропологічні аспекти концепції Памфіла Юркевича. *Право і суспільство*. 2017. № 1. URL: http://pravoisuspiilstvo.org.ua/archive/2017/1_2017/part_1/10.pdf.
11. Пухно С. Психологічні ідеї П. Д. Юркевича – представника вітчизняної філософсько-психологічної думки XIX століття. *Світгляд – Філософія – Релігія*. 2014. Вип. 6. С. 119–129.
12. Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку : колективна монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Ю.Т. Рождественський та ін. ; за ред. В.В. Турбан. Київ–Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 306 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВИХ ТА НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ЇЇ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF SUICIDAL BEHAVIOR OF MILITARY AND DIRECTIONS OF ITS PREVENTION

Стаття присвячена дослідженню психологічних чинників суїцидальної поведінки учасників та ветеранів бойових дій у зв'язку зі зростанням кількості суїцидів та раптових смертей внаслідок бойових дій на сході України. Тривале перебування військових у стані напруження призводить до виникнення посттравматичних стресових розладів, спричинює стійкі зміни в структурі особистості, набуті характерологічні риси, такі як безкомпромісність, конфліктність, агресивність, вже через кілька місяців після повернення призводять до появи дезадаптивних деструктивних реакцій. У контрактників та призовників набагато частіше, ніж у добровольців, спостерігаються депресивні настрої та суїцидальні нахили. До думок про самогубство призводить відсутність психологічної готовності до навантажень військових дій, що спричинює депресії, тривоги, відчуття безнадійності, порушення у здоров'ї сім'ї, збільшення кількості розлучень у сім'ях демобілізованих воїнів. Суїцид є не випадковою дією, а пошуком вирішення проблеми, виходом із психологічної кризи чи нестерпної ситуації, яка завдає інтенсивних страждань.

Психологічна допомога військовим та демобілізованим повинна полягати в первинній профілактиці та психоeduкації суїцидальних ризиків, які слід починати на етапі підписання контракту й проводити систематично в місці постійної дислокації на ротації, в умовах бойових дій, продовжувати психологічний супровід учасників бойових дій після звільнення з лав ЗСУ.

Психоeduкація має бути спрямована на формування саногенних диспозицій учасників бойових дій задля усвідомлення причин психологічної нестійкості та використання неконструктивних захисних програм поведінки, змінювати патогенні установки на саногенні, навчати інтроспекції та усвідомленню переживанню емоційних станів.

Ключові слова: суїцид, учасники бойових дій, АТО, саногенні диспозиції, психоeduкація, психопрофілактика.

The article is devoted to the study of psychological factors of suicidal behavior of participants and veterans of hostilities in connection with the growing number of suicides and sudden deaths due to hostilities in the eastern part of Ukraine. Prolonged stay of the military in a state of tension leads to post-traumatic stress disorders causes persistent changes in personality structure, acquired characteristics, such as uncompromising, conflict, aggression in a few months after return lead to maladaptive destructive reactions. Depressed moods and suicidal tendencies are much more common in contractors and recruits than in volunteers. Lack of psychological readiness for the burdens of hostilities, depression, anxiety, feelings of hopelessness, disturbances in the health of the family, an increase in the number of divorces in the families of demobilized soldiers leads to suicidal thoughts. Suicide is not an accidental action, but a search for a solution to a problem, a way out of a psychological crisis or an unbearable situation that causes intense suffering. Psychological assistance to the military and ex-combatants should consist in the primary prevention and psychoeducation of suicide risks, which should begin at the stage of signing the contract and conduct it systematically in the place of permanent deployment on rotation, in combat, and continue psychological support of combatants after their release from the Ukrainian military forces.

Psychoeducation should be aimed at forming sanogenic dispositions of combatants in order to conscious the causes of psychological instability and using of unconstructive protective programs of behavior, change pathogenic attitudes to sanogenic, teach introspection and conscious experience of emotional states.

Key words: suicide, participants of hostilities, anti-terrorist operation, sanogenic dispositions, psychoeducation, psychoprophylaxis.

УДК 159.9:616-130.3:355
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.7>

Матейко Н.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кожні 40 секунд у світі вчиняється самогубство, а щороку ця цифра сягає від 800 тис. до 1 млн. суїцидів, при цьому спроб замахів на власне життя приблизно у двадцять разів більше. Війна на сході України є найвагомішою причиною збільшення кількості суїцидів в Україні. Станом на 2018 р. тільки в Києві за добу могло статися 5 суїцидів, тоді як раніше це був показник за місяць [4].

В зоні бойових дій суїциди трапляються майже щодня, причому після повернення додому кількість суїцидів та раптових смертей ветеранів АТО не припиняється. Як зазна-

чає голова парламентського комітету з питань охорони здоров'я Ольга Богомолець, з 2014 по 2017 рр. в Україні понад 100 військовослужбовців і демобілізованих із зони ветеранів Антитерористичної операції на Донбасі наклали на себе руки. Це молоді особи, яким не виповнилося 30 років [1].

За даними головного військового прокурора А. Матіоса, за період 2014–2016 рр. загинули 1 294 військовослужбовці, що кваліфікуються як небойові втрати. Серед основних причин виділяють дорожньо-транспортні пригоди (112 осіб), отруєння наркотичними та алкогольними засобами (96 осіб), самогубства (259 випадків) та умисні вбивства (121 випа-

док), каліцтво й травматизм внаслідок нещасних випадків (148 осіб), наслідки неправильного поводження зі зброєю та боєприпасами (111 смертельних випадків), порушення заходів безпеки (40, а також 405 захворювань, що призвели до смерті військовослужбовців). Спираючись на дані Єдиного реєстру досудових розслідувань, головний військовий прокурор України повідомляє, що станом на 1 квітня 2018 р. серед 326 тисяч учасників АТО щонайменше 554 особи вчинили самогубство [3].

Серед хорватських ветеранів у період з 1991 р. до кінця 2014 р. виявлено 2 734 самогубства з тенденцією до його зростання серед ветеранів та зниження серед цивільного населення [2].

У в'єтнамській війні загинули 58 тисяч американців. Протягом наступних 10 років 60 тисяч ветеранів вчинили суїцид. Серед ветеранів американців, які брали участь у різних війнах, 50% мають алкогольну та наркотичну залежність, 25% покінчили з життям, тільки 25% змогли соціалізуватися [6].

За словами керівника «Федерації громадських організацій учасників АТО Київщини» В. Мостового, тільки у Київській області кількість самогубств від загальної кількості померлих ветеранів після повернення з війни коливається в межах від 11% до 22%.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд психологічних чинників суїцидальної поведінки учасників та ветеранів бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен самогубства вперше в історії досліджував Е. Дюркгейм, який вважав, що суїцид спричинює ставлення суспільства до людини. Проблему суїциду досліджували також Е. Шнейдман, В. Штекель, Е. Шир та інші науковці, висуваючи власні погляди на його причини.

А.Г. Амбрумова вважає, що втрата особою ідеалів, ціннісних орієнтацій, які висвітлюють майбутню перспективу бажаного, живлять надії, є визначальною світоглядною основою суїцидонебезпечної соціально-психологічної дезадаптації в умовах мікросоціального конфлікту, яка передуює завершеним і незавершеним самогубствам як психічно здорових осіб, так і осіб з межовими порушеннями, патологічним розвитком характеру чи вираженими психічними порушеннями.

Як стверджує В.П. Москалець, «суїцидонебезпечною є позиція стосовно зміненої ситуації суб'єкта, яку він вбачає як безвихідну, безнадійну, програшну. Така ситуація може проявлятися у невідповідності, суперечливості сподівань особистості, її домагань, надій та реальних умов існування» [9, с. 48–49].

За даними проведених в Україні досліджень контрактників та призовників (перша група) і добровольців (друга група) було встанов-

лено, що посттравматичний стресовий розлад спостерігався у 94% першої групи, і тільки у 12% другої групи. Для першої групи здебільшого були характерні депресивні настрої (44%), суїцидальні нахили (76%), тоді як у групі добровольців цей показник становив 8% та 4% відповідно. Причому саме добровольці здебільшого проходили «гарячі точки» [5].

У дослідженні, проведеному Г.С. Росінським, встановлено ознаки патологічного постстресового реагування у вигляді психічної і поведінкової, а також сексуальної дезадаптації. Тільки 28% обстежених подружніх пар демонстрували успішність сімейних стосунків, тоді як у 72% були виявлені порушення у здоров'ї сім'ї, що призводило до збільшення кількості розлучень у сім'ях демобілізованих воїнів від 35% до 60% або навіть до 80%, тобто розлучається кожне десяте подружжя бійців, котрі повернулись додому [9, с. 187–192].

Таким чином, причинами суїциду часто є не тільки особистісні чинники чи психотравмуюча обстановка, але й соціально-економічна та моральна організація суспільства.

Поширеним явищем серед американських ветеранів, які побували в Іраку та Афганістані, є несуйцидальні самопошкодження, тобто цілеспрямоване заподіяння собі фізичної шкоди за відсутності свідомого суїцидального наміру. Водночас це показує підвищену ймовірність суїцидальної поведінки у тих, хто навмисне наносив собі ушкодження. З них 35% страждало ПТСР, у 21% діагностовано депресію, у 8% – алкогольний розлад. Kimbrel виявив сильний зв'язок між несуйцидальними самопошкодженнями та активними суїцидальними думками: у ветеранів, які мали самопошкодження, ймовірність активних суїцидальних думок була у 5 разів вищою [11].

До думок про самогубство, яке вважається єдиним виходом із кола страждань в осіб з хронічним ПТСР, часто призводить наявність депресії, тривоги, відчуття безнадійності. Про потребу в підтримці та допомозі також свідчать випадки схильності до ризикованої, бравурної поведінки на полі бою, коли військовий раптово починає рухатися в сторону супротивника, біжить по мінному полю, наполягає на ризикованих диверсійних та розвідувальних акціях, а також свідоме потрапляння в небезпечні ситуації, провокування конфліктів, бійок, неадекватне агресивне ставлення до навколишніх.

За даними досліджень, є два найбільш небезпечні періоди появи кількості самогубств, а саме перший місяць та шостий місяць перебування в зоні бойових дій. Основою суїцидальної поведінки завжди є конфлікт, який передбачає для особи наявність об'єктивних вимог, суб'єктивного ставлення до них (усвідомлення цих вимог, відчуття ступеня їх складності), оцінку власних можливостей

щодо подолання ситуації, яка створює передумови суїциду, та реальні дії особи в ситуації, що склалася.

Суїцидонебезпечною конфліктна ситуація стає тоді, коли військовий починає сприймати її як гранично складну, а власні можливості – недостатні, відчуває гостру фрустрованість власних потреб, що спонукає його вибрати суїцидальні дії як єдино можливі.

У зв'язку з цим особливої значущості набувають конфлікти, зумовлені особливостями несення військової служби, а також загальний стан здоров'я та соціально-побутові негаразди, проблеми в сімейному житті після повернення додому, коли родина стає додатковим психотравмуючим чинником, тим самим обтяжуючим важким психологічним станом комбатанта. Набуті характерологічні риси, такі як безкомпромісність, конфліктність, агресивність, вже через кілька місяців після повернення призводять до появи дезадаптаційних деструктивних реакцій.

Причинами суїцидальної поведінки військовослужбовців А.М. Романишин, Т.М. Мацевко, О.С. Капінус вважають конфлікти, які можуть бути зумовлені такими причинами:

- специфіка військової діяльності та військово-соціальної взаємодії (тривала участь у військових діях, перебування на значній відстані від опорних пунктів, блокпостів; недостатня згуртованість підрозділу, що призводить до труднощів адаптації; наявність міжособистісних конфліктів зі співслужбовцями, підлеглими, начальниками; перебування в обмеженому просторі та в обмеженому колі спілкування);

- особливості сімейних взаємин військового (проблеми у стосунках, статева неспроможність, зрада дівчини, розлучення, важка хвороба чи смерть близьких);

- антисоціальна поведінка військового, зокрема зловживання спиртним, наркотичними речовинами;

- загальний стан здоров'я військового, зокрема хронічні соматичні захворювання, фізичні вади, психічні захворювання та матеріально-побутові умови [7, с. 55–57].

Очевидно, що тривале перебування у стані напруження призводить до виснаження адаптаційних ресурсів, психологічні та фізіологічні можливості вичерпуються, що сприяє виникненню посттравматичних стресових розладів. В учасників бойових дій психологічні зміни можуть спостерігатися як окремими розрізненими симптомами, так і у вигляді синдрому.

Емпіричне дослідження проводилося на базі військової частини смт. Черкаське Новомосковського району Дніпровської області, що перебуває в зоні АТО. Серед усіх обстежених 43% мають бойовий досвід і були під впливом екстремальної травматичної події, пов'язаної із загибеллю, серйозними пораненнями,

а також існувала загроза власної загибелі або поранень, а також цілком вірогідно в момент перебування в травматичній ситуації відчували інтенсивний страх, жах і почуття безпорадності, тому цілком природно, що «клінічна картина» особистісних порушень характеризується відчуттями спустошеності, безнадії, власної змінності, відчуттям того, що життя протікає ніби «на межі» та «за постійної загрози».

У військових найбільш часто зустрічається реакція вторгнення, а саме у 53,3% військових у попередньому дослідженні та 60% у повторному дослідженні. Після повернення із зони АТО частота всіх категорій збільшується. Реакція вторгнення також є частою і зустрічається у 57%. Частота реакції «фізіологічна збудливість» зростає в повторному дослідженні вдвічі із 20% до 27%. Щодо почуття провини та суїцидальних схильностей, то вони рідко зустрічаються як у першому, так і другому дослідженні (20%).

За критерієм психопатологічної симптоматики у військовослужбовців найчастіше зустрічається obsesивно-компульсивна симптоматика та депресія (43%). Частими також є міжособистісна сенситивність, паранояльні тенденції та психотизм (40%). 63% обстежуваних демонструють посилення симптоматичного дистресу у відповідях, що відображає наявність паранояльних тенденцій та психотизму. Обстежувані демонструють посилення симптоматики у показнику загальної важкості симптомів (GST).

Для того щоб вижити в бойовій обстановці, людина повинна повністю перебудувати особливості сприйняття ситуації, зокрема рівень пильності, швидкість реакцій, стиль поведінки, систему стосунків до оточення, людей, до себе. Така перебудова, в цьому разі пристосування до режиму бойової життєдіяльності, стрес-факторів війни, відбувається з кожним її учасником і називається бойовим стресом. Бойовий стрес є багаторівневим процесом адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напруженою механізми реактивної саморегуляції і закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін.

Отже, психіка людей, яка перебудувалася під потреби бою чи перебування в тривалих багаторічних важких подіях або ситуаціях (ув'язнення, тортури, реальна загроза власної загибелі тощо), призводить до стійких змін у структурі особистості, стає не пристосованою до мирної обстановки, звичних цінностей суспільства і вважається окремим психічним розладом. В мирній ситуації це призводить до появи додаткової психотравматизації ветеранів та неприйняття наявних соціальних цінностей, розвитку асоціальних форм поведінки [2, с. 11].

Провідний американський суїцидолог, засновник та керівник центрів досліджень та профілактики самогубств у США, засновник Американської Асоціації Суїцидології, автор багатьох книг та статей Едвін Шнейдман, спираючись на положення Стівена Пепперса (1942 р.), Генрі Мюррея (1938 р.) та Джеймса Міллера (1978 р.), виводить загальні, спільні риси самогубств.

Едвін Шнейдман вважає, що суїцид завжди є не випадковою дією, а пошуком рішення, своєрідним вирішенням проблеми, дилеми, виклику, виходом із психологічної кризи чи нестерпної ситуації, проблеми, яка стоїть перед людиною і завдає їй інтенсивних страждань [10].

Парадоксальним чином суїцид є одночасно рухом, втечею до повного припинення усвідомлення нестерпного душевного болю, гідним виходом із нестерпної ситуації за наявності в особі надмірного душевного хвилювання, сильного рівня тривоги й високого летального потенціалу, що є трьома обов'язковими складовими частинами суїциду. При цьому смерть стає ніби побічним продуктом. Якщо припинення потоку свідомості – це те, до чого рухається суїцидент, то душевний біль, метабіль, біль від відчуття болю – це те, від чого він прагне втекти. У клінічній суїцидології є правило, згідно з яким зниження інтенсивності страждання хоча би на йоту допомагає людині вибрати життя.

Буває безліч безглузких смертей, але ніколи не буває безглузких і безпідставних самогубств. Загальний стресор під час суїциду відбувається через нереалізовані, незадоволені, фрустровані психологічні потреби, і якщо їх задовольнити, то суїцид не виникне.

В суїцидальному стані переважно виникає відчуття безпорадності та безнадійності, які в основі мають глибокі переживання сорому, почуття провини, фрустрованості. Психологічна допомога людині, яка перебуває в стані душевного сум'яття з вираженими летальними тенденціями, повинна полягати у зниженні їх інтенсивності шляхом непрямого впливу за допомогою зменшення емоційної напруги і сум'яття. Зовсім недоцільно впливати шляхом умовлянь, роз'яснювальних бесід, осуду, чиненням тиску тощо.

Людина амбівалентно ставиться до суїциду: вона відчуває потребу здійснити його і одночасно бажає (і навіть планує) порятунк і втручання інших. Переважаючим станом психіки під час суїциду є звуження когнітивної сфери, а саме стан афективного звуження свідомості з обмеженим використанням інтелектуальних можливостей, тому важливими є протидія звуженню думок, спроби розсунути психічні шори й збільшити число варіантів вибору, які б виходили за межі тільки двох: або чарівне розрішення проблем, або смерть. Основною дією

під час суїциду є втеча (егресія), яка є дещо іншою, ніж просто піти. Це потреба одноментно покінути з усім, піти назавжди, змінити ситуацію радикально й безповоротно.

Комунікативною дією під час суїциду є не ворожнеча, лють чи руйнування і навіть не замкнутість, а повідомлення про свій намір. Незважаючи на амбівалентні почуття, людина свідомо чи несвідомо подає сигнали лиха, скаржиться на безпорадність, волає про допомогу, шукає можливості порятунку. Здатність їх розпізнавання дає змогу здійснити превенцію суїциду. Закономірною є відповідність суїцидальної поведінки загальному стилю (паттернам) поведінки людини протягом життя. Таким чином, суїцид є свідомою дією самознищення, багатовимірним патологічним станом людини, котра стикається з нестерпною проблемою.

В зарубіжних країнах функціонують різноманітні системи психологічної реабілітації ветеранів та військовослужбовців. Зокрема, у США створено Департамент у справах ветеранів (ВА), у власності якого перебувають медичні центри, амбулаторні клініки на рівні громади, центри ветеранів, ветеранські кризові лінії та інші інформаційно-просвітницькі структури.

В Грузії під час роботи з учасниками бойових дій використовуються індивідуальні та групові форми, створені психологічні консультативні центри, функціонує телефонна екстрена психологічна допомога, проводиться систематичне психологічне навчання командирів підрозділів, які працюють індивідуально з підлеглими, а саме учасниками бойових дій.

Ізраїльська система психологічної допомоги військовим, крім підрозділу діагностики, профілізації та профорієнтації, підрозділу психологічної підтримки військовослужбовців, служби підтримки цивільного населення під час кризових ситуацій та служби роботи із сім'ями постраждалих, передбачає окремий підрозділ реабілітаційної роботи з демобілізованими. Робота підрозділу спрямована на психологічний супровід ветеранів та військових після демобілізації, здійснює підготовку родичів перед їх поверненням додому. Підрозділ розробляє реабілітаційні програми, створює центри анонімної психологічної допомоги та психологічного супроводу бійців з інвалідністю, бойовою психічною травмою, а також надає соціальну допомогу у питаннях профорієнтації, працевлаштування, організації бізнесу самотнім солдатам та ветеранам, особам з девіантною поведінкою [8, с. 50–53].

В Україні на базі науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії та наркології Міністерства охорони здоров'я України створено реєстр суїцидів серед військовослужбовців і демобілізованих із зони АТО.

Згідно з українським законодавством, після закінчення служби в ЗСУ у військових змінюється статус, вони стають цивільними особами, а в разі виникнення симптомів ПТСР мають отримувати допомогу у психіатричній лікарні, при цьому випадок суїциду не буде класифікуватися як суїцид ветерана бойових дій. Таким чином, ветерани АТО, а також службовці добровольчих батальйонів є найбільшою групою ризику й потребують психологічного супроводу.

15 травня 2017 р. Кабінетом Міністрів прийнято Постанову, згідно з якою у всіх бойових частинах будуть введені посади військових капеланів, котрі мають працювати в бойових бригадах. Перед початком роботи вони мають пройти співбесіду з командирами військових частин та отримати призначення.

Крім того, необхідно здійснювати безперервний психологічний супровід та психологічну реабілітацію учасників бойових дій на всіх рівнях. Ми вважаємо, що психологічна допомога військовим із високим суїцидальним ризиком перш за все повинна полягати в первинній профілактиці та психоедукації. Психоедукацію слід починати ще на етапі підписання контракту та проводити її систематично як у місці постійної дислокації, так і на початку бойової підготовки, оскільки велика кількість осіб, які йдуть на військову службу, залишаються цілковито не готовими до психологічних навантажень військових дій.

На етапі кризової інтервенції психологічна допомога повинна полягати в наданні дружньої підтримки (біфрендінг), контейнеруванні задля попередження незворотного.

Завдання первинної профілактики суїциду полягає в підвищенні освітнього рівня, поширенні інформації щодо ознак самогубства, усвідомленні того, що допомогу людині з важким нестерпним емоційним станом може надати кожен.

Основне завдання психоедукації має полягати у формуванні саногенних диспозицій учасників бойових дій. Саногенне мислення є основним психологічним механізмом, який дає змогу усвідомити причини психологічної нестійкості та неконструктивні захисні програми поведінки, передбачає не просто заміну патогенних установок на саногенне, але й навчання інтроспекції та усвідомленню процесів мислення, розумових операцій, які викликають переживання. Саногенна рефлексія спрямована на регуляцію емоційних станів людини через розпізнавання розумових автоматизмів, захисної рефлексії та психологічних захистів від негативних переживань. Саногенна рефлексія дає можливість індивіду зберігати

психологічну стійкість до умов середовища, які постійно змінюються.

Крім того, варто створювати державні установи, такі як Міністерство у справах ветеранів, мережа центрів ветеранів АТО, де ветерани зможуть зустрічатися, спілкуватися один з одним та мати постійний доступ до психологічної допомоги.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, врахування зв'язку між психологічним та соціально-економічним статусом і суїцидальною поведінкою передбачає не тільки здійснення систематичного психологічного супроводу військових, але й покращення заходів соціального захисту, сприяння працевлаштуванню, відтермінування виплати кредитів, забезпечення профілактики суїциду на державному та місцевому рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомолець О.В. В Україні з 2014 року понад 100 ветеранів АТО вчинили суїцид. URL: <https://cutt.ly/dh1PAzх>.
2. Комар З.О. Психологічна стійкість воїна : підручник для військових психологів. Київ, 2017. 128 с.
3. Матіос А. Небойові втрати за час АТО. URL: <https://p.dw.com/p/1J4oB>.
4. Матяш М. Лише в Києві та області реабілітації потребують 20 тисяч учасників війни на Донбасі. URL: medpsyrehab.com.ua/articles/acceptance-and-commitment-therapy-godalming.
5. «Не називайте їх АТОшниками»: психологія учасників бойових дій. *Fakty.cv.ua «Чернівці-Інфо»*. 2018. 20 квітня. URL: <http://fakty.cv.ua/2018/04/ne-nazyvaite-ikh-atoshnykamy-psykholohiia-uchasnykiv-boiovykh-dii> (дата звернення: 04.09.2018).
6. Овчарова Л.М. Проблема суїцидальної поведінки військовослужбовців та заходи із запобігання суїцидів в збройних силах. *Репортер Приазовського державного технічного університету. Секція: Соціально-гуманітарні науки та публічне адміністрування*. 2018. Вип. 2. С. 53–56.
7. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Т. 1. Київ, 2018. 208 с.
8. Романишин А.М., Мацевко Т.М. Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців : навчально-методичний посібник. Львів : НАСВ, 2017. 42 с.
9. Росінський Г.С. Порівняльний аналіз персоналогічних властивостей демобілізованих учасників бойових дій та їх дружин в залежності від стану здоров'я сім'ї. *Архів психіатрії*. 2018. Т. 24. № 4 (95). С. 187–192.
10. Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии. URL: http://rumagic.com/ru_zar/sci_psychology/mohovikov/0/j44.html.
11. Pompili M., Sher L., Serafini G., Forte A. et al. Posttraumatic Stress Disorder and Suicide Risk Among Veterans: A Literature Review. URL: https://journals.lww.com/jonmd/Abstract/2013/09000/Posttraumatic_Stress_Disorder_and_Suicide_Risk.12.aspx.

ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОКУРОРА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

PSYCHOLOGY OF PROFESSIONAL FUNCTIONING OF THE PROSECUTOR: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL MODEL OF RESEARCH

Реалії соціально-економічного сьогодення докорінно змінюють вимоги до якості підготовки прокурорів та умов, які держава створює для розкриття й використання їх здібностей, а також можливостей у процесі професійної діяльності. Майбутньому фахівцеві, а саме професійному прокурору, необхідно забезпечити не тільки теоретичну підготовку, але й набір необхідних потенційних можливостей для продовження навчання та сталого розвитку протягом усієї професійної діяльності.

Може бути виділена й належним чином обґрунтована система професійно важливих якостей ефективного особистісно-професійного функціонування прокурора, серед яких доцільно виділити працелюбність, організаторські здібності, самоорганізованість, комунікабельність, авторитетність, обов'язковість, зібраність, обачність, охайність тощо. Нами розроблено та запропоновано модель особистісно-професійного функціонування прокурора, що включає рівень самостійної активності, організаційно-моделюючий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками свідомості і самосвідомості, ціннісно-цільової сфери), функціонально-дієвий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками емоційно-вольової сфери, когнітивно-інтерпретаційної сфери).

Необхідним є неухильний розвиток у прокурорів низки особистісно-професійних якостей, без яких неможливо досягти високих показників роботи та виправдання сподівань європейської спільноти. Встановлено, що запорукою підвищення якості роботи прокуратури є докорінна зміна свідомого ставлення кожного співробітника до своїх професійних обов'язків та самовдосконалення особистісних якостей. Систематичне підвищення професійного рівня прокурорів та оптимізація їх особистісного функціонування протягом кар'єри стає пріоритетним напрямом удосконалення роботи органу прокуратури загалом.

Ключові слова: прокурор, особистість, професія, характеристика, якість, структура, параметр.

The realities of the socio-economic present radically change the requirements for the quality of training of prosecutors and the conditions that the state creates for the disclosure and use of their abilities, as well as opportunities in the process of professional activity. The future specialist – professional prosecutor needs to be provided not only with theoretical training, but also with a set of necessary potential opportunities for further training and sustainable development throughout the professional activity.

A system of professionally important qualities of effective personal and professional functioning of a prosecutor can be singled out and duly substantiated, among which it is expedient to highlight diligence, organizational skills, self-organization, sociability, authority, obligation, composure, caution, neatness, etc. We have developed and proposed a model of personal and professional functioning of the prosecutor, which includes the level of independent activity, organizational and modeling level of the subject of professional prosecutorial activity (represented by indicators and characteristics of consciousness and self-consciousness, value-target sphere), functional level of the subject of professional prosecutorial activity (represented by indicators and characteristics of the emotional-volitional sphere, cognitive-interpretive sphere).

There is a need for the steady development of a number of personal and professional qualities of prosecutors, without which it is impossible to achieve high performance and meet the expectations of the European community. It has been established that the key to improving the quality of the work of the prosecutor's office is a radical change in the conscious attitude of each employee to their professional responsibilities and to self-improvement of personal qualities. Systematic improvement of the professional level of prosecutors and optimization of their personal functioning during their careers becomes a priority area for improving the work of the prosecutor's office as a whole.

Key words: prosecutor, personality, profession, characteristics, quality, structure, parameter.

УДК 159:343.163
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.8>

Савченко М.С.

аспірант кафедри психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. На цьому етапі соціально-економічного розвитку нашої країни потребує перебудови перш за все система правосуддя, складовими частинами якої, відповідно до Конституції України, є органи прокуратури. Багаторазове реформування прокуратури та зміна її функцій, до яких останнім часом прикута увага суспільства, вимагають перебудови системи підготовки фахівців органів прокуратури. На перший план виходять такі основні напрями, як розвиток самостійності

та творчих здібностей, активності майбутніх прокурорів; забезпечення держави кваліфікованими та ініціативними кадрами, які не тільки мають ґрунтовну теоретичну та практичну підготовку з фаху, але й зможуть самостійно приймати рішення, пов'язані з професійною діяльністю, тобто відповідати вимогам щодо процесуальної незалежності прокурора, які запроваджені нормами чинного КПК України; формування у молодих фахівців та у працюючих прокурорів прагнення до безперервної

самоосвіти, здатності систематично оновлювати здобуті у ВНЗ наукові знання, вміння швидко адаптуватися до змін та коригувати професійну діяльність.

З нормативно-правових актів та галузевих наказів прокуратури вбачається, що протягом існування системи прокуратури України до особистісно-професійних якостей прокурорів висувалися вимоги, задекларовані Законом України «Про прокуратуру», наказами Генерального прокурора України, Положенням про стажування в органах прокуратури. Зі впровадженням реформи органів прокуратури фокус уваги дещо змістився з морально-особистісних якостей прокурорів на підвищення рівня професійної кваліфікації, що впливає із системного аналізу норм чинного Закону України «Про прокуратуру» й положень Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, а саме зобов'язання прокурора вдосконалювати свій професійний рівень через систематичне підвищення кваліфікації шляхом проходження підготовки у Національній академії прокуратури України, постійно працювати над підвищенням рівня професійної кваліфікації.

Отже, перед системою вищої правової освіти та закладами професійної перепідготовки прокурорів сьогодні постає таке складне завдання: створення умов для професійного становлення та розвитку фахівця, здатного приймати рішення та нести відповідальність за них; розвиток індивідуальних особистісно-творчих здібностей нової генерації співробітників органів прокуратури, а саме здібностей до самостійно осмисленої і творчої професійної діяльності, яка обмежується не авторитарною системою, а лише законодавчими межами правового поля діяльності.

Проте перехід від авторитарно-узагальненої до особистісно-орієнтованої моделі підготовки та професійного вдосконалення прокурорів відбувається вкрай повільно. Відсутність науково обґрунтованої системи взаємопов'язаних засобів теоретично обґрунтованого та методологічно виваженого професійного вдосконалення працівників прокуратури, наявність конфлікту між потребами майбутнього прокурора у професійному самовираженні, розвитку творчості та ініціативи з авторитарним стилем професійного пригнічення, що унеможлиблює його соціальну та пізнавальну активність, виступають нагальними проблемами реалізації особистісно-професійного становлення прокурорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо ж звернутися до психологічних характеристик прокурора, що містяться у його професіограмі (зокрема, відповідальність, цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, незалежність), що розроблена

науковцями в галузі юридичної психології, результатом їх синтезу та певного переосмислення може стати така система явищ, механізмів та закономірностей психічного функціонування працівника прокуратури, що дуже близька за змістом та сенсом до його характеристик як суб'єкта діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретичних, методичних та нормативно-правових підстав становлення особистісно-професійних якостей прокурора. Для цього вважаємо за необхідне вирішити такі завдання дослідження: визначити та описати вимоги до основних особистісно-професійних рис прокурора, що утворюють ядро професіоналізму прокурора в контексті сучасних наукових підходів; здійснити теоретико-методологічний аналіз психологічної проблеми розвитку професіоналізму та особистісного вдосконалення прокурора в процесі навчальної та професійної діяльності. Як методи дослідження нами використано метод теоретичного аналізу, теоретичне моделювання, узагальнення й систематизацію методологічних підходів, синтез практичного доробку провідних вітчизняних та закордонних правників, психологів та педагогів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні відсутні усталені уявлення про якості особистості, які давали б можливість у майбутньому цій особі ефективно виконувати функції прокурора. Проте особистість прокурора як суб'єкта трудових правовідносин вивчалась А.В. Акулічем, яким було визначено, що правовий статус прокурорсько-слідчого працівника є спеціальним різновидом статусу, оскільки йдеться про особу, яка працює в системі органів прокуратури України і якій надані специфічні юридичні можливості для ефективного здійснення професійної діяльності. Саме права, свободи й обов'язки розкривають зміст правомірної поведінки особи, передбачаючи конкретний вид і міру її можливої чи обов'язкової поведінки. Зовнішнє закріплення прав, свобод та обов'язків відбувається в правових нормах. Права та свободи становлять юридичні можливості певної особи вибрати варіант поведінки або утриматися від певних дій; обов'язки – це суспільно необхідна поведінка, дотримання якої гарантується законом [1]. Хоча автором досліджувалась особистість прокурора без застосування суто психологічних засобів дослідження, проте він вперше одержав результати, що створюють теоретичний фундамент для обґрунтування концептуальних підходів до вирішення основних проблем їх правового статусу прокурорів як специфічних суб'єктів трудового права.

І.В. Озерським доведено значущість наявності відповідних якостей прокурорів, які дають змогу здійснювати ефективно адміністрування в органах прокуратури. Так, мате-

матико-статистичне оброблення кількісних даних дало змогу автору поділити властивості, які детермінують ефективність управління в межах чотирьох інтервалів, згідно з оцінкою міри значущості конкретних якостей для ефективності управління: перший інтервал (працелюбність, організаторські здібності, самоорганізованість, комунікабельність; вміння розмовляти з людьми, вміння слухати людину, вимогливість до себе та до інших, авторитетність, принциповість, обов'язковість); другий інтервал (зібраність, обачність, професійна гордість); третій інтервал (розвинена уява, охайність, висока чутливість, акуратність); четвертий інтервал (конформізм, фамільярність, боязкість, себелюбство, навіюваність, кар'єризм, імпульсивність, марносластво) [7].

Звертаючись до наукової праці В.І. Анушкевича, ми бачимо, що ним вперше в психологічній площині досліджується особистість прокурора як специфічного суб'єкта діяльності правоохоронного органу України. У зазначеному дослідженні науковцем встановлено зв'язок між особливостями особистості прокурорів і вибором ними способів саморегуляції; здійснено психологічний аналіз специфіки професійної діяльності прокурорів та виявлено стресогенні чинники, які викликають виникнення у них негативних змін у психіці; обґрунтовано можливість психологічної корекції негативних змін у психіці прокурорів та підвищення успішності їх професійної діяльності внаслідок використання засвоєних ними ефективних способів саморегуляції; отримало подальший розвиток уявлення про структуру, зміст та механізми функціонування саморегуляції; уточнено сучасні уявлення про дію психотравмуючих факторів у професійній діяльності фахівців [2].

Т.Ф. Погорелова виділяє такі детермінанти морально-етичної культури як складової частини професіоналізму майбутніх прокурорів: професійно-аксеологічний (необхідність розвитку позитивного ставлення до прокурорської професії), гуманістичний (створення як у процесі професійної підготовки, так і в процесі професійного становлення сприятливої психологічної атмосфери, що базується на принципах культури спілкування та професійної етики), культурно-виховний (реалізація в практиці службової поведінки та спілкування професійно-етичних принципів та норм), теоретико-практична збалансованість (гнучкий підхід до програм професійно-етичної підготовки та перепідготовки), системність (урахування психологічної моделі особистості фахівця та програмних положень), послідовність (необхідність поступового особистісно-професійного становлення прокурора), спадковість (кожний наступний етап професійного становлення спеціаліста є логічним

продовженням попереднього етапу його професійного зростання), неперервність (досягнення найвищого рівня професійної ідентифікації з повним прийняттям притаманних професії етичних норм) [8].

В.А. Губін зі співавторами зазначає, що глибокі та розвинені уявлення прокурорів-початківців про особливості прокурорської діяльності сприяють формуванню подальшої траєкторії професійного становлення для осіб різного рівня теоретичної та практичної підготовки, формуванню позитивної соціальної установки та сприятливого емоційного ставлення до майбутньої прокурорської професії та юридичної сфери професійної діяльності загалом, розробленню та впровадженню методологічно виваженого та методично адекватного діагностичного та розвивального інструментарію [4].

Л.І. Вишнева, підкреслюючи важливість мовленнєвої компетенції у структурі компетентності майбутнього правника, зокрема прокурорського співробітника, пропонує таку структуру цієї компетенції студентів юридичної спеціалізації: мотиваційний (прагнення майбутніх правників до спілкування, в тому числі в професійному аспекті), когнітивний (усвідомлення та засвоєння норм професійного мовлення, специфічних синтаксичних та лексичних одиниць), діяльнісний (оволодіння специфічними мовленнєвими навичками, зокрема громадянському та кримінальному процесам), ціннісно-смісловий (сприйняття рідної мови та професійного мовлення як цінності, засобу професійної активності), рефлексивний (здібність до аналізу власного мовлення та ораторських вмінь, включаючи професійно важливі ситуації) [3].

На думку К.Е. Маркарової, сучасна юридична діяльність як складна соціальна відкрита система, що включена у більш широкий контекст правової системи суспільства та вирішує поставлені державою завдання правосуддя, особистісної та суспільної безпеки, боротьби зі злочинністю, являє собою значне розмаїття вирішуваних завдань та правове регулювання усіх виконуваних дій, високу емоційну напруженість та здійснення особливих владних повноважень, організацію власної діяльності та високу комунікативну активність тощо [6].

Серед базових якостей подальшого розвитку морально-психологічних особливостей майбутнього фахівця юридичного профіля Г.Г. Шиханцов виділяє прагнення до постійного дотримання почуття обов'язку, орієнтованість у житті та професійній діяльності на ствердження ідеалів добра та справедливості, слідування моральним принципам та нормам, розуміння людських цінностей, вміння та прагнення орієнтуватись у моральних та етичних тонкощах своєї професійної поведінки, звичка завжди перебувати на високому рівні мораль-

них вимог, значна морально-психологічна стійкість, вміння зберігати здоровий морально-психологічний настрій у будь-якій ситуації [10].

Я.Й. Радзивидло в процесі аналізу індивідуально-професійного становлення й успішності професійної діяльності працівників прокуратури будує професіограму та психограму успішного прокурора, які створюються навколо п'яти змістово-функціональних блоків, а саме правової соціалізації особистості, організаційно-управлінських та когнітивних здібностей, авторегулятивних властивостей і комунікативно-конструктивних здібностей. На думку автора, кожна з особистісних якостей прокурорів має кількісні межі прояву, що дає змогу визначити професійну придатність кандидата на посаду та в подальшому дифе-

ренціювати працівників прокуратури за рівнем професійної успішності, що значно розширює можливості інтегральної оцінки індивідуальної успішності прокурорської діяльності [9].

В процесі аналізу історико-юридичних аспектів, екскурсу застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному судочинстві А.І. Луцький визначає основні тенденції слідчо-судової практики щодо призначення, проведення й оцінювання висновків судово-психологічної експертизи в судах першої інстанції (із залученням спеціаліста-психолога та психолога-консультанта в межах їх компетенції). При цьому автор наголошує на організаційно-процесуальних питаннях можливої оцінки прокурором, суддею та адвокатом інформації, що надали при цьому задіяні фахівці [5].

Таблиця 1

ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОКУРОРА	
Самостійна активність прокурора – самостійні системоутворюючі дії практичного юридичного характеру (активність як чинник свідомої довільно керованої поведінки, що детермінується мотиваційно-ціннісними настановами та метакогнітивними процесами моніторингу й контролю, на психодинамічній та емоційно-оціночній основі). Ядерний фактор суб'єктності прокурора – реалізація та актуалізація особистості як соціально-психологічної системи на засадах верховенства закону, зміцнення правопорядку і дотримання суспільних цінностей.	
I. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МОДЕЛЮЮЧИЙ РІВЕНЬ СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОКУРОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Інтеграція та концептуалізація метакогнітивних програм суб'єкта	
1. Свідомість і самосвідомість (узагальнена концепція світу та Я-концепція)	Власна життєва філософія, сприйняття себе та власного Я, самоаналіз, самооціночні судження, проектування можливих шляхів самовираження (усвідомлення своєї неповторності, унікальності власного життєвого шляху та необхідності подальшої творчої самореалізації у світі оточуючих людей, речей та ідей).
2. Ціннісно-цільова сфера	Визначення та усвідомлення сенсу власного життя, власних життєвих цілей, зокрема професійно-орієнтованих, проектування та побудова власних мотиваційних векторів на основі стійких особистісних мотивів (принципи, ідеали та цінності), формування та виокремлення стійкої спрямованості особистості, смислів та засобів професійної діяльності.
II. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ДІЄВИЙ РІВЕНЬ СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОКУРОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Структурно-функціональний механізм психічної активності суб'єкта	
3. Емоційно-вольова сфера	Емоційна характеристика та визначення найбільш вагомих детермінантів, нагальних потреб, умов та завдань життєдіяльності, що обумовлюють та стимулюють активність. Вольові параметри довільного керування власною поведінкою та діяльністю, моніторингу та регулювання, що націлені на подолання певних ускладнень (внутрішньої та зовнішньої локалізації) на шляху досягнення заздалегідь визначеної мети.
4. Когнітивно-інтерпретаційна сфера	Сенсорно-перцептивні властивості (відчуття та сприйняття) навколишнього світу. Аналітично-рефлексивні особливості ідентифікації і саморегуляції. Семантично-інтерпретаційні процеси у формуванні суб'єктного досвіду (суб'єктивність сприйняття значущості складових частин навколишньої реальності, вплив наявного досвіду на розуміння дійсності та вибір певних цілей і засобів діяльності). Орієнтувально-адаптаційні властивості (адекватність оцінки суб'єктом співвідношення навколишніх обставин та власного положення у їх контексті, що забезпечують подальше оптимальне пристосування до умов навколишнього середовища, активність і продуктивність самовираження). Проектувально-прогностичні та перетворювально-креативні властивості (здатність планувати та передбачати динаміку цілей та засобів їх досягнення, перетворювати навколишню дійсність, досягаючи нетривіальних ефективних результатів). Організаційно-контрольні властивості (здібності відстежувати, регулювати та корегувати власну поведінку та діяльність, а також керувати нею, зміна суттєвих регламентуючих норм поведінки та діяльності самого себе та оточуючих людей).

Сьогодні об'єктивно загострює питання чергового етапу реформування органів прокуратури, імплементації європейських стандартів, створення системи, яка відповідає вимогам сучасності та потребам суспільства. Дослідження процесу становлення особистості та професіоналізму прокурора в процесі навчання та професійної діяльності, придбання особистістю рис, які необхідні прокуророві для бездоганного професійного виконання службових обов'язків на якісно новому рівні, нині стає найбільш актуальним та набуває все більшого значення.

Втім, в умовах модернізації органів прокуратури, незважаючи на зростання гострої потреби досліджень, які б сприяли гуманізації єдиного цілісного процесу виховання прокурорів, наповненню його сучасним змістом, піднесенню його професіоналізму, наукових пошуків у межах означеної проблематики явно недостатньо. У дослідженнях учених продовжує превалювати соціоцентричне спрямування над цілісним функціональним підходом, тобто цілісних досліджень, присвячених вивченню особистісного розвитку майбутніх прокурорських кадрів, нами не виявлено.

Проте формування нової структури органів прокуратури потребує уточнення як функцій та обсягу повноважень прокурорів, так і оновлення підходів до роботи прокурорів, а саме підвищення фахового рівня, кваліфікації, а також свідомого відповідального ставлення прокурорів до виконання своїх повноважень, опанування мистецтва риторики, виховання ініціативності та інших особистісних якостей, які необхідні в умовах європейської інтеграції нашої країни. З огляду на директивні вимоги нормативно-правових актів, що регламентують особистісно-професійне функціонування прокурора, та на результати аналізу наукових праць провідних представників юридичної психології ми сформуваємо модель особистісно-професійного функціонування прокурора з розгорнутою характеристикою рівнів та складових частин цього психологічного утворення (табл. 1).

На нашу думку, запропонована модель дає змогу з іншого боку подивитися на проблему особистісно-професійного функціонування працівника прокуратури та уможливує створення нових моделей організації роботи прокурорів (проведення відповідних навчань і тренінгів для прокурорів) задля оптимізації діяльності органу прокуратури відповідно до європейських стандартів, сприяє усвідомленню обсягу та досягненню мети виконуваної працівниками роботи, якісному виконанню прокурорами своїх посадових та громадських обов'язків. З огляду на те, що Україна нині перебуває в процесі інтеграції до європейської спільноти, у зв'язку з чим докорінно змі-

нюються структура та функції судових і правоохоронних органів, прокуратура, займаючи в минулому в структурі державної влади відокремлену позицію потужного контролюючого органу, піддається найбільш інтенсивному впливу реформ.

Таким чином, із системного аналізу вимог європейського та чинного законодавства України про прокуратуру щодо права та обов'язку прокурора на навчання протягом усієї кар'єри можна визначити такі підстави та напрями проведення навчань: навчання протягом усього життя та професійного функціонування за необхідності (у разі призначення на посаду, переведення, просування по кар'єрних сходинках); на виконання вимог чинного законодавства України (не рідше одного разу на три роки); задля необхідності отримання нових та додаткових знань (у разі зміни законодавства, практики вирішення окремих категорій справ).

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, доходимо таких висновків:

1) серед професійно-важливих якостей ефективного особистісно-професійного функціонування прокурора доцільно виділити працелюбність, організаторські здібності, самоорганізованість, комунікабельність, авторитетність, принциповість, обов'язковість, зібраність, обачність, охайність;

2) розроблена нами модель особистісно-професійного функціонування прокурора включає рівень самостійної активності, організаційно-моделюючий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками свідомості і самосвідомості, ціннісно-цільової сфери), функціонально-дієвий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками емоційно-вольової сфери, когнітивно-інтерпретаційної сфери);

3) систематичне підвищення професійного рівня прокурорів та оптимізація їх особистісного функціонування нині стає пріоритетним напрямом удосконалення роботи органу прокуратури загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуліч А.В. Особливості правового статусу працівника прокуратури як суб'єкта трудового права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05. Луганськ, 2010. 19 с.
2. Анушкевич В.І. Роль саморегуляції в успішності професійної діяльності прокурорів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06. Харків, 2008. 22 с.
3. Вишнева Л.І. Формирование речевой компетенции будущих специалистов в области права. *Общество: социология, психология, педагогика*. 2018. Вып. 1. С. 41–45.

4. Губин В.А., Шабаров Д.В., Молдованов А.В. Психолого-педагогическое обеспечение подготовки прокурорских работников к профессиональной деятельности. *Юридическое образование и наука*. 2019. № 12 (109). С. 180–192.

5. Луцький А.І. Використання спеціальних психологічних знань при розгляді кримінальних справ у суді : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 19.00.06. Київ, 2010. 18 с.

6. Маркарова К.Э. Психолого-педагогические условия развития профессионально-значимых качеств будущих юристов. *Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета*. 2003. Вып. 5. С. 85–91.

7. Озерський І.В. Правові та психологічні засади прокурорської діяльності : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 19.00.06. Київ, 2011. 40 с.

8. Погорелова Т.Ф. Педагогические детерминанты формирования профессионально-этической культуры будущих работников прокуратуры. *Инновационное обеспечение образование стандартов в ВУЗЕ*. 2013. Вып. 8 (20). С. 88–94.

9. Радзівідло Я.Й. Особистісно-професійне становлення працівників прокуратури в процесі діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06. Харків, 2004. 20 с.

10. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология : учебник. Москва : Зеркало, 1998. 352 с.

ЕМОЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ В СИСТЕМІ ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПСИХОЛОГІВ

EMOTIONAL TRAITS IN THE SYSTEM OF EMOTIONAL SELF-REGULATION OF PSYCHOLOGISTS

У статті розглянуто проблему емоційних властивостей у системі емоційної саморегуляції особистості. Проаналізовано погляди вчених на зміст та механізми емоційної саморегуляції особистості.

Представлено результати експериментального дослідження взаємозв'язку особистісних емоційних властивостей психологів з такими механізмами емоційної саморегуляції, як копінг-стратегії та механізми психологічного захисту. Визначено обумовленість вибору копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту психологами в стресовій ситуації з особистісними, емоційними властивостями.

Встановлено значний взаємозв'язок між показниками копінг-стратегій і такими емоційними властивостями, як тривожність і напруженість. Найбільшу кількість взаємозв'язків з особистісними емоційними властивостями утворює копінг-стратегія «втеча – уникнення». Стратегія дистанціювання пов'язана з напруженістю особистості. Стратегія пошуку соціальної підтримки корелює з інтенсивністю емоцій. Стратегія планування вирішення проблем не має кореляційних зв'язків з емоційними властивостями психологів.

Проаналізовано взаємозв'язки показників психологічних механізмів з емоційними властивостями психологів. Найбільшу кількість взаємозв'язків утворюють психологічні механізми «регресія» та «заміщення» з показниками емоційних властивостей психологів (тривожність, напруженість, невротичність, депресивність, роздратування, емоційна збудливість, інтенсивність та тривалість емоцій). Психологічний механізм витіснення пов'язаний з агресивними властивостями особистості. Такі механізми психологічного захисту, як заперечення та раціоналізм, не мають кореляційних зв'язків з емоційними властивостями психологів.

Доведено використання психологами під час стресової ситуації широкого репертуару копінг-стратегій поведінки та механізмів психологічного захисту у взаємозв'язку з емоційними властивостями. Отримані результати сприяють кращому розумінню механізмів цілісного функціонування особистості психолога як суб'єкта професійної діяльності, особливо в стресовій ситуації.

Ключові слова: саморегуляція, емоційна саморегуляція, емоційні властивості особи-

стості, копінг-стратегії, механізми психологічного захисту, стресові умови.

The article considers the problem of emotional traits in the system of emotional self-regulation of the individual. The views of scientists on the content and mechanisms of emotional self-regulation of the individual are analyzed.

The results of the experimental study of the relationship of personal, emotional traits of psychologists with such mechanisms of emotional self-regulation as coping strategies and mechanisms of psychological protection are presented. The conditionality of the choice of coping strategies and mechanisms of psychological protection by psychologists in a stressful situation with personal, emotional traits is determined.

A significant relationship between coping strategies and emotional traits such as anxiety and tension is determined. The largest number of relationships with personal, emotional qualities is formed by the coping strategy "escape – avoidance". The strategy of distancing is related to the tension of the individual. The strategy of seeking social support correlates with the intensity of emotions. The problem-solving strategy does not correlate with the emotional traits of psychologists. The relationships between the indicators of psychological mechanisms and emotional traits of psychologists are analyzed. The greatest number of relationships is formed by the psychological mechanisms of regression and substitution with the indicators of emotional traits of psychologists (anxiety, tension, neuroticism, depression, irritation, emotional excitability, intensity, and duration of emotions). The psychological mechanism of displacing is associated with the individual's aggressive traits. Psychological protection mechanisms such as "denial" and "rationalism" do not correlate with the emotional traits of psychologists.

It has been proved that psychologists use a wide repertoire of coping strategies of behavior and mechanisms of psychological protection in relationship with their emotional traits during a stressful situation. The results obtained contribute to a better understanding of the mechanisms of the integral functioning of the personality of a psychologist as a subject of professional activity, especially in a stressful situation.

Key words: self-regulation, emotional self-regulation, emotional traits of individual, coping strategies, mechanisms of psychological protection, stressful conditions.

УДК 159.9.019.4:159.942]-051
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.9>

Степаненко Л.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. Проблемі емоційної саморегуляції особистості присвячено велику кількість наукових досліджень. Водночас у науковій літературі існує різне тлумачення цього феномена, відсутнє системне вивчення механізмів емоційної саморегуляції особистості, що свідчить про недостатню розробленість цього проблемного питання.

Багато дослідників сходяться на думці про те, що рівень емоційної регуляції поведінки й діяльності проявляється переважно несвідомо. Намагаючись свідомо керувати власними емоціями, суб'єкт піднімається на більш високий, довільний рівень регуляції діяльності. При цьому виявляється емоційна саморегуляція, в якій людина керується свідомо

поставленими цілями й стандартами переживання, засвоєними культурними нормами та цінностями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційна сфера особистості являє собою сукупність властивостей людини, що характеризують зміст, якість, динаміку її емоцій і почуттів. Емоції є чинником, що зумовлюють специфіку саморегуляції. О.О. Конопкін зазначав, що емоції є обов'язковим, значущим фактором, який багаторазово виявляється у внутрішній регуляції різноманітних видів та форм довільної активності людини [1]. Саме емоції виступають внутрішнім організатором процесів, які регулюють зовнішню поведінку індивіда в напружених ситуаціях.

Звертаючись до аналізу стресових умов трудової діяльності, Г.Б. Кузьміна відзначає провідну роль емоційної саморегуляції в подоланні стресу та оптимізації несприятливих емоційних станів. В процесі емоційної саморегуляції розкриваються внутрішні особистісні ресурси людини, що дають їй відносну свободу від обставин, що забезпечують можливість самоактуалізації навіть за найважчих умов, тому емоційна саморегуляція стає засобом управління емоційним станом і поведінкою загалом.

Більшість досліджень емоційної саморегуляції проводилася в рамках системно-структурного або діяльнісного підходу. Проте в психологічній літературі прийнято виділяти саморегуляцію діяльності та саморегуляцію особистості. О.К. Осницький уточнив розрізнення саморегуляції діяльнісної та саморегуляції особистісної. Науковець зазначив, що особистісна саморегуляція пов'язана переважно з визначенням та корекцією своїх позицій. Очевидно, що проблема емоційної саморегуляції має вивчатися в контексті проблеми особистості. Тільки тоді проблема емоційної саморегуляції як найважливіша частина цілісного підходу до особистості може бути вирішена в повному обсязі.

Проблема саморегуляції та емоційної саморегуляції особистості являє собою одну з найважливіших проблем для особистісної стабільності і самореалізації. На цьому етапі розвитку психології здатність до емоційної саморегуляції розкривається через особистісні характеристики індивіда. Сучасні дослідження особистісних аспектів саморегуляції базуються переважно на концепції стилю саморегуляції особистості. В.І. Морасанова чітко сформулювала гіпотезу про те, що особистісні особливості впливають на діяльність через сформовані індивідуальні способи саморегуляції активності. На її думку, тільки в індивідуальних особливостях саморегулювання розкривається те, як людина планує і програмує досяг-

нення мети, враховує значимі умови навколишньої дійсності, оцінює власну активність, бажаючи отримати суб'єктивно прийнятні результати [2]. Саме суб'єктні риси визначають здатність людини долати суб'єктивні та об'єктивні труднощі. Особистість визначає індивідуальні особливості саморегуляції в їх взаємозв'язку з різними структурами самосвідомості й несвідомого.

Є.П. Ільїн вважає, що характеристики емоційного реагування, які постійно і яскраво проявляються у конкретної людини, є емоційними властивостями. Вони стійкі, нетипові для всієї групи людей, а найбільш притаманні окремій людині та проявляються в різних ситуаціях. До них належать емоційна збудливість, глибина переживання емоцій, емоційна лабільність/ригідність, емоційна чуйність, експресивність, емоційна стійкість, оптимізм/песимізм [3].

Здійснюючи аналіз наявних у науці класифікацій емоційної саморегуляції, В.К. Гаврилькевич виводить власну: несвідома емоційна саморегуляція; свідомі вольова емоційна саморегуляція; свідомі смислова емоційна саморегуляція. Ці рівні є онтогенетичними етапами становлення системи механізмів емоційної саморегуляції людини. Домінування того чи іншого рівня автор розглядає як показник розвитку емоційно-інтегративних функцій свідомості людини. Перший рівень емоційної саморегуляції забезпечується механізмами психологічного захисту. Другий рівень – це свідомі вольова емоційна саморегуляція. Вона спрямована на досягнення комфортного емоційного стану за допомогою вольового зусилля. Третій рівень – свідомі смислова (ціннісна) емоційна саморегуляція – являє собою якісно новий спосіб вирішення проблеми емоційного дискомфорту. Вищим аспектом смислової саморегуляції є саморегуляція на рівні екзистенційних потреб і сенсів [4].

Аналіз літератури з проблематики емоційної саморегуляції особистості дав змогу сформулювати загальний висновок про те, що такі особистісні характеристики, як емоційна стійкість, емоційна збудливість, глибина переживання емоцій, емоційна лабільність/ригідність, емоційна чуйність, експресивність, оптимізм/песимізм, є основою для формування емоційної саморегуляції. При цьому механізмами емоційної саморегуляції можуть бути психологічний захист як найменш усвідомлюваний рівень та копінг-стратегія як повністю усвідомлена.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей взаємозв'язків копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту та емоційних властивостей психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами здійснено дослідження взаємозв'язку копінг-стратегій, механізмів психо-

логічного захисту та емоційних властивостей психологів під час підвищення їх кваліфікації у період загострення військового конфлікту на Сході України.

Задля дослідження копінг-стратегій психологів використано копінг-тест Р. Лазаруса, для дослідження механізмів психологічного захисту використано опитувальник Плутчика Келлермана Конте – Індекс життєвого стилю ("Life Style Index", LSI). Задля дослідження певних емоційних властивостей використано Фрайбургський опитувальник, самооціночний тест «Характеристики емоційності» Є.П. Ільїна, методика «Визначення емоційності» В.В. Суворової, тест Кеттелла 16 PF (група емоційних властивостей).

У результаті аналізу показників встановлено кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями та емоційними властивостями психологів. Так, існують прямі кореляційні зв'язки між показниками копінг-стратегії «конфронтація» та показниками таких особистісних емоційних властивостей, як реактивна агресивність ($r = 0,388$), емоційна лабільність ($r = 0,325$), емоційна збудливість ($r = 0,373$), інтенсивність емоцій ($r = 0,324$), загальний рівень емоційності ($r = 0,361$), тривожність ($r = 0,452$), напруженість ($r = 0,339$), а також зворотній кореляційний зв'язок із показником «емоційна стійкість» ($r = -0,386$). Завдяки стратегії конфронтації психологи прагнуть вирішувати проблеми, здійснюють дії, спрямовані на відреагування негативних емоцій у зв'язку зі стресовою ситуацією. Вони мають сильне почуття обов'язку, проявляють активність, енергійність, чутливі до проблем оточуючих, але їх дії втрачають свою цілеспрямованість і стають переважно результатом розрядки емоційної напруги, що забезпечує психологам здатність до подолання труднощів. Однак недостатня раціональна обґрунтованість стресової ситуації та її вирішення приводить до того, що психологи переживають тривожність, занепокоєність, стають вразливими, часто засмучуються, виявляють емоційну нестійкість, приймають «близько до серця» проблеми оточуючих, перебувають під впливом своїх емоційних переживань, достатньо невпевнені в собі, у складній ситуації мають недостатній рівень саморегуляції та можливостей справлятися з тривогою.

Існують прямі кореляційні зв'язки між показником копінг-стратегії «самоконтроль» та показниками емоційних властивостей психологів: невротичність ($r = 0,404$), реактивна агресивність ($r = 0,336$), емоційна лабільність ($r = 0,408$), інтенсивність емоцій ($r = 0,363$), тривожність ($r = 0,300$), напруженість ($r = 0,415$). Стратегія самоконтролю передбачає спроби психологів долати негативні переживання у зв'язку зі стресовою ситуацією, стримувати

емоції, приховувати від оточуючих, мінімізувати їх вплив на оцінку ситуації шляхом уникнення емоційних імпульсивних вчинків, зібраності та переважання раціонального підходу. Однак перебування у стресовій ситуації та стримування своїх негативних переживань приводять психологів до емоційної нестійкості, підвищеної збудливості, дратівливості, тривоги, стурбованості, інколи депресивності та недостатнього рівня саморегуляції, що може привести до психосоматичних порушень.

Встановлено прямі кореляційні зв'язки між показником копінг-стратегії «прийняття відповідальності» й показниками таких емоційних властивостей психологів: депресивність ($r = 0,338$), емоційна лабільність ($r = 0,312$), інтенсивність емоцій ($r = 0,392$), тривалість емоцій ($r = 0,421$), загальний рівень емоційності ($r = 0,439$), тривожність ($r = 0,319$), напруженість ($r = 0,493$), а також зворотній кореляційний зв'язок із показником «сміливість у соціальних контактах» ($r = -0,431$). Стратегія прийняття відповідальності передбачає готовність психологів аналізувати свою поведінку, приймати рішення в складних умовах, бути відповідальними. Водночас вираження цієї стратегії призводить до переживання почуття провини й незадоволеності собою, невпевненості у своїх силах, депресивності, роздратованості, підвищеної чутливості, дратівливості. Будь-яка діяльність, особливо професійна, стає для психологів важкою, протікає з надмірними психічними напруженнями. Відсутність контролю над своїми емоціями призводить до швидкої стомлюваності, повного безсилля та виснаження, нездатності прийняти рішення без коливань, тривалого вольового зусилля. Психологи стають чутливими до реакцій оточуючих і занурюються у свої переживання, хоча у спілкуванні їм вистачає делікатності і тактовності.

Найбільшу кількість прямих кореляційних зв'язків встановлено між копінг-стратегією «втеча – уникнення» й показниками таких емоційних властивостей психологів: невротичність ($r = 0,500$), депресивність ($r = 0,326$), реактивна агресивність ($r = 0,342$), емоційна лабільність ($r = 0,393$), емоційна збудливість ($r = 0,420$), інтенсивність емоцій ($r = 0,413$), тривалість емоцій ($r = 0,349$), загальний рівень емоційності ($r = 0,466$), тривожність ($r = 0,629$), напруженість ($r = 0,569$). Стратегія «втеча – уникнення» передбачає спроби подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами або стресовою ситуацією шляхом реагування за типом ухилення. Використання цієї стратегії дає змогу психологам ігнорувати проблеми, які викликають у них пасивність, спалахи роздратування та накопичують внутрішні труднощі. Однак за внутрішніми переживаннями психологів виявляється

здатність виконувати старанно свої зобов'язання перед іншими людьми, витратити багато сил та енергії, хоча разом із нерішучістю, втомлюваністю, зниженим настроєм, тривожністю, депресивністю, інтенсивністю та тривалістю емоцій, збудженістю, роздратуванням.

Зазначимо, що між копінг-стратегіями існують кореляційні зв'язки: «втеча – уникнення» пов'язується з конфронтацією ($r = 0,676$), дистанціюванням ($r = 0,369$), самоконтролем ($r = 0,435$), пошуком соціальної підтримки ($r = 0,438$), прийняттям відповідальності ($r = 0,595$). Ці зв'язки свідчать про те, що у стресових ситуаціях психологи використовують різні копінг-механізми емоційної саморегуляції.

Встановлено прямі кореляційні зв'язки між копінг-стратегією «позитивна переоцінка» та показниками таких емоційних властивостей психологів: емоційна стійкість ($r = 0,313$), сміливість у соціальних контактах ($r = 0,308$), емоційна чутливість ($r = 0,434$). Стратегія позитивної переоцінки передбачає спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання. Отримані дані дають змогу говорити про те, що характерними для психологів є емоційна стійкість, витриманість, вміння реально оцінювати ситуацію, уникати труднощів, можуть бути соціально сміливі, імпульсивні, здатність до емпатії і розуміння інших.

Існує прямий кореляційний зв'язок між показником копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки» та показником «інтенсивність емоцій» ($r = 0,311$). Стратегія пошуку соціальної підтримки передбачає спроби вирішення проблеми за рахунок залучення будь-яких ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної підтримки. Дійсно, в цій стресовій ситуації психологи виявляють орієнтованість на взаємодію з іншими людьми, очікують поради, шукають інформаційну підтримку, готові звернутися за рекомендаціями до інших психологів задля набуття необхідних знань. Мають потребу в емоційній підтримці, прагнуть бути вислуханими, отриманні відповіді на свої переживання.

Копінг-стратегія дистанціювання має кореляційний зв'язок з такою емоційною властивістю, як напруженість ($r = 0,303$). Стратегія дистанціювання передбачає спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок суб'єктивного зниження її значущості. Отже, характерним для психологів є використання інтелектуальних прийомів раціоналізації для зниження суб'єктивної значущості стресової ситуації та запобігання інтенсивним емоційним реакціям на фрустрацію. Подолання проблемних ситуацій відбувається шляхом зібраності, енергійності, збудженості, незважаючи на стомлюваність та дратівливість.

Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки» не показала кореляційних зв'язків з емоційними властивостями психологів.

За результатами проведеного нами дослідження ми можемо дійти висновку, що вибір копінг-стратегій психологами у стресовій ситуації значною мірою визначається особистісними, емоційними властивостями. Особливо значний взаємозв'язок простежується між показниками копінг-стратегіями й такими емоційними властивостями, як тривожність і напруженість за методикою Кеттелла. Вивчення зв'язків копінг-стратегій з емоційними властивостями може сприяти кращому розумінню механізмів цілісного функціонування особистості психолога як суб'єкта професійної діяльності, особливо в стресовій ситуації.

Встановлено кореляційні зв'язки між показниками психологічного захисту та показниками емоційних властивостей психологів. Психологічні механізми заперечення та раціоналізації не показали кореляційних зв'язків з емоційними властивостями.

Найбільшу кількість кореляційних зв'язків встановлено між механізмом психологічного захисту «регресія» та показниками таких емоційних властивостей психологів: невротичність ($r = 0,569$), спонтанна агресивність ($r = 0,483$), депресивність ($r = 0,571$), роздратування ($r = 0,619$), реактивна агресивність ($r = 0,638$), екстраверсія/інтроверсія ($r = 0,316$), емоційна лабільність ($r = 0,577$), емоційна збудливість ($r = 0,679$), інтенсивність емоцій ($r = 0,638$), тривалість емоцій ($r = 0,592$), загальний рівень емоційності ($r = 0,732$), емоційна стійкість ($r = -0,351$), сміливість у соціальних контактах ($r = -0,467$), тривожність ($r = 0,319$), напруженість ($r = 0,447$). За механізму захисту регресії психологи стримують почуття невпевненості в собі, звертаючись до незрілих способів поведінки в ситуації невизначеності. Вони виявляють емоційну збудливість, роздратування, високий рівень інтенсивності та тривалості емоцій у стресових ситуаціях, але мають достатньо активний тип адаптації за низького рівня конструктивності.

Зазначимо, що між показниками механізмів психологічного захисту існують кореляційні зв'язки: регресія пов'язується із заміщенням ($r = 0,743$), проєкцією ($r = 0,627$), компенсацією ($r = 0,611$), гіперкомпенсацією ($r = 0,476$). Ці зв'язки свідчать про те, що у стресових ситуаціях психологи використовують різні механізми емоційної саморегуляції.

Визначено кореляційні зв'язки між механізмом психологічного захисту заміщення та показниками таких емоційних властивостей психологів: невротичність ($r = 0,549$), спонтанна агресивність ($r = 0,417$), депресивність ($r = 0,599$), роздратування ($r = 0,672$), реактивна агресивність ($r = 0,563$), емоційна

лабільність ($r = 0,568$), емоційна збудливість ($r = 0,633$), інтенсивність емоцій ($r = 0,632$), тривалість емоцій ($r = 0,583$), загальний рівень емоційності ($r = 0,731$), емоційна стійкість ($r = -0,566$), сміливість у соціальних контактах ($r = -0,426$), напруженість ($r = 0,362$). Психологічний механізм заміщення психологи використовують для утримання роздратування, невротичності, спалахів гніву, агресивності, емоційної збудливості, знімаючи емоційну напруженість та емоційну нестійкість.

Існують прямі кореляційні зв'язки між механізмом психологічного захисту «проекція» та показниками таких емоційних властивостей психологів: невротичність ($r = 0,454$), депресивність ($r = 0,326$), роздратування ($r = 0,308$), реактивна агресивність ($r = 0,317$), емоційна лабільність ($r = 0,416$), емоційна збудливість ($r = 0,436$), інтенсивність емоцій ($r = 0,509$), тривалість емоцій ($r = 0,449$), загальний рівень емоційності ($r = 0,541$), тривожність ($r = 0,495$), напруженість ($r = 0,571$). Психологічний механізм «проекція» характерний для людей з активним типом соціальної адаптації, тому психологи для утримання почуття неприйняття себе прагнуть несвідомо відкидати власні негативні емоційні властивості, такі як невротичність, емоційна збудливість, емоційна напруженість, тривожність. Використання цього захисту дало можливість психологам оцінити свої можливості у професійній діяльності та звернутися до курсів підвищення кваліфікації задля набуття адаптивних можливостей і практичних навичок роботи в стресових умовах.

Встановлено кореляційні зв'язки між механізмом психологічного захисту «компенсація» та показниками таких емоційних властивостей психологів: спонтанна агресивність ($r = 0,413$), депресивність ($r = 0,403$), роздратування ($r = 0,598$), реактивна агресивність ($r = 0,585$), емоційна лабільність ($r = 0,437$), інтенсивність емоцій ($r = 0,512$), загальний рівень емоційності ($r = 0,381$), сміливість у соціальних контактах ($r = -0,325$). Також встановлено кореляційні зв'язки між механізмом психологічного захисту «гіперкомпенсація» та показниками таких емоційних властивостей: невротичність ($r = 0,391$), депресивність ($r = 0,352$), роздратування ($r = 0,398$), емоційна лабільність ($r = 0,443$), емоційна збудливість ($r = 0,389$), інтенсивність емоцій ($r = 0,444$), загальний рівень емоційності ($r = 0,412$), емоційна стійкість ($r = -0,344$), напруженість ($r = 0,463$). З огляду на те, що психологічний механізм гіперкомпенсації входить у кластер механізму компенсації, можливе об'єднання їх характеристик, тому для психологів характерними є високий ступінь конструктивності та стримування своєї агресивності, роздратування, емоційної збудливості, інтенсивності, трива-

лості емоційних переживань щодо реальної загрози або втрати свого життя під час психологічної допомоги іншим людям, які проживають у «сірій зоні».

Психологічний механізм витіснення має кореляційні зв'язки з показниками таких емоційних властивостей психологів: спонтанна агресивність ($r = 0,306$) та реактивна агресивність ($r = 0,315$). Цей механізм психологічного захисту передбачає стримування психологами емоції страху, імпульсивної поведінки шляхом блокування реальних обставин. Отже, ми можемо дійти висновку, що використання механізмів психологічного захисту психологами у стресовій ситуації значною мірою визначається емоційними властивостями, такими як невротичність, депресивність, роздратування, емоційна лабільність, емоційна збудливість, інтенсивність та тривалість емоцій. Вивчення зв'язків механізмів психологічного захисту з емоційними властивостями може сприяти кращому розумінню механізмів емоційної саморегуляції особистості психолога в стресовій ситуації.

Висновки з проведеного дослідження.

Вибір копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту у стресовій ситуації значною мірою визначається емоційними властивостями особистості. Під час стресової ситуації психологи використовують широкий репертуар копінг-стратегій поведінки та механізмів психологічного захисту. Існує значна кількість кореляційних зв'язків між показниками копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту та показниками емоційних властивостей психологів (рівнем прояву тривожності, напруженості, невротичності, депресивності, роздратування, емоційної збудливості, інтенсивності та тривалості емоцій). Найбільшу кількість взаємозв'язків з особистісними емоційними властивостями утворює копінг-стратегія «втеча – уникнення». Стратегія дистанціювання пов'язана з напруженістю особистості. Стратегія пошуку соціальної підтримки корелює з інтенсивністю емоцій. Стратегія планування вирішення проблем не має кореляційних зв'язків.

Серед показників психологічних механізмів найбільшу кількість взаємозв'язків з емоційними властивостями утворюють механізми «регресія» та «заміщення». Психологічний механізм витіснення пов'язаний з агресивними властивостями особистості. Такі механізми психологічного захисту, як заперечення та раціоналізм, не мають кореляційних зв'язків з емоційними властивостями психологів.

Отримані взаємозв'язки копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту з емоційними властивостями дають змогу скласти цілісний конструкт емоційної саморегуляції особистості.

Перспективним у цьому напрямі вважаємо дослідження розширеного репертуару емоційних властивостей особистості та їх зв'язку з такими механізмами емоційної саморегуляції, як копінг-стратегії та механізми психологічного захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конопкин О.А. Участие эмоций в осознанной регуляции целенаправленной активности человека. *Вопросы психологии*. 2006. № 3. С. 38–48.
2. Моросанова В.И. Стилевая саморегуляция поведения человека. *Вопросы психологии*. № 2. С. 118–127.
3. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 752 с.
4. Гаврилькевич В.К. Психодіагностичний інструментарій комплексного дослідження емоційної саморегуляції особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2008. Т. X. Ч. 5. С. 104–113.

СЕКЦІЯ 4 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПАТРУЛЬНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАЛЕЖНО ВІД СТАЖУ РОБОТИ

FEATURES OF THE SELF-CONCEPT OF PATROL POLICEMEN DEPENDING ON LENGTH OF SERVICE

У статті розглядається питання Я-концепції патрульних поліцейських залежно від стажу роботи в правоохоронній системі. Розкривається поняття Я-концепції та професійної Я-концепції. Вивчалися особливості професійної Я-концепції патрульних поліцейських залежно від наявності попереднього досвіду роботи в системі МВС. У вступній частині проаналізовано визначення терміна «Я-концепція» в різних науковців. Розглянута стратегія розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020, у якій загострюються питання створення єдиної стійкої і функціональної системи внутрішніх справ як частини сектору національної безпеки, указується, що одним зі складників боротьби зі злочинністю є підвищення професіоналізму працівників органів системи МВС. Вивчено уявлення поліцейських про себе й ідеального професіонала. Досліджено рівні професійної самооцінки патрульних поліцейських залежно від наявності в них попереднього досвіду роботи в системі МВС. Звертається увага на те, що професійна Я-концепція не лише забезпечує усвідомлення вимог і специфіки конкретної професійної діяльності, а й сприяє ефективній саморегуляції, саморозвитку та самореалізації в професії, що важливим елементом у структурі професійної Я-концепції особистості є професійна самооцінка – оцінка себе як суб'єкта професійної діяльності.

Ураховуючи, що комунікація посідає дуже важливе місце в роботі патрульного поліцейського, ми провели дослідження комунікативно-характерологічних рис патрульних поліцейських, а також їхні погляди на поліцейського – професіонала.

Розглянуто особливості кар'єрних орієнтацій поліцейських залежно від наявності в них попереднього досвіду роботи в системі МВС. Для поліцейських незалежно від попереднього досвіду роботи професійна компетентність є провідною кар'єрною орієнтацією.

Ключові слова: Я-концепція, професійна Я-концепція, професійна самооцінка, профе-

сіоналізм, професійна діяльність, кар'єрні орієнтації, комунікація.

The article considers the issue of self-concept of patrol police officers depending on the length of service in the law enforcement system. The concept of self-concept and professional self-concept is revealed. The peculiarities of the professional self-concept of patrol policemen depending on the presence of previous experience in the system of the Ministry of Internal Affairs were studied. The introductory part analyzes the definition of the term self-concept in different scientists. The strategy of development of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine until 2020, which exacerbates the creation of a single stable and functional system of internal affairs as part of the national security sector, indicates that one of the components of the fight against crime is to improve the professionalism of the Ministry of Internal Affairs. The idea of policemen about themselves and the ideal professional is studied. The levels of professional self-esteem of patrol police officers depending on their previous experience in the system of the Ministry of Internal Affairs are studied. The article draws attention to the fact that the professional self-concept provides not only awareness of the requirements and specifics of a particular professional activity, but also promotes effective self-regulation, self-development and self-realization in the profession. himself as a subject of professional activity.

Given that communication occupies a very important place in the work of the patrol police officer, we conducted a study of the communicative and characterological features of patrol police officers, as well as their views on the police officer – professional.

The article considers the peculiarities of career orientations of police officers depending on their previous experience in the system of the Ministry of Internal Affairs. For police officers, regardless of previous work experience, professional competence is a leading career orientation.

Key words: self-concept, professional self-concept, professional self-assessment, professionalism, professional activity, career orientations, communication.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.10>

Александров Ю.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. Уявлення людини про себе, образ себе – це досить складний психічний феномен. Цей феномен доволі трудно піддається прямому вивченню. Це не є самоусвідомленням якостей і характеристик своєї особистості.

Якщо проаналізувати визначення цього терміна в психологічних словниках, то вони визначають термін «Я-концепція» як більш-менш усвідомлену, динамічну і при цьому досить стійку систему уявлень людини про себе самого, керуючись якою він вибуду-

вує ставлення до себе і взаємодію з іншими людьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «Я-концепції» виникло в 1950 році в руслі гуманістичної психології. Значний вплив на встановлення цього поняття здійснили такі вчені, як А. Маслоу, К. Роджерс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Е. Еріксон та інші. Природа Я розглядалася у фундаментальних дослідженнях З. Фрейда, Р. Бернса, В. Джеймса, В.П. Зінченко, В.А. Петровського, І.С. Кона, О.М. Леонтьєва й багатьох інших науковців. Існування багатьох визначень Я-концепції підтверджує складність і багатогранність цього питання. Наприклад, тільки в деяких психологічних словниках ми покажемо визначення Я-концепції.

Я-концепція – відносно стійка, більшою або меншою мірою усвідомлена, переживаєма як неповторна система уявлень особи про самого себе, на основі якої вона будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [1, с. 475]. Я-концепція – загальний патерн або конфігурація самосприйняття: концепція людини про те, яка вона є [2, с. 732]. Я-концепція – це динамічна система уявлень людини про саму себе, котра містить: а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей; б) самооцінку; в) суб'єктивне сприйняття особистістю чинників, які впливають на неї [3, с. 435]. В умовах глобальних змін, що відбуваються в державі, усе більшої актуальності набуває вивчення образу професії співробітника поліції. Особливо актуальне це питання стосовно співробітників, професійна діяльність яких має високу значимість як для окремої людини, так і для суспільства загалом.

Стратегія розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року заго-строє увагу на тому, що повноцінний розвиток Української держави неможливий без створення єдиної стійкої й функціональної системи внутрішніх справ як частини сектору національної безпеки. У ній указується, що одним зі складників боротьби зі злочинністю є підвищення професіоналізму працівників органів системи МВС щодо використання форм і методів оперативно-розшукової діяльності, забезпечення внутрішньої комунікації й навчання працівників органів системи МВС з питань дотримання та забезпечення прав людини й основних свобод як невід'ємної частини їхнього професійного навчання.

Сучасні виклики й загрози, передусім гібридні, зумовлені впливом комплексу соціально-демографічних, економічних, політичних, правових, психологічних і технологічних чинників, вимагають системного реагування, адекватної трансформації як усього сектору безпеки, так і системи внутрішніх справ зокрема, а також включення цієї системи у сферу політичних пріоритетів держави.

Одним із важливих складників професіоналізації поліцейських є формування сприятливої для ефективної професійної діяльності Я-концепції. Психологічні особливості особистості й діяльності правоохоронних органів досліджувалися В.Л. Васильєвим, В.В. Романовим, М.І. Єнікеєвою, А.В. Дуловим, Ю.В. Александровим, А.Р. Ратиновим, А.В. Нежутою, Л.М. Балабановою, І.В. Ждановою, П.В. Макаренко, Я.В. Мацегорою та іншими.

Вивченню Я-концепції, самооцінки, свідомості й самосвідомості особистості присвячені роботи К.А. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, А.Г. Асмолова, С.А. Баклушинського, А. Бандури, Р. Бернса, А.А. Деркача, А.А. Реана, К. Роджерса, В.В. Столина, Є.Г. Соколової та інших.

Постановка завдання. Стаття присвячена вивченню особливості професійної Я-концепції патрульних поліцейських залежно від наявності попереднього досвіду роботи в системі МВС.

Для досягнення цілей нами застосовувалися такі психодіагностичні методики: особистісний диференціал, методика діагностики міжособистісних відносин Лірі, якоря кар'єри Шейна, шкала загальної самоефективності, методика Будасі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Я-концепція формується в людини в результаті «вживання» у свою професію. Професійна діяльність правоохоронця – одна з найскладніших, адже не тільки протікає в умовах дії постійних психологічних напружень, стресорів, а й водночас належить до типу «людина-людина», тобто включена до складної взаємодії з іншими людьми різних категорій. Вагоме значення має формування особистості професіонала. Але потрібно пам'ятати, що воно не зводиться лише до розвитку її операційної сфери, тобто накопичення знань, умінь і навичок, а передбачає формування складних психічних систем саморегуляції соціальної поведінки, духовне становлення особистості тощо.

Досліджуючи Я-концепцію правоохоронця, не можна обійти увагою поняття «професійна Я-концепція». Це поняття ввів у 1999 році А.А. Реан. Поняття «професійна Я-концепція» означає уявлення особистості про себе як професіонала.

Професійна Я-концепція забезпечує не тільки усвідомлення вимог і специфіки конкретної професійної діяльності, а й сприяє ефективній саморегуляції, саморозвитку та самореалізації в професії [4, с. 128]. Важливим елементом у структурі професійної Я-концепції особистості є професійна самооцінка – оцінка себе як суб'єкта професійної діяльності.

Досліджувану вибірку становлять 60 патрульних поліцейських. Група 1 – патрульні поліцейські, які мають попередній досвід роботи в системі МВС (20 осіб), група 2 – патрульні поліцейські, які не мали попереднього досвіду роботи в системі МВС (40 осіб).

Під професійною самооцінкою ми розуміємо оцінку суб'єктом праці самого себе, своєї праці та професійно значущих якостей. Ми вивчили рівні професійної самооцінки поліцейських за допомогою методики Будасі, у якій визначили, на якому рівні корелює уявлення поліцейських про себе й ідеального професіонала. Отримані результати відображено в таблиці 1.

Адекватна самооцінка достовірно частіше зустрічається в групі поліцейських, які мають попередній досвід роботи (60%), ніж у групі поліцейських, які раніше не працювали в МВС (37,5%). Завищена самооцінка достовірно частіше зустрічається в групі поліцейських, які не мають попереднього досвіду роботи (62,5%). Тобто поліцейські, які раніше працювали в системі МВС, мають більш адекватну самооцінку. Ми думаємо, що в період служби вони мали можливість оцінити себе в різноманітних ситуаціях, а отже, і скласти адекватну професійну самооцінку.

У професійній Я-концепції важливе місце посідають уявлення щодо професійно зна-

Таблиця 1

Показники частоти зустрічаємості рівнів самооцінки в патрульних поліцейських залежно від наявності попереднього досвіду роботи в ОВС (%)

Типи самооцінки	Мали попередній досвід роботи (n=20)	Не мали попереднього досвіду роботи (n=40)	φ	p
Неприйняття себе, занижена самооцінка за невротичним типом	0	0	-	-
Занижена самооцінка	0	0	-	-
Адекватна самооцінка	60	37,5	1,66	≤0.05
Завищена самооцінка	40	62,5	1,66	≤0.05
Самооцінка завищена за невротичним типом	0	0	-	-

Таблиця 2

Показники уявлень патрульних поліцейських, які не мали досвіду роботи в ОВС, щодо власних особистих якостей і якостей міліціонера старої формації та поліцейського-професіонала (M±σ)

	Міліціонер старої формації (1)	Я (2)	Поліцейський професіонал (3)
Чарівний-непривабливий	3,58±2,52	3,72±2,18	4,15±2,43
Сильний-слабкий	4,72±2,36	5,42±1,36	5,72±2,17
Говіркий-мовчазний	3,52±2,17	3,11±1,72	3,83±2,37
Добросовісний-безвідповідальний	2,12±1,02	5,74±2,08	6,53±1,42
Впертий-поступливий	3,76±2,58	4,41±2,02	4,22±1,32
Відкритий-замкнений	3,12±1,54	5,32±2,14	5,42±2,07
Добрий-егоїстичний	3,52±1,78	4,32±2,21	4,03±2,14
Незалежний-залежний	4,17±2,26	5,17±2,13	5,21±2,17
Діяльний-пасивний	3,14±1,03	5,21±1,54	6,14±1,06
Чуйний-черствий	3,02±1,51	4,45±1,21	5,21±2,02
Рішучий-нерішучий	5,21±2,24	5,15±2,17	6,21±1,41
Енергійний-в'ялий	4,24±1,64	5,21±1,32	6,11±0,92
Справедливий-несправедливий	2,17±1,41	5,52±1,12	6,02±0,82
Напружений-розслаблений	4,21±2,02	4,42±1,72	4,32±2,13
Метушливий-спокійний	3,15±1,42	3,78±2,14	3,14±1,42
Дружній-ворожий	3,17±1,75	5,61±2,32	5,74±1,41
Упевнений-неупевнений	5,42±2,17	5,53±2,45	6,14±0,46
Товариський-відлюдкуватий	3,11±1,52	5,03±1,45	5,45±1,21
Чесний-нещирий	3,42±1,75	5,71±1,83	6,15±0,74
Самостійний-несамостійний	3,53±1,21	4,21±2,12	3,96±2,01
Дратівливий-незворушний	4,21±1,53	4,52±1,17	3,74±0,74

чущих якостей, які притаманні особистості. Нами вивчено уявлення поліцейських щодо власних якостей у контексті їхніх уявлень щодо поліцейських (у минулому міліціонерів) минулої формації та ідеального поліцейського професіонала.

У таблиці 2 відображено показники, у яких патрульні поліцейські, які не мали досвіду роботи в системі МВС, оцінили образи «поліцейський (міліціонер) старої формації», «Я», «поліцейський-професіонал».

За показником «добросовісний-безвідповідальний» виявлено значущі відмінності, а саме, на думку поліцейських, які не мають досвіду роботи в системі МВС, поліцейські (міліціонери) старої формації є достовірно більш безвідповідальними, ніж вони та поліцейський-професіонал, вважають себе та поліцейського-професіонала більш добросовісними. Отже, вони ідентифікують себе з образом поліцейського-професіонала, відлежовуючись від негативного образу поліцейського (міліціонера) старої формації, вважають себе більш відповідальними.

Аналізуючи показники таблиці 3, можна зробити висновок, що респонденти без попереднього досвіду роботи вважають себе та поліцейського-професіонала достовірно більш відкритими, увічливими, привітними передусім щодо спілкування з громадянами, більш незалежними, такими, що не будуть

виконувати «вказівки зверху», не будуть реагувати на погрози правопорушників або пропонування хабара. Вони вважають себе більш діяльними, але все-таки менше, ніж ідеальний професіонал, більш справедливими, намагаються ставити в цьому для себе високий рівень домагань. Скоріше, вони реально оцінюють свою активність, але вважають, що є до чого прагнути та що підвищувати. Поліцейські без досвіду роботи вважають себе більш чуйними, що дасть їм змогу більш ефективно спілкуватися з громадянами, бачать поліцейського-професіонала більш рішучим, вважають рішучість важливою професійною якістю, сподіваються набути рішучості через набуття досвіду, бачать поліцейського-професіонала й себе більш енергійними. Вони вважають себе та поліцейського-професіонала більш дружніми, що відповідає орієнтації нової поліції не стільки на карні функції, скільки на поліцейські послуги, допомогу тим громадянам, які її потребують, вважають, що потрібно бути більш упевненими, товариськими, дружніми та привітними, бачать себе й поліцейського-професіонала більш чесними, упевненими, але ще не мають цих якостей достатньо настільки, щоб відповідати власному образу поліцейського-професіонала. Патрульні поліцейські, які тільки починають працювати в поліції, прагнуть набути цю впевненість у процесі роботи.

Таблиця 3

Показники розбіжностей уявлень патрульних поліцейських, які не мали досвіду роботи в МВС, щодо власних особистих якостей і якостей поліцейського (міліціонера) старої формації та поліцейського-професіонала

	$t_{1,2}$	$t_{1,3}$	$t_{2,3}$	$p_{1,2}$	$p_{1,3}$	$p_{2,3}$
Чарівний-непривабливий	0,19	0,73	0,59	-	-	-
Сильний-слабкий	1,15	1,39	0,52	-	-	-
Говіркий-мовчазний	0,94	0,61	1,56	-	-	-
Добросовісний-безвідповідальний	9,88	15,95	1,98	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	-
Упертий-поступливий	1,25	1,02	0,5	-	-	-
Відкритий-замкнений	5,28	5,64	0,21	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	-
Добрий-егоїстичний	1,78	1,16	0,06	-	-	-
Незалежний-залежний	2,04	2,1	0,08	$\leq 0,05$	$\leq 0,05$	-
Діяльний-пасивний	7,07	12,84	3,15	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	$\leq 0,01$
Чуйний-черствий	4,67	5,49	2,04	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	$\leq 0,05$
Рішучий-нерішучий	0,12	2,39	2,59	-	$\leq 0,05$	$\leq 0,05$
Енергійний-в'ялий	2,91	6,29	3,54	$\leq 0,01$	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$
Справедливий-несправедливий	11,77	14,93	2,28	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	$\leq 0,05$
Напружений-розслаблений	0,5	0,24	0,23	-	-	-
Метушливий-спокійний	1,55	0,03	1,58	-	-	-
Дружній-ворожий	5,31	7,23	0,3	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	-
Упевнений-неупевнений	0,31	2,05	6,01	-	$\leq 0,05$	$\leq 0,001$
Товариський-відлюдкуватий	5,78	7,62	1,41	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	-
Чесний-нещирий	5,72	9,09	1,41	$\leq 0,001$	$\leq 0,001$	-
Самостійний-несамостійний	1,76	1,16	0,54	-	-	-
Дратівливий-незворушний	1,02	1,75	3,56	-	-	$\leq 0,01$

Показники уявлень патрульних поліцейських, які мають попередній досвід роботи, щодо власних особистих якостей і якостей міліціонера старої формації та поліцейського-професіонала ($M \pm \sigma$)

	Міліціонер старої формації (1)	Я (2)	Поліцейський-професіонал (3)
Чарівний-непривабливий	3,41±2,14	3,52±2,45	3,25±2,14
Сильний-слабкий	5,85±2,14	5,41±1,54	6,17±0,96
Говіркий-мовчазний	3,41±1,05	3,25±1,12	3,92±1,92
Добросовісний-безвідповідальний	5,14±2,32	6,52±1,52	6,41±0,52
Упертий-поступливий	3,52±1,42	4,62±2,12	5,72±1,42
Відкритий-замкнений	5,16±1,42	5,63±1,28	5,25±2,17
Добрий-егоїстичний	3,14±1,21	3,78±1,48	4,02±1,21
Незалежний-залежний	3,21±1,42	4,21±2,17	4,46±2,14
Діяльний-пасивний	5,28±1,42	5,42±1,62	6,07±1,38
Чуйний-черствий	4,12±1,41	4,14±1,42	4,27±2,17
Рішучий-нерішучий	5,43±2,03	5,17±2,14	6,17±0,75
Енергійний-в'ялий	5,43±1,42	5,12±1,41	6,17±0,72
Справедливий-несправедливий	4,27±1,32	5,42±1,45	5,82±1,12
Напружений-розслаблений	4,12±2,11	4,36±1,53	4,57±2,09
Метушливий-спокійний	3,25±1,42	3,45±1,45	3,21±1,42
Дружній-ворожий	4,27±1,36	4,61±2,17	5,12±1,75
Упевнений-непевнений	5,45±2,27	5,41±2,17	6,01±0,74
Товариський-відлюдкуватий	3,25±1,42	4,48±1,12	4,14±2,14
Чесний-нещирий	4,14±1,41	6,01±0,94	6,02±0,81
Самостійний-несамостійний	4,18±1,22	4,45±2,14	4,42±2,11
Дратівливий-незворушний	3,14±1,42	3,02±1,27	2,52±0,45

Показники розбіжностей уявлень патрульних поліцейських, які мають попередній досвід роботи, щодо власних особистих якостей і якостей міліціонера старої формації та поліцейського-професіонала

	$t_{1,2}$	$t_{1,3}$	$t_{2,3}$	$p_{1,2}$	$p_{1,3}$	$p_{2,3}$
Чарівний-непривабливий	0,15	0,24	0,37	-	-	-
Сильний-слабкий	0,75	0,61	1,87	-	-	-
Говіркий-мовчазний	0,47	1,04	1,35	-	-	-
Добросовісний-безвідповідальний	2,23	2,39	0,31	≤0,05	≤0,05	-
Упертий-поступливий	1,93	4,9	1,93	-	≤0,001	-
Відкритий-замкнений	1,1	0,16	0,67	-	-	-
Добрий-егоїстичний	1,5	2,3	0,56	-	≤0,05	-
Незалежний-залежний	1,72	2,18	0,37	-	≤0,05	-
Діяльний-пасивний	0,29	1,78	1,37	-	-	-
Чуйний-черствий	0,04	0,26	0,22	-	-	-
Рішучий-нерішучий	0,39	1,53	1,97	-	-	-
Енергійний-в'ялий	0,69	2,08	2,97	-	-	≤0,01
Справедливий-несправедливий	2,62	4,01	0,98	≤0,05	≤0,001	-
Напружений-розслаблений	0,41	0,68	0,36	-	-	-
Метушливий-спокійний	0,44	0,09	0,53	-	-	-
Дружній-ворожий	0,59	1,72	0,82	-	-	-
Упевнений-непевнений	0,06	1,05	1,17	-	-	-
Товариський-відлюдкуватий	3,04	1,55	0,63	≤0,01	-	-
Чесний-нещирий	4,93	5,17	0,04	≤0,001	≤0,001	-
Самостійний-несамостійний	0,49	0,44	0,04	-	-	-
Дратівливий-незворушний	0,28	1,86	1,66	-	-	-

У таблиці 4 відображені показники, у яких патрульні поліцейські, які мали досвід роботи, оцінили образи «міліціонер старої формації», «Я», «поліцейський-професіонал», а в таблиці 5 відображено показники значущості відмінностей у досліджуваних образах.

Патрульні поліцейські, які раніше працювали в МВС, вважають себе більш відповідальними, ідентифікуючись із поліцейським-професіоналом. Вони прагнуть у новій поліції демонструвати більшу відповідальність, ніж була в колишній міліції, вважають ідеального поліцейського-професіонала більш упертим, розуміють, що поліцейський-професіонал повинен наполягати на дотриманні законності, на відміну від міліціонерів минулого. Поліцейські з досвідом роботи вважають ідеального поліцейського-професіонала більш добрим, а міліціонера старої формації більш егоїстичним. Поліцейські, які мають досвід роботи в МВС, вважають ідеального поліцейського-професіонала більш незалежним від системи, а міліціонера старої формації несправедливим. Тобто вони можуть інтегруватися в нові умови та прагнуть відповідати новим вимогам служби в новій поліції. Поліцейські, які раніше працювали в МВС, вважають себе більш товариськими, але є більш нещирими.

У таблиці 6 відображено відмінності в образі Я в поліцейських залежно від наявності досвіду роботи.

Поліцейські з досвідом роботи в МВС вважають себе більш незворушними. Ми вважаємо, що це пов'язано з тим, що вони більш упевнені при вирішенні службових завдань у різних ситуаціях, їхні очікування більш адекватні. Патрульні поліцейські без досвіду роботи в МВС вважають себе та поліцейського-професіонала більш добросовісними, дружніми, товариськими й енергійними, ніж міліціонери старої формації, більш відкритими, увічливими, чуйними та привітними, вважають ідеального поліцейського-професіонала більш добрим.

Комунікація посідає важливе місце в роботі патрульного поліцейського. Дослідження комунікативно-характерологічних рис патрульних поліцейських першої та другої групи показало, що вони не схильні до надмірних егоїстичних рис, до самозакоханості, помірно схильні до суперництва, характеризуються помірною підозрілістю, без схильності розглядати світ як ворожий і злий, не схильні до невпевненості в собі, прагнуть бути більш незалежними, такими представниками поліції, які керуються лише законом і є незалежними від маніпуляцій і зовнішнього тиску. Показники за Я-образом та образом ідеального професіонала говорять на користь помірної критичності до оточуючих і соціальних явищ.

Патрульні поліцейські, які не мають досвіду роботи, бачать ідеального поліцейського менш

Таблиця 6

Показники уявлень про себе патрульних поліцейських, які мали попередній досвід роботи в ОВС, і тих, які досвіду не мали ($M \pm \sigma$)

	Мали попередній досвід роботи (n=20)	Не мали попереднього досвіду роботи (n=40)	t	p
Чарівний-непривабливий	3,52±2,45	3,72±2,18	0,31	-
Сильний-слабкий	5,41±1,54	5,42±1,36	0,02	-
Говіркий-мовчазний	3,25±1,12	3,11±1,72	0,38	-
Добросовісний-безвідповідальний	6,52±1,52	5,74±2,08	1,65	-
Упертий-поступливий	4,62±2,12	4,41±2,02	0,37	-
Відкритий-замкнений	5,63±1,28	5,32±2,14	0,7	-
Добрий-егоїстичний	3,78±1,48	4,32±2,21	1,12	-
Незалежний-залежний	4,21±2,17	5,17±2,13	1,63	-
Діяльний-пасивний	5,42±1,62	5,21±1,54	0,48	-
Чуйний-черствий	4,14±1,42	4,45±1,21	0,84	-
Рішучий-нерішучий	5,17±2,14	5,15±2,17	0,03	-
Енергійний-в'ялий	5,12±1,41	5,21±1,32	0,24	-
Справедливий-несправедливий	5,42±1,45	5,52±1,12	0,27	-
Напружений-розслаблений	4,36±1,53	4,42±1,72	0,14	-
Метушливий-спокійний	3,45±1,45	3,78±2,14	0,7	-
Дружній-ворожий	4,61±2,17	5,61±2,32	1,64	-
Упевнений-невпевнений	5,41±2,17	5,53±2,45	0,19	-
Товариський-відлюдкуватий	4,48±1,12	5,03±1,45	1,62	-
Чесний-нещирий	6,01±0,94	5,71±1,83	0,84	-
Самостійний-несамостійний	4,45±2,14	4,21±2,12	0,41	-
Дратівливий-незворушний	3,02±1,27	4,52±1,17	4,43	≤0,001

авторитарним, ніж себе та міліціонера старої формації. Тобто в їхньому розумінні ідеальний поліцейський професіонал менше виявляє диктаторські прояви, менше демонструє громадянам, що він вищий за них, є представником влади тощо. При цьому як себе, так і поліцейського-професіонала вони бачать як носіїв лідерських якостей.

Поліцейські, які мають попередній досвід роботи в МВС, ідентифікують себе більш авторитарними, ніж поліцейського-професіонала. Можливо, вони так визнають, що їхній попередній досвід вплинув на них і зробив більш схильними до диктаторських форм поведінки. Вони бачать себе більш авторитарними, схильними тиснути на оточуючих, схильними до лідерських і домінуючих форм поведінки, бачать поліцейського-професіонала достовірно менш егоїстичним, ніж міліціонера старої формації, уважають себе більше альтруїстичними, переконані, що поліцейський-професіонал повинен більше приділяти увагу суспільній користі, безкорисливій допомозі, має бути більш делікатним, емоційне ставлення до людей виявляти у співчутті, симпатії, турботі тощо, проявляти емпатію до оточуючих. Вони більш схильні домінувати, вимагати до себе поваги, більше прагнуть до лідерства.

Одним зі складників професійної Я-концепції є кар'єрні орієнтації особистості. Одним із найважливіших аспектів професійного розвитку особистості, а також її самореалізації є свідоме планування кар'єри. У вітчизняній психології до недавнього часу поняття «кар'єра» практично не використовувалося. Найчастіше вживалися такі терміни, як професійний життєвий шлях, професійна діяльність, професійне самовизначення. Найважливішою детермінантою професійного шляху людини є її уявлення про свою особистість – так звана професійна «Я-концепція», яку кожна людина втілює в серію кар'єрних рішень. Професійні переваги й тип кар'єри – це спроба відповідати на питання «хто я?». При цьому дуже часто людина реалізує свої кар'єрні орієнтації неусвідомлено. Ми вивчили особливості кар'єрних орієнтацій поліцейських залежно від наявності в них попереднього досвіду роботи. Для поліцейських незалежно від попереднього досвіду роботи професійна компетентність є провідною кар'єрною орієнтацією. Для них важливо бути компетентними професіоналами, досягти професійного розвитку у своїй кар'єрі поліцейського, довести собі та суспільству, що нова поліція може бути професійно компетентною. Першорядне значення мають орієнтація особистості на інтеграцію зусиль інших людей, повнота відповідальності за кінцевий результат і поєднання різних функцій організації. З віком і досвідом роботи ця кар'єрна орієнтація проявляється сильніше. Така робота вима-

гає навичок міжособистісного та групового спілкування, емоційної врівноваженості, щоб нести тягар відповідальності й влади. Людина з кар'єрною орієнтацією на менеджмент буде вважати, що не досягла мети своєї кар'єри, поки не займе посаду, на якій зможе управляти різними сторонами діяльності підприємства: фінансами, маркетингом, виробництвом продукції, розробками, продажами. Кар'єрна орієнтація на менеджмент більш притаманна поліцейським, які не мають попереднього досвіду роботи в МВС. Для них важливіше мати можливість управляти іншими людьми, намагатися зайняти таке кар'єрне становище, за якого вони зможуть керувати іншими людьми. Можливо, цьому сприяє їхній попередній досвід роботи (менеджерів, управлінців, представників інших спеціальностей тощо). З іншого боку, можливо, вони мають більші кар'єрні очікування, мріють про те, що обов'язково будуть підніматися кар'єрними сходами.

Висновки з проведеного дослідження. Проблема Я-концепції особистості досліджується багатьма вітчизняними й зарубіжними науковцями. Отримання позитивних результатів у боротьбі зі злочинністю багато в чому залежить від професіоналізму та особистісних характеристик співробітників поліції, у тому числі їхньої професійної Я-концепції. Я-концепція є основою досягнення високого рівня професіоналізму та важливим особистісним ресурсом у професійному становленні фахівців. Ураховуючи, що професія патрульного поліцейського пов'язана з постійним впливом значної кількості стресогенних чинників, вимагає від них високого професіоналізму, стресостійкості, високих комунікативних якостей, відбувається в умовах дефіциту часу, на очах громадян, формування професійної Я-концепції поліцейського має бути під контролем і вдосконалюватися, а також необхідно визначити психологічні умови формування професійної Я-концепції співробітника поліції. У перспективі в подальших дослідженнях із психології професійної Я-концепції необхідно зосередитися на розробці й теоретичному обґрунтуванні програм розвитку професійної Я-концепції поліцейських із різним досвідом роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
2. Шапарь В.Б. Словарь практического психолога. Харьков : Торсинг, 2005. 734 с.
3. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. Москва : Педагогика-Пресс, 1997. 440 с.
4. Жигайло Н.І., Стельмах О.В. Формування професійної Я-концепції майбутніх рятувальників. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Психологічна»*. 2016. Вип. 1.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОДІАГНОСТИКИ СТРАХІВ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

PECULIARITIES OF PSYCHODIAGNOSIS OF FEARS IN ADULTS

Стаття присвячена проблемі психодіагностики страхів у дорослому віці; зазначено актуальність і практичну значущість проблеми в сучасних умовах життєдіяльності. У статті представлено доступні методи, призначені для діагностики страхів у дорослих осіб: С-тест В. Леві, Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів Ю.В. Щербатих та Е.І. Івлевої, «Ситуативний» опитувальник О.Ф. Чернавського, Чотирьохмодальний тест емоційності (Л.А. Рабинович, модифікація О.П. Саннікової), Шкала проявів тривожності Дж. Тейлор, Опитувальник реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера, Шкала соціальної тривожності М. Лібовіца, Опитувальник соціальної тривоги і соціофобії (О.А. Сагалаква, Д.В. Труєвцев). Зауважено, що дослідження страхів обтяжується складністю їх об'єктивної оцінки й вимірювання. Відзначено особливості та складності діагностики страхів у дорослому віці. Відповідно до мети роботи представлено інструментарій, призначений для діагностики страхів у дорослих осіб. Наведено дані про походження методик, їх теоретичний базис, описано процедуру проведення, приклади стимульованого матеріалу, діагностичні параметри й наявні модифікації. Проаналізовано психометричні властивості методик і показано можливості їх використання як у наукових дослідженнях, навчальній діяльності, так і практичній психологічній діяльності. Відзначено, що оцінку вираженості тих чи інших страхів варто розглядати в комплексі, ураховуючи їх структурну ієрархію та загальний рівень тривожності людини. Обґрунтовано необхідність додаткової діагностики ціннісно-смыслові та особистісної сфери задля повноцінного дослідження страхів. Ураховуючи проведений огляд психодіагностичного інструментарію, зауважено на необхідності комплексної психодіагностичної роботи з проблематикою страхів, фобій і тривожних розладів.

Ключові слова: страхи дорослих, тривога, тривожність, соціальні страхи, психодіагностика.

The article deals with the problem of psychodiagnostics of fears in adults; the urgency and practical significance of the problem in modern life are indicated. The article presents available methods for diagnosing fears in adults: S-test by V. Levi, Questionnaire of the Hierarchical Structure of Current Fears by Yu.V. Scherbatykh and E.I. Ivlieva, "Situational" questionnaire by O.F. Chernavskiy, Four-Modal Questionnaire of Emotions (by L.A. Rabinovych, modification by O.P. Sannikova), J. Taylor's Manifest Anxiety Scale, C. Spielberger's State-Trait Anxiety Inventory, M. Liebowitz's Social Anxiety Scale, Social Anxiety and Social Phobia Questionnaire (O.A. Sagalakova, D.V. Truietsev). It has been noted that the study of fears is hampered by the complexity of their objective assessment and measurement. Features and difficulties of diagnosis of fears in adulthood are noted. The authors presented tools designed to diagnose fears in adults in accordance with the research objective. The data on the origin of the methods, their theoretical background, the procedure, examples of stimulus material, diagnostic parameters and existing modifications are given. The psychometric properties of the methods are analysed and the possibilities of their use in both scientific research and practical psychological activity are shown. It is noted that the assessment of the severity of certain fears should be considered in the complex, taking into account their structural hierarchy and the general level of human anxiety. The need for additional diagnostics of value-semantic and personal sphere for full-scale research of fears is substantiated. Given the review of psychodiagnostic tools, the need for comprehensive psychodiagnostic work on the issues of fears, phobias and anxiety disorders was noted.

Key words: fears of adults, anxiety, social fears, psychodiagnostics.

УДК 159.9.072.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.11>

Бацилєва О.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Резніченко О.О.

аспірантка кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Постановка проблеми. Страхи різної природи переслідують людину від народження до самої смерті, становлячи невід'ємну сторону її емоційного життя. Загалом страх виконує важливі адаптивні функції, проте певна частина таких реакцій фіксується, стає ригідною та залишається з людиною назавжди. Це може зумовлювати фізіологічні й особистісні розлади, а також суттєво знижувати якість життя особистості. Сьогодні в ситуації безпрецедентної соціальної кризи, економічної та політичної нестабільності, масштабних епідеміологічних та екологічних загроз значно розширився спектр страхів як у дітей, так й особливого дорослих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика страху в психології є однією з найбільш давніх і водночас важких для

вивчення та практичної роботи. Незважаючи на важливі теоретичні та практичні здобутки як вітчизняних, так і зарубіжних учених (О.І. Захаров, Є.П. Ільїн, Н.В. Карпенко, О.Ю. Петрова, О.Ф. Чернавський Д. Барлоу, А. Бек, Д. Кларк, А. Оман, С. Тернер, Д. та ін.), вона все ще далека від вирішення, а накопичених емпіричних спостережень недостатньо для її належного теоретичного осмислення. Наукове дослідження страхів обтяжується складністю їх об'єктивної оцінки й вимірювання. Так, якщо для індивідуальної психологічної консультації або психотерапевтичного чи психокорекційного впливу зазвичай буває достатньо діагностичної бесіди, то наукове дослідження потребує точних кількісних вимірів на основі чітких та однозначних емпіричних критеріїв. Існує й інший бік проблеми: якщо дитячі страхи

досить легко виявляються в спостереженні, бесідах, малюнках, найпростіших опитуваннях, то в дорослих ці реакції часто замовчуються або витісняються. Унаслідок цього проблема психодіагностики страхів, у тому числі в дорослих, до сих пір залишається актуальною та практично значущою.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей психодіагностики страхів у дорослих, огляд відповідного психодіагностичного інструментарію, зокрема представлення інформації про походження методик, їх діагностичні можливості й обмеження, придатність до професійного застосування в різних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Накопичений досвід практичної роботи дає змогу стверджувати, що стосовно дорослих осіб часто «не працюють» методики, які гарно себе зарекомендували на дитячих вибірках. Так, зокрема, Є.Ю. Нікітіна (2009) відзначає негативні результати досвіду застосування проєктивної методики «Намалюй свій страх» для діагностики дорослих респондентів. Опитувані неохоче відгукувалися на пропозицію зобразити страх, посилячись на невміння малювати або складність зображення таких об'єктів, як утрата роботи, тривога за майбутнє, страх відповідальності тощо. Вони малювали спрощені схематичні картини, при цьому реально значущі страхи замінялися на ті, які легше намалювати або яких «прийнято боятися» [12, с. 189–194]. Дійсно, більшість дорослих страхів має соціально зумовлений, абстрактний або екзистенційний характер, тому їх складно відтворити в конкретному деталізованому образі. Крім того, малюнок зазвичай зображує тільки один страх (часто не найбільш значимий) і не відбиває загальну картину численних тривог і фобій, котрі в цьому віці вже можна вибудувати в певну структуровану ієрархію. Отже, за таких умов малюнок утрачає свої можливості як діагностичний і терапевтичний інструмент, тому не рекомендується до використання в зрілому віці. При цьому дорослі респонденти зазвичай проявляють зацікавленість, активно відгукуються на пропозицію проведення інтерв'ю або опитування на тему страхів.

У масових опитуваннях, спрямованих на виявлення типових страхів певної соціальної групи, як правило, використовуються нестандартизовані анкети, що представляють більш-менш розгорнуті списки страхів, які цікавлять дослідників (І.А. Мейжис, В.М. Мельничук, 2013 [10]; М.П. Нарбут, І.В. Троцук, 2018 [29]). Але відсутність єдиного діагностичного підходу шкодить системному огляду феномена страху.

У вітчизняних публікаціях найчастіше фігурують два опитувальники для вивчення страхів – «Чого ми боїмося» (С-тест) В.Л. Леві

та Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості Ю.В. Щербатих та Є.І. Івлевої [12, с. 189–194]. Ці методики стали активно використовуватися у вітчизняній психології ще на початку 2000-х років, тому сьогодні можна робити впевнені висновки про досвід їх використання.

Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів (ОАС) розроблений Ю.В. Щербатих та Є.І. Івлевою в 1998 році [24]. Опитувальник містить 24 пункти, кожен із яких змістовно відповідає окремому різновиду страху. Результати оцінюються як за окремими шкалами, так і за сумою набраних балів [23].

При складанні опитувальника автори прагнули охопити широкий діапазон страхів: від «страхів і побоювань здорових людей» до клінічно окреслених фобій. Так, *біологічно доцільні страхи*, що виконують адаптивні функції, сигналізують про загрозу небезпеки й мобілізують організм для боротьби з несприятливими факторами середовища (страх за здоров'я близьких, страх стати жертвою злочинного нападу, страх погіршення матеріального становища тощо). Серед переліку *нав'язливих страхів* представлені нозофобія, клаустрофобія, танатофобія, страх гострих предметів, страх висоти. Значна частина питань присвячена *соціальним страхам*: відповідальності, публічних виступів, змін в особистому житті, невизначеності майбутнього тощо.

Опитувальник є зручним, економічним та інформативним інструментом, тому часто використовується в наукових дослідженнях. Сьогодні опубліковані дані про особливості прояву страхів у пацієнтів з неврозами (М.В. Ларських, Т.В. Філіппова, В.Ю. Милованова, 2020) [6], у рятувальників служби МЧС України (О.М. Косолапов, 2014) [4], у студентів у період соціальних змін (О.О. Кондрашихіна, 2014) [3]; також показана вікова динаміка страхів (Є.І. Івлева та ін., 1995) [2]. Накопичення емпіричних даних дає змогу здійснити системний аналіз феномена страху в різних вибірках.

«Чого ми боїмося» (С-тест). Методика опублікована популярним психотерапевтом В.Л. Леві у 2002 році як вступ до книги «Приручення страху» – збірки вправ самопомогі для широкого кола читачів. Вона містить 60 тверджень, що становлять огляд відомих людських страхів, травмуючи спогляди, маркери тривожних і депресивних станів; респондент має оцінити кожний пункт за шкалою від 0 до 10 балів. Цікаво, що опитуваний може самостійно додати бали за наявність страхів, не охоплених тестом [7]. Загальна оцінка за С-тестом визначає належність людини до одного з поведінкових типів. Також пропонується процедура визначення семи «зон страхів і впевненості», тобто конкретизація різновиду страху.

Опитувальник призначений для самопізнання, не є професійним психометричним інструментом. Автор не надає даних щодо його апробації, стандартизації, валідності чи надійності (можливо, такі завдання не ставилися). На сторінках власного сайту В.Л. Леві презентує С-тест як результат і водночас інструмент багатьох років лікарсько-психологічної практики. Опитувальник вимірює страх у найширшому розумінні цього терміна – від найменшої невпевненості до клінічних випадків фобічних розладів і панічних атак. Зважаючи на досить сумнівну валідність низки питань, автор пояснює, що складав тест, згадуючи прямі або непрямі вказівки на страхи в поведінці багатьох людей, включаючи себе самого: «Іноді й у нейтральних, здавалося б, чи навіть не висказаних словах, у звичайних твердженнях чи запереченнях ховаються наші таємні страхи, тривоги й невпевненості. Страхи люблять ховатися й раптом вилазити в найнесподіваніших і невідповідних місцях» [8]. Крім того, зазначено, що через широке розуміння страху більшість людей може потрапляти в середній проміжний тип, а загальна оцінка за тестом не завжди здатна диференціювати випадки єдиного, але гострого страху. Отже, ця методика є практично цінною розробкою, що дає змогу працювати зі страхами в індивідуальній консультативній роботі.

У 2009 році Т.І. Полянська, Є.Ю. Нікітіна проаналізували психометричні властивості С-тесту й виявили, що конструкція методики дає змогу оцінити тільки наявність певного рівня страху, але відсутність стандартизованих шкал не дає змоги зробити висновок про його якісну домінанту. При факторному аналізі шкал твердження, зараховані до панфобій та езофобій, змішувалися із соціальними й залежними страхами. Інтерв'ювання великої вибірки (430 чоловіків і жінок віком 16–60 років) дало змогу дослідницям скласти власну класифікацію страхів, притаманних дорослим особам. На основі проведеної роботи запропонована модифікація С-тесту. До списку тверджень додали 7 пунктів, що розкривають невраховані автором поширені «зони страху» – фінансові труднощі й утрату контролю над ситуацією. Проведена часткова перевірка надійності обох версій С-тесту на вибірці 125 осіб; заявлена висока внутрішня узгодженість оригінальної та модифікованої методик (Кронбаха 0,93 і 0,91), надійність при половинному розщепленні становила 0,88 та 0,89 відповідно [13, с. 196].

Чотирьохмодальний тест-опитувальник емоційності створений у 1970-х роках (Л.А. Рабинович, пізніше модифікований О.П. Санніковою). Автори розглядають емоційність як глобальну властивість особистості – «процес, результат і підсумок її онтоге-

нетичного розвитку» [19]. У просторі емоцій протікають усі психічні процеси і стани. Крім того, ситуативні емоційні реакції на події життя є фундаментом формування особистісно-сміслових, змістових властивостей. В основі методики лежить уявлення про те, що в структуру емоційних переживань входять патерни чотирьох базальних емоцій – радості, гніву, страху та печалі; вони в різних комбінаціях визначають увесь емоційний спектр. Методика виявляє стійкі емоційні переживання обстежуваних, тобто схильність до оптимістичного або песимістичного, позитивного або негативного емоційного фону. Усі 46 питань, спрямованих на виявлення емоцій, найбільш частих і типових для респондента на теперішньому життєвому етапі. Отримані оцінки дають можливість виявити вираженість кожної модальності емоцій у діапазоні 0–48 балів, а також їх відсоткове співвідношення.

Багатомірна функціональна діагностика страху. У дисертаційній роботі О.Ф. Чернавського (2008) розроблений опитувальник для системного дослідження страху в дорослих осіб. Методика базується на авторській теоретичній моделі страху як послідовного процесу, що відбувається на трьох рівнях: переддії, безпосереднього переживання та післядії страху [22]. Відповідно, опитувальник побудований із трьох інтегральних шкал, кожна з яких представлена шістьма субшкалами (таблиця 1).

Для відображення змісту окремих складників автором розроблено 360 тверджень і після психометричної перевірки відібрано 140, які становлять остаточний варіант опитувальника. Методика апробована на 172 студентах віком 21–22 роки, при цьому автор зазначає, що вона пройшла перевірку на надійність і валідність. У дослідженні виявлено достовірні статеві відмінності в переживаннях страху, при цьому кожен рівень має типологічні та соціально-психологічні передумови. Автор рекомендує використовувати методику для діагностики специфічних особливостей протікання страхів з метою їх психологічної корекції [22].

У діагностичному плані страх тісно пов'язаний із *тривожністю* – особистісною властивістю, що проявляється в очікуванні неблагополучного результату у відносно нейтральних ситуаціях, які не містять реальної загрози. Теоретичне розмежування станів тривоги і страху найчастіше базується на критерії конкретності загрози: тривога, зазвичай, відчувається поза зв'язком із певним стимулом чи об'єктом. Іншими словами, тривога – це генералізований, дифузний або безпредметний страх, а страх – це конкретизована тривога [20]. Багато авторів визначають тривогу як стан, що має соціальне походження. На відміну від страху, викликаного загрозами життю, здоров'ю, благополуччю, тривога асоціюється

з неприйняттям, критикою, осміюванням, зниженням статусу чи авторитету й іншими «ударами» по самооцінці й самоповазі. У відповідь

на сприйняття соціального оточення як загрозового для власного «Я» людина переживає дискомфортне відчуття занепокоєння [29].

Таблиця 1

Характеристики прояву страхів на різному рівні за О.Ф. Чернавським

Рівень і критерій	Зміст шкали опитувальника
1. Переддія – очікування, передчуття страху	
Фантазії	<i>надумані страхи</i> , що виникають, коли реально ніщо не загрожує людині: страшні сни, «накручування» себе, чутливість до інформації про катастрофи, хвороби й інші загрози
Прогноз	<i>почуття небезпеки</i> за реальними ознаками, що вже мали місце в досвіді: людина розраховує ймовірність небезпечного розвитку ситуації, відчуває межу в стосунках, за яку не варто переходити, очікує неприємність, передбачає важкі шляхи; це сприяє внутрішньому гальмуванню та збереженню безпеки
Психофізіологія	<i>фізіологічні зміни</i> , що супроводжують природну реакцію страху: скованість, сплутаність свідомості, блідість тощо
Его-страхи	<i>порушення самооцінки</i> , що зумовлює підстави страхів. Наприклад, після пережитої невдачі людина боїться продовжити справу або знову взятися за щось подібне
Біль фізичний	<i>травми</i> та болісні спогади дитинства (покарання), перенесені в доросле життя
Біль соціальний	<i>неприємні моральні переживання</i> , що мають різні соціальні джерела: помилки в спілкуванні, конфлікти, необережні слова; душевний біль за помилки в житті; за рідних і близьких тощо
2. Безпосереднє переживання емоції страху	
Страх природний	землетрусів та інших природних катаклізмів; радіації; електрики; бути укушеним павуком або енцефалітний кліщем; отруїтися грибами тощо
Страх побутовий	перебувати одному в темній кімнаті, несподіваний телефонний дзвінок, гучний шум; пити водопровідну воду без додаткового очищення; візит до лікаря, зокрема стоматолога, тощо
Страх екстремальний	не любить ризикувати, уникає небезпечного спорту, боїться перебувати в зоні збройних конфліктів, бути розчавленим натовпом під час паніки тощо
Страх моральний	страх не вписатися в моральні норми, збрехати, забути про духовні цінності, віддалитися від культури тощо
Страх діяльності	відсутність упевненості при виконанні справ: страх братися за відповідальні завдання, помилитися, не подолати труднощі, осоромитися перед колегами та керівництвом, виступати перед аудиторією, робити щось у присутності інших людей
Страх життєдіяльності	лякають зміни в особистому житті, коли соціальна ситуація виходить з-під контролю, не отримати справедливості, - тощо
3. Післядія страху	
Тривалість	час, який діє реакція страху, постійність повернення страхів і переживань, що мали місце в житті
Екстернальна регуляція	екстернальний локус контролю стосовно страхів (спадковість; виховання батьків, доля, телебачення, дії керівництва тощо)
Негативна післядія Его-страху	пережитий страх зробив людину озлобленою, підозрілою, безвольною, боязкою, менш життєрадісною тощо
Негативна післядія соціального страху	пережитий страх змусив боятися незнайомих людей; бути менш терпимим до оточуючих; проявляти байдужість, зруйнував віру в справедливість тощо
Позитивні побутові страхи	пережитий страх переконав у безпеці повітряних сполучень; навчив раціонального витрачання грошей; змусив навчитися плавати; дав змогу скептично ставитися до пророкувань тощо
Позитивні соціальні страхи	страх підвищив відповідальність, збільшив упевненість у вирішенні конфліктних ситуацій, змусив до взаємопідтримки в колективі, бути більш уважним до рідних і близьких тощо.

Примітка: опис шкал за даними ВП. Прядеїна [14], також опитувальник містить контрольні шкали «нейротизм» і «відвертість», які не підсумовуються з основними показниками.

Висока тривожність часто супроводжує психопатологічну симптоматику, тому знаходиться у фокусі уваги психотерапевтів, медичних і клінічних психологів. У клінічних дослідженнях зазвичай використовуються діагностичні опитувальники, основані на соматичних і психічних симптомах: відчуття спеки, оніміння або поколювання в тілі, неспокійний сон, запаморочення, прискорене серцебиття, порушення травлення, тремтіння в ногах і руках, нездатність розслабитися, відчуття жаху, нервозність, страх, що станеться найгірше, тощо. До таких інструментів належать Шкала тривоги Бека, Шкала тривоги Гамільтона, Шкала тривоги Шихана, Шкала тривоги Кові, Шкала тривоги Цунга [28]. Це короткі скринінгові методи, що вимірюють вираженість тривожних розладів відповідно до класифікаторів МКХ-10 і DSM. Усі вони створені західними вченими в 50–70-х роках минулого століття, відповідають високим психометричним стандартам, мають напрацьовану емпіричну базу й користуються заслуженим авторитетом у спеціалістів.

Найширше практичне застосування мають опитувальники, котрі вимірюють тривожність як особистісну рису. Так, *Шкала проявів тривожності Дж. Тейлора* (Teilor's Manifest Anxiety Scale) створена в 1953 році й містить 50 тверджень, відібраних з MMPI, здатних відрізнити осіб із хронічними реакціями тривоги; російськомовний варіант шкали адаптований Т.А. Немчиновим у 1975 році, а В.Г. Норакідзе доповнив цей інструмент контрольною шкалою з 10 питань, що спрямовані на діагностику ступеню демонстративності й нещирості у відповідях.

Популярнішим інструментом для оцінки тривоги в дорослих і підлітків є *State-Trait Anxiety Inventory* (Spielberger, Gorsuch, Lushene, Vagg&Jacobs, 1983), відомий вітчизняним психологам як Опитувальник реактивної та особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна. Методика базується на теоретичній моделі Ч. Спілбергера, що розділяє два психологічні конструкти: а) *тривога* як ситуативно зумовлений емоційний стан, тимчасова реакція на ситуації, що містять для людини певну загрозу та є суб'єктивно-значущими; б) *тривожність* як стійка особистісна риса, схильність сприймати широке коло життєвих ситуацій як загрозливі, відчуваючи в них стан тривоги. Центральний елемент тривоги – відчуття загрози, що виникає, коли індивід сприймає певний подразник як актуально або потенційно небезпечний, ризикований, шкідливий. Цей неприємний емоційний стан характеризується суб'єктивними відчуттями занепокоєння, похмурих передчуттів, а також активацією вегетативної нервової системи [29]. Тривожна особистість схильна сприймати навколишній світ як такий,

що містить загрозу й небезпеку. Деякі автори розглядають тривожність як складний конструкт, що включає поряд із тривогою і страхом, також нейротизм: зниження адаптивних можливостей і готовність до формування невротичних розладів [20; 27].

Суттєвими недоліками російськомовної версії інструменту є застарілість і відсутність стандартизованих тестових норм для дорослої популяції. Ще в 1976 році Ю.Л. Ханін адаптував форму X STAI (у західних країнах нині використовується вдосконалена форма Y) довів її надійність і валідність, презентував орієнтовні норми, отримані на невеликих вибірках спортсменів і студентів [21, с. 18].

Існують також вузько спрямовані методики для вивчення тривоги як соціально зумовленого стану. Західними психологами та клініцистами активно використовується *Шкала соціальної тривожності М. Лібовіца* (Liebowitz Social Anxiety Scale, LSAS), що визначає цей розлад відповідно до критеріїв DSM. Методика представляє список 24 ситуацій міжособистісної взаємодії та ситуацій, у яких індивід може стати об'єктом спостереження (наприклад, їсти й пити в громадському місці, бути в центрі уваги, виступати з промовою, здавати екзамен, фліртувати з кимось, ходити в гості, висловлювати невдоволення незнайомій людині тощо). Щодо кожного пункту респондент виставляє по дві оцінки за чотирибальною шкалою Лікерта: а) інтенсивність страху або тривоги, яку він відчуває в описаній ситуації, б) частоту уникнення цієї ситуації. Отже, дослідник отримує чотири показники: страх ситуацій соціальних взаємодій; страх ситуацій, у яких індивід може стати об'єктом спостереження оточуючих; уникнення ситуацій соціальної взаємодії; уникнення ситуацій, у яких індивід може стати об'єктом спостереження оточуючих. Сумарні бали за шкалами страху та уникнення відображають ці тенденції в широкому спектрі соціальних ситуацій; сума балів за всіма пунктами відображає ступень вираженості соціальної тривожності. Уважається, що LSAS є надійним, валідним інструментом, чутливим до терапевтичних втручань [25, с. 201]. Опитувальник адаптований І.В. Григор'євою та С.М. Єнікополовим у 2016 році. Дослідження у вибірці апробації (179 осіб віком 18–35 років) підтвердило достатню внутрішню узгодженість, валідність і ретестову надійність методики, проте вказало на необхідність удосконалення її дискримінативних властивостей. Факторизація оцінок виявила трифакторну структуру, що дало авторам змогу ввести додаткові діагностичні шкали: страх та уникання ситуацій міжособистісного контакту, страх та уникання ситуацій формальної взаємодії, страх та уникання дій у громадських місцях [1, с. 31].

Заслуговує на увагу модифікований варіант шкали LSAS, розроблений О.А. Сагалаковою, Д.В. Труєвцевим у 2007 році. Окрім оригінальних оцінок страху й уникнення соціальних ситуацій, автори додали третю шкалу оцінювання – бажання брати участь у ситуації за умови впевненості в успіху. Це дало змогу виявити мотиваційні конфлікти в осіб із високим рівнем соціальних страхів, такі як зіткнення мотивації досягнення й уникнення, потреб у безпеці й у соціальному визнанні. Крім цього, перероблений список соціальних ситуацій, дослідники запропонували 18 пунктів, що, на їхню думку, є універсальними для різних соціальних груп. Дослідники зауважують, що список соціальних ситуацій може бути змінений залежно від завдання дослідження та особливостей вибірки, наприклад, професійної специфіки: «Неважливо, з яких конкретно ситуацій складається список, головне, щоб ці ситуації відображали специфіку соціальної активності досліджуваної ментальності» [17, с. 20–25].

Профіль оцінок соціальних страхів за параметрами «страх-уникнення-бажання участі» демонструє суб'єктивно небезпечні ситуації, які індивід намагається уникати (комбінація страху, уникання та небажання), а також зони мотиваційної напруженості та внутрішнього конфлікту, у яких збігаються високі оцінки трьох шкал. Ці знання особливо важливі для окреслення шляхів і фокусів психотерапевтичної роботи. Автори відзначають, що виражений страх певної ситуації без її систематичного уникнення є адаптивним варіантом реагування; за наявності унікальної поведінки адаптація порушується, людина не в змозі реалізувати свій потенціал, поки не трансформується образ ситуації і стиль поведінки в ній [17, с. 20–25].

Окрім індивідуальних профілів, становлять інтерес усереднені групові профілі страху. Отже, можна наочно представити та порівняти зони найбільш інтенсивних фобічних реакцій на певні ситуації в чоловіків і жінок, в осіб певного віку, у представників різних професій, носіїв травмуючого досвіду тощо.

Опитувальник соціальної тривоги і соціофобії (О.А. Сагалакова, Д.В. Труєвцев, 2012) призначений для визначення домінуючого типу соціальної тривоги та вираженості окремих аспектів страху оцінювання в молодозвіці – від 16 до 30–35 років. Автори відзначають, що після 30–35 років соціальна тривога зазвичай знижується через нормативний процес дорослішання, засвоєний досвід соціальної взаємодії, а також поступовий зниження ймовірності участі в ситуаціях оцінювання з високою ймовірністю критики (експертних ситуаціях). До цього віку людина зазвичай уже має певний соціальний статус і стійкі стратегії подолання стресу, що дають змогу

долати тривогу й нерішучість при самопрезентації. Однак можливий і негативний сценарій – наявність високої соціальної тривоги та соціофобії після 30–35 років можуть трансформуватися в коморбідні форми: депресію, тривожно-депресивні розлади, залежні стани, соматоформні розлади. При цьому діагностика первинної соціальної тривоги в дорослих ускладнюється внаслідок хронічної незадоволеності, порушень адаптації та самореалізації особистості тощо [18].

Опитувальник рекомендується до використання в індивідуальному й груповому консультуванні в руслі когнітивно-поведінкового підходу з проблем соціальної тривоги та їх субклінічних проявів (сором'язливість, незручність у спілкуванні тощо) [18]. Пізніше в дослідженні І.В. Григор'євої та С.М. Єнікополова (2016) з'ясувалося, що факторна структура опитувальника відрізняється за змістом від представлених авторами п'яти шкал. Дослідники припустили, що результати зумовлені специфікою вибірки та вказали на культурну зумовленість соціальної тривожності [1, с. 31–44].

Сьогодні в науковій літературі ведеться активна дискусія про ціннісну конотацію страхів дорослої людини [1; 2; 3; 19; 22; 27]. Страх (як і всі інші емоції) відображає значимість різних життєвих явищ і ситуацій для особистості. У попередніх публікаціях ми навели теоретичне та емпіричне підтвердження того, що зміст страхів дорослих відображає як актуальні виклики сучасного життя, так й основні завдання, цінності та труднощі певного вікового періоду; виникнення й зникнення страхів упродовж життя відображає важливі події, що переживає людина [15; 16]. Тому при дослідженні страхів доцільно звернутися до вивчення *ціннісно-сислової сфери*. Варто відзначити, що зазвичай доросла людина має декілька страхів різної сили та природи, що становлять певну внутрішню ієрархію, котра залежить від індивідуального досвіду, особистісних рис, соціального оточення та актуальної життєвої ситуації [15, с. 109–112]. Отже, внутрішня структура страхів подібна до структури мотиваційних і ціннісних диспозицій.

Серед найбільш авторитетних методик у контексті вивчення страхів можна розглянути Методику вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича (процедура ранжування списків термінальних та інструментальних цінностей) та Опитувальник «Профіль особистості» Шварца (оновлена версія представляє профіль 19 базисних цінностей) [11, с. 24–31]. Принципова відмінність між цими інструментами полягає в типі шкал (ранговій та інтервальної), що важливо враховувати в наукових дослідженнях при виборі статистичних критеріїв обробки даних.

Для комплексної діагностики *індивідуально-психологічних чинників*, що впливають на переживання емоції страху в дорослих, доцільним може бути використання багатофакторних особистісних опитувальників, які мають підтверджену надійність і валідність, користуються заслуженим авторитетом у вітчизняних психологів. Зокрема, Фрайбурзький особистісний опитувальник (Freiburg Personality Inventory) призначений для прикладної діагностики станів і властивостей особистості, що мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки. Методика розроблена J. Fahrenberg, R. Hampel, H. Selg у 1963 році й широко використовується в європейських країнах; у 2001 році вийшла чергова оновлена редакція та рестандартизація тесту на вибірці майже 4 тисяч осіб. На вітчизняному просторі адаптована скорочена форма В: 114 питань, щодо яких респондент має дати відповіді «так» або «ні» (вибірка 200 осіб 16–30 років; А.О. Крилов, Т.І. Ронгінська, 1990) [5]. Відповіді розподіляються за 12 шкалами: невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, дратівливість, товариськість, урівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість (що може слугувати контрольною шкалою), екстраверсія/інтроверсія, емоційна лабільність, маскуліність/фемінність. Остання перевірка валідності й локальна стандартизація на українській вибірці (355 осіб віком 30–63 роки) здійснена О.Л. Луценко у 2016 році [9, с. 49–54].

Висновки з проведеного дослідження. Виходячи з вищевикладеного, можемо зазначити, що проблема психодіагностики страхів у дорослому віці є практично та науково значущою, має свої складності й особливості. Представлені в публікації інструменти опубліковані у відкритому доступі та можуть бути використані як у практичній роботі, так і в наукових дослідженнях з урахуванням етичних принципів психологічної діагностики. Варто зазначити, що інструментарій розроблений (чи адаптований) російськомовними авторами, тому він потребує україномовної адаптації, а також професійної перевірки психометричних властивостей. Актуальною проблемою сучасної психодіагностики є необхідність оновлення стандартних тестових норм методик, більшість яких розроблені 30–50 років тому.

Отже, при виборі конкретного інструменту психологу варто орієнтуватися на теоретичне розуміння феномена страху, а також відрізняти методики з недоведеною валідністю й надійністю від авторитетних опитувальників, які багато років використовуються при рішенні різноманітних дослідницьких і практичних завдань.

Оцінки вираженості тих чи інших страхів, на нашу думку, варто розглядати в комплексі, ураховуючи їх структурну ієрархію та загальний рівень тривожності людини. Крім того, інтерпретація наявних страхів у людини має враховувати особливості її ціннісно-смиислової сфери, а також особистісні властивості. З огляду на проведений огляд психодіагностичного інструментарію, перспективою подальшої роботи вважаємо формування відповідного комплексу методик з урахуванням усіх вимог і проведення емпіричного дослідження психологічних особливостей страхів жінок середнього віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Григорьева И.В., Ениколопов С.Н. Апробация опросников «Шкала социальной тревожности Либовица» и «Шкала страха негативной оценки (краткая версия)». *Национальный психологический журнал*. 2016. № 1 (21). С. 31–44.
2. Половые особенности структуры личностных страхов / Е.И. Ивлева, Ю.В. Щербатых, А.Г. Макарова, П.В. Гамалчук. *Психология и практика : ежегодник Российского психологического общества*. Ярославль : ДИА-пресс, 1995. С. 283–285.
3. Кондрашихина О.А. Страхи студентов в период социальных изменений. *Горизонти освіти*. 2014. № 3 (1). С. 93–98.
4. Косолапов А.Н. Эмпирические аспекты обучения профессиональных спасателей службы гражданской защиты Украины. *Вестник Института инженеров командования МЧС Республики Беларусь*. 2014. Том 19. № 1. С. 105–117. URL: <https://journals.ucp.by/index.php/vice/article/view/479>.
5. Крылов А.А., Ронгинская Т.И. Исследование личности с помощью модифицированной формы В опросника FPI. *Практикум по экспериментальной и прикладной психологии* / под ред. А.А. Крылова. Москва, 1990. С. 51–60.
6. Ларских М.В., Филиппова Т.В., Милованова В. Ю. Исследование социальных страхов пациентов отделения неврозов. *Прикладные информационные аспекты медицины*. 2020. Том 23. № 1. С. 85–90.
7. Леви В. Приручение страха. Москва : Метафора, 2006. 192 с.
8. Леви В.Л. С-тест. *Сайт В.Л. Леви*. URL: <http://levi.ru/tests/ctest/>.
9. Луценко О.Л. Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI – перевірка валідності та локальна стандартизація. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 61. С. 49–54.
10. Мейжис І.А., Мельничук В.М. Соціальні страхи українців у сучасних умовах розвитку суспільства. *Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія «Соціологія». 2013. Т. 225. Вип. 213. С. 83–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_19.
11. Нагорняк К. М. Уточнена теорія базових цінностей Ш.Шварца: попередні результати адаптації методики PVQ-57 в Україні. *Наукові записки*

НаУКМА. Серія «Соціологічні науки». 2017. Т. 196. С. 24–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMA_s_2017_196_6.

12. Никитина Е.Ю. О методических путях изучения страхов у взрослых. *Вестник Костромского государственного университета. Серия «Педагогика. Психология. Социокинетика»*. 2009. Том 15. № 4. С. 189–194.

13. Полянская Т.И. О результатах проверки на надежность методики диагностики страхов у взрослых. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. Серия «Педагогика. Психология. Социокинетика»*. 2009. Том 15. № 4. С. 195–200.

14. Прядеин В. П. Многомерно-функциональная диагностика страха. *Психодиагностика личности: Избранные психологические тесты* : практикум. Сургут : Сургутский гос. пед. ун-т, 2014. С. 88–98.

15. Резніченко О.О. Класифікація та типологія страхів як теоретико-методологічне підґрунтя для пошуку ефективних напрямків психологічної допомоги. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 18 листоп. 2020 р.). Вінниця, 2020. С. 109–112.

16. Резніченко О.О. Соціально-психологічні особливості прояву страхів у жінок середнього віку. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наук. праць. 2020. Т. 3. № 1. С. 104–110.

17. Сагалакова О.А., Труевцев Д.В. Диагностический инструментарий исследования социальных страхов. *Известия Алтайского государственного университета*. 2008. № 2 (58). С. 20–25. URL: <http://izvestia.asu.ru/2008/2/psych/03.ru.html>.

18. Сагалакова О.А., Труевцев Д.В. Опросник социальной тревоги и социофобии. *Медицинская психология в России*. 2012. № 4 (15). URL: http://medpsy.ru/mprij/archiv_global/2012_4_15/nomer/nomer19.php.

19. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса : Хорс, 1995. 334 с.

20. Соловьева С.Л. Тревога и тревожность: теория и практика. *Медицинская психология в России*. 2012. № 6 (17). URL: http://www.medpsy.ru/mprij/archiv_global/2012_6_17/nomer/nomer14.php.

21. Ханин Ю. Л. Краткое руководство к применению шкалы реактивной и личностной тревожности Ч.Д. Спилбергера. Ленинград : ЛНИИ ФК, 1976. 18 с.

22. Чернавский А.Ф. Системное исследование страха : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Екатеринбург, 2008. 26 с.

23. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 256 с.

24. Щербатых Ю.В., Ивлева Е.И. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий. Воронеж : Истоки, 1998. 282 с.

25. Psychometric properties of the Liebowitz Social Anxiety Scale / R.G. Heimberg, K.J. Horner, H.R. Juster, S.A. Safren, E.J. Brown, F.R. Schneier, M.R. Liebowitz. *Psychological Medicine*. 1999. Vol. 29. P. 199–212.

26. Julian L.J. Measures of Anxiety Measures of Anxiety: State-Trait Anxiety Inventory (STAI), Beck Anxiety Inventory (BAI), and Hospital Anxiety and Depression Scale-Anxiety (HADS-A). *Arthritis Care & Research*. 2011. Vol. 63. № S11. P. S467–S472. URL: <https://doi.org/10.1002/acr.20561>.

27. Narbut N., Trotsuk I. The social well-being of the post-socialist countries' youth (on the example of Russia, Kazakhstan and Czech Republic): Comparative analysis of fears and hopes (Part 2). *RUDN Journal of Sociology*. 2018. Vol. 18 (2). P. 284–302.

28. Psylab.info – енциклопедии психодиагностики. URL: <https://psylab.info>.

29. Manual for the State-Trait Anxiety Inventory / C.D. Spielberger, R.L. Gorsuch, P.R. Lushene, P.R. Vagg, G.A. Jacobs. Palo Alto, CA : Consulting Psychologists Press, 1983. 76 p.

ПОШИРЕННЯ ДЕВІАЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ

THE PREVALENCE OF DEVIATION IN ADOLESCENT ENVIRONMENT: WAYS OF PREVENTION

У статті проаналізовано причини появи та поширення різних форм девіації серед учнів військових ліцеїв та ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою. Девіантну поведінку визначено як систему вчинків, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві нормам та стандартам та проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушення процесу самоактуалізації чи у вигляді ухилення від морального чи естетичного контролю над власною поведінкою. Відзначено, що індикаторами девіантної поведінки є: відхилення від норм, спосіб зміни соціальних норм, демонстрація ціннісного ставлення тощо. Підкреслено, що для виявлення меж між нормальною та девіантною поведінкою необхідно враховувати не лише соціальні і біологічні критерії та норми, а й вікові рамки. Виявлено, що певні особистісні якості підлітків можуть сприяти формуванню їхньої схильності до девіантної поведінки, а деякі життєві ситуації стати тригерами у її виникненні та поширенні. Саме тому під час вивчення механізмів даної поведінки важливо враховувати психологічні і психофізіологічні особливості підлітка. Структурно девіантну поведінку можна окреслити через чотири складники: проблему (конфлікт), обставини, ціннісно-нормативний базис, процес прийняття рішення.

Девіація є досить масовим явищем, яке впритул пов'язане з економічними, соціальними, політичними змінами та процесами, що відбуваються у соціумі на різних етапах його розвитку. Іноді саме ці процеси детермінують поширення чи, навпаки, зникнення того чи іншого виду девіації. Досить часто взаємовпливи є настільки міцними, що складно ідентифікувати, які соціальні процеси є причиною, наслідками чи складовою частиною девіантної поведінки. Відзначено, що сьогодні, незважаючи на значну кількість досліджень причин та передумов виникнення негативних соціально-психологічних явищ і процесів у середовищі підлітків, не сформовано єдиної концепції запобігання відхиленням у їхній поведінці, а наявні підходи до мінімізації цих явищ не враховують усіх особливостей їх розвитку в умовах сучасного постмодерного інформаційного суспільства, унеможливають проведення ефективної профілактичної роботи в межах навчальних закладів.

Ключові слова: девіантна поведінка, аномія, соціалізація, соціальна дезадаптація, соціальна апатія.

The article analyzes the reasons for the emergence and spread of various forms of deviation among students of military lyceums and lyceums with enhanced military and physical training. Deviant behavior is defined as a system of actions that contradict generally accepted norms and standards in society and manifest themselves in the form of imbalance of mental processes, maladaptation, violation of self-actualization or evasion of moral or aesthetic control over their own behavior. It is noted that the indicators of deviant behavior are the following: deviations from the norms, the way of changing social norms, demonstration of values, etc. It is emphasized that in order to identify the boundaries between normal and deviant behavior, it is necessary to take into account not only social and biological criteria and norms, but also age limits. It was found that certain personal qualities of adolescents can contribute to the formation of their tendency to deviant behavior, and some life situations become triggers in its emergence and spread. That is why, when studying the mechanisms of this behavior, it is important to take into account the psychological and psychophysiological characteristics of the adolescent. Structurally deviant behavior can be defined through four components: problem (conflict), circumstances, value-normative basis, decision-making process.

Deviation is a fairly widespread phenomenon, which is closely related to economic, social, political changes and processes occurring in society at different stages of its development. Sometimes these processes determine the spread or disappearance of a particular type of deviation. Quite often the interactions are so strong that it is difficult to identify which social processes are the cause, effect or component of deviant behavior. It is noted that today, despite a significant number of studies of the causes and preconditions of negative socio-psychological phenomena and processes among adolescents, there is no single concept of preventing deviations in their behavior, and current approaches to minimize these phenomena do not take into account all features of their development. In the conditions of modern postmodern information society, make it impossible to carry out effective preventive work within educational institutions.

Key words: deviant behavior, anomie, socialization, social maladaptation, social apathy.

УДК 159.922.763 – 37.042
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.12>

Білецька Т.В.

к.соціол.н.,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Купчишина В.Ч.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Поведінка, яка базується на порушенні загальноприйнятих соціальних норм, набула в останні роки масового характеру і поставила цю проблему у центр уваги педагогів, соціологів, соціальних працівників та психологів. Пояснення причин,

умов і чинників, що детермінують це соціальне явище в середовищі підлітків, є одним із головних завдань сьогодення.

Досить тривалий період часу серед ключових напрямів досліджень вітчизняної психології виокремлено аналіз та пошук найбільш

оптимальних заходів із профілактики та корекції девіантної поведінки, адже прояви девіації у підлітків часто можуть набувати загрозливих форм – від булінгу до фізичної та моральної агресії. Саме тому більш детальне вивчення феномену девіантної поведінки ми вважаємо актуальним дослідницьким завданням.

Для виявлення та оцінки девіації серед різних підліткових груп ми зосередили свою увагу на причинах появи та особливостях девіації в середовищі підлітків в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти девіантної поведінки інтенсивно досліджуються вітчизняними і зарубіжними вченими, серед них: Ю. Антонян, І. Запорожан, Є. Змановська, І. Ковчина, І. Козубовська, А. Коен, Ю. Клейберг, Н. Максимова, В. Менделевич, В. Оржеховська. У своїх наукових доробках вони розкрили різні аспекти феномену девіації, визначили дефініцію даного явища, охарактеризували її соціальні та інші причини й наслідки серед різних соціальних груп. Низка науковців (А. Боссарт, В. Іванов, О. Лящук, В. Мухіна) здійснила вивчення особливостей профілактики девіації та виявила найбільш ефективні методи її проведення серед підлітків.

Девіантну поведінку свого часу активно вивчали представники психології та соціології, віддаючи перевагу у своїх дослідженнях впливу середовища та суспільства на поведінку підлітків. Так, у концепціях О. Конта, Г. Тарда, З. Фрейда, К. Юнга, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Р. Мертона, Т. Парсонса простежується спільна думка щодо того, що соціальні відхилення детермінуються соціальними закономірностями, вони напряду залежать від суспільства, історичних обставин, їх можна прогнозувати, а в деяких випадках вони піддаються впливу та корекції.

Та, незважаючи на достатню кількість наукових розвідок щодо проблем девіантної поведінки, залишаються мало вивченими питання поширення девіації серед окремих груп підлітків, зокрема учнів, студентів різних типів навчальних закладів, в умовах сучасних суспільних перетворень.

Постановка завдання. Метою роботи є теоретичний аналіз проблеми виникнення та поширення девіантної поведінки і висвітлення основних шляхів профілактики та подолання цього соціального явища в середовищі підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім підкреслимо, що, аналізуючи феномен девіації, варто наголосити на тому, що вона відноситься до такого класу явищ, які можуть бути вивчені тільки в результаті спільних зусиль учених – представників багатьох наук: соціології, психології, права, медицини та ін.,

які у своїй сукупності формують спеціальну галузь знань – девіантологію. Предметом її вивчення є всі форми соціальних патологій: злочини, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо [6, с. 101].

Девіантну поведінку можна визначити як систему вчинків, що суперечать загально-визнаним у суспільстві нормам і стандартам та проявляються у вигляді незбалансованості психічних станів, порушень процесів самоактуалізації, ухиленнь від морального чи естетичного контролю над власною поведінкою [11, с. 70].

Низка дослідників дещо по-іншому визначає дану дефініцію, зокрема як специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань через демонстрацію ціннісного ставлення до них [8, с. 17].

Узагальнивши різні підходи, підкреслимо, що індикаторами девіантної поведінки виступають: відхилення від норм, спосіб зміни соціальних норм, демонстрація ціннісного ставлення тощо. Розглядаючи девіації як поведінковий акт, ми повинні акцентувати увагу на тому, що дане поняття може використовуватися як для позначення процесу, так і результату. У першому випадку девіація виступає як процес відхилення, у другому – як результат уже існуючого відхилення [3, с. 114].

Зупинимось більш детально на цих двох аспектах. Так, девіація як процес являє собою зміни основної лінії поведінки людини під дією певних чинників, серед яких можуть бути внутрішні та зовнішні обставини життєдіяльності особистості (хвороби, стресові ситуації і т. д.), а також вплив однолітків, авторитетного дорослого та ін. Девіація у цьому разі виступає як послідовно змінювані етапи у поведінці підлітка. Так, етап протодевіації характеризується лише поодинокими, ледве помітними змінами у поведінці особистості, які за допомогою сучасної діагностики піддаються досить швидкій корекції і не матимуть прецедентів повторення девіації в майбутньому.

Другий етап є свого роду проміжним між загостреннями девіації в поведінці особистості. Третій етап – це крайня форма прояву девіації, яка потребує не стільки корекційної, скільки реабілітаційної роботи з боку спеціаліста. Саме цей період є найбільш небезпечним, адже він детермінує різні відхилення та неприйнятні форми соціальної поведінки. Своєю чергою, девіація як результат є менш динамічним утворенням, вплив на який здійснюється як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками [3, с. 116–117].

Для виявлення меж між нормативною, тобто прийнятною для даного соціуму поведінкою та девіацією, необхідно враховувати не лише соціальні і біологічні критерії та норми, а й вікові рамки. Так, досліджуючи дану проблему, представники гуманістичної психології звертають увагу на індивідуальні норми, тобто най-

кращі якості, характерні для особистості в певному віці, та враховують її індивідуальність.

Представники психоаналітичного підходу З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг уважають, що девіація проявляється тоді, коли послаблюється психологічний захист, спрямований на зменшення напруги внаслідок неефективної взаємодії трьох підструктур особистості: Ід, Его і Супер-Его. Засновник теорії середнього рівня та один із фундаторів структурного функціоналізму Р. Мертон уважає, що причина появи девіантної поведінки криється у недостатньому рівні сформованості та поширенні прийнятих більшістю суспільних цінностей. Схожою у цьому контексті є позиція французького дослідника Е. Дюркгейма, який уважав, що в умовах послаблення соціально-нормативного контролю зростає вірогідність проявів девіації [1, с. 98].

Ураховуючи складну природу девіації, низка дослідників виокремлює у межах даного феномену дві групи. Першу формують відхилення, які більшість із нас визначили б як нестандартну поведінку. Вона проявляється у формі нових ідей, а також дій, що не відповідають соціальним стереотипам. Зазвичай така поведінка часто є активною та відіграє позитивну роль у житті суспільства. Інша група – деструктивна поведінка, тобто порушення правових, морально-етичних, культурних норм тощо.

Девіація є досить масовим явищем, яке тісно пов'язане з економічними, соціальними, політичними змінами та процесами, що відбуваються у соціумі на різних етапах його розвитку. Іноді саме ці процеси детермінують поширення чи, навпаки, зникнення того чи іншого виду девіації. Досить часто взаємовпливи є настільки міцними, що складно ідентифікувати, які соціальні процеси є причиною, наслідками чи складовою частиною девіантної поведінки.

У психології девіацію найчастіше пов'язують із формуванням підлітків як особистостей. Дана поведінка має складну природу, яка зумовлюється різними чинниками: підлітки переживають неможливість реалізації матеріальних та побутових потреб, отримання якісної освіти, успішного працевлаштування, що, своєю чергою, проявляється в асоціальній та аморальній поведінці, яка супроводжується втечею з дому, наркотичною залежністю, порушенням суспільних норм і правил. У сучасних підлітків послаблюється бажання відповідати очікуванням колективу і суспільства, а прагнення ухилитися від них посилюється. Зазвичай такі підлітки ігноруються суспільством, однолітками, вони випадають зі звичного кола спілкування, найчастіше проживають у неблагополучних сім'ях. У них відсутнє чітке уявлення про своє майбутнє, вони ігнорують загальнолюдські цінності, демонструють низький інтерес до навчання [4, с. 48].

Серед умов, що детермінують схильність до девіації підлітка, вагому роль відіграє формат сім'ї, в якій зростає та формується особистість. Визначимо типи сімей, психологічний клімат яких провокує схильність до порушення норм та правил:

- конфліктна сім'я – тут мають місце систематична напруга між батьками, відсутність взаєморозуміння, розходження в установках щодо цінностей, пріоритетів, компромісів;

- асоціальна сім'я – у ній переважають антисуспільні тенденції, паразитичний спосіб життя, досить часто її члени вступають у протиріччя із законом;

- формальна сім'я – у ній відсутні спільні потреби, інтереси, життєві цінності та пріоритети, взаємоповага, виконання сімейних обов'язків відбувається зазвичай поверхово;

- алкогольна родина – основні інтереси членів сім'ї сфокусовані на вживанні спиртних напоїв;

- сім'я, де є психічно хворі батьки і в якій жодним чином не створено умови для повноцінного виховання та соціалізації підлітка.

Більшість підлітків усерйоз задумується про доцільність покинути рідний дім у кризові часи. Сам факт того, що такі думки/бажання/помисли виникали, вказує на недостатність, неналежну ефективність інституту сім'ї, родини як соціалізуючого чинника у пубертатний віковий період. Звідси можемо зробити висновок: для таких підлітків батьки перестають виступати ключовими соціалізуючими агентами, натомість їхнє місце, вочевидь, займають друзі, однолітки, інші дорослі тощо. Сім'я перестає виконувати роль захисного бастиону від життєвих невдач і негараздів, натомість сама перетворюється на їх продуцента. Наслідками такої ситуації можуть стати як позитивні, так і негативні прояви девіації, зокрема: прагнення надмірної самостійності; зарядженість на кар'єру, а не сімейне благополуччя; прагнення повністю «порвати з минулим»; позитивна оцінка бродяжництва як життєвої стратегії і т. п.

Сучасна молодь готова жити за принципом «око за око», відповідати злом на зло. Попри не надто суттєву статистичну чисельність прихильних до такої життєвої стратегії маємо підставу все-таки констатувати, що порушення чи не найфундаментальнішої з підвалин християнської моралі є однією з причин поширення у молодіжному середовищі не лише незначних девіацій, а й більш серйозних їх форм, які згодом формують статистику молодіжної, а пізніше й дорослої злочинності.

Більшість таких підлітків була свого часу покарана за свою поведінку, здебільшого з боку батьків. Не акцентуючи на жорсткості форм покарання, можемо відзначити, що каральні й санкціонуючі інструменти все ще є достатньо

поширеними у вітчизняній практиці, які досить часто використовуються замість превентивних та заохочувальних засобів виховання.

Варто також наголосити на тому, що ключову роль в аналізі причин девіантних відхилень підлітків відіграють заклади освіти. Помилки та недоліки в системі навчально-виховної роботи, їх недостатній зв'язок із родинами проблемних підлітків посилюють їхню схильність до девіації. Ставлення до навчання є базисним чинником, що сприяє формуванню цілісної самодостатньої особистості. Левова частка підлітків, що демонструють відхилення у поведінці, зазвичай мають погані результати й у навчанні, громадському житті, що, безумовно, провокує їх конфліктність з оточенням, у результаті чого підлітки поступово переривають зв'язок із класом.

Визначимо загальні прояви соціальної дезадаптації серед підлітків, що провокують девіантну поведінку:

- систематична неуспішність;
- яскраво виражена чи, навпаки, прихована конфліктність у життєво важливих сферах спілкування (сім'я, друзі, учнівський колектив, міжособистісні взаємини, референтна група тощо);
- порушення моральних, а подекуди правових норм;
- ізоляція від оточення, що досить часто супроводжується ворожим, агресивним ставленням до нього.

Форма соціальної дезадаптації та ступінь її вираження, на думку Н. Максимової, є визначальними характеристиками девіантної поведінки [10, с. 20]. Вони можуть бути несуттєвими, тобто не нести шкоди суспільству і самій людині, або, навпаки, тотально руйнувати життєдіяльність особистості і бути загрозою для соціуму.

До того ж певні особистісні якості підлітків можуть сприяти формуванню схильності до девіантної поведінки, а деякі життєві ситуації стати тригерами у її виникненні та поширенні. Саме тому під час вивчення механізмів даної поведінки важливо враховувати психологічні і психофізіологічні особливості підлітка, зокрема фіксувати, як він долає життєві труднощі чи ухиляється від них, адаптується до нових умов чи уникає їх, якою є швидкість його реакцій у нестандартних ситуаціях і прийнятті рішень.

Структурно девіантну поведінку можна окреслити через чотири складники: проблему (конфлікт), обставини, ціннісно-нормативний базис, процес прийняття рішення.

Як уже відзначалося нами вище, суттєвою ознакою девіантної поведінки є суперечності між існуючими нормами моралі та права, а також невмінням та небажанням підлітків відповідним чином їх виконувати. Цікаво, що у сучасному підлітковому середовищі серед мотивів девіантної поведінки майже половина

скоєних правопорушень пов'язана із задоволенням примітивних, зокрема аномальних для підліткового віку, правопорушень (спиртні, тютюнові вироби, наркотичні речовини тощо). За статистикою 20% підлітків скоюють правопорушення через бажання пізнати щось нове та самоствердитися в середовищі авторитетної для них референтної групи.

До того ж однією з форм девіації є також соціальна апатія, повна відсутність життєвого оптимізму. Це один із проявів стану, який у причинах і наслідках пояснив класик світової соціології Еміль Дюркгейм своїм концептом аномії. Дослідник стверджував, що стан аномії, або соціальної невизначеності, коли стара система соціальних норм та правил зруйнована, а нова достатньою мірою не сформована та не закріплена на рівні масової свідомості, породжує появу та поширення різних форм девіантних відхилень.

Одну з ключових ролей в умовах профілактики девіації серед підлітків відіграє практичний психолог, який виявляє відхилення у поведінці учнів та вибудовує напрями вивчення причин девіації. Як показує багаторічний досвід роботи останніх, реалізація програми мінімізації девіативних проявів у підлітковому середовищі передбачає діагностику індивідуально-психологічних особливостей підлітка (вивчення акцентуацій характеру – розпізнавання типів і виявлення причин акцентуованих рис характеру; дослідження психотипів за Г. Айзенком; використання методик міжособистісних взаємин Т. Лірі, проєктивних методик, тестів на визначення рівня тривожності, агресивності, рівня самооцінки тощо).

Наступним етапом є паралельна робота психолога з підлітками та їхніми батьками. Спираючись на отримані результати проведеної діагностики, ним надаються певні практичні рекомендації щодо виховання і навчання. Обов'язковим складником профілактики девіації є проведення індивідуальної, групової корекційної роботи, тренінгів тощо.

У процесі реалізації заходів із метою мінімізації та усунення схильності підлітків до різних форм девіантних відхилень є дотримання таких принципів: попередження – він передбачає виявлення «груп ризику» та організацію профілактичних заходів; системності – послідовна, систематична робота з підлітком; взаємодії – налагодження довірливих стосунків між практичним психологом, підлітками, батьками, учительським колективом.

Корекція девіантної поведінки сучасного підлітка цілком можлива, але для цього необхідно не лише детально вивчити існуючі сучасні соціальні процеси та зміни, а й осмислити норму та патології поведінки, психологічні чинники, форми прояву девіації, вікові особливості психіки, основні причини, що детермінують

ють появу «складних» підлітків. Дану роботу варто здійснювати, враховуючи характерологічні риси підлітка з виявленням його домінуючих рис. Важливо також пам'ятати, що властиві підліткам емоційна нестійкість, схильність до фіксації негативних переживань, юнацький максималізм дуже часто є тими тригерами, що провокують конфлікти та протиправні дії у підлітковому середовищі, у результаті чого більшість із них опиняється у соціальній ізоляції.

Висновки з проведеного дослідження.

Усе викладене вище дає підстави для таких висновків. Педагогам, психологам, соціальним працівникам варто бути взірцем для своїх вихованців, проявляти гуманізм і повагу до підлітків у поєднанні з високою вимогливістю, часто спілкуватися з дітьми, схильними до девіантної поведінки, встановлювати довірливі, щирі взаємовідносини, розвивати в них почуття відповідальності, застосовувати індивідуальний підхід, здійснювати систематичний контроль над їхньою поведінкою, розкривати перед ними перспективи їх розвитку та зростання, допомагати досягти успіху тощо.

Необхідно навантажувати підлітка суспільними дорученнями, що формуватиме у нього почуття відповідальності, а також планувати та проводити профілактичну роботу на базі вивчення причин відхилень у поведінці.

Із метою профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, визнаємо необхідним розробити та апробувати технології профілактики, спрямовані на мінімізацію відхилень у їхній поведінці.

До педагогічно цінних напрямів профілактичної роботи належать:

- організація діагностики, яка полягає у своєчасному виявленні осіб, схильних до девіації;
- залучення їх до роботи різноманітних гуртків;
- організація педагогічної просвіти;
- створення здорового мікросоціуму [9, с. 247].

Виникнення та поширення різних форм девіації серед підлітків залишається однією з ключових соціальних проблем. На жаль, сьогодні, незважаючи на значну кількість досліджень причин та передумов виникнення негативних соціально-психологічних явищ і процесів у підлітковому середовищі, не

сформовано єдиної концепції запобігання відхиленням у їхній поведінці. Наявні підходи до мінімізації цих явищ не враховують усіх особливостей їхнього розвитку в умовах сучасного інформаційного суспільства, унеможливають проведення ефективної профілактичної роботи та супроводу в закладах освіти. Усе це потребує більш глибокого методологічного аналізу та переосмислення, що й становитиме перспективу подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боссарт А.Б. Парадоксы возраста или воспитания? Москва : Просвещение, 1991. 176 с.
2. Гилинский, Я.И. Институт семьи в системе «Девантность – социальный контроль». URL: <http://www.narcom.ru/parents/parents/16.html> (дата звернення: 21.01.2020).
3. Змановская Е.В. Девантология: Психология отклоняющегося поведения : учебное пособие. Москва : Академия, 2003. 288 с.
4. Иванов В.Н. Девантное поведение. Причины и масштабы *Социально-политический журнал*. 1995. № 2. С. 47–50.
5. К вопросу об определении понятия «коммуникативные способности личности». *Словарь-справочник практического психолога* / под. ред. П. Конюхова. Воронеж : НПОМОДЭК, 1996. 224 с.
6. Козубовська І.В., Козубовський Р.В. Природа девіантної поведінки неповнолітніх *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. соціальна робота»*. 2018. Вип. 1(42). С. 101–103.
7. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 512 с.
8. Клейберг Ю.А. Психология девантного поведения : учебное пособие. Москва : Юрайт-М, 2001. 160 с.
9. Ляцук О. До питання профілактики шкідливих звичок у молодших підлітків шкіл-інтернатів *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 р. Івано-Франківськ, 2012. С. 246–248.
10. Максимова Н.Ю. Психология девантного поведения. Москва : Лебедь, 2011. 515 с.
11. Менделевич В.Д. Психология девантного поведения : учебное пособие. Москва : МЕД-пресс, 2001. 432 с.
12. Мухтасимова Э.П. Психологические особенности проявления девантного поведения подростками. *Психология, социология и педагогика*. 2016. № 4. URL: <http://psychology.snauka.ru/2016/04/6644> (дата звернення: 21.01.2020).

PROFESSIONAL MOTIVATION OF FUTURE TEACHERS: PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT

ПРОФЕСІЙНА МОТИВАЦІЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

The paper provides a theoretical digression of the «professional motivation» concept, its role in the formation of the individual professional qualities. The novelty of the study is to determine the psychological and pedagogical aspects of future teachers' professional motivation: the presence of optimal and negative motivational complexes; irrelevance for students of the need for security; the dominance of medium levels of motivation to succeed and avoid failure over high ones. According to the essence of the concept of «professional motivation», social request, purpose and content of professional activity of the future specialist, the needs of students in knowledge and skills, psychological and pedagogical support includes targeted, semantic, procedural, evaluative and effective components. In order to form professional motivation it is necessary to simulate some realities, in particular, the unity of general didactic and specific principles will promote personal and professional development. The obtained data allowed stating the insufficient formation of professional motivation. The necessity of psychological and pedagogical support of professional motivation formation is substantiated, which will promote high-quality theoretical and practical training and development of adequate self-assessment and self-esteem of teachers. Psychological and pedagogical support allows organizing imitation by students of real professional activity and provides mastering of acting ways of the specialist that provides training for the future professional activity. Psychological and pedagogical support of the educational process activates the development of professional motivation, promotes the formation of professional competencies, improves the quality of education and brings students closer to future professional activities.

Key words: motivation, professional motivation, future teachers, psychological and pedagogical support, training, project.

У статті подано теоретичний екскурс поняття «професійна мотивація», простежено її роль у формуванні індивідуальних

професійних якостей майбутніх учителів. Наукова новизна дослідження полягає у визначенні психолого-педагогічних аспектів професійної мотивації майбутніх учителів, а саме: наявності оптимальних та негативних мотиваційних комплексів; незадоволеності потреби у безпеці; домінуванні середніх рівнів мотивації до успіху та уникнення невдач над високими. Відповідно до сутності поняття «професійна мотивація», соціального запиту, мети та змісту професійної діяльності майбутнього спеціаліста у галузі освіти, потреб здобувачів освіти у актуальних знаннях та вміннях, психолого-педагогічна підтримка містить цільову, семантичну, процедурну, оціночну та ефектну компоненти. Для формування професійної мотивації необхідно змодельовувати деякі реалії, зокрема єдність загальнодидактичних та конкретних принципів, що сприяє особистісному та професійному розвитку. Отримані у процесі емпіричного дослідження дані дали змогу констатувати недостатнє формування професійної мотивації. Обґрунтовано необхідність психолого-педагогічного супроводу формування професійної мотивації, що сприятиме якійсь теоретичній та практичній підготовці, а також розвитку адекватної самооцінки майбутніх учителів. Психолого-педагогічний супровід дає змогу організувати результативне наслідування здобувачами освіти реальної професійної діяльності та створює умови для засвоєння навичок, що забезпечують підготовку до майбутньої професійної діяльності. Психолого-педагогічний супровід навчального процесу активізує розвиток професійної мотивації, сприяє формуванню професійних компетентностей, поліпшує якість університетської освіти та наближає студентів до майбутньої професійної діяльності у галузі освіти.

Ключові слова: мотивація, професійна мотивація, майбутні вчителі, психолого-педагогічний супровід, тренінг, проект.

UDC 159.947.5:378.013.42
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.13>

Bilous R.M.

PhD (Psychology),
Head of the Department of Psychology,
Pedagogy and Philosophy
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi
National University

Soshenko S.M.

PhD (Pedagogy),
Associate Professor at the Department
of Psychology, Pedagogy and Philosophy
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi
National University

Sizova K.L.

D. of Sc. (Philology),
Head of the Philology and Publishing
Department
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi
National University

Introduction. The modern globalization and transformation processes are deepening the global socio-economic crisis, which leads to the restructuring of the labor market, improvement of existing educational programs for training, including educational profile. The growth of requirements for future teachers, finding ways to improve their professional ability and competitiveness involves improving the quality of training, encourages higher education institutions to form students professional motivation for better understanding the essence of professional activity, acquiring the necessary skills to work online space, implementation

of the educational projects results in the field of business and industry.

Modernization of higher professional education in Ukraine as a fundamental component of a holistic system of continuing education in a systemic crisis of society is a requirement of our time. Young professionals have great potential, creative thinking, are easier to learn and better adapted to work in the enterprise, have new knowledge and advanced technologies. However, they lack the work experience, specific knowledge and skills required by employers. As a result, the youth unemployment rate is higher than the national average (see table 1).

Table 1

Economic activity of the population by age groups (in %)

	Economic activity level	Employment level	Unemployment rate
Whole population	64,3	59,2	7,9
Including by age groups			
15-24 years	41,7	33,9	18,6
25-29 years	79,7	72,4	9,2
30-34 years	83,0	76,9	7,4
Working age	72,7	66,5	8,6

According to the State Statistics Service, 72,4% of young people under the age of 25-29 have a job, 9,2% could not find a job, but among the general population the unemployment rate was 7,9% [8].

Unconscious or non-independent choice of profession, employment problems reduce interest in the profession to the point of abandoning it altogether. Therefore, it is important to have a conscious professional motivation that needs correction and management by teachers, students and the state in general.

Literature review. Problems of professional motivation, its role in the formation of consciousness, personality development are considered in the works of R. M. Badubi [1], R. Bilous and D. Pysarenko [2].

In the psychological and pedagogical literature, the phenomenon of motivation is interpreted as:

- factors that determine human behavior (K. Madeleine, J. Godfrey);
- a set of motives (K. Platonov);
- the process of mental regulation of activity (M. Magomet-Eminov);
- the process of action of the motive and mechanisms of origin, direction and methods of specific activities (I. Dzhydaryan);
- system of processes responsible for motivation, activity (V. Vilyunas).

Motivation helps not only to encourage activity in life, but to be successfully realized in professional activities. M. Cochran-Smith defines the dynamic aspect of responsibility: initiation, formation of intention and choice of a specific action; realization of intention; rethinking the act after implementation. Thus responsibility is a semantic formation of the person; the motivational function of motivation is realized through meaning [6].

Professional motivation is constantly or temporarily influenced by external and internal factors,

which leads to its relative stability, but at the same time dynamism. That is, depending on the psychological characteristics of the person and his previous experience, the professional motivation of the individual may persist for a long time or change rapidly. The general pattern of professional motivation is its gradual structure (see fig. 1).

The implementation of professional activity and its effectiveness depends on the motives and strength with which they influence. The regularity of the influence of the actual motives' force on the efficiency of activity is manifested in its best quality at an average level of motivation and a decrease in performance at high and low levels. Weak abilities to the profession can compensate for the presence of motivation; lack of motivation cannot be replaced. In addition, an important factor in effective activity is the satisfaction of the individual with work.

Thus, professional motivation is one of the most important factors in the effectiveness of professional activity and human satisfaction with their job.

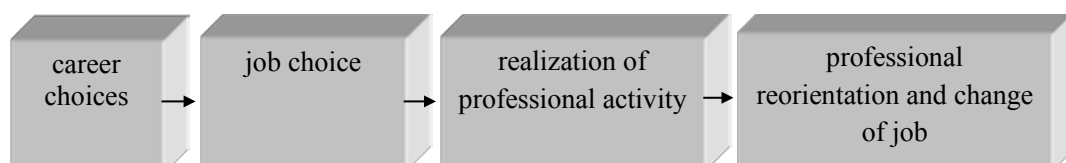
There are three components in the structure of professional motivation:

1) internal motivation arises as a result of human needs, associated with the process and result of work, it is carried out without external pressure and contains psychological characteristics of the individual (professional interests, social motives);

2) external positive motivation – material incentives, career growth, approval from colleagues and staff, prestige;

3) external negative motivation – the desire to avoid punishment, criticism, condemnation, fines. These components act simultaneously, but depending on the situation, a certain type of motivation prevails [5].

R. M. Badubi within the study of the motivation of achievement identified [1]:

Fig. 1. The general pattern of professional motivation development

1) internal motivation – aimed at the process of activity (interest and satisfaction with it), focus on the result of the activity (the desire to perform a specific activity to meet other needs);

2) external motivation: requirements from others and from oneself (motivation of duty).

Internal needs are a factor in the development of personality and have their own characteristics: the desire for new information; activity; knowledge of the world and behaviour in it; self-actualization. A person with a developed internal motivation is characterized by interest in the process of activity, and not only in its results.

Scientists divide the structure of professional motivation into components:

1) motives of direct labor activity: motivation of public character; receiving material benefits; meeting the need for self-actualization, self-expression, self-realization, as well as public recognition and respect;

2) motives for job choosing: positive or negative assessment of factors: wages, benefits, convenient transportation, aesthetics of the workplace and the presence of harmful production, reliability and prestige of the company, psychological climate in the team, control system; assessment of one's own capabilities (state of health, availability of abilities and professionally important qualities, levels of education, propensity to work without stress and at a certain pace); assessment of compliance of the peculiarities of the job to one's own interests (career and professional growth, managerial work, manifestations of personal initiative) [5].

Thus, professional motivation has a complex structure of coexistence and interaction of different motives – external and internal, positive and negative.

In recent years, there has been a fundamental revision of approaches to education of teachers [3; 4; 10] Problems of this branch, competences of specialties, research of professionally important qualities of teachers are in the centre of scientific attention [6, 9]. Scientists offer fundamental changes in the content of teachers' education [4], study the features of training teachers in the Digital Era [10], substantiated the need for pedagogical support dual training [7], identified ways to increase the practical orientation of training future teachers [3].

However, R. Bilous and D. Pysarenko noted that the identification of professional motivation allows improving the learning process depending on the importance of subjects for future professional activity [2, p. 109].

It is during the student years that the beginning of entering the profession and the formation of professional motives, the formation of the personality of the specialist in general, which encourages the theoretical and empirical study of professional motivation of future teachers and actualizes the research topic.

The purpose of the article is to determine the need for psychological and pedagogical support for the formation of professional motivation of future teachers.

Results of research. The professional motivation of 162 students majoring in 0.14 «Secondary education» of KrNU was studied.

According to the method «Motivation of professional activity» (K. Zamfir, modification of A. Rean) the optimal motivational complex was found in 57% of respondents (internal positive motivation prevails over external one); neutral (equivalent effect of all types of motivation on the personality) – in 33%; 10% have a negative motivational complex (external negative motivation predominates). Such individuals cannot adequately perceive criticism, they need to be constantly in their own comfort zone; they need help in finding intrinsic motivation to succeed professionally.

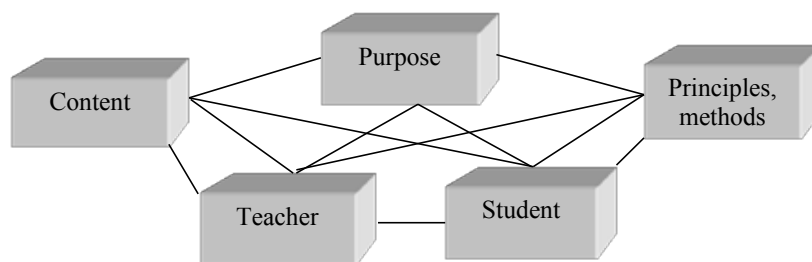
The method of diagnosing the degree of satisfaction of basic needs emphasizes the dominance of material security, the desire to have a high salary (43%), 23% of respondents who need respect from others (desire to gain recognition, improve skills and competencies, status, influence) and 22% of students for whom self-realization is important (development of abilities, desire for something new, work for self-realization). For 13% of future teachers, the importance of interpersonal needs is noted (warm relations in the team, understanding for others). The lack of need for security attracts attention, because it is the desire to secure a future, strengthen status, and avoid trouble.

According to the method of T. Ehlers, we state the advantage of the average level of motivation to succeed (60% of respondents) at 30% high, i.e. respondents are able to take risks to achieve the desired goal, tend to focus on their own strength, flexibly and persistently achieve the planned. Only 10% of the sample is apathetic, passive about life, no desire to make own efforts.

These methods correlate with the methods of diagnosing failure avoidance (according to T. Ehlers): the average level of motivation to avoid failure prevails (67%) and high (23%), which confirms the presence of students' prudence, ability to calculate their strength and moderate risk. However, 10% of respondents have a low level of avoidance of failures, such individuals go to their goal, despite obstacles and capable of high risk.

The method of measuring achievement motivation confirms the ability of 65% of respondents to adequately assess their own goals and consciously take risks with confidence in achieving success, which will help achieve high performance, self-improvement, feasibility, increasing self-esteem.

Thus, the obtained data allow stating the insufficient formation of professional motiva-

Fig. 2. Structural and logical scheme of psychological and pedagogical support

tion of future teachers, which necessitates psychological and pedagogical support for the formation of professional motivation of students.

Now, when the development of technology is constantly advancing, an important problem is the training of professionally motivated qualified teachers.

The institution of higher education should develop in future teachers those qualities that would help make the work of an teacher more efficient. However, it is the development of professional motivation of students, awareness of their own professional opportunities will determine the ways of their further professional growth; will promote the formation of adequate self-esteem.

The state standards of higher education in Ukraine, educational and professional programs for bachelors state that the future teacher must not only gain a set of knowledge, skills and abilities, professional experience, but also be a fully developed person capable of being a creative, purposeful specialist. That is why the integrated application of competency, systematic, personality-oriented approaches should ensure the successful formation of professional motivation of future teachers.

Modern requirements of the Ministry of Education and Science of Ukraine to the educational process in the context of a combination of theoretical and practical forms of work, update the cycle of training sessions. Training, as a form of problem-based learning, is focused on working out and consolidating effective patterns of behaviour, the most active participation of students, exchange of experiences and the use of effective group interaction. For this purpose it is expedient to apply such methodical receptions, as lecture, method of cases, modelling of practical situations, brainstorming, discussion, situational-role games, etc.

Implementation of support involves the presence of a centre of psychological support for participants in pedagogical interaction or the creation of active socio-psychological training groups, which has some differences from socio-psychological training. Common to these forms of support is the humanistic organization of psychocorrective procedures, and the difference is the maximization of spontaneity of group interaction with a focus on the study of personal prob-

lems of the subject of communication, because through the identification of personal causes of difficulties expands «I» of another person.

The main principles of psychological support should be:

1) observance of sincerity, trust, creative position, confidentiality, activity of participants, which has a positive effect on the initial interaction;

2) playful nature allows you to relieve natural tension and anxiety, create a favorable psychological climate for immersion in one's own personality and awareness of the factors of professional motivation.

Perceptions of the professional activity of future teachers reflect the degree of adequate expectations of students from the future profession. If a student has a formed image of the profession, knows and develops professionally important qualities, tries to master the necessary skills – this will allow him to be a highly qualified and successful professional.

The formation of future teachers professional motivation, as a multilevel structure, depends on the organization of psychological and pedagogical support (see fig. 2).

In order to form professional motivation it is necessary to simulate some realities, in particular, the unity of general didactic and specific principles (focus on future professional activity, professional mobility, practical training in the use of information technology) will promote personal development and further professional development.

The use of the following methods will strengthen the motivation of students: game design (introduction of elements of business game in a specific situation of professional activity combines cognitive activity, fundamental and professional training) and situational tasks (application of the acquired basic theoretical knowledge in the process of solving real problems provides mastery of theoretical information and practical skills).

Thus, psychological and pedagogical support for the development of professional motivation contributes to a clear understanding of students' prospects for future professional activity, the application of interdisciplinary knowledge, intellectual skills, and forms personal and professional qualities, bringing students closer to future professional activity in education field.

Conclusions. Thus, the optimization of training of future teachers is a requirement of time. The development of professional motivation as a system of incentives for professional self-determination will help the specialist to understand the essence of the profession, external and internal risk factors and career success, provided quality performance of production functions, acquisition of skills necessary for self-fulfilment.

Psychological and pedagogical support of the educational process activates the development of professional motivation, promotes the formation of professional competencies, improves the quality of education and brings students closer to future professional activities.

REFERENCES:

1. Badubi R. M. Theories of Motivation and Their Application in Organizations: A Risk Analysis. *International Journal of Innovation and Economic Development*. 2017. Vol. 3. Iss. 3. P. 44–51.
2. Bilous R. M., Pysarenko D. O. Theoretical and methodological aspects of personality motivation. *Engineering and educational technologies*. 2017. Vol. 4 (20). P. 105–117. [in Ukrainian].
3. Cochran-Smith M. Policy, Practice, and Politics in Teacher Education. 2006. Thousand Oaks, CA: Corwin Press. 2006.
4. Koster B., Dengerink, J. J. Professional standards for teacher educators: how to deal with complexity, ownership and function. Experiences from the Netherlands. *European Journal of Teacher Education*. 2008. Vol. 31. Iss. 2. P. 135–149.
5. Musset P. Initial teacher education and continuing training policies in a comparative perspective. *Current practices in OECD countries and a literature review on potential effects Directorate for Education working paper n°48*. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5kmbpjh7s47h-en.pdf?expires=1608576458&id=id&accname=guest&checksum=4325329C6FF0762592FB750C9BF52CA4> (12.11.2020).
6. Rockoff J., Jacob B., Kane T., Staiger D. Can You Recognize an Effective Teacher When You Recruit One? *National Bureau of Economic Research: Working Paper*. 2008. P. 1–56.
7. Shmeleva A., Sizova K., Soshenko S. Implementation of dual education elements into electrical engineers training. *Proc. of the Int. Conf. MEES 2019*, Kremenchuk, P. 332–336, September 23–25, 2019.
8. State Statistics Service of Ukraine. The main indicators of the labor market in 2000-2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/rp/ean/ean_u/arh_osp_rik_u.htm [in Ukrainian] (05.11.2020).
9. Stuart, J., Tatto M. T. Designs for initial teacher preparation programmes : an international view. *International Journal of Educational Research*. 2000. Vol. 12. P. 493–514.
10. Sykes G., Bird T., Kennedy M. Teacher Education: Its Problems and Some Prospects. *Journal of Teacher Education*. 2010. Vol. 61(5). P. 464–476.

ВЗАЄМОДІЯ «БАТЬКО – ДИТИНА» ЯК ЧИННИК УСПІШНОГО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

«PARENT-CHILD» INTERACTION AS A FACTOR OF SUCCESSFUL DISTANCE LEARNING FOR PRIMARY SCHOOL CHILDREN

У статті представлено дані дослідження, спрямованого на перевірку гіпотези про зв'язок особливостей взаємодії батьків з їхніми дітьми молодшого шкільного віку в рамках дистанційного навчання, в якому взяли участь 42 людини. Віртуальний характер дистанційного навчання має свої позитивні і негативні аспекти для особистості суб'єкта освіти. Специфіка середовища кардинально впливає на всі компоненти навчальної діяльності: навчальну мотивацію, навчальну ситуацію, контроль та оцінку навчання учнів. Для дослідження емоційного ставлення батьків до дитини, особливостей виховної позиції батьків, узгодженості та задоволеності учасників взаємодії застосовано опитувальник І.М. Марковської, для дослідження успішності академічного навчання використано експертні оцінки шкільних вчителів. Емпіричне дослідження складалося з двох частин: 1) дослідження особливостей взаємодії «батько – дитина»; 2) дослідження академічної успішності молодших школярів у дистанційному форматі. Отримані дані підтвердили нашу гіпотезу про те, що тісний контакт батьків з їхніми дітьми молодшого шкільного віку дає їм змогу бути академічно успішними під час дистанційної форми навчання, що потенційно може бути свідченням формування стійкої учбової мотивації та подальшої пізнавальної активності. Результати дослідження мають практичну значущість в освітньому просторі щодо психологічної допомоги батькам дітей молодшого шкільного віку, консультативної та психолого-просвітницької роботи з ними.

Ключові слова: дитячо-батьківські відносини, діти молодшого шкільного віку, дистанційне навчання.

The article presents the data of the research aimed at testing the hypothesis about the connection between the peculiarities of the interaction of parents with their children of primary school age in the framework of distance learning, which was attended by 42 people. The virtual nature of distance learning has its positive and negative aspects for the personality of the subject of education. The specificity of the environment dramatically affects all components of educational activities: learning motivation, learning situation, control and evaluation of student learning. To study the emotional attitude of parents to the child, the peculiarities of the educational position of parents, the consistency and satisfaction of the participants of the interaction used a questionnaire IM Markovskaya, to assess the success of academic training used expert assessments of school teachers. The empirical study consisted of two parts: 1) a study of the peculiarities of the interaction "parent-child", 2) a study of the academic performance of junior high school students in a distance format. The obtained data confirmed our hypothesis that close contact of parents with their children of primary school age allows them to be academically successful in distance learning, which can potentially be evidence of the formation of sustainable learning motivation and further cognitive activity. The results of the study have practical significance in the educational space for psychological assistance to parents of children of primary school age, counseling and psychological and educational work with them.

Key words: child-parent relations, children of primary school age, distance learning.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.14>

Булгакова О.Ю.
д.психол.н., доцент,
декан факультету дошкільної педагогіки та психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Азаркіна О.В.
старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

Постановка проблеми. Сформована глобальна ситуація попередження поширення нової коронавірусної інфекції змусила людей усамітнитися з членами своїх сімей у будинках та квартирах і продовжувати життя з мінімальною безпосередньою взаємодією у соціумі. І найбільш уразливою в даних умовах виявилася сім'я. Вона грає важливу роль у становленні особистості дітей та підлітків, чинить вирішальний вплив на психологічне благополуччя дитини. Взаємодія батьків та дітей стала більш тісною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становленням особистості дитини займалися багато вчених [1; 4; 5; 7–9], однак актуальність нашого дослідження зумовлена вивченням взаємодії «батько – дитина» як чинника успішної освіти в новому, незвичному для більшості громадян України форматі дистанційного навчання.

Дистанційна освіта дає змогу задовольнити потреби кожної людини в навчанні, вирішити проблеми традиційної освіти, пов'язані з відсутністю індивідуального підходу, недостатнім використанням активних форм навчання, директивністю освітнього процесу, слабкою мотивацією до самостійної пізнавальної діяльності, жорсткою прив'язкою до території й часу, суб'єктивністю оцінки результатів навчання. Дистанційне навчання здатне оптимально подолати недоліки традиційної освіти й відрізняється від неї за такими показниками: підвищує відвідуваність заходів за рахунок онлайн-учасників та переглядів записів; дає можливість доступу до електронних матеріалів та відеозаписів занять; забезпечує доступність і економічність освіти для всіх категорій громадян, у тому числі соціально незахищених та мало-

мобільних; надає можливість вибору індивідуального темпу засвоєння знань; стимулює самостійну пізнавальну діяльність учня [3].

Сама по собі дистанційна модель навчання як базовий складник передбачає передачу інформації у спеціальному інформаційно-освітньому середовищі (віртуальному). Віртуальний характер дистанційного навчання має свої позитивні і негативні аспекти для особистості суб'єкта освіти. Специфіка середовища кардинально впливає на всі компоненти навчальної діяльності: навчальну мотивацію, навчальну ситуацію, контроль та оцінку навчання учнів [2].

Якщо раніше функції дорослих членів сім'ї переважно зводилися до забезпечення матеріальними благами та мінімальним безпосереднім спілкуванням, то нині в силу об'єктивних причин частину функцій педагогів взяли на себе батьки.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення особливостей взаємодії батьків та дітей як чинника успішності навчання молодших школярів у дистанційному форматі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження складалося з двох частин: 1) дослідження особливостей взаємодії «батько – дитина», 2) дослідження академічної успішності молодших школярів у дистанційному форматі.

Цільовою групою виступили батьки дітей молодшого шкільного віку (7–8 років). Загальна кількість вибірки становила 42 людини – батьки дітей молодшого шкільного віку та три експерта – вчителі початкових класів.

У дослідженні використовувалися такі методи: стандартизований опитувальник «Взаємодія «батько – дитина» (І.М. Марківського, варіант для батьків молодших школярів) [5], а також експертна оцінка шкільного вчителя. Опитувальник дає змогу з'ясувати емоційне ставлення батьків до дитини, особливості виховної позиції батьків, узгодженість і задоволеність учасників взаємодії за такими показниками: невимогливість – вимогливість; м'якість – суворість; автономність – контроль; емоційна дистанція – близькість; відкидання – прийняття; відсутність співпраці – співробітництво; тривожність за дитину; непослідовність – послідовність; виховна конфронтація в сім'ї; задовільність відносинами з дитиною.

Експертна оцінка шкільних учителів дала змогу розділити дітей на три групи за ступенем академічної успішності в рамках дистанційного навчання:

1 – високий ступінь успішності (швидко адаптувалися до нової форми навчання, освоїли нові технології взаємодії у віртуальному освітньому середовищі та легко засвоювали нову навчальну інформацію, демонструючи високу академічну успішність; переважаючи відмітки – «відмінно»);

2 – середній ступінь успішності (досить швидко адаптувалися до нової форми навчання, освоїли нові технології взаємодії у віртуальному освітньому середовищі та за допомогою дорослих засвоювали нову навчальну інформацію, демонструючи середню академічну успішність; переважаючи відмітки – «добре»);

3 – низький ступінь успішності (демонструють ознаки дезадаптації до нової форми навчання, тяжко освоїли нові технології взаємодії у віртуальному освітньому середовищі, слабо засвоюють нову навчальну інформацію навіть зі сторонньою допомогою, демонструють низьку академічну успішність; переважаючи відмітки – «задовільно»).

Результати дослідження особливостей взаємодії батьків та дітей. За шкалою «невимогливість – вимогливість» батька, яка дає змогу визначити рівень вимогливості батька, були отримані такі результати: 39% батьків демонструють вимогливе ставлення до своїх дітей-школярів та очікування високого рівня відповідальності від дитини в навчальній діяльності; 32% випробовуваних показали середній рівень вимогливості до дитини як до учня; 29% – невимогливість, яка проявляється у відсутності очікувань високого рівня академічної успішності дитини.

Слід зазначити, що в останню групу потрапили батьки, чиї діти академічно успішні. Це може інтерпретуватися як низька значимість «відмітки» для даної групи батьків.

Шкала «м'якість – суворість» батька показала, що 57% випробовуваних демонструють суворість, строгість заходів, що застосовуються до дитини, жорсткість правил, що встановлюються в дитячо-батьківських взаєминах, високий ступінь примусу дітей до виконання будь-якої діяльності. Інші 43% батьків, навпаки, – м'якість, демократичність вимог до дитини, що навчається.

Шкала «автономність – контроль» по відношенню до дитини розподілила респондентів так: 59% батьків показали вираженість контролюючої поведінки по відношенню до дитини, що виявляється в надмірній опіці, нав'язливості, обмеженні; 13% демонструють чергування автономності та контролю, які визначаються здебільшого зовнішніми чинниками («включенням» батька у свою роботу); 28% – низький контроль, що виявляється в повній автономії дитини, а в окремих випадках – у вседозволеності.

За шкалою «емоційна дистанція – емоційна близькість» дитини до батьків домінують 73% респондентів, які досить високо оцінюють свою близькість із дитиною, своє бажання ділитися найпотаємнішим і найважливішим із батьком. Решта батьків, 27%, уважають, що у них оптимальна емоційна дистанція у відносинах, яка влаштовує обидві сторони взаємодії.

За шкалою «відкидання – прийняття» дитини батьком у 61% випробовуваних проявляється прийняття особистісних якостей і поведінкових проявів дитини (тобто приймає її такою, яка вона є, без прагнення виправити в ній будь-що), 27% у різних життєвих питаннях демонструють прийняття або відкидання, а 13% – не задоволені відносинами з дитиною та демонструють відкидання й конфліктність.

Шкала «тривожність за дитину» між дитиною та батьком: 19% респондентів описують характер дитячо-батьківських взаємодій із переважанням високого ступеня тривожності за дитину; 33% відзначають нестійкість прояву тривожності та стабільності відносин; у 48% переважає відсутність тривожності.

Шкала «непослідовність – послідовність» батька розподілилася у респондентів так: 79% випробовуваних вважають, що послідовність батька є важливим параметром взаємодії, й оцінюють себе як послідовних і постійних у своїх вимогах, у своєму ставленні до дитини, у застосуванні покарань і заохочень тощо. Визнають свою непослідовність, емоційну неврівноваженість, виховну невпевненість 21% респондентів.

За шкалою «виховна конфронтація у сім'ї» більшість батьків, а саме 66%, вважає, що не є авторитетними для дитини. 26% батьків вважають, що нині вони переживають переломний момент, коли їхній авторитет у деяких питаннях підміняє авторитет друзів. 8% респондентів вважають, що вони є авторитетом для своїх дітей.

Шкала «задоволеність стосунками дитини з батьком»: 49% випробовуваних відзначають низький ступінь задоволеності, що може свідчити про порушення у структурі дитячо-батьківських відносин, можливі конфлікти або про стурбованість сімейною ситуацією. Решта 51%, навпаки, дуже задоволені відносинами зі своєю дитиною.

Результати дослідження успішності навчання молодших школярів у дистанційному форматі. За ступенем успішності навчання дітей молодшого шкільного віку в дистанційному форматі умовно можна поділили на три групи в такому процентному співвідношенні:

40% учнів – із високим ступенем академічної успішності, яка проявляється у швидкому пристосуванні до нової форми навчання, освоєнні нових технологій взаємодії у віртуальному освітньому середовищі, високій академічній успішності;

39% – із середнім ступенем академічної успішності, що виявляється у швидкій адаптації до нової форми навчання, але в деяких моментах за допомогою дорослих, освоєнні нових технологій взаємодії у віртуальному освітньому середовищі за допомогою «проб і помилок», демонструють середню академічну успішність;

21% – із низьким ступенем академічної успішності, що виявляється в ознаках дезадап-

тації до нової форми навчання, труднощах під час засвоєння нових технологій взаємодії у віртуальному освітньому середовищі, слабкій академічній успішності.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження показало, що переважна більшість батьків оцінює взаємодію зі своїми дітьми молодшого шкільного віку як вимогливу, сувору, контролюючу. При цьому респонденти відзначають емоційну близькість, прийняття особистісних якостей дитини, задоволеність стосунками зі своєю дитиною, відсутність тривожності. Діти даної групи батьків віднесені експертами до першої категорії – із високим ступенем академічної успішності.

Трохи менше випробовуваних відзначають м'якість, демократичність, автономію у відносинах зі своєю дитиною, середній рівень вимогливості. Експерти оцінили рівень академічної успішності дітей даної групи як середній.

Найменша група батьків, чії діти віднесені експертами до групи, що навчається з низькою академічною успішністю, характеризують взаємодію з переважанням високого ступеня тривожності, вседозволеності, лояльності.

Отримані дані підтвердили нашу гіпотезу про те, що тісний контакт батьків з їхніми дітьми молодшого шкільного віку дають їм змогу бути академічно успішними під час дистанційної форми навчання, що потенційно може бути свідченням формування стійкої учбової мотивації та подальшої пізнавальної активності.

Результати дослідження мають практичну значущість в освітньому просторі щодо психологічної допомоги батькам дітей молодшого шкільного віку, консультативної та психолого-просвітницької роботи з ними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасенко Т. Психолого-педагогічне проектування взаємодії: як організувати і реалізувати. *Палітра педагога*. 2016. № 6. С. 7.
2. Волошенко М.А. Психологические аспекты личности при использовании дистанционного обучения. *Теория и практика современной психологии*. 2019. № 2. Т. 2. С. 38–43.
3. Волошенко М.А. Психолого-педагогические особенности дистанционного обучения. *Теория и практика современной психологии*. 2019. № 1. Т. 2. С. 22–26.
4. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
5. Коломинский Я.Л., Панько Е.В. Детская психология. Минск, 1986.
6. Марковская И.М. Опросник для изучения взаимодействия родителей с детьми. *Семейная психология и семейная терапия*. 1999. № 2. С. 94–108.
7. Павелків Р.В., Цигикало О.П. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011. С. 376.
8. Инхельдер Б., Пиаже Ж. Психология ребенка. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 160 с.
9. Токарева Н.М., Шамне А.В. Основы возрастной психологии : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ПЕДАГОГА: ПРИНЦИПИ, УМОВИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

THE PEDAGOGUE'S SPIRITUAL CULTURE: PRINCIPLES, CIRCUMSTANCES, DEVELOPMENT TRENDS

У статті представлено теоретичний аналіз понять «культура особистості», «духовна культура», «духовна культура педагога» та зазначено, що проблема духовного розвитку особистості педагога належить до найбільш актуальних у сучасній освіті. Духовну культуру педагога автором розглянуто як систему духовно-професійних прагнень, які реалізуються в ставленні до себе, інших людей, навколишнього світу та є необхідною основою гуманістичного контексту педагогічної діяльності.

Виділено основні умови, принципи й тенденції розвитку духовної культури педагога. Так, психолого-педагогічними умовами, розвитку духовної культури майбутнього вчителя є спрямованість змісту навчальних дисциплін на формування моральних і духовних цінностей студентів; розширення поліваріативності змісту знань про цілісність і духовну сутність особистості; насичення змісту базової педагогічної освіти знаннями про духовну сутність людини, про необхідність духовно-морального самовдосконалення людини; використання міжпредметних зв'язків, інтеграція навчальних дисциплін; забезпечення умов для самореалізації та творчого розвитку студентів; забезпечення сприятливого морально-психологічного клімату в педагогічному колективі, що стимулює формування позитивної «Я»-концепції вчителя.

Представлено апробацію авторської методики «Духовна культура педагога», яка складається з 11 духовно-професійних прагнень, і визначено ступінь гармонійності функціонування певного виду прагнення на рівні його прояву в поведінці й діяльності майбутнього фахівця освіти.

Розроблено науково-практичні рекомендації щодо оптимізації розвитку духовної культури педагога.

Ключові слова: культура, духовність, духовна культура педагога, духовно-професійні прагнення, духовна свідомість.

In this article is presented a theoretical analysis of the concepts of personality culture, spiritual culture, pedagogue's spiritual culture and is stated that the problem of the pedagogue's personality spiritual development refers to the most relevant in modern education. The pedagogue's spiritual culture is considered by the author as a system of spiritual and professional aspirations that are realized in relation to themselves, other people, the world around them and are a necessary basis for the humanistic context of pedagogical activity.

It is identified the basic conditions, principles and tendencies of pedagogue's spiritual culture development. Thus, the psychological and pedagogical conditions, the development of the spiritual culture of the future pedagogues, are the focus of the content of academic disciplines on the formation of moral and spiritual values of students; expansion of the knowledge content polyvariety about the integrity and spiritual essence of the individual; saturation of the basic pedagogical education content with knowledge about the human spiritual essence, about the need for human spiritual and moral self-improvement; usage of interdisciplinary links, academic disciplines integration; providing conditions for self-realization and creative development of students; ensuring a favorable moral and psychological climate in the teaching staff, which stimulates the formation of a positive "I"-concept of the pedagogue.

It is presented the approbation of the author's method "Pedagogue's spiritual culture" which consists of 11 spiritual and professional aspirations and it is determined the functioning harmony degree of a certain aspiration type at the level of its demonstration in the behavior and activity of the future education specialist.

It is developed scientific and practical recommendations for optimization of the pedagogue's spiritual culture development.

Key words: culture, spirituality, pedagogue's spiritual culture, spiritual and professional aspirations, spiritual consciousness.

УДК 159.9.07

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.15>

Вінник Н.Д.

к.психол.н.,

старший науковий співробітник,
старший викладач кафедри психології
особистості та соціальних практик
Інститут людини
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми. У системі української освіти сьогодні формується нова педагогічна парадигма, заснована на ідеї самоцінності особистості, її духовності, яка стверджує пріоритет загальнолюдських цінностей, гуманістичних духовних ідеалів і цінностей. Упродовження цієї парадигми, у свою чергу, зумовлює потребу у висококваліфікованих фахівцях, що володіють багатим внутрішнім духовним світом та особливими особистісними якостями. Ідеться про педагога нового покоління, професіоналізм якого характеризується його багатосторонньою підготовленістю, де особливе місце посідають його якості компетент-

ного наставника зростаючого покоління. Ось чому проблема духовного розвитку особистості вчителя належить до найбільш актуальних у сучасній освіті.

Для заохочення дитини до духовності педагог сам повинен стати носієм вищих духовних цінностей. Перший крок на цьому шляху – це розуміння недостатності свого культурного кругозору. Наступним кроком повинна стати спроба змінити свій внутрішній світ, наповнивши його новим ціннісним змістом. Необхідно дати поштовх особистісному саморозвитку (краще, якщо це спонукання буде внутрішнім, а не зовнішнім). Розвиваючись

духовно, педагог «олюднює» всю сферу своїх відносин із реальністю, одухотворяє її, сприймає будь-який об'єкт дійсності як частину свого внутрішнього світу, оцінює дійсність крізь призму духовних цінностей, розвиває «родинну увагу» до світу [6, с. 324–325].

Результати психолого-педагогічних і соціологічних досліджень показують, що, залишаючись загалом вірними гуманістичним уявленням про високі благородні якості, якими повинна володіти особистість, майбутні вчителі недооцінюють важливість духовно-моральних пріоритетів, цінностей, орієнтирів для формування особистості. Причини недостатньої підготовленості вчителя до професійної діяльності, виховної роботи, його низького культурного рівня криються, на наш погляд, не тільки в неопрацьованості системи професійної підготовки майбутніх вчителів, а й у відсутності єдності й наступності між ланками неперервної педагогічної освіти, слабкому використанні виховного потенціалу діяльності викладачів педвишу.

Отже, склалася невідповідність між декларованими в державних освітніх документах вимог до формування вчителя з високим рівнем духовно-моральної культури й недостатньою розробленістю проблеми в психолого-педагогічній теорії і практиці. Звідси й неможливість здійснення систематичної виховної роботи в рамках педагогічного вишу, коли пріоритет віддається освітньому процесу, орієнтованому на інтелектуальний розвиток особистості вчителя. Усе це зумовило вибір теми дослідження, проблема якої сформульована так: духовна культура педагога – принципи, умови, тенденції розвитку.

Як гіпотеза дослідження виступає припущення, що формування духовної культури студентів буде ефективним, якщо відбувається перетворення соціально-зумовлених цілей і духовних цінностей у потреби особистості педагога, що передбачає постійне вдосконалення його духовної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз основних вітчизняних психолого-філософських тенденцій показує, що «вони починають переходити до змістовного глибшого розуміння проблем духовності: людський дух уже не розглядається лише як побічний засіб свідомості, свідомість не підміняється усвідомленням чи світоглядом, духовна реальність – духовністю, а духовність – релігійністю» [1, с. 69].

Учені зазначають, що культура є сукупністю способів творчої діяльності людини в галузі матеріального й духовного виробництва, а також результатом цієї діяльності. Духовна культура особистості – це відображення культури суспільства конкретно людиною та якісний показник розвитку особистості. Духовна культура є інтегральним показником утілення

в життя особистості принципу гуманізму як основної, соціально-моральної цінності, а також утілення гуманності, взаємодопомоги, чуйності, доброти, справедливості, інтелігентності як її аналогів в міжособистісних стосунках.

Отже, людина, як суб'єкт та об'єкт духовної культури у своїх інтересах, цінностях, орієнтирах, потребах і вчинках відображає рівень духовної культури суспільства, у якому вона живе. Водночас прилучення особистості до духовної культури суспільства розвиває її духовні потреби, формує інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси, відображає внутрішнє багатство, ступінь духовної зрілості, тобто той рівень прояву духовних якостей особистості, який прийнято називати духовністю.

Отже, можна зробити висновок, що духовна культура особистості включає наявність певного обсягу знань і культурної інформації, систему духовних потреб, розвинену свідомість, орієнтовану на постійний контакт з духовними цінностями, і потребу у творчій діяльності на основі засвоєних і привласнених духовних цінностей.

Цією проблемою опікуються такі вчені, як М. Боришевський, А. Зеліченко, О. Колісник, Е. Помиткін, М. Савчин, А. Фурман, О. Фурман (Гуменюк) та інші. Так, українські вчені А. Фурман, О. Фурман зазначають, що проблему духовності потрібно розглядати як психодуховну сутність особистості, яка характеризується як вічними речами (дух, душа), так і земними (психіка, тіло) [3; 8]. Такі погляди є співзвучним з інтерференцією двох світів – об'єктивної дійсності та первинної реальності, за С. Франком. А саме буття реалізується через співучасть в обох світах, адже духовне життя знаходиться за межами предметної та речової об'єктивності [7].

Постановка завдання. Мета дослідження – на основі теоретичного та експериментального аналізу вивчення умов і факторів розвитку духовної культури в освітньому просторі розробити науково-практичні рекомендації по оптимізації даного процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічна матриця психодуховного світу людини, розроблена А. Фурманом, містить схему «загальне-особливе-одиночне-конкретне-універсальне» [8, с. 121–124]. Послідовницею цієї наукової думки Я. Бугерко за допомогою базового інструменту методологічної матриці А. Фурмана розроблено, на нашу думку, сучасний, актуальний інструмент – мислехеми духовної реальності, духовної культури та духовної практики, де загальне – дух (духовна реальність, духовна культура, духовна практика, інтуїція), особливе – душа (духовне несвідоме, архетип, ментальність, релігійність), одиночне – духовність (духовний потенціал, духовні стани, духовні процедури, мораль-

ність), конкретне – самість (духовний досвід, духовні цінності, рефлексія, духовна зрілість), універсальне – свобода, творчість (Віра, Надія, Любов, Гармонія, Екзистенція, Трансценденція, Смирення, Совість, Мудрість, Краса, Благо, Добро, Милосердя, Справедливість, Істина)» [1].

Актуальними є складники духовної культури, за Я. Бугерко:

1. Архетипна матриця як прояв глибинного функціонування колективного несвідомого плату психіки людини, яке є символічним і закріплює досвід попередніх поколінь.

2. Ментальний простір духовно-душевного життя людини як ресурс і гарант її окультурення, одушевлення наближення до Бога.

3. Духовні цінності як надособистісні трансцендентні вартості (духовні канони, котрі привласнені людиною, спонтанно визначають її поведінку).

4. Духовна практика (процес гармонізації духовних прагнень, інтенцій, цінностей) як особистісне осягнення надособистісних смислів реалізації прагнення до саморозвитку через наближення до ідеалів істини, добра, краси.

Духовна культура як основа духовної реальності (суб'єктивованого відчуття єдності з трансцендентним Сущим) трактується автором як «об'єктивізація і прийняття у внутрішній світ людини символічно-образних за формою і сутністю трансцендентних вічних культурних надбань людства (ідеалів, вищих цінностей тощо)» [1].

Щодо духовної культури педагога, то нам імпонує думка В. Кудрявцевої, яка розглядає поняття духовну культуру педагога як систему світоглядних уявлень і переконань, які реалізуються в ставленні до себе, інших людей і навколишнього світу та є необхідною основою гуманістичного контексту педагогічної діяльності [4].

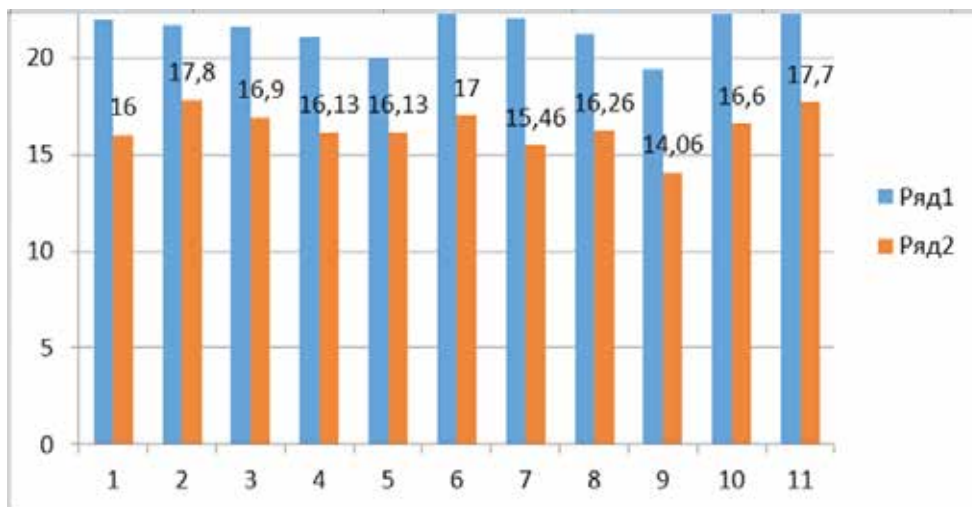
Отже, розвиток духовної культури особистості необхідним чином передбачає вдосконалення її духовної свідомості. Будучи особливою якістю психіки, духовна свідомість має направленість на саморегуляцію психічної системи особистості.

Варто зазначити, що саморегуляція цілеспрямованої життєдіяльності розглядається в контексті рефлексивних структур «Я-концепції» (К. Альбухановою, І. Семеновим, В. Соболюковим та ін.).

Отже, важливої ролі в розвитку духовної культури педагога набуває процес виділення в «Я-концепції» двох елементів: «Я-реальне» та «Я-ідеальне» й наступний процес їх порівняння. Адекватний рівень самооцінки зумовлює оптимальність процесу розвитку педагога. Самооцінка та рівень домагань визначають духовний стан особистості педагога й продуктивність його діяльності, а отже, його розвиток.

Підтвердженням цьому є праці українського вченого А. Осипова, який зазначає, «що феномен особливості духовності полягає в тому, що у своєму дійсному змісті вона розгорнута лише на матеріалі самопізнання й самовдосконалення особистості в ході її духовного зростання, коли єдність зовнішнього і внутрішнього засвіту душі людини є фундаментом її існування в цілісності й довершеності, осередком самоусвідомлення нею свого власного глибинного Я» [5, с. 70].

Для діагностики духовної культури автором статті розроблено методіку «Духовна культура педагога» [2]. В основі методіки – техніка семантичного диференціалу, запропонована Ч. Осгудом. Відмінність у тому, що зміст протилежного твердження-антоніма досліджувани повинні уявляти самі. Це наділяє методіку не тільки діагностичною, а й функцією самопі-

Рис. 1. Результати за методикою «Духовна культура педагога»,
де горизонтальна вісь – прагнення, вертикальна – бали (мах. 25); ряд 1 – сила прагнення, ряд 2 – сила реалізації

знання, також вона є оціночною, що відповідає природі духовної культури за обраним нами підходом. Методика містить, замість однієї, дві п'ятибальні шкали: шкала А – оцінка сили духовно-професійного прагнення, шкала Б – оцінка ступеня його реалізації в педагогічній діяльності. Це відображає ступінь усвідомлення вчителем духовних цінностей, їх рефлексії і творчості.

Ми виділили одинадцять видів духовно-професійних прагнень, які відповідають структурі особистості, педагогічній діяльності, професіографічним вимогам до особистості вчителя: прагнення усвідомлювати професійні знання як цінності; прагнення любові до дітей; прагнення рефлексії; прагнення до духовного спілкування; прагнення до гуманістичної спрямованості; прагнення гармонійного саморозвитку; прагнення духовної та творчої самореалізації; прагнення до набуття й реалізації духовного досвіду; інтелектуально-творчі прагнення; прагнення психічної саморегуляції; прагнення творчого використання професійно-психологічних знань.

Для інтерпретації результатів визначається різниця показників сили прагнення і ступеня його реалізації, отже, установлюється ступінь гармонійності функціонування певного виду прагнення на рівні його прояву в поведінці й діяльності студента.

Так, у дослідженні духовної культури студентів (n=86) гуманітарного профілю 4 курсу Київського університету імені Б. Грінченка отримані такі результати (рис. 1).

Як видно з діаграми, студенти 4 курсу вже мають достатньо високий ступінь прагнень і ще невисоку ступінь їх реалізації. Дуже порадували результати реалізації прагнень любові до дітей і творчого використання професійно-психологічних знань, які є необхідною умовою не тільки педагогічної діяльності, а й майбутнього батьківства. Найнижчі оцінки мають сила та реалізація інтелектуально-творчих прагнень, що, на нашу думку, підтверджує гіпотезу їх активного розвитку в цьому віці.

Отже, теоретичний наліз психолого-педагогічної літератури за цією проблемою та практичне апробування чинників досліджуваного явища дали змогу констатувати, що психолого-педагогічними умовами розвитку духовної культури майбутнього вчителя є:

- спрямованість змісту навчальних дисциплін на формування моральних і духовних цінностей студентів, позитивної мотивації в набутті професійних знань, умінь і навичок;

- розширення поліваріативності змісту знань про цілісність і духовну сутність особистості;

- насичення змісту базової педагогічної освіти знаннями про духовну сутність людини, її духовно-моральні ідеали, цінності, орієн-

тири, про необхідність духовно-морального самовдосконалення людини;

- включення викладачів педвузу в міжкафедральні та міжфакультетські взаємодії, використання міжпредметних зв'язків, інтеграцію навчальних дисциплін;

- забезпечення умов для самореалізації та творчого розвитку студентів через розширення сфери практичної діяльності, що дає змогу актуалізувати в майбутніх учителів процес розвитку свого духовного світу, моральних якостей, формування здатності до моральної рефлексії, прагнення до самореалізації в педагогічній діяльності, орієнтованої на виховну роботу в школі;

- забезпечення сприятливого морально-психологічного клімату в педагогічному колективі, що стимулює формування позитивної «Я»-концепції вчителя, розвиток духовних потреб і прагнення до їх задоволення;

- розширення діапазону можливостей для духовно-морального розвитку й самовиховання в освітньому просторі вузу.

Основними принципами формування й розвитку духовної культури вчителя в системі неперервної педагогічної освіти є особистісно-діяльнісний, культурологічний, аксіологічний підходи до включення суб'єктів педагогічного процесу у творчий саморозвиток, орієнтованого вищими духовними й моральними цінностями буття людини; актуалізація духовно-морального потенціалу в професійній діяльності; принцип цілісності, який орієнтує на комплексний розгляд процесу духовного формування особистості вчителя на всіх етапах його підготовки.

Провідними тенденціями, що характеризують процес розвитку духовної культури вчителя, є:

- 1) тенденція культурно-гуманістичної спрямованості професійної діяльності вчителя, реалізована на підставі принципу розвитку педагогічної діяльності як феномена культури й у контексті культури;

- 2) тенденція ускладнюючого творчого характеру діяльності вчителя за допомогою принципу безперервності забезпечує адаптацію вчителя в постійно мінливій освітній ситуації;

- 3) тенденція безперервного розвитку діяльності актуалізує принципи послідовності та спадкоємності його підготовки;

- 4) тенденція зростання системності діяльності вчителя, яка відображає загальний зв'язок і взаємозумовленість структурних і функціональних компонентів цієї діяльності й реалізується на підставі принципів безперервного та поступального розвитку особистості вчителя, саморегуляції життєдіяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Духовна культура майбутнього вчителя формується ефективно, якщо у викладанні

навчальних дисциплін буде забезпечена спрямованість їх змісту на формування моральних і духовних цінностей студентів, позитивної мотивації в набутті професійних знань, умінь і навичок.

Насичення змісту базового педагогічної освіти знаннями про духовну сутність людини, її духовно-моральні ідеали, цінності, орієнтири, про необхідність духовно-морального самовдосконалення людини, особливо педагога, сенс та особливості професійної діяльності якого полягають у постійній роботі над собою.

Активне включення викладачів у міжкафедральну й міжфакультетську взаємодію, що забезпечує використання міжпредметних зв'язків, інтеграцію окремих дисциплін, що найбільшою мірою стимулює розвиток духовної сфери майбутнього вчителя, розширює його кругозір, поглиблює теоретичну й загальнокультурну підготовку, розвиває духовно-професійні прагнення.

Забезпечення умов для самореалізації та творчого розвитку студентів через розширення сфери практичної діяльності майбутніх учителів, збільшення частки практичних занять студентів, активне включення студентів у різні форми навчальної та позанавчальної виховної роботи з учнями в період педагогічної практики, різні види благодійної діяльності тощо.

Це дає змогу актуалізувати в майбутніх учителів процес розвитку свого духовного світу, моральних якостей, формування здатності до

моральної рефлексії, прагнення до самореалізації в педагогічній діяльності, орієнтованої на виховну роботу в школі. Перспективним напрямом є вивчення лонгитюдних зрізів розвитку духовної культури на всіх ланках неперервної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бугерко Я. Феномен духовності у контексті філософсько-психологічних досліджень. *Педагогіка та психологія*. 2015. № III (27). С. 69–74.
2. Гуменюк (Фурман) О.Є. Спонтанно-духовна організація Я-концепції універсума. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 40 с.
3. Вінник Н.Д. Методика «Духовна культура особистості педагога». *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 10. С. 53–55.
4. Кудрявцева В.Ф. Розвиток духовної культури педагога в системі підвищення кваліфікації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1997. 24 с.
5. Осипов А.О. Онтологія духовності : монографія : у 2 кн. Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008. Кн. 1. 240 с.
6. Петракова Т.И. Гуманистические ценности образования в процессе духовно-нравственного воспитания подростков : автореф. дисс. ... докт. пед. наук : 13.00.01. Москва, 1999. 40 с.
7. Франк С.Л. Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/frank> (дата звернення: 30.11.2020).
8. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.

ФЕНОМЕН КОНТРПЕРЕНОСУ В АНАЛІТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ МАРІО ЯКОБІ

THE PHENOMENON OF COUNTER TRANSFER IN MARIO YAKOBI'S ANALYTICAL PSYCHOLOGY

У статті здійснено аналіз книги швейцарського філософа, психолога Маріо Якобі «Зустріч із аналітиком». З огляду на те що автор книги був послідовником ідей Карла Юнга, розглядаються основні погляди на феномен переносу й контрпереносу в аналітичній психології з оперттям на колективне несвідоме і тлумачення сновидінь. За допомогою влучних цитат викладаються ключові позиції в практиці аналітика, робиться спроба знайти шляхи подолання особистісних проєкцій у ході здійснення глибинної психотерапії.

Проведений автором статті аналіз книги «Зустріч із аналітиком» доводить, що стосунки між аналітиком і клієнтом, які складаються впродовж певного часу, включають як реакцію переносу-контрпереносу, так і звичайні людські почуття. З'ясовується роль терапевтичних відносин і психологічна динаміка, що криється в їхній специфіці. Разом із тим доводиться думка, що глибоко відчуті й пережиті власний невроз і, як наслідок, усвідомити інсайт на шляху до його подолання – найбільш важливі умови для розвитку емпатії. Відтак культивується ідея, що стосунки з іншими людьми нейтралізують наші комплекси, інакше життя перетворюється на втечу від реальності.

Автор статті розмірковує про реальні переживання індивіда, пристрасті, страждання й табу, які є невід'ємною частиною життя людської психіки та, безперечно, виявляються на сеансі аналітичної психотерапії. Саме тому основна увага сконцентрована на психологічних тонкоцях людських взаємин, які виникають у будь-якій зустрічі, а особливо коли мова заходить про аналітичний процес, коли ці стосунки стають доволі глибокими. Стаття стане в нагоді не лише фахівцям-психоаналітикам, які бажають оцінити власну мотивацію, емпатію, а й тим, хто бажає пізнати структуру психіки, зрозуміти сутність індивідуальності, досягнути загадковий зміст юнгіанського аналізу.

Ключові слова: перенос, контрперенос, проєкція, аналітична психологія, архетип, невроз, фрустрація, емпатія, індивідуальність, патерн.

The article analyzes the book "Meeting with an analyst" by the Swiss philosopher and psychologist Mario Jacobi. According to the fact that the author of the book was a follower of the ideas of Carl Jung, the main views on the phenomenon of transference and countertransference in the analytical psychology with reliance on the collective unconscious and the interpretation of dreams. With the help of accurate quotes, key positions are being outlined in the practice of the analyst, an attempt is made to find ways to overcome personal projections during the implementation of deep psychotherapy.

The author's analysis of the book "Meeting with an Analyst" proves that the relationship between the analyst and the client, that develops over time, includes both the reaction of transference-countertransference, and ordinary human feelings. The role of therapeutic relationships and the psychological dynamics behind their specificity are clarified. At the same time, it is believed that to feel deeply and experience one's own neurosis and, as a result, to realize insight on the way to overcoming it – the most important conditions for the development of empathy. Thus, the idea is cultivated that relationships with other people neutralize our complexes, otherwise life becomes an escape from reality.

The author of the article ponders on the real experiences of the individual, passions, suffering and taboos, that are an integral part of the life of the human psyche, and, of course, find expression in a session of analytical psychotherapy. That is why the main idea focuses on the psychological subtleties of human relationships that arise in any meeting, and especially when it comes to the analytical process, when these relationships become quite deep.

The article will be useful not only for psychoanalysts who want to assess their own motivation, empathy, but also for those who want to know the structure of the psyche, understand the essence of individuation, to understand the mysterious content of Jungian analysis.

Key words: transference, countertransference, projection, analytical psychology, archetype, neurosis, frustration, empathy, individuation, pattern.

УДК 159.964

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.16>

Дрозд О.В.

к.пед.н.,

старший викладач кафедри педагогіки та інклюзивної освіти

Миколаївський національний

університет імені В.О. Сухомлинського

Постановка проблеми. Аналітична психологія та психотерапія зародилася на теренах фрейдівського психоаналізу, проте завдяки культурологічному складнику, який увів Карл Юнг, перетворилася в альтернативний напрям глибинної психології. Мету психотерапії К. Юнг і його послідовники (Марі-Луїза фон Франц, Аніелла Яффе, Іоланда Якобі, Еріх Нойманн, Арнольд Тойнбі) убачають в індивідуальності, яка здійснюється шляхом інтеграції психологічних складників особистості. Ключем від несвідомого, за К. Юнгом, є символічна функція психіки, закарбована в архетипах, які здійснюють

потужний вплив на особистість, формуючи її почуття, світогляд, цінності. Отже, правильне тлумачення архетипів має в потенціалі цілющий ефект, допомагаючи відчутти катарсис. Головна умова – щоб будь-яка спроба тлумачення архетипів не перетинала межу між уявою і мисленням, тому цей процес надзвичайно тонкий і диференційований.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У книзі «Зустріч із аналітиком» доктора філософії Маріо Якобі, колишнього викладача й директора Інституту К.Г. Юнга в Цюриху, порушується проблема переносу та контрпе-

реносу в практиці аналітика. Книга написана в 1989 році, доступна для розуміння як фахівця, так і пересічного читача, адже автор наголошує на очевидності природжених, спільних стереотипів емоційної та раціональної поведінки в будь-якій сфері людської діяльності.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити аналіз книги швейцарського філософа, психолога Маріо Якобі «Зустріч із аналітиком».

Виклад основного матеріалу дослідження. Маріо Якобі наводить чудові приклади власних сесій зі складними пацієнтами, які страждають неврозами, здебільшого через травмуючі стосунки з батьками. Аналітик відвертий із читачами, оскільки нерідко на сторінках книги зізнається, що були випадки, коли він почував себе безсилим і довго не отримувал інсайт. Автор переконливо доводить, що «почуття в переносі виникають для компенсації недостатнього емоційного зв'язку» [2, с. 9]. Саме тому психоаналітик робить висновок, що «істинні відносини, справжній емоційний зв'язок дуже відрізняється від переносу й контрпереносу» [2, с. 10].

Письменник звертається до великого есе Карла Юнга «Психологія переносу» й погоджується з корифеєм у тому, що «кожен новий випадок, який вимагає серйозного лікування, є відкриттям, натомість кожен шаблонний крок у роботі заводить у глухий кут» [1, с. 167]. Разом із тим Маріо Якобі посилається на парадоксальну думку К. Юнга, що «психологічні теорії – це диявольська річ. Тому мій власний досвід навчив мене триматися якомога далі від терапевтичних методів, так само як і від діагнозів» [2, с. 13].

Маріо Якобі висловлює солідарність із К. Юнгом у тому, що «ненавидить сліпих послідовників, адже вважає, що кожна людина вільна, аби ставитися по-своєму до фактів, бо й сам не готує заздалегідь доктрини, як готують дрова, і сам наділений такою ж свободою» [2, с. 14].

Крім того, для повноти картини автор книги звертається й до ортодоксального психоаналізу З. Фрейда, наводить цитату: «Витіснені або невдоволені бажання мають тенденцію переноситися на новий об'єкт, а саме на аналітика». На думку З. Фрейда, «перенос дає змогу відшукати ядро невроту, зрештою, є необхідним чинником успішного психоаналітичного лікування». Отже, стає зрозумілим, що перенос є формою проекції.

Інтегрувавши класиків, Маріо Якобі описує один випадок із власної практики, де його клієнтка (дуже замкнена в собі, двадцятирічна жінка) «принесла» свій сон, який побачила після першої аналітичної сесії. Якобі повідомляє, що мати молодшої клієнтки вкрай деспотична, набожна католичка, яка всіх дітей змушує безперервно молитися, якщо ж хтось із рідних

чинить опір, матір одразу хворіє, тим самим викликаючи в близьких людей почуття вини.

Так, на одному із сеансів дівчина розповіла Якобі свій сон, у якому аналітик давав їй прочитати книгу К. Юнга про божественне немовля. І винахідливий аналітик одразу це зробив у реальності. Він узяв із полиці вказану книгу. Але дівчина не змогла прочитати книгу, мотивуючи це браком розуму. Якобі ж убачає в цьому іншу причину, а саме: небажання дівчини читати книгу є справжнім актом опору її внутрішньому процесу зцілення, бо душевне одужання пацієнтки символізує завершення спілкування з аналітиком, а вона інстинктивно вбачала в ньому досвідченого цілителя, архетип «Мудрого цілителя». У цьому й полягає особливість роботи психоаналітика, бо перенос неусвідомлено викликає в пацієнта почуття глибокої прив'язаності до аналітика, а нерідко й пробуджує закоханість у нього. Автор книги зауважує, що дуже часто пацієнт поводить себе з аналітиком так само, як із близькими людьми.

Маріо Якобі переконаний, що психотерапевтичне лікування, на відміну від хірургічного втручання, залежить від співпраці аналітика і пацієнта. Якщо контакт не відбувся впродовж тривалого часу, варто припинити взаємодію. Більше того, як для Якобі, так і для пересічного читача, вражаючим відкриттям є думка Карла Юнга про «містичну співпричетність» стосовно взаємин несвідомого пацієнта й несвідомого аналітика. Цей міцний емоційний зв'язок може відбутися за наявності несвідомої єдності, злиття двох. Такий зв'язок існує лише в аналітичних стосунках і має назву «перенос-контрперенос», пояснюється базовою людською потребою злиття з іншою особистістю [1, с. 146].

Гіпотетично фрустрація й негативні переживання можуть призвести аналітика до певних інсайтів, особливо якщо між «А» (аналітик) і «П» (пацієнт) виникають телепатичні й синхронні явища. «Сьогодні кожен юнганський аналітик знає, що лікувати – це не його робота. Допомога може прийти тільки через зміну установки пацієнта, у результаті встановлення ним правильних взаємин зі своїм несвідомим», – уважає Маріо.

Цілком очевидною є позиція К. Юнга, про яку згадує в книзі автор: «Кожному психоаналітику задля уникнення невротичного або ілюзорного контрпереносу необхідна власна терапія». На фоні цього в Якобі виникають цікаві думки: «Якщо проблеми моїх пацієнтів самі по собі призводять мене в сум'яття, якщо вони не дають мені спокою, значить, що я наштовхнувся на якийсь свій матеріал, із яким я маю працювати» [2, с. 49].

Цікавими є думки М. Якобі про вплив переносу на сновидіння. Він пише, що немає нічого випадкового в зустрічі аналітика з пацієнтом,

який повідав першому свій сон. Сни нам не належать [2, с. 49]. У результаті «почуття, від-рефлексовані свідомістю, можуть слугувати індикатором певної реакції аналітика, яка не відповідає реальній ситуації».

У розділі книги «Нарцисизм і перенос» М. Якобі активно звертається до праць Х. Кохута, і тут уже з'являється юнгівське поняття «самість». Саме Х. Кохут у роботі з пацієнтами, які страждають на нарцисичні розлади, відзначив два типи переносу: дзеркальний та ідеалізуючий [2, с. 60]. Характеризуючи дзеркальний тип переносу, Маріо звернувся до грецького міфу про Зевса і Муз, які мали оспівувати й уславляти діяння Зевса. Тобто Х. Кохут показав цим міфом, що кожен індивід потребує визнання себе, своїх чеснот, прагне любові, вдячності через власне факт свого існування, інакше звідки візьметься адекватна самооцінка, тобто той самий нарцисичний баланс? Якобі пояснює це явище відсутністю базової довіри до світу, яка формується в ранньому дитинстві, бо в немовляти ще відсутня ідентичність, тому маля ідентифікує себе з матір'ю або особою, яка її замінює. А мама, як відомо, любить дитя безумовною любов'ю, насолоджуючись усім, що б воно не зробило.

Саме тому в пацієнтів зі дзеркальним переносом, на думку Маріо Якобі, спрацьовує механізм захисту: «Мені ніхто не потрібен, я абсолютно самодостатній». Відповідно, на консультацію такий пацієнт прийде тільки з метою поліпшення самооцінки, відновлення відчуття власної значимості. Як правило, такі особи не визнають факт свого нарцисизму. А в разі контрпереносу аналітик відчуває свою ницість, неповноцінність, убогство, знецінювання.

За Х. Кохутом, «грандіозний селф» – свідчення деградації, регресії, коли людина застряє на рівні інфантильних ілюзій стосовно власної персони [2, с. 63]. Від аналітика вимагається тривала демонстрація емпатійного опору, оскільки за відсутності емпатії пацієнт-нарцис буде сприймати роботу аналітика як марну витрату часу і яскраво демонструватиме йому свою зневагу. Тобто фактично аналітик, у розумінні нарциса, має виконувати роль пасивного слухача, нейтрального і співчутливого, який буде погоджуватися й позитивно підкріплювати гнів, агресію і заздрість клієнта, який маніпулює аналітиком (частина його селф, селф-об'єкт, за Х. Кохутом) [2, с. 67].

Автор книги звертається до казки «Білосніжка» братів Грімм, метафорично демонструючи в образі Королеви образ дзеркального нарциса, який в аналітикові хоче бачити лише власне ілюзорне сприймання себе, а в разі невинуватих очікувань може вилити потік ненависті. При цьому в пацієнта-нарциса можуть з'явитися страхи й ревності стосовно того, що аналітик комусь симпатизує

більше, ніж йому. Усі ці чинники перешкоджають просуванню ефективного аналізу.

Про ідеалізуючий перенос Маріо Якобі пише, що юнгіанською мовою він дуже нагадує проектування на аналітика архетипічних образів. Згідно з Х. Кохутом, «такий тип переносу базується на повторенні ситуації, у якій для розвитку свого селф дитина відчуває потребу не тільки в дзеркальній емпатійній реакції на своє існування й відчуття всемогутності, а й сприймає своїх батьків як усесильних, усезнаючих і досконалих» [2, с. 70]. Однак, як тільки приходить усвідомлення, що батьки не такі, як здавалося до цього, з'являється страшна фрустрація, яка, зрештою, допомагає людині стати зрілою, незалежною і дорослою. У цьому М. Якобі вбачає архетип Божества, який убачає пацієнт і в собі, і в аналітикові, ідеалізуючи його «духовне начало», чим іноді викликає надмірну надокучливість.

Цікавим, на наш погляд, є юнгіанський аналіз казки Г.К. Андерсена «Снігова королева», де на наших очах вихований, добрий хлопчик ураз перетворюється на грубого, жорстокого, цинічного підлітка, який висміює те, що ще недавно йому дуже подобалося. У Кая з'являються нові інтереси, це типова з погляду вікової психології ситуація дорослішання дитини: в один прекрасний момент ми помічаємо, що місце малюка зайняв дивний підліток, для якого батьки й загалом дорослі перестали бути авторитетом. Він грубить, огризається, знецінює все, що йому пропонують, і стійко прагне геть із батьківського дому в новий ідеальний, на його думку, світ. Саме так відбувається ініціація – таїнство, посвята. Своєрідний обряд, який символізує перехід особистості на новий етап. Тобто придбання більш високого статусу.

У книзі «Зустріч із аналітиком» М. Якобі описує давню зустріч із жінкою, якій довелося бути пацієнткою Карла Юнга. На запитання Якобі про те, який же він – Юнг, жінка захоплено відповіла: «Він як Бог!» [2, с. 73]. Отже, дзеркальний, архетипний, ідеалізуючий перенос – це терміни, що позначають несвідомі переживання пацієнта стосовно аналітика. На думку Маріо Якобі, у цих типах переносу криється несвідома потреба пацієнта певною мірою «використовувати» свого аналітика.

У наступному розділі «Перенос і стосунки між людьми» М. Якобі згадує книгу філософа М. Бубера «Я і Ти», знаходить паралелі з Ерос і Логос у психології. Автор розмірковує над позиціями «Я-Воно» і «Я-Ти» й висловлює думку: «Щоб ставитися якимось до істинної сутності «Ти», я маю знати, ким є «Я». А це відбувається в процесі диференціації між «Я» і «Ти»» [2, с. 89]. Часто в міжособистісних стосунках між «Я» і «Ти» «Ти» сприймається не як реально існуюча особистість, а як частина мене, немов

екран для проекції змісту моєї власної психіки. Саме ця обставина є причиною багатьох непорозумінь і чвар, адже зміст проблеми неусвідомлений, тому дії, слова й вчинки інших сприймаються викривлено, через призму власних патернів. Але «заради самих себе нам просто необхідні інші» [2, с. 95]. За К. Юнгом, індивідуалізація завжди пов'язана з міжособистісними взаєминами. Отже, чим більше ми усвідомлюємо себе, тим краще ми розуміємо відмінність іншої людини від нас.

Наступний розділ книги має назву «Взаємини між людьми в процесі аналізу», у якому розглядається межа між переносом і реальними людськими стосунками. М. Якобі порівнює психоаналітичну кушетку й аналітичне крісло, убачаючи в аналітичній бесіді більш продуктивну основу для взаємодії з пацієнтом на засадах конструкції «Я-Ти», у результаті якої й аналітик, і пацієнт відчують симпатію і дружні почуття. Але це в ідеалі.

Автор книги не наполягає на виборі якоїсь конкретної стратегії аналізу, підкреслюючи: «Мій досвід свідчить, що краще розпочинати аналіз на рівні, який знаходиться найближче до Его-свідомості пацієнта, працюючи з матеріалом несвідомого, який стосується особисті переживань пацієнта» [2, с. 120].

Найголовніше для аналітика – рефлексувати свої почуття, які виникають до пацієнта на початку, у ході роботи й по закінченню сесії. Аналітик має бути спокійним, здатним до концентрації уваги, мати стабільну й збалансовану психіку, власний життєвий досвід, виявляти чутливість до змісту слів пацієнта. На думку М. Якобі, кожен хороший аналітик має володіти широким спектром різноманітних внутрішніх переживань, які обов'язково варто диференціювати.

Що стосується оплати за роботу аналітика, то, на переконання М. Якобі, вона має бути обов'язковою, бо «ми витрачаємо свою енергію, щоб заробити гроші, і вкладаємо гроші туди, куди спрямована наша енергія» [2, с. 138]. Аналітик наполягає на тому, що сума сесії не повинна бути мізерною, інакше він ставить під сумнів свій статус фахівця та результати своєї діяльності, що загрожує появою контрпереносу. Пацієнт повинен усвідомлювати, що психічне здоров'я неможливо купити швидко, легко й дешево.

Отже, юнганство робить акцент на людських стосунках, на свободі думок і почуттів, спонтанних реакціях, творчості. Тут сутність і справжнє єство аналітика стають більш очевидними, ніж на кушетці.

Вибір саме цієї книги не випадковий, оскільки нам близькі ідеї аналітичної юнганської психології. Коли особистість стоїть на шляху зрілості, пошуку відповідей на екзистенційні питання, її хвилюють проблеми релігії,

містичні й загадкові явища буття. Саме тоді на часі глибоке осягнення змісту праць Карла Густава Юнга. Нам імпонує його відкриття «колективного несвідомого», ми виявляємо неабиякий інтерес до архетипічної структури психіки, до Аніми й Анімуса як енергетичних детермінант нашого єства.

Тема переносу яскраво проявлялася в житті Юнга, з появою на його сеансах пацієнтки Сабіни Шпільрейн, яка виявилася типовим прикладом переносу, коли пацієнт закохується в аналітика. Як відомо з досліджень біографів, батько Сабіни був суворою, деспотичною людиною, а атмосфера в сім'ї дівчини була задушливою і вкрай напруженою. Батько карав доньку, лупцював і принижував, але моменти наодинці з батьком перетворилися для юної Сабіни в сексуальне збудження, що згодом призвело до неврозу.

До речі, у деяких джерелах ідеться про те, що саме Сабіна стала причиною фатального конфлікту З. Фрейда та К. Юнга. І в цьому ми вбачаємо певний феномен, коли пацієнт стає першопричиною скандалу між двома аналітиками.

Нам імпонує, як іронічно М. Якобі називає аналітика «фахівцем із промивання мозку». На жаль, у пострадянській свідомості похід до аналітика ще й досі є чимось таким, що породжує осуд і недовіру. Ми цілковито погоджуємося з автором у тому, що перенос і проекція – це абсолютно природні процеси, які спостерігаються в будь-яких людських взаєминах.

Цікаво автор описав свій психоаналітичний досвід через історію, яка сталася ще на початку його практики, коли до нього на сеанс прийшов доволі відомий у всьому світі чоловік. Причому до цього він проходив аналіз в іншого, більш досвідченого та більш знаного аналітика, але під враженням від прочитаної М. Якобі лекції вирішив відвідати його сеанс. Юний аналітик розривався між комплексом підкорення й гордістю, що такий знаменитий пацієнт прийшов саме до нього. Маріо називає це явище «галюцинаторним контрпереносом», відверто констатує, що був осліплений власним нарцисичним комплексом, який позбавив його діагностичного чуття й перетворив на дурня.

У книзі зустрічаємо зворушливі рядки К. Юнга, з якими неможливо не погодитися, що гарним аналітиком народжуються, а не стають, але хороших фахівцем можна стати лише за умови глибоких знань із психології, а ще життєвого досвіду, який не знайдеш у жодній із книг, у яких описуються ситуації й випадки з практики. Для розвитку емпатії треба бачити на власні очі психопата, істеричку, соціопата тощо. Треба знати ціну сльозам і горю, отже, гарним аналітиком можна стати тоді, коли ти сам «поранений цілитель», головне подолати страх, який є лише переносом.

Висновки з проведеного дослідження.

Актуальну й парадоксальну проблему порушив автор книги: Людина зіткана з протиріч, людина – надзвичайно складне створіння, а її стосунки з людьми – ще складніші. З одного боку, щоб досягнути єдності з іншими, людині потрібне спілкування. З іншого ж боку, у людини існує діаметрально протилежна потреба: у відособленні, збереженні власних кордонів, свободі й незалежності. І ці потреби полярні. Спроба бути самим собою в стосунках із партнером, водночас залишаючись чесним що до самого себе – заняття вельми ризиковане й суперечливе, часто викликає страждання.

Усі образи і гнів, які ми відчуваємо щодо інших, дають можливість трансформуватися, збагнути істину: «Люди не кращі й не гірші, а просто інші». Саме наші надмірні очікування від інших провокують наші образи. І взагалі, переживши певні ситуації, у яких ми почуваємо приниженими або використаними, ми розуміємо: як це воно, стаємо більш чутливими, або робимо висновки й закриваємо свою душу для тих, хто перетворив у зло нашу довіру. Отже, страждання нас збагачують,

відкривають наші внутрішні ресурси, допомагають розуміти й пробачати.

Сьогодні ця тема є актуальною й у контексті міжетнічної взаємодії, адже без толерантності світ може опинитися в загрозі. Глобалізація і міграція, з одного боку, розширили горизонти взаємодії, а з іншого – зробили людей ворогами, ксенофобами й маргіналами. Тому дуже важливо в наш непростий час просто зупинитися та замислитися над тим, що ця людина не обирала собі розріз очей, форму носа, колір шкіри тощо. Вона, так само, як і Я, має свої потреби, мотиви, недоліки та мрії. І саме в той момент прийде осмислення того, чому саме на цій людині я хочу вимістити свою злість і гнів. А може, причина такої реакції на іншого криється в мені самому. Книга змушує подивитися на світ іншими очима, збагнула свою Тінь, зрозуміти, що багато відповідей на риторичні запитання криються в глибинах душі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юнг К.Г. Избранное. Минск : ООО «Попурри», 1998. 448 с.
2. Якоби М. Встреча с аналитиком. Феномен переноса и человеческие отношения. Москва, 1996. 180 с.

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ СТАНОВЛЕННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ

ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF ETHNOPSYCHOLOGICAL APPROACH IN THE STUDY OF FORMATION OF PATRIOTIC FEELINGS OF PERSONALITY

Стаття присвячена опису етнопсихологічного ракурсу становлення патріотичних почуттів особистості, зокрема феноменологічного аналізу актуального досвіду суб'єкта, який усвідомлює себе і свій життєвий світ, із розкриттям сутності таких явищ, як ідеали, цінності й смисли. Зазначено, що феноменологічна орієнтація на розуміння світу, смислових засад життєдіяльності людини уможлиблює аналіз процесу становлення патріотичних почуттів особистості. Патріотизм розглядається як складне особистісне утворення духовності й моралі, без яких суб'єкт не був би здатним до прояву патріотичних почуттів. Проведено науково-категорійний аналіз розуміння поняття «патріотичні почуття» й соціально-психологічних чинників формування. Показано, що в етнопсихології патріотичні почуття визначаються як емоційно забарвлене ставлення людей до своєї етнічної спільності, до її інтересів, інших народів і їхніх цінностей. Наголошено на тому, що патріотичні почуття формуються протягом усього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що патріотичні почуття розглядаються як цілісне, динамічне та інтегроване утворення особистості. Особлива увага приділена висвітленню категорії переживання, яка позначає ставлення людини до середовища та власного життя. Показано взаємозв'язок і взаємозумовленість патріотичних почуттів особистості з національною самосвідомістю особистості, вони дають поштовх усвідомленню своєї етнічної належності та культури. Доведено, що патріотичні почуття з погляду сучасної етнопсихології виступають як складна система духовних феноменів, що характеризують найголовнішу ознаку людини, яка визначається її здатністю не лише до розуміння предметів і явищ дійсності, а й до їх переживання, почуттєвого сприймання й оцінювання, в основі якої знаходиться система цінностей, культура, почуття любові. Зазначено, що становлення патріотичних почуттів особистості взаємодіє не тільки з культурою як гранично великою метасистемою, а й з окремими її складниками (духовність суспільства, інформаційний простір, соціально-політичні відносини, мистецтво).

Ключові слова: національна свідомість, патріотичні почуття, етнокультура, національно-духовні цінності, особистість.

The article is devoted to the description of the ethnopsychological perspective of the formation of patriotic feelings of the individual, particularly to the phenomenological analysis of the actual experience of the subject who realizes themselves and their life world, revealing the essence of such phenomena as ideals, values and meanings. It is noted that the phenomenological orientation on the understanding of the world, the semantic principles of human life makes it possible to analyse the process of formation of patriotic feelings of the individual. Patriotism is seen as a complex personal formation of spirituality and morality, without which the subject would not be able to express patriotic feelings. A scientific and categorical analysis of the understanding of "patriotic feelings" concept and socio-psychological factors of formation was made. It is shown that in ethnopsychology patriotic feelings are defined as emotionally colored attitude of people to their ethnic community, to their interests, other peoples and their values. It is emphasized that patriotic feelings are formed throughout the period of human development from childhood to adulthood. Based on the analysis of scientific literature, it is established that patriotic feelings are considered as a holistic, dynamic and integrated formation of personality. Particular attention is paid to highlighting the category of experience which indicates a person's attitude to the environment and their own life. The relationship and interdependence of patriotic feelings of the individual with the national identity of the individual is shown, they give impetus to the awareness of their ethnicity and culture. It is proved that patriotic feelings, from the point of view of modern ethnopsychology, act as a complex system of spiritual phenomena that characterise the most important feature of a person that is determined not only by their ability to understand objects and phenomena of reality but also to their experience, sensory perception and evaluation which is based on a system of values, culture, feeling of love. It is noted that the formation of patriotic feelings of the individual interacts not only with culture as an extremely large metasystem but also with its individual components (spirituality of society, information space, socio-political relations, art).

Key words: national awareness, patriotic feelings, ethnoculture, national and spiritual values, personality.

УДК 159.922.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.17>

Кириченко Т.В.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Постановка проблеми. Проблема становлення патріотичних почуттів особистості не нова для психологічної науки загалом і для української етнопсихології зокрема. Проте зміни та процеси, що відбуваються в нашій державі, примушують по-новому подивитися на процес становлення патріотичних почуттів особистості, адже українське суспільство

переживає значні кризові явища, серед яких найбільш небезпечною є криза духовності, втрата ідеалів і людського в людині. Безперечно, основою духовності є національно-культурна ідентичність, історична пам'ять, історико-культурні традиції, гуманізація людського буття, що дає змогу усвідомити особливу роль людини у Всесвіті та стверджує

найвищі моральні почуття. У кризові періоди суспільства особливо яскраво проявляється наявність протиріч у виборі моральних цінностей, ідеалів, що пов'язано з руйнуванням старих і розгубленістю перед прийняттям і вибором інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження патріотичних почуттів особистості є сьогодні однією з актуальних проблем сучасної етнопсихології й водночас надзвичайно складною, оскільки чинники, що впливають на процес їх становлення, є різними: як із позитивним, так і негативним змістом. Одним із вагомих у сучасних соціокультурних умовах визнається вплив інформаційного суспільства, інформаційних технологій. Інформаційний простір, що стрімко розвивається, зумовлює появу принципово нового виміру комунікації та світовідчуття людини – віртуальної реальності. Як наслідок, у реальному житті, як зазначав М. Мамардашвілі, ми часто живемо чужим життям, думаємо чужі думки, живимося відходами чужих почуттів [14]. Указані явища знаходяться у взаємозв'язку та взаємозумовленості з процесом становлення патріотичних почуттів особистості. Проте вони до цього часу не отримали належного аналізу й висвітлення в психологічній науці. Етнопсихологічний контекст дослідження патріотичних почуттів особистості представлено в наукових розвідках А. Бароніна [2], І. Беха, К. Чорної [3], М. Боришевського [6], П. Гнатенка [9], М. Пірен [15], В. Яніва [19] та ін. Разом із тим варто відзначити, що спеціальних досліджень становлення патріотичних почуттів особистості як етнопсихологічного феномена поки що обмаль.

Постановка завдання. Метою статті є визначення сутнісних етнопсихологічних характеристик у дослідженні становлення патріотичних почуттів особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Патріотизм, згідно з поглядами І. Беха, К. Чорної [3], П. Гнатенка [9], розглядаємо як складне особистісне утворення духовності й моралі, без яких суб'єкт не був би здатним до прояву патріотичних почуттів, а також тлумачимо як готовність особистості обстоювати громадянські ідеї, які виявляють природу її переживань і ставлення до дійсності, такі як ідеї свободи, справедливості та громадянського обов'язку, які спочатку мають стати особистісно значущими, обрости людськими пристрастями, а потім утілитися у вчинках.

Особлива увага у формуванні патріотизму приділяється емоційно-чуттєвій сфері [1; 3; 4], адже людські емоції й почуття найяскравіше виражають духовні запити та прагнення людини, її ставлення до дійсності. Патріотизм – це суттєва частина суспільної свідомості, яка проявляється в колективних настроях, почуттях, ціннісному ставленні до свого народу,

його способу життя, національних здобутків і достоїнств, культури, традицій, героїчного історичного минулого й сьогоденної розбудови держави.

З погляду етнопсихології патріотизм є моральним ставленням народу до власної етнонаціональної культури. У конкретно-історичному розгляді, з'явившись унаслідок розвитку людського суспільства, у своїй основі патріотизм набувається особистістю не лише через біологічну спадковість, а й під впливом соціального середовища, виховання [9; 11; 15].

На рівні окремої людини патріотизм може бути розглянуто як один із компонентів його особистісної підструктури й зарахований до галузі вищих почуттів і стійких особистісних особливостей (любові, цінностей, переконань, норм поведінки, критеріїв оцінки соціальних явищ). За термінологією П. Гнатенка [9], патріотизм є базовим складником національної самосвідомості народу, що виражається в почуттях любові, гордості й відданості своїй Батьківщині, його історії, культури, традицій і побуту, у почутті морального обов'язку його захисту, а також у визнанні самотності й самоцінності інших спільнот, в усвідомленні їхнього права на самотність та існування без конфронтації один із одним. На думку І. Кресіної [11], національна свідомість витворюється через усвідомлення людиною спільності свого етнічного буття й життєдіяльності, де основне підґрунтя її виникненню дають уявлення про спільне походження та кровну спорідненість. Національна самосвідомість формується на рівні як побутової свідомості, так і суспільної психіки через осмислення спільних для членів етнічної групи норм і стереотипів поведінки та способу життя. На цей процес впливає емоційний компонент, що, як правило, посилює почуття гордості за належність до своєї етнічної групи, або ж обурення та гніву стосовно її зрадників і ворогів. У свідомості представників певного етносу виникають уявлення та почуття як щодо себе, так і стосовно представників інших соціально-етнічних спільностей. Такі уявлення, почуття та пов'язані з ними стійкі звички, традиції, моральні заборони, поняття про добро та зло, культурні стандарти є складниками масової свідомості, що значною мірою впливають на мислення й поведінку людей.

Усвідомлення загальнонаціонального смислу існування відбувається в межах і формах культури. Індивід набуває смислового досвіду на основі значень, якими оволодіває в процесі освоєння певної культури [12; 13; 18]. Саме вони зумовлюють існування усвідомленого образу світу, а на рівні особистості стають підвалиною світогляду – сукупності усталених поглядів людини на світ і на своє місце в ньому. Кожна особистість формує свою національну самосвідомість через віднаходження й вико-

ристання значень і смислів національного у світі нації. У людській свідомості, за Д. Леонтьєвим [12], відбуваються постійні переходи смислів у значення, а значень – у смисли: коли людина засвоює культурні, суспільно вироблені (і визнані) значення, то вони набувають статусу індивідуального смислу, з іншого боку, суб'єктивні, індивідуальні смисли можуть бути внесеними в культуру національної спільноти, тобто «внесення смислового змісту в культуру», і, побутовуючи в культурному середовищі, набути статусу «значень» національного.

М. Боришевський [6] зазначав, що патріотичні почуття дають поштовх усвідомленню своєї етнічної належності, своєї етнокультури. Висловлюючи емоційне ставлення людей до своєї етнічної спільноти, а також до інших етносів, патріотичні почуття завжди мають конкретно історичний зміст. Їх формування визначається сучасними економічними та політичними умовами життєдіяльності етносу, причому на рівні вираженості патріотичних почуттів передусім позначаються міжнаціональні відносини, війни, економічні кризи, ідеї національного розвитку та історичне минуле народу, унаслідок чого у свідомості представників певного етносу виникають уявлення та почуття як щодо себе, так і стосовно представників інших соціально-етнічних спільностей. Такі уявлення, почуття й пов'язані з ними стійкі звички, традиції, моральні заборони, поняття про добро та зло, культурні стандарти є складниками масової свідомості, що значною мірою впливають на почуття патріотизму.

З урахуванням вивчення літературних джерел можна говорити про те, що патріотичні почуття на рівні особистості виконують спонукальну функцію та є регуляторами діяльності й поведінки особистості. На наш погляд, спонукальна функція полягає в прагненні жити гідно, жити красиво, наповнити життя глибоким смислом з різнобарвними позитивними емоційно насиченими переживаннями, що дає можливість людині не бути байдужою. Здатність до емоційного відгуку є спонукальною силою прагнення до вищих устремлень у повноцінному житті. У зв'язку з цим важливо акцентувати увагу на врахуванні феноменологічного підходу [17] у розумінні патріотичних почуттів, у межах якого особливого значення набуває категорія «життєвий світ», що є аналогом поняття «світ» суб'єктивності людини, у якому панують узвичаєні правила та норми. Саме в такому світі виникає будь-яка форма активності людини. У цьому сенсі основою соціального світу є суб'єкт-суб'єктні стосунки, соціальний діалог, який спрямовано на організацію повсякденного знання, подолання протиріч у різних формах життєдіяльності суспільства. Кожна людина має своє суб'єктивне бачення ціннісно-смислової сфери

суспільства загалом та індивідуальної ціннісно-смислової сфери зокрема. Таке внутрішнє бачення дає змогу відкривати, усвідомлювати феномени, які можуть не мати безпосереднього емпіричного підтвердження. У зв'язку з цим важливо акцентувати увагу на тому, що відмова від уявлень про лінійну детермінацію розвитку особистості, визнання багатомірності та складності всіх чинників, що опосередковують становлення патріотичних почуттів, зумовлюють необхідність урахування особливостей різних елементів культури (духовна культура суспільства, інформаційний простір, мистецтво тощо). Але це відбувається тоді, коли особливістю свідомості є здатність бачити світ і мислити в образах, які спонукають індивіда до дії. Патріотизм передбачає любов до духовних, культурних і матеріальних цінностей своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних особливостей, її культурного надбання та захист інтересів своєї громади, народу загалом.

У етнопсихології [2; 9; 10; 15; 19] патріотичні почуття визначаються як емоційно забарвлене ставлення людей до своєї етнічної спільноти, до її інтересів, інших народів і їхніх цінностей. Безпосередньо на процес становлення патріотичних почуттів впливають економічні та соціально-політичні умови життєдіяльності особистості. Це є похідна категорія національної самосвідомості, що характеризується стійкою прив'язаністю до своєї нації, до її традицій, звичаїв, культури, побуту, національно-духовних цінностей, національні традиції, звичаї, обряди становлять елементи духовного життя народів, які тією чи іншою мірою відрізняють психічний склад одних націй від інших.

Патріотичні почуття проявляються як любов і відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам, що передбачає гордість за матеріальні й духовні досягнення свого народу, своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних особливостей, її культурного надбання та захищати інтереси своєї громади, народу загалом [15].

Особливе місце посідає почуття любові, яке є основою гуманістичного ставлення до життя в усіх його проявах. У любові завжди простежується співвідношення добра й зла. На думку С. Рубінштейна [16], це питання етики про повноту людського життя щодо повноти буття, як проблема внутрішнього буття людини та її ставлення до світу й інших людей.

Почуття любові співзвучне почуттю доброти, милосердя, співчуття, прощення. Любов утверджується там, де немає байдужості, де панує почуття відповідальності за інших, високорозвинена «внутрішня соціальність», що проявляється в турботі про близьких і їхній духовно-моральній підтримці. Любов органічно пов'язана з мрією, ідеалом, прак-

тичним досвідом їх реалізації в житті. Почуття любові – поняття багатогранне, що охоплює всі сфери людського життя, стосунки з близькими, дітьми, навколишніми людьми, з природою. Такі провідні українські філософи, як Г. Сковорода та П. Юркевич, розробили концепцію філософії серця, яка являє собою своєрідний проект людського життя й людської поведінки в суспільстві [9].

Г. Ващенко [8] зазначає, що тільки людина духовна може бути з чистими помислами й гарячим серцем, здатною до вболівання за долю інших, до жертвності, до прощення й великої любові. Учений переконаний, коли всім людям властива стихійна любов до Батьківщини, то не всім властивий патріотизм, тобто усвідомлена любов до рідного краю. Крім того, він уважав, що той, хто не любить своєї Батьківщини, не може бути визнаний за повноцінну людину. Такі люди, на його думку, здебільшого бувають вузькими егоїстами, бо, коли людина не любить своєї Батьківщини, не працює задля неї, їй залишається задовольняти свої власні вузькі, особисті потреби. Тому життя її стає беззмістовним і бідним.

На особливу увагу заслуговує категорія переживання, яка позначає ставлення людини до середовища та власного життя. Саме встановлення смислової відповідності між буттям і свідомістю переживання, за Ф. Василюком, виступає як діяльність, спрямована на утворення особистісних смислів. Переживання створює підґрунтя для встановлення відповідності між свідомістю й буттям, підвищення осмисленості діяльності [7]. Зазначимо, що нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. У результаті відбувається те, що має назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок із ціннісною сферою особистості й нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл [13]. Почуття причетності до подій соціуму, можливість виказати емоційне ставлення до них чинить суттєвий вплив на становлення патріотичних почуттів особистості. Будь-який смисл стає ціннісною значущістю для особистості, коли нею переживаються певні події, певні життєві ситуації, здійснюється їх оцінка й осмислення. Набуття смислів здійснюється на основі позитивного досвіду й емоцій як основ життя.

Найбільш ефективний вплив на розвиток патріотичних почуттів особистості здійснюється за допомогою національного мистецтва, що передається від покоління до покоління і є національним культурним спадком. Дотримання культури свого етносу та, як наслідок, усвідомлення себе представником цього етносу є важливим чинником посилення почуття патріотизму, зумовлює появу позитивних емоцій і сприятливо впливає на весь

процес її життєдіяльності. Зазвичай культурний спадок ідеалізується, стає комплексом освячених цінностей, символів, що зумовлюють появу певного емоційного ставлення [18].

Усвідомлення патріотичних почуттів, за І. Данилюком [10], початковий етап виділення свого етносу й диференціювання його від інших етнічних спільнот, протиставлення «Ми» і «Вони». Отже, патріотичні почуття є суттєвим компонентом структури етносу поряд з іншими складниками, такими як спільність походження, культура, мова, господарське життя тощо. Завдяки патріотичним почуттям особистість усвідомлює себе як представника певної етнічної спільності, емоційно забарвлене ставлення людей до своєї етнічної спільності, до її інтересів, інших народів і їхніх цінностей. Джерелами виникнення патріотичних почуттів є економічні та соціально-політичні умови життєдіяльності нації, а саме: побут, культура та традиції, стан міжнародних відносин, війни, національна експансія, економічні кризи й багато іншого. Це є похідна категорія етнічної самосвідомості, що характеризується стійкою прив'язаністю до своєї нації, до її традицій, звичаїв, культури, побуту, національно-духовних цінностей.

Сучасний український етнопсихолог М. Пірен [15] у підручнику «Етнопсихологія» зазначає, що патріотичне почуття з'являється в процесі спільної життєдіяльності представників етносу, що спілкуються за допомогою однієї мови, дотримуються схожого способу життя, займають спільну територію. Патріотичне почуття є об'єктивною категорією національної свідомості.

Залежно від спрямованості патріотичні почуття можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Позитивна сторона виражається в таких почуттях, як почуття національної гордості, патріотизм, любов до свого народу, почуття дружби і братерства щодо інших народів. Негативна сторона національних почуттів проявляється в націоналізмі й шовінізмі, національних і расових забобонах, у почутті відчуженості щодо свого народу, інших націй [2; 10].

О. Баронін [2] зауважує, що до патріотичних почуттів належать такі почуття, як національна гордість, любов до Батьківщини, радість, що переживається під час сприймання об'єктів національної культури, переконання в справедливості ідеологічних положень і політичних кроків, у яких виявляються інтереси національного розвитку та суб'єктивно уявляються як інтереси свого народу в поєднанні з відповідними емоціями. Ці почуття є відображенням у психіці представників кожної нації своєрідних умов життя нації, сукупності особливостей духовного життя народу, які виявляються в його національній культурі, фольклорних образах, побуті, житті. Перераховані вище почуття

також виявляються у звичних формах прояву емоцій і думок, у традиціях і звичаях, у специфіці форм спільної діяльності й поведінки.

Отже, узагальнюючи результати досліджень учених, необхідно зазначити, що в сучасній етнопсихології патріотичні почуття визначаються як суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється в певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї Вітчизни. Це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями та тисячоліттями розвитку етнічних спільностей, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і культурним змістом. На думку Н. Бабій [1], в онтогенезі патріотичні почуття з'являються в процесі спільної життєдіяльності представників етносу, що спілкуються за допомогою однієї мови, дотримуються схожого способу життя, займають спільну територію. Вони є об'єктивною категорією національної свідомості. Залежно від спрямованості патріотичні почуття можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Позитивна сторона виражається в таких почуттях, як почуття національної гордості, любов до свого народу, почуття дружби і братерства щодо інших народів. Негативна сторона патріотичних почуттів проявляється в націоналізмі й шовінізмі, національних і расових забобонах, у почутті відчуженості щодо свого народу, інших націй.

Патріотичні почуття проявляються любов'ю та відданістю своїй Батьківщині, прагненням своїми діями служити її інтересам і передбачають переживання гордості за матеріальні й духовні досягнення свого народу, своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних етнічних особливостей, культурного надбання та захищати інтереси своєї громади, народу загалом [19]. Патріотизм як суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється в певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається Любов'ю до своєї Вітчизни. На думку А. Богуш, Н. Лисенко [5], це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями та тисячоліттями розвитку етнічних спільностей. І насамперед є етнопсихологічне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і культурним змістом.

Отже, етнопсихологи визначають патріотизм як моральне ставлення народу до власної етнонаціональної культури. У конкретно-історичному розгляді, з'явившись унаслідок розвитку людського суспільства, соціально-мо-

ральне, у своїй основі патріотичне почуття набувається особистістю не лише через біологічну спадковість, а неодмінно під впливом соціального середовища, виховання.

Патріотичні почуття – це один із базових складників національної самосвідомості народу, що виражається в почуттях любові, гордості й відданості своїй батьківщині, його історії, культури, традицій і побуту, у почутті морального обов'язку його захисту, а також у визнанні самотності й самоцінності інших спільнот, в усвідомленні їхнього права на самотність та існування без конфронтації один із одним [12].

Патріотичні почуття переживаються людиною як почуття цінності й необхідності для життя кожної людини, її включення у велику цілісну індивідуальність народу, з іншого боку, інстинкт самозбереження народної індивідуальності та самотності.

Сенс і функція патріотизму – в об'єднанні держави та збереженні нації як цілісної єдності (культурного, територіального, державно-політичного, економічного). Це та духовна сила, яка приводить у дію потенціали й засоби, що підтримують єдність народу: мову, національну культуру, почуття історичної традиції та спадкоємності, національні риси його релігії, цілісність і недоторканність території. Тому згадання патріотизму – найвірніший ознака кризи соціуму, а його штучне руйнування – шлях знищення народу, зазначав відомий далеко за межами нашої країни етнопсихолог В. Янів [19]. На рівні окремої людини патріотизм може бути розглянуто як один із компонентів її особистісної підструктури й зарахований до галузі вищих почуттів і стійких особистісних особливостей (цінностей, переконань, норм поведінки, критеріїв оцінювання соціальних явищ).

Висновки з проведеного дослідження. Психологічними детермінантами формування почуття патріотизму необхідно визнати позитивну громадянську й етнічну ідентичність, розширення спектра духовно-моральних ціннісних орієнтацій, опору на емоційно-чуттєві складники психіки людини (співпереживання, співчуття, відданість і любов до Батьківщини, почуття власної причетності до рідного краю та долі країни тощо), плекання толерантності особистості, утвердження діяльницького підґрунтя патріотизму. Маніпулювання об'єктом патріотичних почуттів, спотворення історії та ідеалів, ідеологія подвійних стандартів у різних сферах життєдіяльності суспільства, нівелювання на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях понять «совість», «честь», «обов'язок» становлять суттєву загрозу духовній безпеці суспільства та особистості.

Патріотичні почуття формуються протягом усього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості, функціонують

у нерозривному зв'язку з вихованням, освітою й передаються від покоління до покоління на шляху історичного існування народу. Дослідники розглядають патріотичні почуття так: а) свідомий патріотизм, долучення кожного громадянина в духовному значенні до своєї нації; б) свідомість як акт мислення, у силу якого певна особистість визнає себе частиною цілого; в) різновид суспільної свідомості народу, усвідомлення солідарності своїх особистих потреб з потребами народу, який людина уособлює.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабій Н. Особливості етнопсихологічних уявлень дітей старшого дошкільного віку. *Освіта регіону*. 2016. № 2. С. 253–257.
2. Баронин А.С. Этническая психология. Киев : Тандем, 2009. 162 с.
3. Бех І.Д., Чорна К.І. Національна ідея в становленні громадянина – патріота України. Черкаси, 2018. 156 с.
4. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтовний підхід: теоретико-технологічні засади : навчально-методичне видання. 280 с.
5. Богуш А.М., Лисенко Н.В. Українське народознавство в дошкільному закладі : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2012. 407 с.
6. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість. Київ : Основи, 1998. 56 с.
7. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
8. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник. Полтава : Полтавський вісник, 2001. 191 с.
9. Гнатенко П.И. Национальная психология. Днепропетровськ : Поліграфіст, 2010. С. 174–212.
10. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія. Київ : Саміт-Книга, 2010. 432 с.
11. Кресіна І.О. Українська національна свідомість: етнополітичний аналіз : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
12. Леонтьев Д.А. Смыслообразование и его контексты: жизнь, структура, культура, опыт. *Мир психологии*. 2014. № 1. С. 104–116.
13. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості : наукова монографія. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 256 с.
14. Мамардашвили М.К. Эстетика мышления. Москва : Москов. школа политич. исслед., 2000. 416 с.
15. Пірен М.І. Етнопсихологія : підручник. Київ : Університет «Україна», 2016. 526 с.
16. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
17. Улановский А.М. Феноменологическая психология: качественные исследования и работа с переживанием. Москва : Смысл, 2012. 264 с.
18. Шевченко Г.П. Одухотворенный образ Людини Культури ХХІ століття: процес його виховання у вищій школі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : збірник наукових праць / гол. ред. Г.П. Шевченко. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 5 (68). С. 213–225.
19. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ: Знання, 2009. 341 с.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПАЦІЄНТІВ-ПІДЛІТКІВ ІЗ ВЕГЕТО-СУДИННОЮ ДИСТОНІЄЮ

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF ADOLESCENT PATIENTS WITH VEGETO VASCULAR DYSTONIA

У статті описано психологічний портрет пацієнтів-підлітків із вегето-судинною дистонією за такими трьома векторами, як інтерналізація сімейного досвіду, особистісні особливості, вплив захворювання. Формування особистості відбувається через рефлексію досвіду в стосунках із найближчим соціальним середовищем – сім'єю, у часі навчального процесу та в спілкуванні з однолітками. Якщо ж соціальний простір, у якому розвивається особистість, не зовсім стимулює екзистенційні змісти, тоді в потребі духовного зростання нею несвідомо провокуються різні глибинні переживання, до яких належать і соматичні відреагування. У цих змістах і вбачається мета особистісного зростання. Таким чином, саме конструктивний виховний процес безпосередньо пов'язаний із формуванням емоційно стабільного та усвідомлюваного Я-образу особистості, що відбувається в процесі рефлексії власних психоемоційних переживань та станів.

Найсуперечливішим етапом у становленні особистості та в динаміці дитячо-батьківських стосунків є підлітковий вік. Це кризовий спосіб взаємодії, коли відбувається нівелювання авторитетності батьків, сімейних установок та правил, що зумовлюється гіперболізованою спробою навчатись здатностей критично мислити, оцінювати та адекватно тестувати реальність. Сепарація дорослішання виявляється в таких етапах, як дистанціювання стосунків із батьківськими фігурами, здатність турбуватись про інших, соціальне благополуччя, готовність до створення своєї сім'ї.

Під нозологічним обтяженням розуміємо характеристику самопочуття, контейнуння та відреагування підлітками батьківського ставлення, а також ставлення самих підлітків до свого захворювання.

Основну увагу звернено на виявлення психоемоційних особливостей досліджуваних, отриманих шляхом інтроспекції в часі госпіталізації, а також аналіз формування психологічних корелятивів захворювання.

Ключові слова: психологічний портрет, підлітки з вегето-судинною дистонією, пси-

хосоматичний підхід, сім'я, емоційні переживання, інтроспекція.

The article describes the psychological portrait of adolescent patients with IRR on three vectors, the first – the internalization of family experiences, the second – personal characteristics, the third – the impact of the disease.

Personality is formed through the reflection of experiences in relations with the immediate social environment – he family, during the learning process and in communication with peers. If the social space in which the personality develops does not sufficiently stimulate the existential meanings, then in the need for spiritual growth it unconsciously provokes various deep experiences, which also include somatic reactions. Actually in these meanings the purpose of personal growth is seen. Therefore, the constructive educational process is directly related to the formation of emotionally stable and conscious self-image of the individual, which occurs in the process of reflection of their own psycho-emotional experiences and states.

The most controversial stage in the formation of personality and in the dynamics of child-parent relations is adolescence. This is a crisis way of interaction, when there is a leveling of the authority of parents, family attitudes and rules, behind this is an exaggerated attempt to learn the ability to think critically, evaluate and adequately test reality. Separation of adulthood is manifested in the following stages: distancing the relationship with parental figures; the ability to care about others; social welfare; willingness to start a family. Under the nosological burden we understand the characteristics of well-being, containment and response of adolescents to parental attitudes, as well as the attitudes of adolescents themselves to their disease.

The main attention is paid to the identification of psycho-emotional features of the subjects obtained by introspection at the time of hospitalization, as well as the analysis of the formation of psychological correlates of the disease.

Key words: psychological portrait, adolescents with vegetative-vascular dystonia, psychosomatic approach, family, emotional experiences, introspection.

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.18>

Компанович М.С.

к.психол.н., викладач кафедри психології та психотерапії

Український католицький університет

Постановка проблеми. Нестабільність психічного та соматичного реагування в підлітковому віці часто має демонстративний та динамічний характер. Вона спричинена різноманітними факторами впливу на організм, зокрема соціальними (навантаження на сферу пізнавальних процесів підлітка, навчання та соціальної адаптації, що призводить до втрати підлітком відчуття соціальної захищеності та стабільності) і міжособистісними (ускладнені стосунки між членами сім'ї). Ці

фактори загострюють індивідуальну вразливість підлітка, що спричиняє витіснення цих проблем із внутрішніх переживань у тілесні форми вияву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Схильність підлітків (порівняно з дорослими) до психосоматичних дисфункцій значно вища. За статистикою, значну частину захворювань у підлітковому віці становлять психічні і, як наслідок, такі захворювання, що базуються на соматичних та поведінкових розладах, на чому

наголошував М. Schur [13; 14]. Захворювання, для яких властива афективна та депресивна компонента, як правило, класифікуються як психосоматичні, або соматизовані (масковані) депресії. Психосоматичні захворювання, особливо в підлітковому віці, проявляються функціональними порушеннями не пов'язаних у роботі органів та систем [9; 10; 16].

Психосоматичну єдність досліджують такі науковці, як Г. Аммон, У. Бауманн, Е. Блейлер. Доказово у своїх працях В. Бехтерев [2] підтвердив можливість виникнення соматичних розладів під впливом психічних змін, до того ж він, як й І. Сеченов [12], був переконаний, що в наукове визначення організму входить середовище, що впливає на нього.

Вегето-судинна дистонія (далі – ВСД) є симптомокомплексом, що характеризує вегетативну дисфункцію серцево-судинної системи. ВСД рідко класифікується як самостійний розлад, оскільки цей діагноз може свідчити про захворювання ендокринної системи, центральної нервової системи, про розлад кровообігу, серцеві ураження, стреси та психічні дисфункції. Розлади в роботі вегето-судинної системи часто припадають на підлітковий вік, спровокований гормональними змінами в організмі, та, як правило, поєднують у собі також психологічні проблеми, акцентовані риси особистості. Загалом, ВСД спостерігається серед 25% дітей та підлітків. Симптоми ВСД можуть проявлятися лише в стресових ситуаціях або ж бути тловим станом функціонування організму (провокується фізичним виснаженням серцево-судинної системи або постійним психотравмувальним чинником) [1; 4; 7; 8; 9; 10].

Особистісними характеристиками пацієнтів із ВСД, за дослідженнями А. Вейна, Т. Даниленко, І. Мітюєва, Н. Пезешкіана, Ю. Поліщук, М. Хайтович, О. Хомської, Т. Хомуленко та М. Шантручек, є нездатність особистістю прийняти ситуацію, в якій вона перебуває. Особистість має певні потенціали та запити, які не має ресурсу задовольнити. Несвідомою проблемою часто є неспроможність іденти-

фікації особистістю своїх бажань, тобто існує дисоціація між бажаннями та наслідками їх задоволення, оскільки бажання часто не підкоряється раціональному осмисленню і є латентними для особистості.

На думку таких дослідників, як Ю. Губачев [5], Ю. Зимін [7], ВСД є психологічним відреагуванням на ситуацію чи певні кардинальні повороти в житті особистості, що стрімко змінив її стиль життя. Зміни провокують стан хронічного емоційного напруження та стресу. До стресових обставин у житті особистості з ВСД можуть належати навіть раціонально оцінені пацієнтом ситуації як хороші та сприятливі [11].

У контексті психосоматичного підходу до виникнення ВСД є також третя точка зору, дослідниками якої є І. Гурвич [6], І. Ганеліна [3], J. Tułka [15]. Причиною виникнення симптоматики захворювання ці науковці вважають факт усвідомлення особистістю своєї смертності (бажання жити на повну), тобто переживання особистістю травматичної ситуації (сенсифікації до відчуття небезпеки). Унаочнимо схематично формування психологічних корелятів захворювання в осіб із ВСД на рис. 1.

Запропоноване нами дослідження проводилося в період госпіталізації респондентів на базі Комунального некомерційного підприємства «Львівська 1-ша міська клінічна лікарня імені Князя Лева», Центру «Підліток і сім'я» та Львівського некомерційного підприємства «Міська дитяча клінічна лікарня» м. Львова, що тривала з 2015 р. до 2018 р. Усього в ньому взяли участь 180 підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями (есенціальна гіпертонія, гіпотонія, вегето-судинна дистонія, аритмія) зі своїми сім'ями, а також 180 підлітків зі своїми сім'ями, які склали контрольну групу.

Для порівняння отриманих даних за нозологією для групи підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями проведено порівняльний однофакторний дисперсійний аналіз (тест Шеффе) при $p < 0,05$. Для цього було виокремлено п'ять груп: перша –

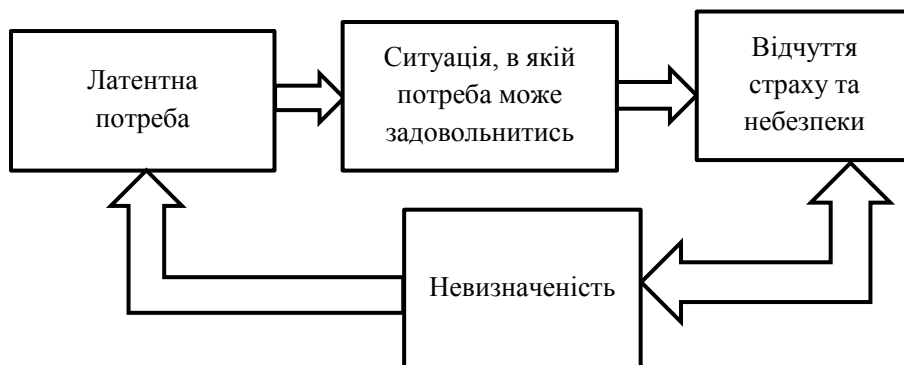

Рис. 1. Формування психологічних корелятів захворювання в осіб із ВСД

підлітки з діагнозом «ессенціальна гіпертонія», друга – із діагнозом «гіпотонія», третя – із діагнозом «вегето-судинна дистонія», четверта – із діагнозом «аритмія», п'ята – із діагнозом «кардіоневроз».

Отримані результати порівняльного аналізу вказують на те, що в підлітків із ВСД переважає (M=3,23) інтровертованість (див. табл. 1).

Для підлітків із ВСД найбільш характерним є алекситимічний тип особистості (M=73,60) (див. табл. 2).

Також у підлітків із ВСД діагностовано меланхолійний тип ставлення до хвороби (M=3,17) (див. табл. 3).

Постановка завдання. Шляхом збору сімейних наративів нами було простежено особливості взаємодії батьків підлітків із ВСД із дітьми від їх народження до теперішнього часу з метою з'ясування особливостей сімейної ситуації на час народження дитини та складання уявлення про психоемоційне тло стосунків підлітка з батьками та сиблінгами, а також окреслення обов'язків, які батьки доручають госпіталізованим підліткам.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах дослідження проведено анкетування, інтерв'ювання та консультативні бесіди з батьками підлітків із ВСД, за результатами яких можемо спостерігати закономірності в дитячо-батьківських стосунках підлітків із ВСД (порівняно з однолітками без проявів захворювання).

Особливості взаємодії батьків із підлітками на час народження. Спостерігається два типи переживання батьками запиту про допомогу в догляді за дитиною. *До першого* належать 63,3% батьківських відповідей, у яких висловлюється думка про усунення, делегування обов'язків у догляді за дитиною довіреним особам. *До другого* типу належать 30,0% відповідей батьків, у яких потреба в допомозі в піклуванні про дитину не була задоволена. Можемо припустити, що ці підлітки у складних для себе життєвих ситуаціях обирають стратегію усунення, про що також свідчить особистий психофізичний стан. Натепер батьки обох типів із задоволеною та незадоволеною потребою в допомозі в піклуванні про дитину також від-

Таблиця 1

Scheffe Test для шкали «інтроверт»

Scheffe Test; Variable: Інтроверт					
Marked differences are significant at p < ,05000					
Хв.	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}
	M=0,0000	M=1,7000	M=3,2333	M=0,0000	M=0,0000
Есенс. гіп. {1}		0,108324	0,000011	1,000000	1,000000
Гіпотонія {2}	0,108324		0,194401	0,114380	0,108324
ВСД {3}	0,000011	0,194401		0,000014	0,000011
Аритмія {4}	1,000000	0,114380	0,000014		1,000000
Кардіо-невроз {5}	1,000000	0,108324	0,000011	1,000000	

Таблиця 2

Scheffe Test для шкали «алекситимічний тип»

Scheffe Test; Variable: Алекситиміч. тип					
Marked differences are significant at p < ,05000					
Хв.	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}
	M=16,400	M=54,967	M=73,600	M=29,931	M=51,800
Есенс. гіп. {1}		0,059248	0,000407	0,932710	0,109143
Гіпотонія {2}	0,059248		0,770435	0,482214	0,999923
ВСД {3}	0,000407	0,770435		0,020783	0,628297
Аритмія {4}	0,932710	0,482214	0,020783		0,633886
Кардіо-невроз {5}	0,109143	0,999923	0,628297	0,633886	

Таблиця 3

Scheffe Test для шкали «меланхолійний тип ставлення до хвороби»

Scheffe Test; Variable: Меланхолійний					
Marked differences are significant at p < ,05000					
Хв.	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}
	M=0,0000	M=3,5667	M=3,1667	M=0,0000	M=0,0000
Есенс. гіп. {1}		0,000397	0,002850	1,000000	1,000000
Гіпотонія {2}	0,000397		0,997572	0,000465	0,000397
ВСД {3}	0,002850	0,997572		0,003226	0,002850
Аритмія {4}	1,000000	0,000465	0,003226		1,000000
Кардіо-невроз {5}	1,000000	0,000397	0,002850	1,000000	

чувають безпорадність у взаємодії з підлітком, зокрема через проблеми у формуванні батьківської ідентичності. Також 6,7% досліджуваних батьків вважають, що їм було важко, але потреба в допомозі не виникла (див рис. 2).

Сприятливість життєвої ситуації на час народження підлітків із ВСД у 66,7% батьківських відповідей схарактеризована як мало-сприятлива, оскільки на час народження підлітків припало багато стресових подій (загроза розлученню, постійні суперечки та конкурвальні стосунки між батьками), 33,3% досліджуваних вважають, що жодних особливих подій на час народження підлітка не припало.

Батьки підлітків із ВСД дають такі характеристики розвитку своїх дітей: 10,0% батьків вважають, що підлітки розвивались дуже активно, у 33,3% – дуже пасивно, 10,0% батьків вважають, що розвиток дитини був проблемним (уразливість дитини, прагнення бути в центрі уваги), 26,7% батьків характеризують розвиток підлітка як безпроблемний, а 20,0% батьків вважають, що підліток потребував особливого піклування.

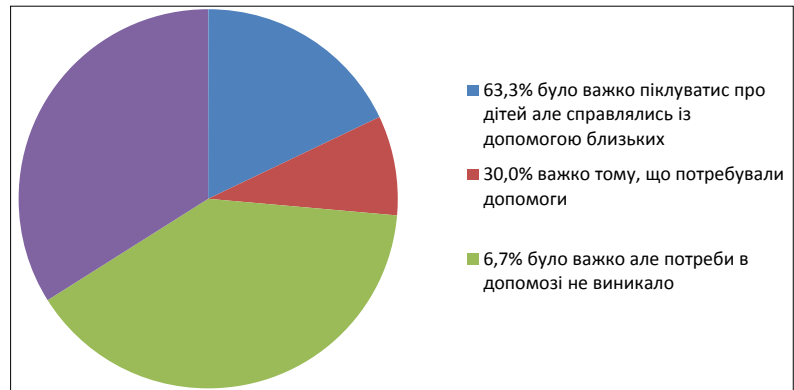
Стосунки підлітків із ВСД із сиблінгами мають такі характеристики батьків: у 30,0% батьки вважають, що підліток перебуває в конкурвальних стосунках із сиблінгами, 23,3% батьків характеризують стосунки підлітка з сиблінгами як дружні, 30,0% батьків вважають, що стосунки підлітка з іншими дітьми в сім'ї є дуже близькими, 10,0% – дуже віддаленими, а 6,7% батьків вважають, що тональність стосунку підлітка із сиблінгами є мінливою.

Сфера побутових обов'язків, які покладаються на підлітків із ВСД, у 10,0% (за характеристиками батьків) зводяться до допомоги батькам у справах, у 6,7% включають допомогу в піклуванні про сиблінгів, 30,0% батьків вважають, що підліток не навантажуються жодними обов'язками, а 53,3% – що підліток за бажанням долучається до побутових справ.

Психоемоційні особливості досліджуваних отримані шляхом інтроспекції в часі госпіталізації. Підлітки з ВСД характеризуються нижчою інтенсивністю емоційних переживань у ранковий час порівняно з іншими нозологічними групами досліджуваними із психосоматичними дисфункціями, які склали

експериментальну групу ($M=5,86$ $S.D=2,501$), доміантною в переживанні підлітків є емоція *відрази* ($M=6,23$ $S.D=2,568$), самопочуття підлітків є негативним ($M=-2,30$ $S.D=6,422$), у досліджуваних не спостерігається яскравої відмінності в переважанні негативних подій ($M=4,86$ $S.D=4,746$) над позитивними ($M=4,50$ $S.D=4,150$) (за оцінкою підлітків).

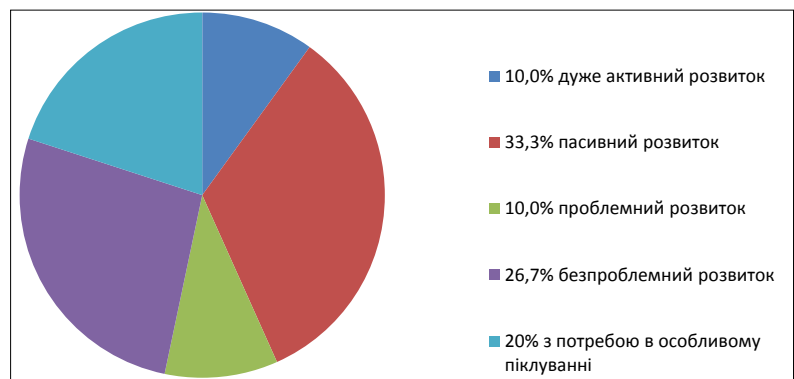
У досліджуваних в обідній час спостерігається зниження інтенсивності емоційних переживань ($M=5,93$ $S.D=2,333$), доміантною є емоція *гніву* ($M=5,93$ $S.D=2,333$), самопочуття

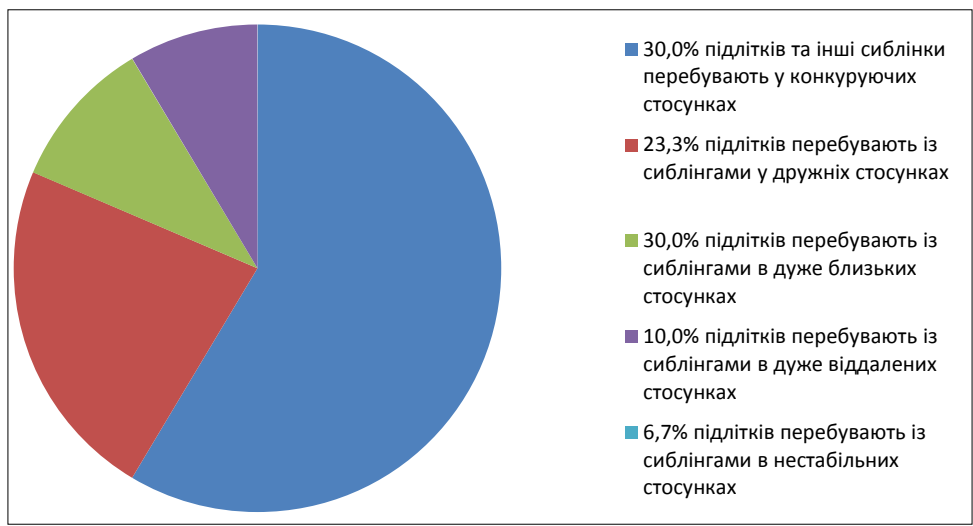
Рис. 2. Ретроспективний аналіз батьківської взаємодії з підлітками з ВСД на час народження досліджуваних

Рис. 3. Батьківські характеристики сприятливості життєвої ситуації на час народження підлітків із ВСД

Рис. 4. Батьківські характеристики зростання підлітків із ВСД

Рис. 5. Батьківські характеристики стосунків підлітків із ВСД із сиблінгами

Рис. 6. Характеристика батьками побутових обов'язків, які виконують підлітки з ВСД

підлітків є негативним, ($M=-4,20$ $S.D=5,719$), події, що відбуваються, характеризовані ними в перевазі позитивних ($M=4,23$ $S.D=4,166$) над негативними ($M = 3,50$ $S.D = 4,191$).

Для досліджуваних підлітків із ВСД у *вечірній час* характерним є висока інтенсивність емоційних переживань ($M=7,50$ $S.D=2,445$), домінантною є емоція гніву ($M=6,60$ $S.D=2,094$), самопочуття підлітків залишається негативним, ($M=-3,70$ $S.D=6,209$), події, що відбуваються у цих досліджуваних, характеризовані ними як негативні ($M=5,13$ $S.D=3,390$) з перевагою над позитивними ($M=4,56$ $S.D=3,953$).

Можемо спостерігати такі особливості емоційних переживань досліджуваних підлітків із ВСД, як збільшення інтенсивності емоційних переживань у вечірній час. Домінантною для цих досліджуваних є емоція гніву, самопочуття, характеризується ними як нега-

тивна з тенденцією погіршення до вечора. Події, що відбуваються в житті підлітків із ВСД, трактуються досліджуваними здебільшого як негативні.

Висновки з проведеного дослідження. Підліткам із ВСД властивими є інтровертованість, алекситимічний тип особистості, у них переважає меланхолійний тип ставлення до хвороби. Досліджувані характеризуються високою інтенсивністю емоційних переживань із тенденцією збільшення до вечірнього часу та домінантною емоцією гніву з переважанням (за оцінкою досліджуваних) негативних життєвих подій. Батьки підлітків із ВСД у дитячо-батьківських стосунках характеризуються стратегією уникання труднощів, що можна інтерпретувати як ресоматизоване відреагування успадкованих психологічно поведінкових патернів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Батанова Н.А., Исаев Д.Н. Психопатологические особенности детей с вегетососудистой дистонией по гипотоническому и гипертоническому. *Психопатология, психология эмоций и патология сердца*. Москва, 1985. С. 5–16.
2. Бехтерев В.М. Объективная психология. Москва : «Наука», 1991. 480 с.
3. Ганелина И.Е. Некоторые аспекты проблемы патогенеза ишемической болезни сердца. *Кардиология*. 1971. Т. XI, № 9. С. 36–42.
4. Гаврилькевич В.К. Структура психологічного захисту в дорослих з ішемічною хворобою серця. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*. Київ : «СОЦИС-ПРЕС», 2013. № 9. С. 13–18.
5. Губачев Ю.М. Психосоматические соотношения при гипертонической болезни и ишемической болезни сердца : Лекция по терапии для врачей-курсантов. Ленинградский государственный институт усовершенствования врачей им. С.М. Кирова, II кафедра терапии. Ленинград, 1978. 28 с.
6. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья. Санкт-Петербург : Изд-во СПб. Ун-ту, 1999. 21 39 с.
7. Зимин Ю.В. Некоторые социальные и психологические факторы в этиологии ишемической болезни сердца. *Кардиология*. 1974. Т. XIV, № 8. С. 133–143.
8. Корнацький В.М. Хвороби системи кровообігу і психічне здоров'я. Київ : Інститут кардіології, 2009. 176 с.
9. Мехайлов Б.В. Проблемы депрессий в общесоматической практике. *Международ. Мед. Журн.* 2003. № 3. Т. 9. С. 22.
10. Мехайлов Б.В. Особенности состояния психической сферы пациентов с кардиологической патологией. *Вісник психіатрії та психофармакології*. 2005. № 1. С. 104–107.
11. Медико-психологічні аспекти хвороб системи кровообігу (аналітично-статистичний посібник) / За ред. В.М. Коваленко, В.М. Коронацького. Київ : ТОВ «Санофі-Авентіс Україна», 2009. 146 с.
12. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. Москва : Госполитиздат, 1947. 647 с.
13. Schur M. Comments on the metapsychology of somatization. *Study Child X, NY, Int. Univ. Press.*, 1995. P. 121.
14. Sander F. Structure, totality of experience, and Gestalt // *Murchison C. (Ed.) Psychologies of 1930. International university series in psychology. Worcester: Clark University Press, 1930. P. 188–204.*
15. Tylka J. Podstawy psychologicznej rehabilitacji osób z chorobą niedokrwienną serca. W: *Ostre zespoły wieńcowe* (red. G. Opolski, K. Filipiak, L. Poloński). Wrocław: Urban & Partner, 2002. 246 s.
16. Чебыкин А.Я. Управление эмоциональным состоянием учебно-познавательной деятельности. *Психологическое обеспечение АСОУ*. Одесса, 1986. 66 с.

УЧНІВСЬКА МОЛОДЬ І ПРОБЛЕМА ВАНДАЛІЗМУ В СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

STUDENT YOUTH AND THE PROBLEM OF VANDALISM IN SOCIETY: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT

У статті розглядаються основні теоретичні трактування і розуміння феномену вандалізму. На основі аналізу традиційних і сучасних концепцій руйнівної поведінки виділяються основні сутнісні елементи вандалізму. Подається короткий огляд типів класифікацій вандалізму (залежно від мотивів особистості). Розглядається зв'язок теоретично-концептуальних пояснень виявів девіантної поведінки, характерних для учнівської молоді підліткового віку, з проявами актів вандалізму. Показано вплив такої особистісної риси людини, як агресивність, на маніфестацію руйнівної поведінки. Пропонується короткий огляд причин, які лежать в основі агресивної поведінки людини, зокрема нейрофізіологічної теорії насильства як реакції на зовнішні подразники, зумовленості задоволення екзистенціальних потреб особистості, теорії соціального навчання як навчання шляхом спостереження за зразком, теорії прояву агресивної злочинності в результаті соціальної відчуженості як форми аномії, зниження агресивної тенденції після здійснення акту агресії. Показано трактування вандалізму як естетичного переживання акту руйнування через такі стимули, як будь-які естетичні переживання, як відновлення порушеного відчуття контролю над ситуацією і середовищем, як помста за реальне або уявне порушення правил існування і бажання відновити справедливості, як зміна традиційної системи цінностей у напрямі гедонізму, де основною цінністю проголошується відпочинок і розваги. Проведене автором соціально-психологічне дослідження виявило ставлення старшокласників до проблеми вандалізму в суспільстві, до руйнування пам'яток історії та культури, розуміння поняття «вандалізм». Визначено фактори, які спонукають особистість до руйнівних дій. Виокремлено чотири групи чинників, які найчастіше впливають на маніфестацію актів вандалізму.

Ключові слова: вандалізм, руйнівна поведінка, мотиви особистості, учнівська молодь, девіантна поведінка, агресія, групи чинників.

The article contains the main theoretical interpretations and understanding of the vandalism phenomenon. Based on the analysis of traditional and modern concepts of destructive behavior, the main essential elements of vandalism are identified. The connection of theoretical and conceptual explanations of manifestations of deviant behavior characteristic of adolescent students inclination to of vandalism is considered. The influence of such a personality trait as aggression on the manifestation of destructive behavior is shown. A brief overview on the causes of aggressive human behavior is offered. In particular, the neurophysiological theory of violence as a reaction to external stimuli, the conditionality of meeting the existential needs of the individual, the theory of social learning as learning by observing the pattern, the theory of aggressive crime as a result of social alienation as a form of anomie, aggression reduction after the act of aggression. The interpretation of vandalism as an aesthetic experience of the act of destruction through the same stimuli as any aesthetic experience, as the restoration of a disturbed sense of control over the situation and the environment, as revenge for real or imagined violation of the rules of existence and desire to restore justice, as changes in traditional values in the direction of hedonism, where the main value is proclaimed rest and entertainment. The author's socio-psychological research revealed the attitude of high school students to the problem of vandalism in society, to the destruction of historical and cultural monuments, understanding of the concept of "vandalism". Factors that motivate a person to destructive action are identified. There are four groups of factors that most often affect the manifestation of acts of vandalism.

Key words: vandalism, destructive behavior, personality motives, student youth, deviant behavior, aggression, groups of factors.

УДК 159.922.6.37.013.77-053
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.19>

Корнієнко І.О.

к.психол.н., старший науковий співробітник
Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Позитивні соціальні перетворення, які відбуваються в нашій країні, сприяють зростанню ролі людини в суспільстві. Проте трансформація суспільних відносин зумовлює й негативні тенденції.

Кінець ХХ і перша половина ХХІ століття характеризуються актами агресивної поведінки негативно збуджених груп людей (натовпу). Здебільшого це виявляється в руйнуванні пам'яток архітектури, знищенні обладнання, підпалах будинків та автомашин, битті вітрин, знущанні над людьми, нарузі над пам'ятниками і могилами тощо. Така агре-

сивна, злочинна, деструктивна та дезадаптивна поведінка особистості, згідно з карним кодексом цивілізованих країн, кваліфікується як масові безпорядки. Особливий різновид такої поведінки, який супроводжується навмисними актами руйнування або псування чужої власності, вважають вандалізмом.

Значні суспільні зміни, що відбуваються в країні, вимагають вивчення та розуміння мотивів вчинку як окремої особистості, так і соціальної групи, яку вона представляє. Це дає можливість прогнозувати подальшу соціальну поведінку таких осіб.

Формування моделей поведінки відбувається в результаті процесу соціалізації через ті чи інші соціальні структури. До них належать, насамперед, члени сім'ї, оточення, з яким індивід контактує в повсякденному житті, соціальна група, в межах якої функціонує індивід та суспільство в цілому.

Відсутність суспільного консенсусу, кризовий стан, що охопив усі сфери суспільного життя, руйнує попередні взірці поведінки, породжує суперечливі мотиви соціалізації особистості, спричиняє фрустрацію та дезорганізацію особистості, провокує агресію та стає невичерпним джерелом актів вандалізму.

Постановка завдання. Мета статті – на основі теоретичного аналізу та емпіричного соціально-психологічного дослідження виявити ставлення сучасної учнівської молоді до актів вандалізму як соціальної проблеми, причини та мотиви руйнівної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «вандалізм» бере початок від назви давньонімецького племені вандалів, які під час військових походів знищували багато пам'ятників античної та християнської культури [1, с. 59; 22, с.78]. Вандалізм (від лат. Vandali) – це безглузде руйнування об'єктів матеріальної культури, витворів мистецтва, історичних пам'яток [15, с. 17]. У сучасному розумінні акцентується увага на правовому аспекті вандалізму – руйнуванні власності, що належить іншій особі або суспільству [14, с. 91].

При проведенні соціально-психологічних і соціологічних досліджень використовується більш широке трактування феномену вандалізму: від забруднення парків та витоптування газонів до руйнування магазинів під час масових безладів. Причому деякі з них суспільно інституціалізовані (наприклад ритуалізм чи суспільна лояльність стосовно дій деяких соціальних груп) [8, с. 109].

Незважаючи на відмінні трактування, можна виділити такі основні сутнісні елементи вандалізму, як навмисність, деструктивність, присвоєння права власності на зруйнований об'єкт, «руйнівна поведінка» [16, с. 47].

С. Коен виділяє шість типів вандалізму (залежно від мотивів): вандалізм як спосіб придбання, тактичний вандалізм, ідеологічний вандалізм, вандалізм як помста, вандалізм як гра, злісний вандалізм [4, с. 34; 13].

Іншу класифікацію мотивів вандалізму пропонує Д. Кантер. Крім уже розглянутих мотивів помсти і придбання, він називає такі причини: гнів, нудьгу, дослідження, естетичне переживання від спостереження над процесом руйнування, екзистенціальне дослідження (як засіб самоствердження, визначення впливу на суспільство) [7, с. 151].

Вандалізм доцільно розглядати через теоретично-концептуальні пояснення девіантної

поведінки, яка є протидією будь-яким нормам суспільства [17, 184; 20, с. 97]. Слід зазначити, що соціальні відхилення є характерними для молоді підліткового віку (злочинність, хуліганство, крадіжки, вандалізм, підпали, проституція, вживання алкоголю, наркотиків, тютюнопаління тощо), в основі яких можуть бути найрізноманітніші соціальні фактори, зокрема матеріальні нестатки, психотравмувальні життєві події, шкільні труднощі, вплив девіантної субкультури тощо.

Антисуспільна спрямованість особистості підлітка, на думку Д. Фельдштейна, має низку причин, серед яких особливо виділяються випадковість правопорушень під впливом оточення, деформація потреб, конфлікт між просоціальними потребами, інтересами, установками, відкрита антисуспільна спрямованість особистості, стійкий комплекс суспільно-неприйнятних аморальних потреб [12, с. 304].

Феномен вандалізму тісно пов'язаний із такою рисою особистості, як агресивність, що характеризується демонстрацією або використанням сили стосовно іншої людини чи групи осіб або об'єктів, яким суб'єкт намагається заподіяти шкоду [2, с. 157; 6, с. 211].

Найбільш відомим теоретичним припущенням, що стосується агресії, є ідея природної агресивності в класичному психоаналізі З. Фрейда. Прагнення до смерті і руйнування (танатос) спонукає людину до агресії й автоагресії [24, с. 41].

Е. Фромм зазначає, що жорстокість властива тільки людині й зумовлена екзистенціальними потребами в любові, волі, власності, прагненні до влади, вона виникає в процесі еволюції людини [25, с. 407].

Згідно з нейрофізіологічною теорією насильства, джерелом агресивної поведінки людини є механізм діяльності центральної нервової системи на фізіологічному рівні. Відповідно до теорії Х. Дельгадо та його послідовників, у мозку агресивної людини певні групи нейронів реагують відповідним чином на зовнішні подразники, у результаті чого і виникають поведінкові агресивні реакції [10, с. 179].

А. Бандура, відповідно до теорії соціального научіння, центральне місце відводить научінню шляхом спостереження за зразком. На його думку, більшість особливостей нашої поведінки формується шляхом наслідування певних моделей. Він уважає, що якщо вихователі дитини (батьки, вчителі) виявляють агресивність, то і дитина, наслідуючи їх, стане агресивною. Навіть якщо діти не повторюють зразки (моделі) агресивної поведінки, то вони їх, як правило, засвоюють [3, с. 67].

Е. Дюркгейм агресивну злочинність пояснює соціальною відчуженістю особистості, що є результатом панівної в сучасному світі соціальної дезорганізації – аномії суспільства,

і перетворює населення великих міст у «юрбу одинаків». Розвиток концепції відчуження для пояснення девіантної поведінки пов'язується з роботами американського вченого Р. Мертона та його послідовників Р. Клаурода та А. Коена, які вважають відчуження крайньою формою аномії. Психологічне відчуження виникає в ранньому дитинстві через неправильне сімейне виховання, ворожість та оточення [19, с. 432].

Д. Доллард допускав, що стримування будь-якого акту агресії лише збільшує спонукання до агресії, але після здійснення такої дії агресивна тенденція не зникає цілком, а тільки знижується [2, с. 204].

Із позицій експериментальної естетики, вандалізм трактується як процес, що приносить задоволення. Представники естетичної теорії припускають, що задоволення, яке приходить у процесі руйнування, викликане тими ж стимулами, як і будь-які естетичні переживання, а ступінь задоволення залежить від таких структурних характеристик стимулу, як новизна, складність, несподіванка. Руйнівна поведінка, як вважають прихильники естетичної теорії, може підвищувати в суб'єкта відчуття контролю над середовищем [11; 23, с. 25].

Дж. Фішер і Р. Берон, поглиблюючи концепцію суб'єктивного рівня контролю, дійшли висновку, що глибинним мотивом вандалізму є відновлення справедливості. По суті, ця концепція трактує вандалізм як помсту за реальне або уявне порушення правил. Первинним модератором є рівень суб'єктивного контролю особистості, що розуміється як ступінь переконаності у своїй здатності ефективно змінювати результати й обстановку. Руйнування предметів як спосіб боротьби з несправедливістю виникає за низького або помірною рівня контролю особистості. Індивіди з високим рівнем контролю застосовують соціально прийнятні, хоча й такі, що потребують великих психологічних витрат, способи відновлення об'єктивної справедливості відносин. Украй низький рівень контролю виявляється в безпорадності, депресії й апатії. Саме індивіди з низьким або помірним рівнем контролю, найімовірніше, можуть використовувати руйнування речей як негайний, легкий, анонімний спосіб досягнення справедливості, досягаючи тим самим короткочасного «психологічного» відновлення. Руйнування при цьому надається форма безглуздих деструктивних дій [5, с. 297].

Пояснення феномену вандалізму може бути знайдене в культурно-історичних особливостях країни. К. Ношис вважає, що рівень вандалізму в країні залежить від характеру цінностей, що формують ідентичність представників цієї культури протягом багатьох століть [21]. Культурна ідентичність, де чистота і порядок стали головними цінностями, залишається

непорушною, тому вандалізм як поведінка є несумісним із традиційними цінностями і є неприйнятним.

Е. Росс пов'язує збільшення проявів вандалізму зі змінами в одній із найважливіших підсистем традиційної системи цінностей. Головною цінністю проголошується відпочинок і пов'язані з ним задоволення та розваги, а праця розглядається тільки як засіб, тому метою є дозвілля. Головним мотивом підліткового вандалізму є саме гедонізм, а всі предмети, що символізують світ дорослих (наприклад будинки, споруди) сприймаються як перешкоди при одержанні задоволень від життя, тому акти вандалізму варто розуміти як руйнування джерел заборон [9].

Прихильники середовищного підходу стверджують, що кількість вчинених злочинів, зокрема вандалізму, залежить від того, наскільки штучне середовище забезпечує реальні можливості формального і неформального соціального контролю, а також від усвідомлення наявності цього контролю потенційними вандалами [18, с. 89]. Звертається увага на специфічні деталі предметів, які зазнали руйнування і псування, допускаючи, що вони послаблюють внутрішні механізми стримування деструктивних дій.

Нами вивчалось ставлення учнів старших класів м. Львова до актів вандалізму в суспільстві. Для досягнення поставленої мети на основі конкретного соціально-психологічного дослідження проведено аналіз основних чинників, які сприяють поширенню вандалізму в суспільстві, та факторів, що мають найбільший вплив на неповнолітніх.

Методом збору інформації було обрано анкетне опитування.

Із метою отримання якісної інформації було опитано 400 осіб, учнів 10–11-х класів закладів загальної середньої освіти м. Львова. Для роботи був використаний гніздовий тип вибірки. Із кожного району м. Львова для дослідження було обрано по шість шкіл, у кожній із яких – по два класи (десяті та одинадцяті). Вибірку було сформовано так: якщо в одній школі опитуванню підлягали учні десятого класу, то в наступній – одинадцятого і так далі. Якщо в першій школі опитували 10-А клас, то у другій – 11-Б, а у наступній – 10-В. А якщо класу «В» не має, то тоді опитували клас «А».

Отримані первинні результати оброблено на комп'ютері за допомогою пакета прикладних програм для оброблення інформації «ОСА» та «SPSS».

Важливим у нашому дослідженні було визначити, що розуміє учнівська молодь під поняттям «вандалізм». Відповіді показали, що 42,7% вважають вандалізмом немотивоване, безглузде руйнування культурних і матеріальних цінностей, 41,4% опитаних вважають, що це сві-

доме нищення пам'яток культури, мистецтва тощо, а 15,9% – це дії неврівноваженої особи.

Як показали результати опитування, 94,8% респондентів переконані, що в нашому суспільстві наявні прояви вандалізму. 1,9% відповіли негативно, решта (3,9%) – не визначились із відповіддю.

Щодо ставлення учнів до знищення та руйнування пам'яток історії та культури, то 81,6% відповіли, що негативно ставляться до таких дій, однак 13,0% учнів допускають такі дії в окремих випадках, 3,1% опитаних ставляться до цього позитивно і 2,3% учнів із відповіддю не визначились.

Оскільки прояви вандалізму досить часто трапляються на кладовищах, то нас цікавило ставлення учнів до таких руйнівних дій. Більшість респондентів (88,2%) негативно ставляться до руйнування кладовищ, 6,1% учнів відповіли, що допускають в окремих випадках. Проте, на жаль, 5,3% опитаних відповіли, що ставляться до цього позитивно (0,4% учнів було важко відповісти на питання).

Ставлення учнівської молоді до держави опосередковано можемо виявити через відповіді на запитання щодо оцінки випадків нищення державного майна. 64,7% старшокласників відповіли, що ставляться негативно, 24,0% – допускають в окремих випадках, 9,1% – позитивно, а для 2,2% учнів це питання виявилось складним.

Іншу картину можемо спостерігати при відповіді на запитання стосовно нищення особистого майна громадян: 96,5% респондентів ставляться до цього негативно, 1,4% – допускають в окремих випадках, а 2,1% – позитивно (байдужих немає).

Більшість опитаних (95,3%) засуджують жорстоке поводження з тваринами, хоча 1,8% учнів уважають таку поведінку позитивною, 2,5% – допускають в окремих випадках (0,4% учнів не визначились із відповіддю).

Нас також цікавило ставлення учнів до поведінки «вседозволеності» (відсутність контролю з боку правоохоронних органів, органів влади), що супроводжується нищенням предметів довкілля, під час проведення масових заходів (концертів улюблених музикантів, музичних фестивалів) та спортивних змагань. Цікаво, що менше половини (41,0%) опитаних негативно ставляться до «вседозволеності» під час проведення таких заходів, 16,8% – позитивно, а от 39,8% старшокласників допускають в окремих випадках (2,4% учнів не визначились із відповіддю).

Важливо з'ясувати, що може спонукати людину до руйнування довкілля, актів вандалізму. 28,9% опитаних схиляються до думки, що брак виховання є важливим спонукальним чинником до проявів руйнівної поведінки, 24,2% учнів уважають причиною наслідування

негативних дій інших, 16,3% – прояви хворої психіки людини. Причинами вандалізму вважають вплив алкоголю та наркотичних речовин 9,7%, спосіб самовираження – 7,1%, а на негативний вплив засобів масової інформації (далі – ЗМІ), соціальних мереж звернуло увагу 13,8% старшокласників.

Оскільки вандалізм проявляється через агресивну поведінку людини, спрямованої на оточення, нас цікавило, які фактори впливають на прояви агресії у формі вандалізму (кількість відповідей на питання не обмежувалась). Аналізуючи відповіді старшокласників, фактори впливу можемо об'єднати в чотири групи: суспільні, вплив ЗМІ, особистісні, вживання психоактивних речовин. На вплив суспільних факторів – стан відносин у суспільстві – вказала майже половина респондентів (48,6%). Вплив ЗМІ (телебачення, друковані ЗМІ, соціальні мережі та інтернет) – 44,6% опитаних. До особистісних факторів ми зарахували пережите насильство, особисті образи, конфлікти з близькими, рідними – 77,4%. На вживання психоактивних речовин (алкоголь, наркотичні та токсичні речовини) вказали 63,7% опитаних старшокласників.

Висновки з проведеного дослідження.

На підставі теоретичного аналізу проблеми вандалізму встановлено, що немає єдиного підходу пояснення феномену вандалізму. Вандалізм може бути як проявом внутрішніх інстинктів і потягів особистості, так і залежати від оточення, в якому перебуває індивід, а може бути результатом сполучення внутрішніх характеристик особистості і факторів навколишнього середовища.

Спонукаючи людину до руйнівної поведінки може фактор неналежного сімейного виховання та наслідування дій інших осіб.

На маніфестацію актів вандалізму найчастіше впливають такі аспекти: стан відносин у суспільстві, вплив ЗМІ, вживання алкоголю та наркотичних речовин, особистісні проблеми.

Виявлено, що більшість старшокласників не схвалюють актів вандалізму та прояви агресивної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. А.Л. Варвары. От великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века. Санкт-Петербург, 2003. 343 с.
2. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия : Теоретические подходы : учебное пособие для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2002. 287 с.
3. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
4. Бандурка А.М., Зелинський А.Ф. Вандалізм. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1996. 198 с.
5. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль. Москва : Флинта, 2001. 512 с.

6. Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия : учебное пособие. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 416 с.
7. Ватова Л.С. Социально-психологические основания молодежного вандализма и его профилактика. Москва : НИИ школьных технологий, 2006. 295 с.
8. Воробьева И.В., Кружкова О.В. Психология вандального поведения : монография. Екатеринбург : УрГПУ, 2015. 238 с.
9. Воробьева И.В., Кружкова О.В. Проблема рассогласования ценностных ориентаций подростков и юношей в контексте вандального поведения. Конфликтогенность современности : коллективная монография. Екатеринбург, 2014. 155 с.
10. Дельгадо Хосе. Мозг и сознание. Москва : Мир, 1971. 412 с.
11. Евменова Е.М. Вандализм: этиология, направление исследования и профилактики. Проблемы совершенствования расследования и профилактики преступлений на современном этапе. Уфа, 1990. С. 157–158.
12. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.
13. Кружкова О.В. Классификация вандального поведения и его проявлений в молодежной бреде. Прикладная психология: материалы 5-й Всероссийской научно-практической конференции для практикующих психологов, молодых ученых и студентов, Екатеринбург, 7–8 апр. 2011 г. Екатеринбург: Рос. гос. проф.-пед. ун-т, 2011. С. 43–47.
14. Кучинська О.П., Кучинська О.А. Кримінальний процес України. Київ : Прецедент, 2005. 202 с.
15. Латиш К.В. Вандализм: предмет і способи його вчинення. Проблеми законності. 2013. № 123. С. 323–330.
16. Любченко А.О., Савельєва Н.М. Соціальні проблеми і профілактика вандалізму : навчальний посібник для студентів і магістрантів спеціальності «Соціальна робота» і «Соціальна педагогіка». Полтава : ПНПУ, 2018. 75 с.
17. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина]. Москва; Санкт-Петербург; Нижний Новгород : Питер, 2009. 351 с.
18. Медведєв В.С. Кримінальна психологія : Підручник. Київ: Атіка, 2004. 368 с.
19. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. Москва : АСТ, Хранитель, 2006. 873 с.
20. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.
21. Скворцова С.Б. Музейный вандализм и «Музей вандализма». Вестник МГУКИ. 2010. № 2 (34). С. 85–59.
22. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. 288 с.
23. Суфиярова Р.З. Профилактика вандального поведения подростков в условиях общеобразовательной школы. Пермь : Перм. гос. гуманитарно-педагогический ун-т, 2016. 118 с.
24. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции 1-15. Санкт-Петербург, Алетейя СПб, 1999. 298 с.
25. Фромм Э. Здоровое общество. Москва : АСТ, Хранитель, 2006. 544 с.

РОЛЬ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ В ПРОЦЕСУАЛЬНОСТІ РОЗПОВІДАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

THE ROLE OF INTERNAL SPEECH IN THE STORYTELLING PROCESS

У статті розглядається роль внутрішнього мовлення в процесі побудови розповідей дітей дошкільного віку. Викладаються теоретичні основи дослідження – наукові праці вчених, а саме: Т.В. Ахутіної, Б.Г. Ананьєва, Б.Ф. Баєва, Л.С. Виготського, Ж.М. Глозмана, М.І. Жинкіна, О.В. Запорожця, О.Р. Лурії, О.О. Леонтєєва, М.Р. Львова, С.Л. Рубінштейна, Є.Н. Соколова, К.Ф. Сєдова та інших, які досліджували перетікання думки у зв'язне висловлювання, особливості внутрішнього мовлення, його ознаки, фази, форми. Виокремлено важливість внутрішнього мовлення в процесі мовленнєпорядження. Представлено модель утворення мовлення Л.С. Виготського та модель мовленнєвого мислення Т.В. Ахутіної. Науковцями також виокремлено таку якість монологічного мовлення, як програмування мовленнєвого висловлювання. Зазначено, що завдяки внутрішньому програмуванню майбутнього висловлювання в дошкільників реалізуються два види операцій: 1) смислове синтаксування і вибір смислів; 2) семантичне синтаксування і вибір мовних значень (за Т.В. Ахутіною). У першому випадку реалізації операцій відбувається опосередкування смислів у значеннях зовнішніх слів, перехід до синтаксису значень, у другому – опосередкування мовних значень у словах, перехід від синтаксису значень до словесного синтаксису. Складання дітьми розповідей за серіями сюжетних картинок сприяє виформуванню в них внутрішньомовленнєвих операцій. Нами виокремлено декілька фаз творення розповіді дітей дошкільного віку за серіями сюжетних картинок (за О.О. Леонтєєвим), а саме: орієнтування в зображенні, планування висловлювання, реалізація програми, підсвідомий контроль. Урахування цих феноменів дає змогу якісніше та комплексніше вивчати особливості розвитку внутрішніх та зовнішніх операцій логічного й послідовного творення розповіді в дітей дошкільного віку.

Ключові слова: внутрішнє мовлення, розповідання, мовленнєпорядження, розвиток.

The article deals with the role of internal speech in the process of constructing preschool children's stories. Outlines the theoretical basis of research – scientific research of scientists, namely: T.V. Akhutina, B.G. Ananiev, B.F. Baev, L.S. Vygotsky, J.M. Glozman, M.I. Zhinkin, O.V. Zaporozhets, O.R. Luria, O.O. Leontiev, M.R. Lvov, S.L. Rubinstein, E.N. Sokolov, K.F. Sedov and others, which explore the flow of thought in coherent expression, features of internal speech, its signs, phases, forms. The importance of internal speech in the process of speech generation is highlighted. The speech formation's model of L.S. Vygotsky and the speech thinking's model of T.V. Akhutina are presented. Scholars have also singled out such a quality of monologue speech as speech utterance programming. It is noted that thanks to the internal programming of future utterances in preschoolers, two types of operations are implemented: 1) syntax of meanings and choice of meanings; 2) semantic syntax and choice of language meanings (by T.V. Akhutina). In the first case, the implementation of operations is the mediation of meanings in the meanings of external words, the transition to the syntax of meanings, in the second – the mediation of linguistic meanings in words, the transition from syntax of meanings to verbal syntax. Compilation of stories by children on a series of plot pictures helps to form in them intraverbal operations. We have singled out several phases of creating the preschool children's story on a series of plot pictures (by O.O. Leontiev), in particular: orientation in the image, expression planning, program implementation, subconscious control. Taking into account these phenomena makes it possible to study more precisely and more comprehensively the peculiarities of the development in children of a preschool age the internal and external operations of logical and sequential creation of the narration.

Key words: internal speech, storytelling, speech generation, development.

УДК 81'233-053.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.20>

Кролівець Ю.В.
доктор філософії зі спеціальності 053 «Психологія»,
викладач кафедри психології
і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Постановка проблеми. Вагомий внесок у дослідження внутрішнього мовлення зробив Л.С. Виготський, виділивши важливі наукові положення структури мовленнєпорядження й мовленнєсприйняття. Досліджуючи протікання думки «як внутрішній рух через низку планів, як перехід думки в слово і слова – в думку», вчений дослідив і виявив фази такого руху, виділив план перебігу думки, яка виражається в слові [9, с. 470].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опанування структурування мовленнєвої дії Л.С. Виготський зіставляє з такими двома типами синтаксування, як смисловий (семантичний) і фазичний [25, с. 113–114]. Розвиток

фазичного синтаксування інтерпретується як опанування системи форм вираження та операцій програмування, семантичне синтаксування – розвиток знань про дійсність й уміння будувати програму висловлювань [25, с. 113–114].

Фазний і семантичний плани мовлення не збігаються під час функціонування розгорнутої й поширеної думки, що проявляється в незбігу граматичного і психологічного підмета й присудка [2; 17, с. 24].

Семантичний план (за Л.С. Виготським) є первинним, початковим у структурі внутрішнього плану. За ним відкривається план внутрішнього мовлення, яке є особливим за

психологічною природою утворенням, самостійною і самобутньою формою мовлення, особливим внутрішнім планом мовленнєвого мислення, що опосередковує динамічне відношення між думкою і словом [9].

Внутрішнє мовлення побудоване на інших структурах, ніж усне, є мовленням для себе, воно максимально скорочене, стиснуте, складається з «ланцюга присудків» [10, с. 496–497]. Словесні значення у внутрішньому мовленні є так звані «ідіомами», які не можуть бути перекладені в зовнішньому мовленні. Ці індивідуальні значення зрозумілі тільки щодо внутрішнього мовлення, яке також сформоване з ідіом, елізій і має еліптичну структуру [9].

Улиття багатоманітного смислового змісту в єдине слово внутрішнього мовлення робить її презентацію складною в простому мовленні. Тому перехід від внутрішнього мовлення до зовнішнього, на думку Л.С. Виготського, є «переструктуруванням мовлення», «перетворенням предикативного й ідіоматичного мовлення в синтаксично розчленоване й зрозуміле для всіх» [4, с. 37].

Аналізуючи процес перетворення мовлення в думку, Л.С. Виготський наголосив, що якщо думка втілюється в слові в зовнішньому мовленні, то слово «вмирає» у внутрішньому мовленні, породжуючи думку [9, с. 503]. Отже, учений дійшов висновку, що «одиноці думки й одиноці мовлення не збігаються. Один і другий процеси виявляють єдність, але не тотожність». Те, що сприймається «в єдиному акті думки», в мовленні розчленовується на окремі слова [9, с. 503]. Також Л.С. Виготський зазначає, що «шлях від думки до слова лежить через значення» [9, с. 505]. Думка «ніколи не дорівнює прямому значенню слів», оскільки значення опосередковує думку на її шляху до зовнішнього словесного вираження. У внутрішньому мовленні в будь-якій фазі смисл завжди переважає над значенням [17, с. 28].

Твердження Л.С. Виготського про наявність внутрішнього мовлення в механізмі мовленнєвої діяльності було в подальшому розкрито Т.В. Ахутіною, Б.Г. Ананьєвим, Б.Ф. Баєвим, Ж.М. Глозман, М.І. Жинкіним, О.В. Запорожцем, Л.О. Калмиковою, О.Р. Лурією, О.О. Леонтьєвим, М.Р. Львовим, А. Морін, С.Л. Рубінштейном, Є.Н. Соколовим, К.Ф. Сєдовим, І.О. Синицею, Т.Н. Ушаковою, Л.С. Цветковою, Є.Д. Хомскою та іншими.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Б.Г. Ананьєва, П.П. Блонського, О.М. Соколова, внутрішнє мовлення разом із зовнішнім бере початок зі слухання й спілкування [1; 7; 24]. До переліку беззаперечних фактів внутрішнього мовлення Б.Г. Ананьєв зараховує: а) беззвучність; б) скороченість; в) вторинність, тобто виникнення

від зовнішнього мовлення; г) процесуальність і фазність внутрішнього мовлення при переході її в зовнішнє. Останньою фазою переходу внутрішнього мовлення в зовнішнє вчений назвав «внутрішній монолог» [1]. Однак він надає внутрішньому мовленню лише функцію побудови змісту майбутнього висловлювання, а не його оформлення [2].

О.Р. Лурія уточнює, що внутрішнє мовлення є механізмом, що перетворює внутрішні суб'єктивні смисли в систему зовнішніх розгорнутих мовленнєвих значень [23]. Із появою внутрішнього мовлення відбувається формування нових видів психічної діяльності – виникнення інтелектуальної й регулювальної функцій мовлення [22]. На думку К.Ф. Сєдова, внутрішнє мовлення – набір рем майбутнього висловлювання, його конспект, який розгортається за лічені секунди [13, с. 61].

М.І. Жинкін довів думку Л.С. Виготського, що «існують два синтаксування – смислове й фазичне». Учений висунув положення про «код внутрішнього мовлення», у якому «значну роль відіграють зорові уявлення й різноманітні схеми» [15, с. 142–160]. Учений виділяє внутрішню мову, яку називає «мова перекладу», вона перекладає задум внутрішнього мовлення в розгорнуте зовнішнє мовлення [15, с. 109]. У внутрішньому мовленні лексичні значення інтегруються й формується текстовий смисл [14]. Зміст думки більший, ніж можливості мови, тому зародження думки й планування усного мовлення відбувається в предметно-зображувальному кодї: уявлення, як і річ, стають предметом висловлювання, що реалізуються в мовленнєво-руховому кодї [15, с. 157, 214]. І.О. Зимня розглядає внутрішнє мовлення як «специфічний спосіб формування й формулювання думки» [16, с. 146].

Г.С. Костюк внутрішнім мовленням називає форму існування внутрішніх мисленнєвих дій, які виникають у різних видах діяльності, а також знаряддя розуміння всього того, на що направлена наша свідомість [18, с. 216].

Завдяки внутрішньому мовленню створюється «мовна установка» [1], або «установка на повідомлення» [5], що викликає збудження відповідних мовленнєвих стереотипів, на основі яких відбувається відбір слів і речень для створення усних й письмових текстів-розповідей [14]. Є.Н. Соколов розглядає внутрішнє мовлення й пов'язану з ним приховану артикуляцію як механізм цілеспрямованого відбору, узагальнення й фіксування сенсорної інформації (відчуттів і сприйняття). Зважаючи на це, учений надає великого значення внутрішньому мовленню в процесах не тільки словесно-понятійного, а й наочного мислення, а також у формуванні та функціонуванні всіх довільних дій людини [24].

О.О. Леонтьєв у мовленнєвій діяльності, окрім внутрішнього мовлення, виділяє внутрішнє промовляння та внутрішнє програмування, вважаючи їх різними психологічними процесами [19].

У внутрішньому мовленні вчений виокремлює два «полюси». Перший – це внутрішнє мовлення, максимально наближене до зовнішнього, розмовного мовлення, найчастіше супроводжується промовлянням. Другий – максимально згорнуте внутрішнє мовлення, не пов'язане з промовлянням, яке перебуває на межі виходу з інтелектуального акту й перетворення його в простий рефлекторний акт [21, с. 158].

Учені О.Р. Лурія [22] та О.О. Леонтьєв [21] виділяють таку якість монологічного мовлення, як програмування. Зазвичай «мовець планує або програмує не лише кожне окреме висловлювання, а й <...> увесь «монолог» як єдине ціле» [21, с. 9]. Внутрішнє мовленнєве програмування – це планування власних мовленнєвих дій, тобто «неусвідомлена побудова деякої схеми, на основі якої в подальшому породжується мовленнєве висловлювання» [21, с. 9]. На етапі програмування відбувається співвіднесення змісту майбутнього висловлювання до дійсності й вибір засобів, які цю дійсність адекватно подадуть [25, с. 89]. Синтаксичне програмування висловлювання, зокрема його лексико-граматична характеристика, передбачає: а) місце в синтаксичній схемі речення; б) «граматичні зобов'язання»; в) повний набір семантичних ознак; г) повний набір акустико-артикуляційних ознак. Побудований прогноз співвідноситься з програмою, контекстом, ситуацією, після чого можливе продовження розгортання чи перегляд синтаксичного прогнозу або програми [4]. Реалізація монологічного мовлення передбачає втримання в пам'яті складеної програми, використання всіх видів контролю за процесом мовленнєвої діяльності (поточного, наступного, попереднього) з опорою як на слухове, так і на зорове сприймання [6].

Процес творення мовлення (за Л.С. Виготським) проходить шлях від мислення до слова через рух функціонально різних планів: мотив – мислення – внутрішнє мовлення – семантичний план – зовнішнє мовлення [8, с. 295–361]. Після Л.С. Виготського процес мовленнєвипородження досліджувався Т.В. Ахутіною, О.О. Залевською, О.І. Зимньою, С.Л. Кацнельсоном, О.О. Леонтьєвим, О.Р. Лурією та іншими.

О.О. Леонтьєв розглядає мовленнєве висловлювання як мовленнєву дію всередині цілісного акту діяльності, яке характеризується такими ознаками, як мотивованість, ціленаправленість, тричленність структури (створення плану, його реалізація

та звірення), ієрархічна організація. «Із цієї точки зору, – узагальнює Т.В. Ахутіна, – будь-яка мовленнєва дія, яка є мотивованою й ціленаправленою, складається з програмування, реалізації програми та зіставлення одного з іншим» [4, с. 570]. Тому розгорнуте висловлювання, як зазначає вчена, буде з дотриманням логіки, слідує правилам побудови цілого, з мінімальною кількістю смислових розривів. Формування здатності будувати програму (план) дій, регулювати й контролювати її виконання забезпечується структурно-функціональними механізмами блоку програмування, регуляції та контролю за діяльністю, розташованих у лобних долях [4, с. 50, 99]. В утворенні висловлювання внутрішнє програмування (за Т.В. Ахутіною) здійснює як розгортання смислового змісту, планування, так і зворотний процес – згортання системи об'єктивних мовних значень у внутрішню схему, яка в онтогенезі випереджає розвиток розгортання смислу [2].

Вимоги до утворення розгорнутого висловлювання мають дотримуватися в процесі розгортання як тексту в цілому, так й окремого речення. Тому в смисловій організації висловлювання, на думку Т.В. Ахутіної, необхідно відрізнити не тільки дві стратегії розгортання (суб'єктивну – для себе й об'єктивну – для слухача (і для себе як слухача)), але й розрізнити рівні актуального членування, припускати можливість зміни й поєднання стратегій розривів [3, с. 50]. Учена підкреслює наявність певних правил розгортання висловлювання, покликаючись на факт утримання програми великих мовленнєвих цілей, під час якої один із компонентів програми розгортається, а інші (зафіксовані внутрішніми словами) – зберігаються в пам'яті в ще не розгорнутому вигляді [2].

Мовленнєве мислення, виокремлене та визначене Л.С. Виготським, Т.В. Ахутіна подає в такій схемі: 1) мотив (оформлення думки); 2) думка (опосередкування думки у внутрішньому слові); 3) внутрішнє мовлення (опосередкування в значеннях зовнішніх слів, перехід до синтаксису значень); 4) семантичний план (опосередкування в словах, перехід від синтаксису значень до словесного синтаксису); 5) зовнішнє мовлення [2].

Етап внутрішнього мовлення характеризується формуванням мовленнєвого твору в смисловою й семантичному аспектах. Саме тут смисл, утворений на основі мисленнєвого образу, переходить у систему розгорнутих, синтаксично організованих мовленнєвих значень, тобто задум перекодується в організовану структуру майбутнього висловлювання [3; 11; 17; 21].

У дітей дошкільного віку внутрішнє мовлення виникає у зв'язку з інтеріоризацією зовнішнього мовлення спочатку в фрагмен-

тарне зовнішнє, згодом – у мовлення пошепки, а вже на завершальному етапі – у мовлення для себе [11].

Для побудови розгорнутого висловлювання дитині потрібно опанувати операційні компоненти монологічного мовлення: смислові, семантичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні – що регулюються певним мотивом і підпорядковані тим чи іншим конкретним завданням та внутрішній програмі, і підлягають контролю [11, с. 217]. Найкращий спосіб розвинути внутрішнє мовлення в дітей дошкільного віку – складати розповіді за серіями сюжетних картинок. Коли дитина починає складати розповідь за картинками в русі п'яти функціонально різних планів (за Л.С. Виготським), зовнішнє мовлення передує внутрішньому, здійснюючи тим самим заміну руху. Адже дитина не придумує сюжет, а розповідає його з уже готового наочного плану, де є початок, середина (кульмінація) та завершення. Таким чином, дитина засвоює правильну програму розповіді, що закріплюється у внутрішньому програмуванні висловлювань.

Багаторазове складання дітьми розповідей за серіями сюжетних картинок сприяє виформовуванню зовнішньомовленнєвих операцій послідовного й логічного передання фактів і подій. Ці операції поступально інтеріоризуються, «вращуються» (за Л. С. Виготським), тобто скорочуються, переходять у внутрішнє мовлення, і стають внутрішніми процесами. Відтоді внутрішнє мовлення починає функціонувати і виконувати властиві йому функції, зокрема планування та розгортання програми розповіді. За Р.М. Грановською, «занурення і згортання» є основними механізмами психічного розвитку, зокрема розвитку внутрішньо- та зовнішньомовленнєвих функцій у дошкільників.

Нами виокремлено фази творення розповідного мовлення дітей дошкільного віку за серіями сюжетних картинок (згідно з О.О. Леонтєвим). Це етапи мовленнєвої діяльності, зокрема орієнтування, планування, реалізація та підсвідомий контроль. *Перша фаза* – орієнтування, на якій дитина сприймає картинку та розуміє зображене. *Друга фаза* – планування, що характеризується тим, що дитина, осмислюючи зміст зображеного, зовнішньо, спираючись на картинку, вибудовує логічну план-схему розповіді. Складання плану розповіді в зовнішньому плані за допомогою «матеріалізованих засобів» картинок [12] – це складний психічний процес, який можливий завдяки функціонуванню перцептивних операцій: аналізу (вміння виділяти головне та другорядне, визначати послідовність зображень), синтезу (поєднувати в єдине ціле частини зображень), лінійного розташування (вираження явищ, об'єктів, предметів,

фактів, подій та вчинків у просторі та часовій послідовності), узагальнення (виокремлення тих картинок, які розкривають головну думку сюжету). Ці операції, неодноразово виконані в зовнішньому мовленнєвому плані, є своєрідним підготовчим для інтеріоризації етапом, який створює як передумови, так й умови для її здійснення. *Третя фаза* – реалізація (екстеріоризація), тобто програмування й розгортання інтеріоризованої (внутрішньої) схеми в зовнішньому висловлюванні, тобто «лексико-граматичне структурування та вибір слів за формою». Фаза «моторного (кінетичного) програмування та вибору артикулем» [2] із відповідною просодикою (інтонуванням, логічним наголосом, темпом) співвідноситься з *четвертим етапом* – підсвідомого та, на нашу думку, осмисленого, а не усвідомленого контролю.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, можемо зробити висновок, що від сформованості внутрішньомовленнєвих функцій залежить як побудова внутрішньої програми майбутньої розповіді, так і процес її фазного поетапного розгортання в зовнішнє усне мовлення. Потрібний певний час для того, щоб сформувалися ці внутрішньомовленнєві функції в дітей дошкільного віку. На нашу думку, саме під розвивальним впливом діти можуть опанувати вміння перебудувати програми своїх розповідей у результаті самоконтролю за процесом висловлювання, виявляти невідповідності створеної програми своїм задумам і видозмінювати їх відповідно до задуму або добудувати програми, розширюючи й уточнюючи власні розповіді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды в 2 т. Москва : Педагогика, 1980.
2. Ахутина Т.В., Пылаева Н.М. Преодоление трудностей учения: нейропсихологический подход. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 320 с.
3. Ахутина Т.В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. О механизмах построения высказывания. Москва : Теревинф, 2002. 144 с.
4. Ахутина Т.В. Порождение речи: Нейролингвистический анализ синтаксиса. (3-е изд.). Москва : Издательство ЛКИ, 2008. 224 с.
5. Баев Б.Ф. Психология внутреннего мовлення. Київ : Рад. шк., 1966. 192 с.
6. Баскакова И.Л., Глухов В.П. Практикум по психоллингвистике : учеб. пособие для студентов педагогических вузов. Москва : АСТ : Астрель, 2009. 187 с.
7. Блонский П.П. Память и мышление. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
8. Выготский Л.С. Психология и учения о локализации психических функций. *Собрание сочинений*. Москва : Педагогика, 1982. Т.1, С. 168–174.
9. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва : АСТ : Астрель, 2011. 637 с.
10. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. Москва : Смысл, Эксмо, 2003. 512 с.

11. Выготский Л.С. Психология. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 1008 с.
12. Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий / за науч. ред. А.И. Подольского. *Психология как объективная наука: избранные психологические труды*. Москва : Институт практической психологии; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 1998. С. 272–317.
13. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики : 3-е изд. Москва : Издательство «Лабиринт», 2001. 304 с.
14. Жинкин Н.И. Психолингвистика : Избранные труды / за науч. ред. К.Ф. Седова. Москва : Лабиринт, 2009. 288 с.
15. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва : Наука, 1982. 156 с.
16. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности. Москва : Московский психолого-социальный институт, Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. 432 с.
17. Калмикова Л.О. Психологія розвитку мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2011. 462 с.
18. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1988. 304 с.
19. Леонтьев А.А. Внутренняя речь и процессы грамматического порождения высказывания. *Вопросы порождения речи и обучения языку*. Москва, 1967.
20. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики : 3-е изд. Москва : Смысл; Санкт-Петербург : Лань, 2003. 287 с.
21. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва : Наука, 1969. 307 с.
22. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии / за науч. ред. Е. Строгановой. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 320 с.
23. Лурия А.Р. Язык и сознание / за науч. ред. Е. Д. Хомской. Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1998. 416 с.
24. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление : автореф. дисс. ... докт. пед. наук (по психологии). Москва, 1967. 36 с.
25. Шахнарович А.М. Детская речь в зеркале психолингвистики. Лексика. Семантика. Грамматика. Москва : ИЯз РАН. 1999. 165 с.
26. Larsen S., Robert W., Schrauf R., Fromholt P., Rubin D. Inner speech and bilingual autobiographical memory : A Polish–Danish cross-cultural study. *Memory* 10, 2002. P. 45–54.
27. Morin A. Inner speech. *Encyclopedia of human behavior*, 2012. P. 436–443.

ФОРМИ ПРОЯВУ СТРЕСУ В ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

FORMS OF STRESS IN A POLITICAL LEADER

Дотепер немає єдиної концепції щодо впливу стресу загалом, форм проявів стресу та впливу стресу на ефективність роботи політичних лідерів. У своїй роботі ми звернемо увагу на фактори, які під час роботи політичних лідерів стають причинами стресів, зупинимось на зовнішніх проявах стресу в політичних лідерів.

Мета статті – дослідити основні форми прояву стресу в політичних лідерів.

Методи дослідження: бібліографічні (аналіз, систематизація, теоретичних даних та літературних джерел), історичні (дослідження виникнення, формування та розвитку понять «стрес», «форми стресу» та «подолання стресу політичним лідером»).

У мінливих політичних умовах сучасному політичному лідерові постійно доводиться ухвалювати нестандартні рішення, швидко зосереджуватися й переносити увагу з урахуванням несподівано мінливих умов, працювати в режимі очікування, невизначеності, дефіциту або надлишку інформації. Як наслідок, виникає надлишкове нервово-психічне напруження, що призводить до появи низки неприємних психологічних і фізичних симптомів стресу. Серед них найчастіше трапляються соматичні, емоційні та поведінкові. Указані симптоми стресу можуть знайти небажані прояви як у вербальних, так і в невербальних посиланнях політичного лідера. До зовнішніх небажаних проявів стресового стану політичного лідера можна зарахувати такі: мімічні та пантомімічні, тембр та характеристика голосу, порушення змісту та структури мови тощо. Ці прояви стресу можуть нанести непоправної шкоди іміджу політичного лідера, тому іміджмейкерів слід постійно контролювати психологічний стан політичного лідера, розвивати навички стресостійкості та опанування себе в різноманітних мінливих ситуаціях.

Ключові слова: лідер, політичний лідер, іміджмейкер, коучер, стрес.

Until today, there is no single concept about the influence of stress, its forms of manifestation and the impact of stress on the efficiency of political leaders. In our work, we will pay attention to the factors that become causes of stress during the work of political leaders, dwell on the external manifestations of stress among political leaders. The aim of the research is to investigate the main forms of stress manifestation among political leaders.

Research methods: bibliographic: analysis, systematization, theoretical data and literary sources, historical: study of the emergence, formation and development of the concept of stress, the form and overcoming stress by a political leader. In a changing political environment, a modern political leader constantly has to make non-standard decisions, quickly focus and switch attention in response to unexpectedly changing conditions, work in a waiting mode, uncertainty, deficit or excess of information. As a result, there is excessive neuropsychic stress, which leads to the appearance of a number of unpleasant psychological and physical symptoms of stress. Among them, most often noted: somatic, emotional and behavioral. These stress symptoms can get unwanted manifestations, both in verbal and non-verbal messages of a political leader. External, undesirable manifestations of the stressful state of a political leader include: mimic and pantomimic, timbre and character of the voice, violation of the content and structure of speech, and more. All these manifestations of stress can cause irreparable harm to the image of a political leader, therefore, an image maker should constantly monitor the psychological state of a political leader, develop skills in stress resistance and self-mastery in various changing situations.

Key words: leader, political leader, image maker, coach, stress.

УДК 323.39;159.9.05
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.21>

Лазор К.П.

к.політ.н.,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Постановка проблеми. Розглядаючи вплив стресу на роботу політичних лідерів, слід зауважити, що стрес є супутньою та невід'ємною частиною функціональних обов'язків політичних лідерів як держави, так і політичних груп, об'єднань, формацій тощо. У широкому сенсі поняття «лідер» (від англ. Leader – провідний, перший) означає особистість у певній групі, організації, команді, підрозділі, яка користується найбільшою довірою, має визнаний авторитет та впливає на інших людей, яка проявляє риси керівника [6–8]. Отже, поняття «лідер» передбачає досить високий рівень психологічного навантаження та високий рівень відповідальності, оскільки це відповідальність не лише за власні вчинки, а й перед людьми, які вірять своєму лідерові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питання про особистість політичних лідерів велику увагу у своїх працях

приділяли такі класичні науковці: Аристотель, Дж. Барбер, А. Браун, М. Вебер, Гегель, Т. Гоббс, Дж. Мак-Грегор, Н. Макиавеллі, Р. Міхельс, В. Парето, Платон, Г. Плеханов, Г. Тард та інші [1; 2; 6; 8]. Аспект стресу хвилював таких учених, як О.С. Виханський, М.С. Кахана, У. Кеннон, Б.Є. Мельник, Г. Сельє, Ю.В. Татура та інші [3; 4].

Дотепер немає єдиної концепції щодо впливу стресу загалом, форм проявів стресу та впливу стресу на ефективність роботи політичних лідерів. У своїй роботі ми звернемо увагу на фактори, які під час роботи політичних лідерів стають причинами стресів, зупинимось на зовнішніх проявах стресу в політичних лідерів.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити основні форми прояву стресу в політичних лідерів.

Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація, теоретичних даних та літературних джерел), історичний (дослі-

дження виникнення, формування та розвитку поняття «стрес», «форми стресу» та «подолання стресу політичним лідером»).

Виклад основного матеріалу дослідження. Лідерство – одна з центральних академічних проблем, до якої прикута увага достатньої кількості авторів із майже всіх галузей психологічної науки. Однак зауважимо, що більшість дослідників виявляють інтерес до лідерства як до соціально-психологічного явища, порівняно мало концентруючись на ньому як на особистісному феномені.

Водночас саме в розрізі індивідуального життя людини лідерство набуває особливого значення як фундаменту його досягнень, ефективності у вирішенні особистих і професійних завдань, створення його конкурентоспроможності. Лідер, володіючи певною сукупністю інтелектуальних здібностей, особистісних якостей, ціннісних орієнтацій, поведінкових патернів і функціональних компетенцій, отримує значно більше можливостей і перспектив, знаходить доступ до найбільшої кількості ресурсів і бонусів. Відповідно, це дозволяє індивідуві досягати успіху й перемог у будь-якій сфері життєдіяльності, вести за собою людей до поставлених цілей із високим ступенем результативності. Тому сьогодні, коли особливо гостро в нашому соціумі відчувається дефіцит справжніх лідерів, необхідним є розуміння закономірностей формування і самореалізації лідерського потенціалу. Але дані про те, які саме чинники значно впливають на розвиток лідерства, не є достатніми й однозначними дотепер.

Звертаючись до досліджень психологічного стресу в політичних лідерів, можна зазначити, що поширеним є поняття «стимул», або «стресор» у разі політичної кризи за умов загрози основним національним цінностям або цілям держави. Однак найважливішим елементом є інтерпретація політичним лідером цього стресора. По-перше, що загрожує цим цінностям і цілям, по-друге, які є загрози чогось важливого саме для нього, тобто в залежності від інтерпретації перебуває сама реакція політичного лідера на цей стресор, величина якого оцінюється суб'єктивно. Так, вивчаючи індивідуальну реакцію політичного лідера на стрес у конкретному випадку, необхідно зрозуміти образ-значення цієї національної цінності або цілі, що сприймається політичним лідером.

Проблема інтерпретації стресора неминує підводити до двох інших питань, що стосуються реакції політичного лідера на стрес: по-перше, реакції повинні мати суто індивідуальний характер, по-друге, реакція буде залежати від ступеня ідентифікації політичним лідером власних цілей із державними. У цьому випадку формула французького абсолютизму «держава – це я» набуває додаткового сенсу для політичного лідера з таким переконанням.

Індивідуальний характер реакції політичного лідера на стрес зумовлений різними особливостями його організму в широкому діапазоні: від рівня виділення гормонів катехоламінів і швидкості реакції до специфічних процесів сприйняття і мислення, що дозволяють йому сприймати серйозні стимули як слабкі (або навпаки). Реакція на стрес буде змінюватися також залежно від вироблених політичним лідером у своєму ранньому досвіді особистісних захисних механізмів.

Політичні лідери досить уразливі при сприйнятті загрози національним цінностям і цілям, оскільки вони часто ідентифікують їх із власними. По-перше, національні цінності й цілі, для яких виникла загроза, можуть бути власними цінностями, які політики повинні захистити, і цілями, яких вони хочуть досягти. По-друге, якщо політичний лідер не мав би сильної ідентифікації з державою, не сприймав би себе і державу як єдине, то він навряд чи зробив би кар'єру в найвищому державному закладі, по-третє, успіх політичних лідерів може залежати від ефективного досягнення тих державних цілей, для яких існує загроза на міжнародній арені.

Дослідниця проблем політичного лідерства і політичного іміджу, психолог Є.В. Єгорова-Гантман зазначає, що політичне лідерство високорівня (порівняно з лідерством невеликої групи) має низку значних відмінностей. Тому вона виділяє два самостійних типи лідерства:

– лідерство «обличчям до обличчя», що здійснюється в невеликих групах, де всі учасники процесу мають можливість безпосередньо взаємодіяти між собою;

– «віддалене лідерство», коли за лідером слідує маса. Найважливішою рисою цього типу лідерства є опосередковане спілкування, тобто взаємодія відбувається за допомогою засобів масової інформації, проміжним елементом цієї взаємодії є імідж [1].

Імідж є не поодиноким, окремим знаком, а знаковою структурою, яка стосується безпосередньо людських цінностей та ідеалів. Виділимо такі знакові компоненти іміджу:

1) знаки голосу людини (вербальний і паравербальний аспекти);

2) знаки експресивної поведінки (жести, хода, міміка тощо);

3) знаки соціального оформлення особистості (одяг та аксесуари);

4) знаки предметного середовища (обстановка, на тлі якої відбувається сприйняття людини, яка також повинна бути вибудована під певний імідж).

Дещо іншу структуру іміджу запропонував А. Панасюк. Він відокремив низку «приватних іміджів», або п'ять складників іміджу: габітарний (зовнішній вигляд, здоров'я), середовищний (те, що оточує людину певного соціального статусу), матеріалізований (речі, що

оточують конкретну людину), вербальний (мовний образ), кінетичний (жестикація, положення тіла або частин тіла в просторі) [5]. Ці знаки та складники іміджу несуть інформацію про психофізичні, статево-вікові особливості людини, її національність, вид діяльності, наміри, дії, емоційний стан, соціальний статус тощо. Частина окреслених складників іміджу може вказати на психоемоційний стан політичного лідера, особливо при переживанні стресу. Прояви стресу на невербальному та вербальному рівнях можуть похитнути віру в лідера його прихильників. Розглянемо стресові фактори, що впливають на стан лідера.

У мінливих політичних умовах сучасному політичному лідерові постійно доводиться ухвалювати нестандартні рішення, швидко зосереджуватися й переносити увагу з урахуванням несподівано мінливих умов, працювати в режимі очікування, невизначеності, дефіциту або надлишку інформації. До того ж політичному лідерові доводиться спілкуватися з безліччю людей, зокрема підлеглих, яких треба стимулювати до ефективної роботи з підтримкою заявлених виборцям принципів та цінностей. Як наслідок, виникає надлишкове нервово-психічне напруження, що призводить до появи низки неприємних психологічних і фізичних симптомів стресу [4]. Серед них найчастіше трапляються соматичні, емоційні та поведінкові.

До соматичних (тілесних) симптомів належить порушення серцебиття, стійкі головні болі, м'язове напруження, спазми і сіпання, розлади травлення, шкірні висипання тощо.

До емоційних симптомів належать різкі перепади настрою, надмірна дратівливість, постійне занепокоєння, втрата симпатії до оточення, зокрема до близьких людей, неможливість зосередження уваги, втрата почуття гумору і щораз вища схильність до песимізму.

До поведінкових симптомів належать такі: ухилення від вирішення нагальних завдань (як професійних, так і побутових); зловживання алкоголем, транквілізаторами; часте виникнення аварійних ситуацій, що можуть призвести до травм; втрата взаєморозуміння з оточенням.

Указані симптоми стресу можуть набути небажаних проявів як у вербальних, так і в невербальних посиланнях політичного лідера, що може нашкодити його іміджу. До зовнішніх небажаних проявів стресового стану політичного лідера належать такі: мімічні та пантомімічні, тембр та характеристика голосу, порушення змісту та структури мови тощо.

Слід зауважити, що зміна мови політичного лідера під впливом стресу може негативно вплинути на його імідж та статус. Є найрізноманітніші прояви порушення мови, наприклад: схвильованість, яка може сприяти більш частим вживанням вигуків або зворотів на кшталт

«так би мовити», «ви знаєте» тощо; повтори слів, фраз і цілих пропозицій, а також зміни і поправки щойно виголошених фраз; прискорення темпу мови, збільшення швидкості та скорочення пауз у промові, зміни в голосі (він набуває більш високих нот, змінюється його інтенсивність) тощо.

Серед невербальних проявів стресу, які можуть негативно вплинути на образ політичного лідера, можна виділити такі: напруженість тіла, що супроводжується безцільними або спонтанними рухами, миготінням, жорсткими й агресивними позами тіла, жестикуляцією, грою з авторучкою, хрускотом пальців тощо. Негативними для іміджу політичного лідера мімічними проявами стресу можуть бути такі: неконтрольовані рухи бровами, витріщання очей так, що на периметрі райдужки стає видно склеру.

Також негативною для образу політичного лідера, який перебуває в стресовій ситуації, є роздратованість, яка може виражатись у збільшенні кількості заяв про дискомфорт, виказуванні оцінних заяв, посмішок через силу, а також зменшенні позитивних кивків головою.

Ці прояви стресу можуть нанести непоправної шкоди іміджу політичного лідера, тому іміджмейкерів слід постійно контролювати психологічний стан політичного лідера, розвивати навички стресостійкості та опанування себе в різноманітних мінливих ситуаціях.

Максимальний рівень емоційної напруги політичних лідерів припадає на час проведення передвиборної кампанії. Жорсткий графік виступів на радіо, телебаченні, відповіді на питання під час зустрічей із виборцями вимагають від політика швидкої зміни режимів активності й відпочинку. Витримувати «передвиборне напруження» можна завдяки консультантам-коучерам, які допомагають претендентам на високий пост не тільки впоратися з емоційним станом, а й вибудувати методику відповідей на можливі підступні запитання з боку виборців, знайти правильну й прийнятну лінію поведінки під час полеміки з конкурентами. Так, у Б. Клінтона був цілий штат консультантів. Приблизно на 80% можливих питань вони надавали йому готові відповіді, а на решту 20% питань, передбачити які не було можливості, вони готували схеми відповідей із використанням методик перемикання уваги аудиторії. Самого ж кандидата вчили витримувати емоційну рівновагу навіть в умовах жорсткого пресингу. Оскільки рівень перевантажень у бізнесменів не нижче, а в деяких випадках навіть вище, ніж у політиків, то послугами консультантів-коучерів почали користуватися й перші особи в комерційних структурах [2, с. 7].

Висококваліфікований консультант-коучер, залучений до роботи з політичним лідером, мусить бути професіоналом у своїй справі,

мати достатній рівень знань та професійних навичок не лише іміджмейкера, а й психолога та PR-менеджера. Такий спеціаліст не може бути ні членом команди, ні партнером, оскільки залученість такої особи до безпосередньої діяльності політичної команди буде заважати виконанню професійних функцій, така особа має залучатись конфіденційно і не повинна мати особистих мотивів впливу на рішення свого клієнта. Основним завданням коучера є психологічний «асесмент» (діагностика) для визначення переваг політичного лідера, виявлення його успішних стратегій поведінки і, звісно, неуспішних, що можуть обмежувати стратегії з метою їх подальшої корекції та компенсації. Для політичних лідерів стрес буде пов'язаний з активізацією неуспішних стратегій реагування на емоційно-негативні фактори зовнішнього середовища, а також у зв'язку з постійною необхідністю ухвалювати швидкі та (інколи і в інформаційному вакуумі) важливі рішення. Високий ступінь відповідальності, невизначеність, брак необхідної інформації, часта або несподівана зміна інформаційних параметрів стає додатковими стресорами, з якими повинен упоратись політичний лідер [3; 5; 7]. Отож, основна роль консультанта-коучера полягає не в тому, щоб підказати правильне рішення в складній ситуації, а в тому, щоб створити широке інформаційне поле, допомогти визначити, які переваги чи недоліки отримає політичний лідер при ухваленні того чи іншого рішення, розібрати його життєві стратегії, які вже допомогли йому досягти успіху, і привнести відсутні ресурси в нинішню складну ситуацію. Коучер проводить персональні тренінги, індивідуальну роботу зі значущими особами з найближчого оточення політичного лідера, оскільки вони складають його професійний політичний імідж [1; 5].

Висококваліфікованих коучерів на українському ринку консалтингових послуг сьогодні мало, тому ця робота коштує досить дорого. Основна відмінність такого фахівця від звичайного психолога полягає в тому, що останній має справу з причиною проблеми тоді як перший спирається на успіхи лідера, його сильні сторони, бачення перспективи. Результатом роботи коучера має бути більш легке (без емоційних зривів) досягнення поставлених політичним лідером цілей при веденні політичної кампанії.

Висновки з проведеного дослідження. Політичний лідер постійно перебуває під пильним наглядом як виборців, так і засобів масової інформації. Мінливі умови політичних ситуацій вимагають від політичних лідерів розвинутого вміння швидко та ефективного реагувати, пристосовуватись та правильно ухвалювати рішення. Це стає причиною постійних стресів.

За умов взаємодії з іншим політиком необхідною є інформація про його стійкість до стресу і механізми його подолання для оцінки ухвалених ним рішень. Це допомагає позбутись небажаних стресорів на діловій зустрічі.

Отже, виконання функціональних обов'язків на обраній посаді потребує від політичних лідерів розвинутої стресостійкості. Для формування високого рівня стресостійкості політичним лідерам необхідно згадати конкретні ситуації й проаналізувати свою поведінку і самопочуття. Їм необхідно точно визначити джерело стресу, ретельно обговоривши всі його сторони зі своїми радниками чи іміджмейкерами, розробити стратегії подолання стресових ситуацій, зрозуміти вербальні та невербальні прояви стресу, особливо на публічних виступах, та навчитись їх контролювати. Політичному лідерові слід також пам'ятати, що покладаючись тільки на себе, є занадто велика вірогідність перевантаження нервової системи, яка сприяє появі небажаних помилок.

У ситуації стресу згубно відкладати вирішення на потім. Упадання в паніку або депресію не тільки шкодить здоров'ю та успіху. Якщо стрес тривалий і мучить безсоння, то необхідно звертатись до психологів або психотерапевтів, робота яких буде спрямована на зняття напруги та тривоги. Намагання вирішити проблеми та зняти стрес за допомогою алкоголю чи ліків можуть призводити до негативних наслідків та шкодити іміджу політичного лідера.

Для досягнення успіху та подолання стресу політичному лідерові необхідно постійно працювати над собою під пильним наглядом радників, іміджмейкерів та коучерів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Егоровой-Гантман Е.В. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков. Москва : Об-во «Знание» России, 1994. 265 с.
2. Корнєв М.Н., Слюсаревський М.М. Про історію політичної психології, її предмет та завдання на сучасному етапі суспільного розвитку. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави*. Київ, 1995. С. 40–42.
3. Лууле Виілма. Понимание языка стрессов. *У-Фактория*. 2007, 160 с. ISBN: 978-5-9757-0004-9
4. Мельник Б.Є., Кахана М.С. Медико-біологічні форми стресу. Ексмо, 2006. 204 с.
5. Панасюк А.Ю. Вам нужен имиджмейкер? Или о том, как создавать свой имидж. Москва, 1998. 94 с.
6. Фадеева Л.А., Старкова М.А. Политическое лидерство в современном мире : учебное пособие; Пермский государственный национальный исследовательский университет. Пермь, 2020. 144 с.
7. Траверсе Т. Психологія політична. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 614 с. ISBN 978-966-611-818-2
8. Юрій М.Ф. Політологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, КНТ, 2006. 416 с.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF CIVIC IDENTITY

Поняття «громадянська ідентичність» відносно недавно увійшло у сучасний лексикон. Широко заговорили про поняття у зв'язку з обговоренням та прийняттям освітніх державних стандартів, одним із головних завдань закладів освіти є формування основ громадянської ідентичності здобувачів освіти. Для вдалого формування громадянської ідентичності потрібно розуміти, що стоїть за цим поняттям.

Правильне розуміння сучасного стану тієї чи іншої проблеми, визначення шляхів його розвитку передбачають перш за все дослідження історії виникнення, становлення поглядів та концепцій у цій царині. Ідентичність – це феномен, дуже складний для вивчення. Однією з причин, що ускладнюють вивчення цього явища, є термінологічна плутанина. До ХХ ст. проблемою ідентичності не дуже переймалися, зацікавленість цим феноменом починається у 1950-х роках, коли з'являються такі терміни, як «образ Я», «самість», «Я-концепція». В деяких роботах ідентичність виступає однією з властивостей Я-концепції, а в інших вона є усвідомлюваною частиною ідентичності [9].

Загалом ідентичність (від англ. "identity" – «тотожність») – це багатозначний життєвий та загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда та його самосвідомості [6]. В академічному тлумачному словнику української мови ідентичність трактується як тотожний, однаковий [10]. Тлумачення ідентичності як тотожності, як «цілковитої схожості чого-небудь, подібності один до одного за своєю суттю й зовнішніми ознаками та виявом» подають інші сучасні словники [11]. Дослідники, як правило, аналізують конкретні різновиди ідентичності та їх особливості, а також чинники, що впливають на його формування. Однак ідентичність – це феномен досить складний. Існує декілька причин, які уповільнюють процес його дослідження. Одна з них пов'язана з термінологічною плутаниною у визначенні того, чим є ідентичність, причому в межах навіть однієї галузі знань [8].

У запропонованій статті проаналізовано основні напрями дослідження ідентичності та громадянської ідентичності в міждисциплінарних підходах, а саме філософії, соціології та психології. Автор акцентує увагу на взаємозв'язку ідентичності з такими поняттями, як «самовизначення», «Я-концепція», «самоцінність» та «самоусвідомлення».

Ключові слова: ідентичність, громадянська ідентичність, формування, розвиток, громадянськість.

The concept of "civic identity" has relatively recently entered the modern lexicon. The concepts in connection with the discussion and adoption of state educational standards have been widely discussed, and one of the main tasks for educational institutions is to form the foundations of civic identity of students. For the successful formation of civic identity, you need to understand the concept behind it.

Proper understanding of the current state of a problem, determining the ways of its development involves, above all, the study of the history of origin, the formation of views and concepts in this realm. Identity is a phenomenon that is very difficult to study. One of the reasons that complicate the study of this phenomenon is the terminological confusion. Up to the 20th century the problem of identity is not very concerned, interest in this phenomenon begins in the 1950s, there are such terms as: "self-image", "self", "self-concept". In some works, identity is one of the properties of the "I-concept", and in others it is a conscious part of identity [9].

In the general sense, identity (from the English) is a multifaceted life and general scientific term that expresses the idea of permanence, identity, continuity of the individual and his self-consciousness [6].

In the academic explanatory dictionary of the Ukrainian language, identity is interpreted as identical, the same [10]. Interpretation of identity as identity, as "complete similarity of something, similarity to each other in nature and appearance and manifestation" is given by other modern dictionaries [11].

Researchers usually analyze specific types of identity and their features, as well as factors influencing its formation. But identity is a rather complex phenomenon. There are several reasons that slow down the process of his research.

One of them is related to terminological confusion in the definition of what is identity, and even within one area of knowledge [8].

The proposed article analyzes the main directions of the study of identity and social identity in interdisciplinary approaches – philosophy, sociology and psychology. The author focuses on the relationship of identity with concepts such as self-determination, self-concept, self-worth and self-awareness.

Key words: identity, civic identity, formation, development, citizenship.

УДК 159

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.22>

Макарова О.П.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Проблема громадянської ідентичності порівняно недавно постала у вітчизняній науці. Феномен ідентичності розуміють як вибір у процесі становлення своєї особистої приналежності до тієї чи іншої групи або іншої людської спільноти.

Громадянська ідентичність є однією зі складових частин соціальної ідентичності. Разом

із громадянською ідентичністю в процесі становлення особистості формуються етнічна ідентичність, вікова ідентичність, релігійна ідентичність, професійна ідентичність тощо.

Громадянська ідентичність виступає як усвідомлення приналежності індивіда до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що є значимим для нього, а також заснована на ознаці

громадянської спільності, що характеризує її як колективного суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням громадянської ідентичності у своїх роботах займалися зарубіжні та вітчизняні науковці, такі як О. Данелюк, О. Кондратов, В. Тішков, Ф. Серрічіо, Ю. Габермас, Д. Хітер, Т. Бевз, Ю. Гін, О. Зорич, Л. Дробіжева, М. Кармазіна, А. Колодій, А. Секік.

Аналіз наукової літератури вказує на те, що у науковців немає єдиної точки зору щодо розуміння громадянської ідентичності. Залежно від того, яка проблема громадянської ідентичності входить до наукових інтересів дослідників, як визначальні вибираються різні аспекти її визначення.

Постановка завдання. Для успішного формування та розвитку громадянської ідентичності потрібно розуміти, що стоїть за цим поняттям, тому у викладеному матеріалі нашим завданням є розгляд різноманітних теоретичних підходів до вивчення цього феномена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «ідентичність» у психології розглядається в напрямі розвитку особистості. Ідентичність – це властивість психіки особистості в концентрованому вигляді виражати для неї те, як вона уявляє собі свою приналежність до тієї чи іншої групи або спільності. Кожний індивід одночасно шукає себе в різних напрямках, зокрема гендерному, релігійному, політичному, професійному, національному. Самоідентифікація відбувається через самопізнання та порівняння з тією чи іншою людиною як втілення притаманних певній групі або спільності властивостей.

На рівні самоаналізу та самопізнання ідентичність визначається як уявлення про себе (фізичний вигляд, темперамент, задатки), що має належне йому минуле та спрямоване в майбутнє. На рівні співвідношення себе з представниками навколишнього соціального середовища відбувається соціалізація особистості; це може бути формування професійної, національної, етнічної, релігійної ідентичності особистості.

До функцій ідентичності належать самореалізація та самоактуалізація особистості в соціально значущих видах діяльності; захисна функція, яка пов'язана з реалізацією потреб приналежності до певної групи.

Структура соціальної ідентичності незалежно від приналежності включає такі компоненти: когнітивний (знання щодо приналежності до цієї соціальної спільності); ціннісно-смысловий (позитивне, негативне чи байдуже ставлення); емоційний (реалізація своїх уявлень до приналежності); діяльнісний (реалізація своїх уявлень про приналежність до цієї спільноти в соціально значущих діях).

Досягнення самоідентичності відбувається впродовж життя людини. Протягом життя особистість крокує від однієї стадії психосоціального розвитку до іншої, і в цей час відбувається контакт із різними особистостями та формується почуття приналежності до різних груп.

Яскравим представником психоаналітичного напрямку був американський психолог Е. Еріксон, з ім'ям якого традиційно пов'язують появу терміна «ідентичність» у психології. Науковець застосував поняття ідентичності для вивчення й пояснення багатьох соціальних явищ, дослідження психологічних передумов культурно-історичних змін. Він розуміє ідентичність як інтеграцію всіх попередніх ідентифікацій і Я-образів та описує два взаємозалежні поняття, такі як групова ідентичність і его-ідентичність. Групова ідентичність формується з першого дня життя людини. Его-ідентичність формується паралельно з груповою ідентичністю й створює у людини відчуття стійкості та безперервності свого «Я», незважаючи на ті зміни, які відбуваються з людиною в процесі її зростання [13].

На думку Е. Еріксона, ідентичність – це індивідуальність як усвідомлене відчуття власної унікальності й власного окремого існування; тотожність і цілісність як відчуття внутрішньої тотожності, безперервності; відчуття того, що життя має узгодженість і сенс; єдність і синтез як відчуття внутрішньої гармонії та єдності, синтез образів себе й дитячих ідентифікацій в осмислене цілого, яке породжує відчуття гармонії; соціальна солідарність як відчуття внутрішньої солідарності з ідеалами суспільства й підгрупи в ньому, відчуття того, що власна ідентичність має сенс для референтної групи, а також вона відповідає їхнім очікуванням [13]. У своїх роботах учений трактує ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості, що має форму динамічного процесу, який триває протягом усього життя людини [13]. Він стверджує, що почуття ідентичності дає змогу бачити своє життя в контексті безперервності (як ретроспективно, так і перспективно) [13]. Проблему ідентичності розуміють як вибір під час установалення своєї приналежності до групи чи людської спільності. Людина ототожнює себе у зв'язку з іншою особистістю, яка є адекватним представником значимої для неї групи, тому одним із головних завдань під час дослідження ідентичності є значимість та встановлення ролі значимого в процесі навчання своєї ідентичності.

Для вітчизняних дослідників проблема національної ідентичності в контексті глобалізаційних процесів є відносно новою. У зв'язку з цим звернемо увагу на таку особливість сучасних теоретичних і дослідницьких напрацювань вітчизняних науковців порівняно із

зарубіжними: якщо для західних дослідників концентрація їх наукового інтересу навколо національного та етнополітичного різновидів ідентичності зумовлена передусім глобалізацією з її руйнівними наслідками для національних держав та етнічних культур, то в Україні – триваючими процесами націєта державотворення [4].

Найбільш плідними західними науковцями, які досліджували проблему національної та громадянської ідентичності, є Б. Андерсон, А. Аппадурі, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, Г. Блумер, Ф. Бродель, Р. Брюейкер, П. Бурдьє, Б. Вальденфельс, А. Віліс, А. Вільсон, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Е. Гелнер, Е. Гідденс, І. Гофман, М. Грох, Р. Дарендорф, М. Еліаде, Е. Еріксон, А. Етціоні, Р. Інглегарт, М. Кастельс, Р. Кайуа, П. Козловські, С. Леш, Х. Лінц, Г. Люббе, О. Марквард, Т. Мітчелл, К. Омас, П. Рікер, А. Сен, Е. Сміт, Ч. Тейлор, Е. Тоффлер, А. Турен, Е. Хобсбаум, В. Хесле, К. Хюбнер. Феномен національної ідентичності, а саме виклики глобалізації, вивчали С. Шульман та інші науковці, у працях яких розглядалися різні загальнотеоретичні аспекти проблеми ідентичності. Мабуть, найбільш розроблену концепцію національної ідентичності серед сучасних західних дослідників запропонували С. Гантінгтон, Е. Гелнер, Е. Гідденс, Ю. Габермас, А. Етціоні, Е. Сміт, К. Хюбнер [4].

Українськими науковцями громадянська ідентичність лише недавно почала обговорюватися на концептуальному рівні у працях В. Андрущенко, Л. Губерського, В. Воронкової, Т. Воропай, П. Гнатенка, О. Зернецької, В. Кременя, І. Кресіна, В. Крисаченка, С. Куцепал, В. Лизанчука, В. Ляха, М. Михальченка, Л. Нагорної, А. Неприцького, В. Павленка, Н. Рогозина, М. Степика, Ю. Шинкаренка, Н. Черниш, Г. Яворської, а також у дисертаційних дослідженнях С. Веселовського, І. Вільчинської, Б. Глотова, Г. Лозко, М. Обушного, В. Піскун, що присвячені проблемам етнічної та національної ідентичності в сучасному українському суспільстві, культурно-цивілізаційній ідентифікації українського народу. Різні аспекти зазначеної проблеми знайшли своє відображення у працях таких вітчизняних дослідників, як Є. Андрос, А. Астаф'єв, Ю. Бадзьо, І. Бойченко, С. Веселовський, А. Гальчинський, В. Гусаченко, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горський, О. Гриценко, І. Дзюба, М. Жулинський, О. Забужко, Г. Касьянов, А. Колодій, П. Кралюк, С. Кримський, С. Куцепал, В. Лісовий, Д. Муза, М. Обушний, Ю. Пахомов, І. Предборська, І. Прибиткова, М. Попович, О. Проценко, О. Резнік, Ю. Римащенко, М. Розумний, Т. Рудницька, А. Ручка, М. Рябчук, П. Саух, А. Свідзинський, В. Степаненко, В. Табачковський, Б. Черкес, О. Шмор-

гун, С. Шостак, М. Шульга, Г. Щокін, М. Юрій, Т. Ячук. В історичному контексті проблема національної ідентичності тематизувалася такими дослідниками, як Я. Грицак, В. Литвин, М. Рябчук, Р. Кісь, З. Когут, Т. Кузьо, Д. Табачник, О. Субтельний, М. Шлемкевич, Р. Шпорлюк. Різні рівні та виміри дискурсу української ідентичності розглядалися зарубіжними дослідниками, зокрема Б. Гаврилишиним, О. Гнатюк, О. Мотилем, О. Пахльовською, І. Прицелем, І. Рудницьким [4].

Громадянська ідентичність – це ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення; феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства. Ці два визначення громадянської ідентичності акцентують увагу на різних аспектах взаємовідносин індивіда з державою та суспільством [7].

На думку Г. Кіслої, громадянська (державна) ідентичність – це ототожнення людиною статусу громадянина як свого особистого статусу: «я є громадянин держави» [3]. Відомий етносоціолог Л. Дробіжева зазначила, що «громадянська ідентичність – «барометр» консолідації суспільства, солідарності громадських сил, певна умова цілісності держави» [2]. Однак у 20–30-х роках ХХ ст. Ч. Мірріамом було вжито термін «громадянська культура» для характеристики психологічних та соціологічних аспектів політичної поведінки особистості. Саме тому громадянська ідентичність вивчалася як проблема формування громадянської культури (А. Пжеворський, Ф. Лімонжі, А. Стефан, Г. Альмонд, С. Верба, Е. Тейлор) [5].

Деякі науковці пострадянського простору громадянську ідентичність визначають так: Т. Водолажська визначає громадянську ідентичність як реалізацію базових потреб особистості в приналежності до групи [1]; І. Конода наголошує на тому, що громадянська ідентичність оцінюється як політико-орієнтована категорія, у змісті якої виділяють політико-правову компетентність особистості, політичну активність, почуття громадянської спільності [12]; Н. Ядова вважає, що громадянська ідентичність постає як тотожність особистості статусу громадянина, як оцінка свого громадянського стану, готовність та здатність виконувати завдання, пов'язані з наявністю громадянських обов'язків, користуватись правами, брати активну участь у житті держави [14].

З вищевикладеного випливає, що громадянську ідентичність визначають як розуміння приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, які мають для особистості значущий зміст, як феномен надособистісної свідомості, ознаку громадянської спільності, що характеризує її як колективний суб'єкт. Це акцентує увагу на різних аспектах громадянської ідентичності: з боку індивіда та спільності.

На початку 90-х років відомий етнограф В. Тишков у своїх роботах обґрунтував ідею громадянської нації. Він вважав, що самосвідомість у особистості має бути одна, тоді як етнічна самоідентифікація може бути різною або зовсім ніякою.

Сучасні науковці, які вивчають феномен громадянської ідентичності, говорять про те, що належність людини до нації визначається на основі добровільного особистісного вибору та ототожнюється з громадянством. Людей об'єднує їх рівний політичний статус як громадян, рівний правовий статус перед законом, власне бажання брати участь у політичному житті держави тощо. Нація повинна будуватися з людей, які мають бажання жити поряд один з одним на єдиній території, причому релігійні, етнокультурні, мовні особливості залишаються осторонь.

Висновки з проведеного дослідження.

Громадянство як юридичне поняття означає правову приналежність людини до певної держави. Громадянин – це особа, якій належить у системі право певної держави. Громадянин наділений правами, свободами та має обов'язки. За своїм правовим положенням громадянин конкретної держави відрізняється від іноземних громадян та осіб без громадянства, які перебувають на території цієї держави. Зокрема, тільки громадянину належать політичні права й свободи, тому громадянин – це особа, яка готова розділити відповідальність за власну країну.

Уявлення про громадянство на рівні буденної свідомості особистості включають образ держави, що займає певну територію; провідний тип соціальних відносин у державі; систему цінностей, народ або народи, що населяють територію держави, зі своєю культурою, мовою і традиціями.

Громадянськість є духовно-моральним поняттям. Критерій громадянськості визначається як цілісне ставлення особи до соціального та природного світу, здатність встановлювати баланс індивідуальних та громадських інтересів.

Виділяють такі основні якості складової частини громадянськості, як патріотизм, законслухняність, довіра до державної влади, відповідальність за вчинки, дисциплінованість, почуття власної гідності, повага до співгромадян, активна громадянська позиція, гармонічне поєднання патріотичних та національних почуттів. Патріотизм – це почуття прихильності громадянської спільності, визнання її значущою цінністю. Патріотична свідомість – це відображення суб'єктом значущості для своєї держави та готовності вжити необхідних заходів для захисту національних інтересів.

Формування громадянської ідентичності відбувається у тісному зв'язку з формуван-

ням громадянської компетентності, тому під громадянською компетентністю розуміється сукупність здібностей, що дають змогу індивіду активно, відповідально та ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки. До сфер громадської компетентності входять компетентності пізнавальної діяльності; компетентності соціально-правової діяльності; соціально-економічна компетентність, яка розглядає придатність особистісних якостей до майбутньої вибраної професійної діяльності. Правова свідомість та соціальне уявлення щодо справедливості є невід'ємними частинами громадянської ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водолажская Т. Идентичность гражданская. *Образовательная политика*. 2010. № 5–6. С. 140–142.
2. Дробижеева Л. Идентичность и этнические установки русских в своей и иноэтнической среде. *Социологические исследования*. 2010. № 12. С. 49–58.
3. Кісла Г. Ідентичності українських студентів як фактор конструювання міжнетничних відносин. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2015. Вип. 19–20. С. 37–51.
4. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
5. Кравченко Т. Громадянська ідентичність як компонент полікультурного виховання у закладах вищої освіти Великобританії. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Культурологія*. 2015. № 19. С. 58–65.
6. Кривоконь Н. Соціально-психологічні чинники професійної самоідентифікації фахівців системи соціального захисту населення : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05. Київ, 2002. 20 с.
7. Нагорна Л. Ідентичність національна. *Енциклопедія історії України*. Т. 3.
8. Макарова О. Особливості розвитку професійної ідентичності правоохоронців на етапі фахової підготовки : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія». Харків, 2016. 216 с.
9. Макарова О. Особистісна ідентичність: теоретичні аспекти проблеми. *Scientific Journal Virtus*. 2018. September. № 26. Р. 60–63.
10. Смагіна С. Я и Другой : тренинги. Санкт-Петербург : Адаин Ло, 1999. 166 с.
11. Теории личности в западноевропейской и американской психологии : хрестоматия по психологии личности. Самара : Бахрах, 1996. 480 с.
12. Український журнал прикладної економіки. 2018. Т. 3. № 3. 278 с.
13. Яблонська Т. Ідентичність як предмет психологічного. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України*. 2010. Вип. 38. С. 378–387.
14. Ядова Е. Особенности и практическая значимость характеристик идентичности современной молодежи в процессе социализации. *Актуальные проблемы психологии труда и развития*. Вестник Балтийской педагогической Академии. 2003. Вып. 50.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ МАТЕРІВ

PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF EMOTIONAL STATES OF MOTHERS

У статті розглянуто особливості прояву емоційних станів матерів. Проведено аналіз теоретико-методологічних робіт та визначено основні підходи до проблеми емоційних станів та особливостей поняття материнства. Процеси, що відбуваються в соціальному середовищі, стрімко змінюються і змінюють ставлення людини до того чи іншого феномена й процесу. Потреба в підтримці і збереженні почуття власної гідності найтіснішим чином пов'язана з визначенням, яке дає особистість самій собі, істотну роль у цьому відіграють своєрідний мікроклімат, емоційний контакт із батьками у дитинстві. У контакті з матір'ю дитина набуває таких якостей, як довіра або страх, впевненість або боязкість, спокій або тривога, сердечність і повнота в спілкуванні на противагу відчуженню й холодності. З огляду на зазначене протягом певного часу у психологічній науці відзначається глибокий зв'язок між формуванням моральних начал і життєвих принципів дитини й родини, оскільки саме вона створює особистість або руйнує її, у владі сім'ї зміцнити або підірвати психічне здоров'я її членів. Саме тому у статті зроблено акцент на тому, що розвитку гармонійної особистості й суспільства загалом сприяє певна ознайомленість матері з власними почуттями та особливостями їх прояву. Проведене опитування 30 респондентів, а саме матерів віком 20–36 років з різним рівнем освіти й професійної діяльності, дало змогу виявити механізми прояву емоційних станів матерів.

Основну увагу приділено дослідженню зв'язку між домінуючим типом емоційної реакції матерів, способів перетворення внутрішніх і зовнішніх впливів на позитивну, нейтральну або негативну енергію станів і поведінкових актів та самооцінкою біполярних емоційних станів і таких психічних станів, як тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність, а також із загальною емоційною спрямованістю (прагнення до певних типів переживань, задоволення певних потреб).

Ключові слова: емоція, материнство, емоційна спрямованість, стимули, самооцінка емоційних станів.

The article considers the peculiarities of the manifestation of emotional states of mothers. The analysis of theoretical and methodological works and definition of the basic approaches to a problem of emotional states and features of concept of "motherhood" is carried out. The processes that take place in the social environment are rapidly changing and change a person's attitude to a particular phenomenon and process. The need to maintain and preserve self-esteem is most closely related to the definition that a person gives himself; a significant role in this is played by a peculiar microclimate, emotional contact with parents in childhood. In contact with the mother, the child acquires the following qualities: trust or fear, confidence or timidity, calm or anxiety, cordiality and completeness in communication as opposed to alienation and coldness. Given the above, for some time in psychological science there is a deep connection between the formation of moral principles and life principles of the child and the family, because it creates a personality or destroys her, the family have the power of to strengthen or undermine the mental health of its members. That is why the article emphasizes that the development of a harmonious personality and society in general is facilitated by a certain acquaintance of the mother with her own feelings and peculiarities of their manifestation. A survey of 30 respondents – mothers aged 20–36 years with different levels of education and professional activity, revealed the specialist mechanisms of manifestation of their emotional states.

The main attention is paid to the study at the mothers the relationship between the dominant type of emotional reaction, ways to convert internal and external influences into positive, neutral or negative energy states and behavioral acts and self-assessment of bipolar emotional states and mental states such as anxiety, frustration, aggression, rigidity, as well as with a general emotional focus: the desire for certain types of experiences, to meet certain needs.

Key words: emotion, motherhood, emotional orientation, stimuli, self-assessment of emotional states.

УДК 159.923.37
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.23>

Мартинюк Ю.О.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри
загальної психології та психології
розвитку особистості
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Немає смислового значення більш глибоко насиченого й настільки парадоксально-загадкового, як материнство. В різні часи різні соціальні норми впливали на прояв материнських відносин, але тільки цінність справжнього материнства була незмінною. Отже, в психології материнство вивчається в різних аспектах, психологічних школах і напрямках. Різні аспекти материнської поведінки зачіпаються в психології особистості, дитячій психології, педагогічній психології тощо. Материнство – це самостійна реальність, що вимагає розроблення цілісного наукового підходу для його дослідження, оскільки

важливість материнської поведінки для розвитку дитини, її складна структура й шлях розвитку, множинність культурних та індивідуальних варіантів підвищують інтерес сучасної науки до дослідження різних компонентів материнської поведінки.

Отже, актуальність теми дослідження також пов'язана з тим, що дуже важливим є емоційний стан матері, який проявляється у певному відношенні до дітей, що формує почуття захищеності; відчуття надійності; особливості поведінки та емоційних станів дитини; здатність довіряти людям, світу, собі; почуття приналежності до роду, нації; межі особистісного

простору, що дає змогу дитині брати відповідальність на себе в міру дорослішання; вміння встановлювати і зав'язувати зв'язки з іншими людьми. Все це необхідно кожній дитині для здорового розвитку. Також усе перераховане є важливою складовою частиною щасливого життя, яке може дати тільки мати, якій притаманні турбота, ласка, уважність, чуйність.

Постановка завдання. Метою дослідження є розкриття особливостей прояву емоційних станів матерів дітей дошкільного віку.

Завданнями дослідження є такі: визначення на основі аналізу теоретико-методологічних робіт основних підходів до проблеми емоційних станів та материнства в психології; виявлення особливостей прояву емоційних станів матерів дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Взаємодія дитини з родиною є першим досвідом взаємодії з навколишнім світом. Цей досвід закріплюється і формує певні моделі поведінки з іншими людьми, їх емоційні реакції, які передаються з покоління в покоління.

Д. Боулбі розглядав материнство через особливості формування базової довіри й відносини прихильності між матір'ю та дитиною, описуючи особливості впливу матері на відносини дитини з нею самою, а в подальшому з миром загалом [1, с. 220].

У роботах Г.Г. Філіппової доведено, що величезний вплив на розвиток майбутньої особистості мають психологічні особливості матері, особливо особливості прояву її емоційних станів [9, с. 52].

Водночас важливою характеристикою емоційного стану є те, що емоція у ньому визначає всю структуру та параметри, оскільки певна емоція може переживатися суб'єктом на тлі інших, які визначають характеристики стану.

Ф.Б. Березін вважав, що емоційні стани накладають відбиток на життя, діяльність, вчинки й поведінку людини, при цьому емоції визначають переважно зовнішню сторону поведінки й психічної діяльності, а почуття впливають на зміст і внутрішню сутність переживань, обумовлених духовними потребами людини [4, с. 138].

Згідно з цим визначенням, дуже істотними й характерологічно глибокими є розходження між емоційними, сентиментальними та пристрасними натурами в прояві їх емоційних станів.

1) Емоційні матері переживають свої почуття, віддаючись їм, занурюючись у них, тобто вони вразливі, збудливі, але, скоріше, поривчасті, ніж діючі.

2) Сентиментальні матері частіше споглядають свої почуття, які проявляються в біполярності їх проявів.

3) Матері пристрасні живуть своїм почуттям, втілюючи його напругу в дії, тобто для таких матерів важливим є пристрасне прагнення, а не задоволення, безпосереднє переживання свого почуття або його споглядання.

А.Т. Пуні відзначав, що емоційні стани матері можуть бути обумовлені соціальними умовами існування й мати особистісний характер, де емоції являють собою суб'єктивні переживання, які сигналізують про благополучний або неблагополучний стан організму та психіки [8, с. 40].

Розвиваючи ідею щодо ролі фону у становленні психічних емоційних станів, доходимо висновку, що емоційні стани в психології регулюють поведінку людини, її мислення, бажання, мотивації, отже, залежно від настрою суб'єкт може швидко досягати поставлених цілей або нічого не робити, вести аморальний спосіб життя.

За даними Е. Бадінтера, поняття материнства – це поняття, яке наповнюється в різні періоди історії різним змістом. На думку вченого, жінка стає кращою або гіршою матір'ю залежно від того, цінується або знецінюється в суспільстві материнство, що впливає на її емоційний стан [6, с. 67].

В рамках цього підходу розглянемо ригідність, що є надмірною стійкістю й сталістю емоційних станів, тобто переживанням все тих же почуттів, що не слабшають із часом і можуть стати нав'язливими [10, с. 300].

Водночас А.М. Прихожан вважає, що тривожність можна розглядати як переживання емоційного дискомфорту, що корелює з очікуванням неблагополуччя, передчуттям небезпеки. Розглядаючи тривожність як емоційний стан, маємо враховувати як особливості ситуацій, які викликають цей стан, так і його зовнішні й внутрішні прояви, зокрема переживання, які можуть значно впливати на поведінку [7, с. 24].

Нарешті, фрустрація виникає за систематичного руйнування планів, розладі, обмані, а найчастіше вона викликана непереборними труднощами, бар'єрами, утрудненнями, які виникають під час досягнення певної мети. Фрустрації супроводжують негативні почуття, які здатні зруйнувати діяльність, свідомість. Емоційні стани фрустрації, розчарування і безнадії разом з емоцією гніву спонукають до першої стратегії контакту матері з дитиною.

Отже, дуже важливими є тісний зв'язок між матір'ю і дитиною, любов і дружлюбне середовище в сім'ї, оскільки матері виступають провідниками в процесі виховання особистості й формують її емоційну сторону.

Методологічна основа дослідження. Вчені, визначаючи підходи до вирішення проблеми емоційних станів матерів, зачіпали процес виховання й особливостей ставлення «мати – дитина».

В рамках органічної теорії емоцій Джеймса-Ланге емоційні стани розуміються як прояв у свідомості функціональних перебудов в організмі, що відбуваються на рівні вегетативної нервової системи. Вчені відзначали, що зовнішнє роздратування викликає рефлекторні зміни в діяльності серця, подиху, кровообігу, тону м'язів, внаслідок чого у свідомості проєктуються різні відчуття, з яких складається переживання емоцій [3, с. 157].

Згідно з цим підходом, М. Мід зазначала, що материнська турбота й прихильність до дитини закладені в реальних біологічних умовах пренатального та постнатального періодів розвитку, отже, тільки складні соціальні умови можуть повністю подавити їх [5, с. 59].

Відповідно до еволюційної теорії Ч. Дарвіна, емоційні стани є життєво важливими пристосувальними механізмами, які сприяють адаптації організму до умов і ситуацій життя. Ч. Дарвін вважав, що тілесні зміни, які супроводжують різні емоційні стани, пов'язані з відповідними емоціями, які є рудиментами реальних пристосувальних реакцій організму [2, с. 114].

Е.Н. Панов вважав, що материнство необхідно вивчати з позиції оцінювання кількості ресурсних витрат матері, тобто її батьківський внесок, виявлення еволюційних основ формування патернів материнської поведінки, а також через взаємне забезпечення мамою й дитиною ключової стимуляції для реалізації адаптивної поведінки [6, с. 95].

В рамках біхевіористичного підходу емоційні стани розглядаються через призму переважання інстинктів страху й люті, де емоції є умовними версіями цих вроджених рефлексів [11, с. 111].

Дж. Болбі вказував на те, що тісний тілесний контакт сприяє почуттю безпеки й приводить до зменшення страху й тривоги, тобто прихильність – це первинна специфічна система, сенс якої полягає в підтримці взаємодії між матір'ю і дитиною. Водночас поведінка матері є компліментарною вродженому репертуару поведінки дитини [1, с. 34].

Методи дослідження. Використані теоретичні методи (індукція, абстрагування, узагальнення, систематизація) та емпіричні методи, а саме метод психологічної діагностики та методи математичного оброблення даних (описова статистика, кореляційний аналіз). Метод психологічної діагностики містив методуку діагностики самооцінки психічних станів (автором є Г. Айзенк), методуку «Самооцінки емоційного стану» (авторами є А. Уесман і Д. Рікс), методуку «Визначення загальної емоційної спрямованості особистості» (автором є Б.І. Додонов), методуку діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища (автором є В.І. Бойко).

Результати дослідження. Встановлено прямий кореляційний зв'язок між дисфорійною активністю на зовнішні негативні стимули та ейфорійною активністю на зовнішні позитивні подразники ($r < 0,421$, $p < 0,05$), остання шкала досить сильно корелює з ейфорійною спрямованістю на зовнішні амбівалентні подразники ($r < 0,606$, $p < 0,01$), а амбівалентні стимули – з позитивними під час рефракторної спрямованості ($r < 0,711$, $p < 0,01$). Отже, у респондентів сильні негативні переживання, викликані тяжкими обставинами життя, будуть блокуватися пошуком позитивних моментів у цих обставинах, розумінням, що за кожним негативним почуттям можна знайти позитивні моменти, що буде сприяти формуванню загальом переживань з позитивним полюсом.

Зауважимо, що рефракторна спрямованість на амбівалентні стимули пов'язана зворотнім чином ($r < -0,731$, $p < 0,01$) з ейфорійною спрямованістю на позитивні стимули, тобто у респондентів за неможливості переносити несприятливі переживання включається механізм відкидання всіх подразників із навіть маленьким натяком на такі відчуття.

Виявлено зворотній кореляційний зв'язок між шкалою «Енергійність – втомленість» та шкалою дисфорійної активності на зовнішні позитивні подразники ($r < -0,414$, $p < 0,05$), а друга шкала корелює зі шкалою «Загальна самооцінка емоційного стану» ($r < -0,417$, $p < 0,05$), тобто чим вище респонденти будуть оцінювати себе як енергійних, рухливих, діяльних та активних особистостей, тим менше вони будуть схильні переробляти позитивні стимули у негативні переживання, а в разі прояву цієї особливості респонденти будуть оцінювати власний емоційний стан як незадовільний, що буде проявлятися у відчутті загального неблагополуччя.

Зафіксовано існування прямого кореляційного зв'язку між шкалою «Загальна самооцінка емоційного стану» та шкалами «Спокій – тривожність» ($r < 0,866$, $p < 0,01$), «Енергійність – втомленість» ($r = 0,762$, $p < 0,01$), «Почуття впевненості – почуття безпорадності» ($r < 0,371$, $p < 0,05$), тобто в разі оцінювання респондентами власного емоційного стану як піднесеного вони будуть оцінювати себе як витриманих, терплячих, врівноважених, ініціативних, заповзятливих, активних, кипучих, пробивних, загартованих, рішучих, героїчних, працездатних, вольових і відважних. Зауважимо, що існує також прямий значущий зв'язок між шкалами «Спокій – тривожність» та «Енергійність – втомленість» ($r < 0,452$, $p < 0,05$), тобто оцінка свого загального емоційного стану у респондентів залежить від оцінки досліджуваними себе як терплячих, усталених, енергійних та впевнених у собі особистостей, а чим вище респонденти оцінюють

себе як спокійних особистостей, тим вище вони оцінюють рівень власної енергійності.

Найбільш цікавою є пряма кореляція між шкалою «Естетична емоція» і шкалою «Комунікативна емоція» ($r < 0,75$, $p < 0,01$), а також зі шкалою «Глорична емоція» ($r < 0,713$, $p < 0,01$), шкалою «Праксична емоція» ($r < 0,659$, $p < 0,01$), шкалами «Пугністична емоція» ($r < 0,479$, $p < 0,01$) та «Романтична емоція» ($r < 0,479$, $p < 0,01$), тобто потреба респондентів бути в гармонії з оточенням сприяє виникненню на цій основі потреби у спілкуванні, потребі у самоствердженні та славі, відчуттю успішності у діяльності, на основі якого пізніше виникає інтерес до боротьби й прагнення до всього незвичайного, таємничого. Водночас є прямий зв'язок між шкалами «Глорична емоція» й «Комунікативна емоція» ($r < 0,582$, $p < 0,01$), обидві шкали мають прямий кореляційний зв'язок зі праксичною спрямованістю на рівні $p < 0,01$. Зауважимо, що одна емоційна спрямованість сприяє розвитку іншої, що дає можливість досліджуваним отримати емоційну насиченість від різних сторін життєдіяльності.

Показник «Акзитивна емоція» корелює з показниками дисфорійної активності та ейфорійної активності на зовнішні позитивні стимули ($r < -0,461$, $-0,459$, $p < 0,05$), тобто підвищення рівня інтересу та емоційної насиченості від накопичення різних речей, які не мають практичної значущості досліджуваних, супроводжується зниженням схильності до переробки різних стимулів у негативні переживання, а також зниженню рівня емоційного включення на різні зовнішні позитивні стимули.

Зафіксовано внутрішній прямий зв'язок між шкалою «Аізитивна емоція» та шкалами «Глорична емоція» ($r < 0,565$, $p < 0,01$), «Гностична емоція» ($r < 0,667$, $p < 0,01$), «Естетична емоція» ($r < 0,456$, $p < 0,05$) і «Гедоністична емоція» ($r < 0,477$, $p < 0,01$), тобто підвищений інтерес до накопичення речей сприяє орієнтації на задоволення потреби у визначенні не тільки емоційної важливості у гармонії з оточенням, але й когнитивної гармонії, що формує задоволення потреби у тілесному та духовному комфорті. Нарешті, показник шкали «Пугністична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» ($r < 0,401$, $p < 0,05$) та шкалою «Тривожність» ($r < 0,391$, $p < 0,05$), тобто у респондентів переважно амбівалентні стимули залишаються у вигляді переживань неприємного осадку, роздумів, прихованого смутку, злості, підвищуючи рівень тривожності та занепокоєння, що сприяє збільшенню інтересу до боротьби та емоційної спрямованості на подолання почуття небезпеки.

Крім того, шкала «Гностична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» ($r < 0,456$,

$p < 0,05$) та «Ейфорійна активність на зовнішні позитивні стимули» ($r < -0,398$, $p < 0,05$), тобто прямий зв'язок, у першому випадку і зворотній напрям зв'язку у другому випадку вказують на можливий механізм виникнення потреби у самоствердженні і славі у зв'язку з тяжкими переживаннями, викликаними різними стимулами, що знижує орієнтацію на позитивні зовнішні стимули.

Гностична емоція пов'язана з альтруїстичною емоцією, причому з огляду на знак коефіцієнта кореляції ($r < -0,433$, $p < 0,05$) чим вище потреба у самоствердженні та емоційній насиченості від перебування у променях слави, тим нижче потреба у сприянні, допомозі, заступництві іншим людям та отримання від цього задоволення.

Виявлено, що шкала «Піднесення – пригніченість» має зворотній кореляційний зв'язок ($r < -0,427$, $p < 0,05$) зі шкалою «Тривожність», тобто більшому рівню оцінки свого емоційного стану, а саме як піднесеного, буде відповідати нижча оцінка рівня тривожності. Водночас шкала «Почуття впевненості – почуття безпорадності» має прямий кореляційний зв'язок ($r < 0,432$, $p < 0,05$) зі шкалою «Ригідність», а остання шкала корелює зі шкалами «Тривожність» та «Агресивність» ($r < 0,422$, $0,377$, $p < 0,05$), тобто чим вище буде оцінка почуття впевненості у собі і власній діяльності, тим вище буде незмінність поведінки, переконань, поглядів, навіть якщо вони не відповідають реальній дійсності, що буде підвищувати рівень тривожності, як наслідок, сприяти нестриманості й труднощам у спілкуванні.

Таким чином, аналіз кореляційних матриць демонструє існування зв'язку між показниками прояву емоційного стану матерів, де на особливу увагу заслуговує зв'язок між оцінкою прояву емоційних станів та об'єктивними показниками. Отже, можна зробити висновок, що особливості стосунків між матір'ю та дитиною, а також особливості виховання залежать від психологічних особливостей розуміння власного емоційного стану та його прояву у матерів.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз теоретико-методологічних робіт дав змогу визначити основні підходи до проблеми емоційних станів та поняття материнства. Отже, відповідно до органічної теорії емоцій, кожний емоційний стан є результатом рефлексу, що викликається зовнішнім або внутрішнім подразником, об'єднує в один комплекс фізіологічно обумовлені психічні елементи й миттєво усвідомлюється людиною; в рамках біхевіористичного підходу емоційні стани розглядаються через призму переважання інстинктів страху й люті, де емоції є умовними версіями цих вроджених рефлексів; відповідно до еволюційної теорії, емоційні

стани є життєво важливими пристосувальними механізмами, які сприяють адаптації організму до умов і ситуацій життя.

Необхідно відзначити, що у вітчизняних психологів материнство розглядалося як роль і функція жінки. Згідно з підходом зарубіжних учених, материнство розглядалося як фундамент, ґрунт для проростання здорової особистості нової людини.

Завдяки використанню методу кореляційного аналізу Пірсона встановлено прямий кореляційний зв'язок між дисфорійною активністю на зовнішні негативні стимули та ейфорійною активністю на зовнішні позитивні подразники на рівні $p < 0,05$, остання шкала досить сильно корелює з ейфорійною спрямованістю на зовнішні амбівалентні подразники, а амбівалентні стимули – з позитивними за рефракторної спрямованості на рівні $p < 0,01$; рефракторна спрямованість на амбівалентні стимули пов'язана зворотнім чином з ейфорійною спрямованістю на позитивні стимули. Виявлено зворотній кореляційний зв'язок між шкалою «Енергійність – втомленість» та шкалою дисфорійної активності на зовнішні позитивні подразники, де остання шкала корелює зі шкалою «Загальна самооцінка емоційного стану» на рівні $p < 0,05$; а остання шкала має прямий кореляційний зв'язок зі шкалами «Спокій – тривожність» та «Енергійність – втомленість» на рівні $p < 0,01$, а також шкалою «Почуття впевненості – почуття безпорадності» на рівні $p < 0,05$; існує також прямий значущий зв'язок між шкалами «Спокій – тривожність» та «Енергійність – втомленість».

Найбільш цікавою є пряма кореляція між шкалою «Естетична емоція» і шкалою «Комунікативна емоція», а також зі шкалою «Глорична емоція», шкалою «Праксична емоція», шкалами «Пугністична емоція» та «Романтична емоція» на рівні $p < 0,01$. Водночас є прямий зв'язок між шкалами «Глорична емоція» і «Комунікативна емоція», обидві шкали мають прямий кореляційний зв'язок зі праксичною спрямованістю на рівні $p < 0,01$. Шкала «Акзитивна емоція» корелює з показниками дисфорійної активності та ейфорійної активності на зовнішні позитивні стимули на рівні $p < 0,05$, також зафіксовано внутрішній прямий зв'язок між шкалою «Акзитивна емоція» та шкалами «Глорична емоція», «Гностична емоція»,

«Гедоністична емоція» на рівні $p < 0,01$, «Естетична емоція» на рівні $p < 0,05$. Нарешті, показник шкали «Пугністична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» та «Тривожність» на рівні $p < 0,05$. Крім того, шкала «Гностична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» та «Ейфорійна активність на зовнішні позитивні стимули» на рівні $p < 0,05$, а гностична емоція пов'язана з альтруїстичною емоцією. Виявлено, що шкала «Піднесення – пригніченість» має зворотній кореляційний зв'язок зі шкалою «Тривожність», а шкала «Почуття впевненості – почуття безпорадності» має прямий кореляційний зв'язок зі шкалою «Ригідність», остання шкала корелює зі шкалами «Тривожність» та «Агресивність» на рівні $p < 0,05$.

Таким чином, розуміння матір'ю психологічних особливостей прояву своїх емоційних станів дає можливість гармонізувати власний стан та покращити дитячо-батьківські відносини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боулби Дж. Привязанність. Москва : Гардарики, 2003. 480 с.
2. Боришевський М.Й. Екстраполяція теоретичних принципів психологічної науки у контекст практичної психології. *Актуальні проблеми практичної психології*. Ч. 1. Херсон, 2009. С. 113–120.
3. Джеймс У. Психология / под ред. Л.А. Петровской. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
4. Мартынюк Ю.А. Проблема эмоциональных состояний личности в психологической науке. *Вісник ОНУ*. 2017. Т. 22. Вип. 1 (43). С. 136–144.
5. Мид М. Культура и мир детства. Москва : Наука, 1988. 436 с.
6. Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие. Санкт-Петербург : изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. 288 с.
7. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков. Москва : МПСИ, 2000. 304 с.
8. Симонов П.В. Эмоции и воспитание. *Вопросы философии*. 1981. № 5. С. 39–48.
9. Филиппова Г.Г. Материнство: сравнительно-психологический подход. *Психологический журнал*. 1998. № 5. 84 с.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : Просвещение, 1994. 447 с.
11. Bandura A. Social learning and personality development. New York, 1995. 225 p.

ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТРАТЕГІЙ СТРЕС-ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ У ФРИЛАНСЕРІВ

PERSONAL DETERMINANTS OF STRESS-OVERCOMING STRATEGIES OF FREELANCERS' BEHAVIOR

У статті розглядається проблема виявлення стратегій стрес-долаючої поведінки українських фрилансерів. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному визначенні особистісних детермінант, що впливають на вибір стратегій стрес-долаючої поведінки фрилансерів. Теоретично обґрунтовано, що стрес-долаюча поведінка реалізується копінг-стратегіями, які базуються на копінг-ресурсах особистості. Представлено емпіричне дослідження особистісних детермінант, що впливають на вибір стратегій стрес-долаючої поведінки фрилансерів. Визначено домінуючі копінги для вибірки та підгруп з повною і частковою зайнятістю у фрилансі. Наведено результати кореляційного аналізу з використанням коефіцієнта кореляції Спірмена для встановлення зв'язку між копінг-стратегіями та особистісними копінг-ресурсами фрилансерів. Встановлено, що для фрилансерів з домінуючим проблемно-орієнтованим копінгом (ПОК) характерні виражений самоконтроль та вольова регуляція поведінки, що будуть проявлятися у таких якостях особистості, як передбачливість, відповідальність, наполегливість, охайність, занижена цікавість у пошуку вражень, емоційна стабільність, лідерські якості. Фрилансери з високим значенням ПОК надали вищі бали у графі задоволеності діяльністю. Фрилансери, яким властивий домінуючий емоційно-орієнтований копінг (ЕОК), характеризуються емоційною нестійкістю (емоційною лабільністю, самокритикою, репресивністю, напруженістю, тривожністю). Вони не здатні контролювати свої емоції та імпульсивні потяги. Високі значення ЕОК властиві фрилансерам-екстерналам. Вони сприймають події як непередбачливі та неконтрольовані. Для фрилансерів з високими показниками копінегу, орієнтованого на уникнення (КОУ), характерні самодостатність, впевненість у своїх силах, емоційна зрілість, спокій, постійність у планах і вподобаннях, які піддаються випадковим коливанням настрою. Зі збільшенням досвіду фрилансу зменшується соціальне відволікання. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення психологічних особливостей фрилансерів як представників нетрадиційного виду самозайнятості.

Ключові слова: фриланс, стрес, стрес-долаюча поведінка, особистісні детермінанти, копінг, копінг-стратегії, копінг-стилі, копінг-ресурси.

The article considers the problem of displaying the strategies of stress-overcoming behavior of Ukrainian freelancers. The purpose of the article is to theoretically substantiate and empirically determine the personal determinants that influence the choice of strategies of stress-overcoming behavior of freelancers. It is theoretically substantiated that stress-overcoming behavior is realized by coping strategies, which in turn are based on coping resources of the personality. An empirical study of personal determinants influencing the choice of strategies of stress-overcoming behavior of freelancers is presented. Dominant copings for the sample and subgroups with full and part-time freelance employment have been identified. The results of correlation analysis using Spearman's correlation coefficient to establish the relationship between coping strategies and personal coping resources of freelancers are presented. It is established that for freelancers with dominant problem-oriented coping (POC) are characterized by typically expressed self-control and volitional regulation of behavior, which will be manifested in such personality traits as foresight, responsibility, persistence, neatness, low interest in finding impressions, emotional stability, and leadership. Freelancers with a high POC value gave higher scores in the activity satisfaction column. Freelancers are characterized by a dominant emotional-oriented coping (EOC), emotional instability (emotional lability, self-criticism, repression, tension, anxiety). They are unable to control their emotions and impulsive urges. High values of EOC are characteristic of freelancers-externals. They perceive events as uncontrollable and uncontrollable. Freelancers with high rates of avoidance-oriented coping (COU) are characterized by self-sufficiency, self-confidence, emotional maturity, calmness, consistency in plans and preferences, which are subject to random mood swings. As the experience of freelancing increases, so does social distraction. The results of the study can be used to further study the psychological characteristics of freelancers as representatives of non-traditional self-employment.

Key words: freelance, stress, stress-overcoming behavior, personal determinants, coping, coping strategies, coping styles, coping resources.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.24>

Матвієнко Л.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Інститут підготовки кадрів
державної служби зайнятості України

Кузін К.Ю.

магістр психології

Постановка проблеми. Одним з основних перетворень за останнє десятиліття стала поява онлайн-платформ праці. Нова форма організації роботи порушила традиційні бізнес-моделі та моделі зайнятості, на які покладалися ці бізнес-моделі. Люди мають можливість працювати в будь-якому місці, в будь-який час, займатися будь-якої роботою. Фрилансери як категорія самозайнятих працівників вважаються маловивченими

у психологічній літературі [8]. Проблеми дослідження пов'язані з доступом до цієї категорії працівників і непорозумінням щодо характеру роботи. Фрилансери не враховуються офіційною статистикою, не потрапляють у масштабні вибірки соціологічних опитувань; не ставляться особливі питання, щоб їх ідентифікувати. Їх також важко локалізувати через віддалений характер роботи та характер праці на транснаціональних ринках. Крім того, це

дуже нестійка категорія для вивчення. Фриланс як форма зайнятості може поєднуватися з іншими видами діяльності та виступати дургорядною. З іншого боку, за повної самозайнятості в будь-який момент фрилансер може вирішити влаштуватися на роботу в організацію. Ринок фрилансерів досить високо конкурентний. Доводиться докладати значних зусиль, щоб знаходити замовлення, і далеко не завжди це можна зробити. З огляду на особливості діяльності фрилансу виявлення копінг-стратегій фрилансерів може надати відповіді на питання про те, які домінуючі стратегії вони використовують для відновлення рівноваги за стресових ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фриланс – це найбільш поширений тренд у сфері зайнятості. У 2017 році Україна посіла перше місце в світі у сфері ІТ-фрилансу. Підраховано, що принаймні 3% української робочої сили задіяні в онлайн роботі; 18% українських офісних працівників вже спробували «цифрову» роботу і хотіли би повністю перейти на неї, з них кожен другий розглядає це як можливість додаткового прибутку [1, с. 7]. Серед учених, які досліджували фриланс, можна виділити таких авторів, як Д.О. Стебков, А.В. Шевчук, М.І. Гурова, Ж. Берг, В. Де Стефано, М. Рой, Дж. Кітчінг, Д. Смалбоун, Т. Малоун, Р. Лаубахер.

Фрилансери – це особлива соціально-професійна група серед самозайнятих осіб, до якої належать особливий набір професій та особливі цінності. Більшість фрилансерів працює на умовах віддаленої роботи.

Соціологічне дослідження українських фрилансерів у 2017 році визначило ключові фактори задоволеності діяльністю, серед яких важливим є мотив незалежності [1, с. 45]. Ключовими мотивами вибору фрилансу є вільний графік роботи, свобода у виборі завдань, можливість високого заробітку (в певних професійних сферах), можливість працювати вдома, звільняючись від впливу керівництва. Дослідження у США, присвячені вивченню самозайнятих працівників, зайнятих через цифрові платформи праці, вказують на те, що більш ніж дві третини опитаних респондентів задоволені своєю трудовою діяльністю [7; 9]. Більше за все у респондентів США цінуються контроль організації своєї роботи та гнучкість планування, але головною турботою також є виражена відсутність послідовного, передбачуваного заробітку [5; 6; 9; 10]. Вибираючи таку форму зайнятості, люди змінюють стиль життя, для якого характерна низка ризиків та чинників стресу. Значущими та найвпливовішими на психічне здоров'я серед них є нестабільність заробітку, чергування інтенсивного ритму праці з періодами простою (пошуку замовлень), висока конкуренція; відсутність

соціальних гарантій, несумлінність замовників, недостатня кількість живого спілкування.

В останні десятиліття в психологічній науці істотно посилюється інтерес до проблеми вивчення людини, що перебуває у скрутній життєвій ситуації. Особлива увага при цьому приділяється аналізу способів подолання негативних психологічних наслідків від складних ситуацій. Це привело до виникнення цілого напрямку досліджень, пов'язаних із вивченням долаючої поведінки ("coping behavior"). У зарубіжній психології дослідження поведінки, спрямованої на подолання стресу, розпочалося у 1960-ті роки з введенням поняття «копінг» ("coping"). Копінг ("coping") означає загальну адаптивну поведінку людини задля відновлення рівноваги. Поняття «копінг» походить з англійського "to cope" (справлятися, долати). Р. Лазарус і С. Фолкман визначили поняття "coping behavior" (долаюча поведінка) як постійно мінливі когнітивні та поведінкові зусилля, докладені людиною для того, щоби впоратися зі специфічними зовнішніми та/або внутрішніми вимогами, які надмірно обтяжують або перевищують ресурси людини [3, с. 188].

З початку 1990-х років вивчення проблематики розпочалося у пострадянській психології. Отже, в роботах авторів аналізуються особистісні характеристики як ресурс, до якого людина звертається у стресових ситуаціях. Положенням про копінг-поведінку та копінг-стратегії особистості займалися Р. Лазарус, Н.С. Ендлер, С. Хобфолл, Е. Хейм, Т. Крюкова, О. Куфтяк, В. Бодров, Н.А. Сирота, І.М. Грановська та інші науковці.

Українськими вченими активно досліджувались особливості професійного стресу, стресостійкості та адаптації у працівників освітніх закладів, комерційних та медичних установ (Т.В. Зайчикова, Л.М. Карамушка, Д.І. Куриця, Г.В. Ложкін, О.В. Малишева, С.Д. Максименко, О.Л. Марковець, В.М. Крайнюк, В.М. Корольчук, О.Я. Кляпець, Б.П. Лазоренко, Л.А. Лепіхова, Т.М. Титаренко, В.В. Савінов).

Відомо більше сотні копінг-стратегій, але їх чітка класифікація не узгоджена досі. Виділяють декілька рівнів впорядкування копінгів, такі як копінг-дії, копінг-стратегії, копінг-стилі, копінг-поведінка та окремо копінг-ресурси. Копінг-стратегії, які концептуально схожі з діями, групують у копінг-стилі.

На думку Р. Лазаруса і С. Фолкман, копінг у загальному вигляді проявляється у таких двох вимірах: проблемно-орієнтований копінг-стиль (зміна ситуації), емоційно-орієнтований копінг-стиль (вплив на себе). Н.С. Ендлер, Дж. Паркер, Д. Амірхан виділяють третій копінг-стиль, який має ознаки проблемної та емоційної спрямованості, а саме копінг, орієнтований на уникнення (відволікання та пошук соціальної підтримки).

Дослідники пропонують класифікації стратегій за типами психічних процесів, такі як емоційні, поведінкові, когнітивні. Також популяризується ресурсний підхід, коли для збереження стресової резистентності важливим є накопичення ресурсів до того, коли виникне стрес-ситуація або дія окремого стресора. Стрес-долаюча поведінка реалізується копінг-стратегіями, які базуються на копінг-ресурсах. Особисті ресурси – психологічні ресурси, професійні ресурси, фізичні ресурси; соціальні ресурси – соціальна підтримка, матеріальні ресурси, сприйняття соціальної підтримки.

До складових частин ресурсів особистості належать сформованість позитивної Я-концепції; інтернальний локус контролю; соціальна компетентність; когнітивні ресурси; афіліація; емпатія; ціннісно-мотиваційна структура особистості. Низький розвиток копінг-ресурсів приводить до формування пасивної, дезадаптивної стрес-долаючої поведінки.

В наявних дослідженнях замала кількість даних про психологічні характеристики фрилансерів, тому актуальними є напрями дослідження з використанням психодіагностичних методик, спрямовані на визначення стратегій стрес-долаючої поведінки та психологічних характеристик фрилансерів, що допоможуть визначити умови для їх успішної діяльності. Робота фрилансером на цифрових платформах, хоча й дає значні можливості, проте призводить до певних проблем, пов'язаних з пси-

хічним здоров'ям, таких як стреси, тривога, емоційне вигорання, депресії.

Постановка завдання. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному визначенні особистісних детермінант, що впливають на вибір стратегій стрес-долаючої поведінки фрилансерів.

Вклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилось у 2019 році на базі комерційної установи Товариство з обмеженою відповідальністю «Хавас Ворлдвайд Діджитал Київ» та онлайн-платформи "freelance.ua" дистанційно з використанням технології онлайн-анкетування "Google Forms".

У дослідженні взяли участь 89 осіб (50 чоловіків, 39 жінок) за різними сферами діяльності, з різними досвідом віддаленої роботи, з повною або частковою зайнятістю у фрилансі. Середній вік респондентів склав 27±8 років. Середній професійний досвід (Ме) становив 3 роки для повнозайнятих, 1 рік для частково зайнятих. Розподіл вибірки за сферами діяльності є таким: робота з текстами (34%); онлайн маркетинг (20%); ІТ-спеціалісти (16%); різні послуги та одноразові доручення (15%); графічний дизайн (13%).

Як психодіагностичний інструментарій використано такі методики: п'ятифакторний опитувальник особистості "5PFQ" («Велика п'ятірка») в адаптації А.Б. Хромова; копінг-поведінка в стресових ситуаціях «КПСС» ("CISS"), адаптація Т.Л. Крюкової; локус контролю Дж. Рот-

Таблиця 1

Розподіл домінуючих копінгів по вибірці

Домінуючий копінг	Вибірка		Повний фриланс		Частковий фриланс	
	частота	%	частота	%	частота	%
ПОК	9	10,1	4	16,0	5	7,8
ЕОК	13	14,6	6	24,0	7	10,9
КОУ	18	20,2	5	20,0	13	20,3
ПОК та ЕОК	4	4,5	2	8,0	2	3,1
КОУ та ПОК	14	15,7	2	8,0	12	18,8
ЕОК та КОУ	14	15,7	1	4,0	13	20,3
ПОК, ЕОК, КОУ	17	19,1	5	20,0	12	18,8
Разом	89	100,0	25	100,0	64	100,0

Таблиця 2

Перевірка критерія нормальності показників копінг-стратегій

Копінг-стратегії	Колмогоров-Смирнов*			Шапіро-Уїлк		
	статистика	df	p-рівень значущості	статистика	df	p-рівень значущості
ПОК	0,096	89	0,041	0,954	89	0,003
ЕОК	0,087	89	0,095	0,983	89	0,276
КОУ	0,087	89	0,093	0,975	89	0,088
КОУ: Відволікання	0,107	89	0,013	0,967	89	0,022
КОУ: Соціальне відволікання	0,092	89	0,061	0,985	89	0,381

* поправка значущості Лільефорса.

тера (за редакцією О.П. Єлісєєва); мотивація успіху та уникнення невдач «МУН» (А.О. Реан); мотивація афіліації (А. Мехраб'ян), адаптація С.А. Шапкіна.

Висунуто таку гіпотезу: стрес-долаюча поведінка фрилансерів детермінується особливостями структури їх копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів.

Визначено сім типів домінуючих копінгів (3 виражених та 4 комбінованих) для вибірки та підгруп із повною та частковою зайнятістю у фрилансі.

Для підгрупи повнозайнятих фрилансерів найбільш характерні емоційно-орієнтований копінг (ЕОК (24%)), копінг, орієнтований на уникнення (КОУ (20%)), проблемно-орієнтований копінг (ПОК (16%)), комбінований ПОК-ЕОК-КОУ (20%).

Для частково зайнятих фрилансерів найбільш характерні КОУ (20,3%), ЕОК-КОУ

(20,3%), ПОК-КОУ (18,8%), ПОК-ЕОК-КОУ (18,8%). Для цієї підгрупи характерна присутність компонентів КОУ у більшості домінуючих копінгів, ніж у повнозайнятих.

Для пошуку зв'язків між основними копінг-стратегіями та особистісними копінг-ресурсами був використаний коефіцієнт кореляції Спірмена (r_s), оскільки, використавши критерії Колмогорова-Смирнова та Шапіро-Уїлка для оцінювання нормального розподілу показників копінг-стратегій, ми отримали достовірність не вважати розподіл нормальним на рівні значущості $p \leq 0,05$.

В табл. 3 зображена матриця кореляцій між копінг-стратегіями КПСС та особистісними факторами 5PFQ.

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що для фрилансерів з домінуючим ПОК характерні виражений самоконтроль та вольова регуляція поведінки, що будуть

Таблиця 3

Кореляції (r_s) між копінг-стратегіями КПСС і факторами 5PFQ

Фактори методики 5PFQ	ПОК	ЕОК	КОУ	КОУ: Відволікання	КОУ: Соці-альне відво-лікання
1.0. Екстраверсія – інтроверсія	0,056	-0,286**	0,097	0,062	0,116
2.0. Прив'язаність – відокремленість	0,106	0,051	0,063	-0,011	0,075
3.0. Самоконтроль – імпульсивність	0,485**	-0,228*	-0,075	-0,086	-0,037
4.0. Емоційна нестійкість – емоційна стійкість	-0,197	0,517**	-0,318**	-0,079	-0,401**
5.0. Експресивність – практичність	0,198	0,046	-0,032	0,071	-0,057
1.1. Активність – пасивність	0,265*	-0,298**	-0,060	0,046	-0,129
1.2. Домінування – підпорядкованість	0,265*	-0,298**	-0,060	0,046	-0,129
1.3. Товаришність – замкнутість	0,078	-0,325**	0,162	-0,019	0,301**
1.4. Пошук вражень – уникнення вражень	-0,340**	0,104	0,195	0,158	0,150
1.5. Залучення уваги – уникнення уваги	0,104	0,195	0,158	0,150	0,131
2.1. Доброзичливість – байдужість	0,095	-0,070	0,004	-0,096	0,039
2.2. Співпраця – суперництво	0,210*	-0,005	-0,126	-0,105	-0,114
2.3. Довірливість – підозрілість	-0,124	0,077	0,146	0,045	0,206
2.4. Розуміння – нерозуміння	0,165	0,031	0,151	0,113	0,107
2.5. Повага інших – самоповага	0,101	0,105	-0,022	0,000	-0,110
3.1. Охайність – неохайність	0,318**	-0,045	0,091	0,129	0,094
3.2. Наполегливість – нерішучість	0,373**	-0,265*	-0,161	-0,187	-0,052
3.3. Відповідальність – безвідповідальність	0,412**	-0,203	-0,195	-0,277**	-0,119
3.4. Самоконтроль поведінки – імпульсивність	0,286**	-0,145	-0,047	-0,085	-0,006
3.5. Передбачливість – безтурботність	0,457**	-0,102	0,006	0,080	-0,066
4.1. Тривожність – безтурботність	-0,109	0,339**	-0,223*	-0,097	-0,236*
4.2. Напруженість – розслабленість	-0,174	0,358**	-0,294**	-0,196	-0,218*
4.3. Депресивність – емоційна комфортність	-0,129	0,404**	-0,359**	-0,096	-0,455**
4.4. Самокритика – самодостатність	-0,135	0,415**	-0,197	0,002	-0,293**
4.5. Емоційна лабільність – емоційна стабільність	-0,224*	0,493**	-0,195	0,033	-0,345**
5.1. Цікавість – консерватизм	0,041	-0,009	0,000	0,031	-0,090
5.2. Мрійливість – реалістичність	0,203	0,121	-0,196	-0,121	-0,264*
5.3. Артистичність – відсутність артистичності	0,168	-0,124	0,017	0,016	-0,027
5.4. Чутливість – нечутливість	0,081	0,127	-0,024	0,101	-0,192
5.5. Пластичність – ригідність	-0,132	0,140	0,035	0,108	-0,055

* кореляція значуща на рівні 0,05 (двох сторін);

** кореляція значуща на рівні 0,01 (двох сторін)

проявлятися у таких якостях особистості, як передбачливість, відповідальність, наполегливість, охайність, занижена цікавість у пошуку вражень, емоційна стабільність, лідерські якості. Такі люди люблять порядок і комфорт, вони наполегливі в діяльності і зазвичай досягають високих результатів. Вони дотримуються моральних принципів, не порушують загальноприйнятих норм поведінки в суспільстві і дотримуються їх навіть тоді, коли норми й правила здаються порожньою формальністю.

Фрилансери, яким властивий домінуючий ЕОК, більшою мірою будуть характеризуватися емоційною нестійкістю (емоційною лабільністю, самокритикою, репресивністю, напруженістю, тривожністю). Високі значення ЕОК будуть вказувати на нездатність контролювати свої емоції та імпульсивні потяги. У поведінці це проявляється як відсутність почуття відповідальності, відчуття безпорадності, нездатність впоратися з життєвими труднощами. ЕОК багато в чому обумовлений ситуацією. Люди з тривогою очікують неприємностей, а в разі невдачі легко впадають у відчай чи депресію, гірше працюють у стресових ситуаціях, у яких зазнають психологічної напруги. У них, як правило, занижена самооцінка та вразливість за невдачі. Також констатовані зв'язки ЕОК фрилансерів деякою мірою будуть вказувати на інтроверсію (підпорядкованість, уникнення уваги) та нерішучість.

Стратегія КОУ має обернений помірний зв'язок із комплексним фактором 4.0 «Емоційна нестійкість – емоційна стійкість» ($r_s=0,318$, $p \leq 0,01$). Однак КОУ сам по собі теж виявляється комплексним, оскільки має дві субшкали, такі як відволікання та соціальне відволікання. За співвідношенням сили зв'язків кожної субшкали до КОУ ми можемо побачити більш чіткий вплив особистісних характеристик на загальне значення КОУ. Відволікання (субшкали КОУ) має обернений слабкий зв'язок із первинним фактором 3.3 «Відповідальність – безвідповідальність» ($r_s=-0,277$, $p \leq 0,01$), тобто риса безвідповідальності деякою мірою

характеризує копінг-відволікання. Соціальне відволікання (субшкали КОУ) має обернений помірний зв'язок із комплексним фактором 4.0 «Емоційна нестійкість – емоційна стійкість» ($r_s=0,401$, $p \leq 0,01$) та його компонентами. Соціальне відволікання виступає не тільки в ролі емоційної соціальної підтримки, але й у ролі інструментальної соціальної підтримки, оскільки характеризується помірним зв'язком із полюсом «Емоційна стійкість» комплексного фактору 4.0, з полюсом «Товариськість» фактору 1.3, з полюсом «Реалістичність» фактору 5.2. Найвиразнішими складовими частинами емоційної стійкості за наявними зв'язками тут є емоційна комфортність, емоційна стабільність і самодостатність, тобто високі показники соціального відволікання вказують на властиві фрилансерам риси, такі як самодостатність, впевненість у своїх силах, емоційна зрілість, сміливість дивитися фактам у вічі, спокійність, постійність у планах і вполюваннях, які піддаються випадковим коливанням настрою. На життя такі люди дивляться серйозно і реалістично, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе власних недоліків, не переймаються через дрібниці, відчувають себе добре пристосованими до життя. Емоційно стійкі люди зберігають холоднокровність і спокій навіть у найнесприятливіших ситуаціях. Вони частіше перебувають у гарному настрої, ніж у поганому, тобто під час аналізу загального показника КОУ слід приділяти увагу співвідношенню двох субшкал.

Під час визначення зв'язку копінг-стратегій із локусом контролю встановлено обернений помірний зв'язок зі шкалою інтернальності Дж. Роттера ($r_s=-0,326$, $p \leq 0,01$). Ця шкала обернено пропорційна до шкали екстернальності, що буде більш явно вказувати на фрилансерів-екстерналів при високих значеннях ЕОК. Вони сприймають події як невідвладні та неконтрольовані.

Далі проаналізуємо зв'язки копінгів з мотивацією на успіх і уникненням невдач та афіліації (прагнення до прийняття людьми, страху

Таблиця 4

Кореляції (r_s) між копінг-стратегіями КПСС із локусом контролю та мотивами афіліації

Шкала методики	ПОК	ЕОК	КОУ	КОУ: Відволікання	КОУ: Соціальне відволікання	Інтернальність Дж. Роттера
Інтернальність Дж. Роттера	0,090	-0,326**	0,011	-0,191	0,156	1,000
Мотивації успіху та уникнення невдач	0,338**	-0,331**	0,116	0,001	0,223*	0,241*
Мотивація афіліації – прагнення до прийняття людьми	-0,203	-0,198	0,224*	-0,025	0,346**	0,277**
Мотивація афіліації – страх бути відстороненим	-0,216*	0,358**	-0,118	0,013	-0,222*	-0,271*

* кореляція значуща на рівні 0,05 (двох сторін);

** кореляція значуща на рівні 0,01 (двох сторін).

Кореляції (r_s) між копінг-стратегіями КПСС та професійним досвідом фрилансу і задоволеністю діяльністю

Шкала методики	ПОК	ЕОК	КОУ	КОУ: Відволікання	КОУ: Соціальне відволікання
Професійний досвід фрилансу	0,130	-0,063	-0,257*	-0,141	-0,349**
Задоволеність фрилансом	0,230*	0,052	0,016	0,062	-0,021

* кореляція значуща на рівні 0,05 (двох сторін);

** кореляція значуща на рівні 0,01 (двох сторін)

бути відстороненим), а згодом повернемося до опису характеристик екстерналів та інтерналів, розглянувши табл. 4.

Інтерналам притаманні прагнення до прийняття людьми, орієнтація мотивації на успіх з відповідною залежністю із зменшенням страху бути відстороненими. Отже, аналіз підтверджують дані з літературних джерел про те, що інтернальна орієнтація особистості як ключовий копінг-ресурс дає можливість здійснювати адекватне оцінювання проблемної ситуації, вибирати адекватну копінг-стратегію, соціальну мережу, визначати вид і обсяг необхідної соціальної підтримки. Відчуття контролю над середовищем сприяє емоційній стійкості (як в описі вище, субшкали соціального відволікання), прийняттю відповідальності за події, що відбуваються [2]. Для екстерналів характерні менш розвинена самосвідомість, низький рівень саморегуляції, контролю навколишньої реальності, мотивації досягнень. Екстернали вибирають непродуктивні стратегії подолання стресу (на кшталт ЕОК), вважають за краще уникати важких ситуацій або покірно їх переносити, не намагаючись змінити.

Цікавими виявилися зв'язки ПОК із задоволеністю діяльністю, яку фрилансери зазначали під час анкетування. Задоволеність має прямий слабкий зв'язок з ПОК ($r_s=0,230$, $p\leq 0,05$), який належить до продуктивних копінгів, тобто фрилансери з високим значенням ПОК надали вищі бали у графі задоволеності діяльністю. Соціальне відволікання (субшкали КОУ) має обернений помірний зв'язок із професійним досвідом фрилансу ($r_s=-0,349$, $p\leq 0,01$). Зі збільшенням досвіду фрилансу зменшується соціальне відволікання за рахунок поступової мінімізації соціальної взаємодії для отримання інструментальної чи емоційної підтримки.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, отримані результати кореляційного аналізу підтверджують зв'язки між основними копінг-стратегіями (копінг-стилями) з параметрами вибраних методик (5PFQ, локус контролю Дж. Роттера, МУН, мотивація афіліації А. Мехрабіана), що характеризують особистісні риси як копінг-ресурси.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення психо-

логічних особливостей фрилансерів як представників нетрадиційного виду самозайнятості, що допоможе визначити найкращі шляхи їх професійної адаптації, підвищення трудової ефективності та якості життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексинська М.В., Бастракова А.М., Харченко Н.О. Зайнятість через цифрові платформи в Україні: проблеми та стратегічні перспективи. Женева : International Labour Office, 2018. 64 с.
2. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. Ч. 3 : Стратегии и стили преодоления стресса. *Психологический журнал*. 2006. Т. 27. № 3. С. 106–116.
3. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. Москва : ПЕР СЭ, 2006. 528 с.
4. Матвієнко Л.І., Кузін К.Ю. Особливості емоційної сфери фрилансерів. *Інституційні трансформації ринку праці в умовах євроінтеграції* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (12 листопада 2019 року, м. Київ). Київ : АртЕк, 2019. С. 146–151.
5. Edelman Intelligence, Upwork Global Inc., Freelancers Union. Freelancing in America 2017: research report. URL: <https://www.upwork.com/press/2017/10/17/freelancing-in-america-2017> (дата звернення: 15.12.2019).
6. Hyperwallet Systems Inc. The Future of Gig Work is Female: research report. 2017. 18 p. URL: https://www.hyperwallet.com/app/uploads/HW_The_Future_of_Gig_Work_is_Female.pdf (дата звернення: 15.12.2019).
7. Intuit Inc., Emergent Research. Dispatches From the New Economy: The On-Demand: research report. 2017. 15 p. URL: <https://intuittaxandfinancialcenter.com/wp-content/uploads/2017/06/Dispatches-from-the-New-Economy-Long-Form-Report.pdf> (дата звернення: 15.12.2019).
8. Kuhn K. The Rise of the Gig Economy and Implications for Understanding Work and Workers. *Industrial and Organizational Psychology*. 2016. No. 9. P. 157–162.
9. MBO Partners Inc., U.S. Consumer Financial Protection Bureau. The State of Independence in America: research report. 2018. 16 p. URL: https://www.mbopartners.com/wp-content/uploads/2019/02/State_of_Independence_2018.pdf (дата звернення: 15.12.2019).
10. Prudential Financial Inc. Gig Workers in America: Profiles, Mindsets, and Financial Wellness: research report. 2017. 6 p. URL: https://www.prudential.com/media/managed/documents/rp/Gig_Economy_Whitepaper.pdf (дата звернення: 15.12.2019).

ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ

THE PROGRAM OF PSYCHOCORRECTION OF EMOTIONAL EXPERIENCES OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WHO HAVE EXPERIENCED TRAUMATIC EXPERIENCE

У статті проаналізовано та узагальнено вітчизняні наукові публікації щодо особливостей перебігу гострої психотравми, проявів психотравми у дітей різного віку на соматичному, емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях, посттравматичного стресового розладу у дітей та підлітків, здійснення комплексної соціально-педагогічної та психологічної допомоги практичними психологами, соціальними педагогами закладів освіти, іншими фахівцями. Акцентовано увагу на погіршенні психофізіологічного стану, поведінкових, емоційно-вольових, когнітивних, соматоформних розладах, наявності девіантної, делінквентної, аутодеструктивної поведінки як відстрочених наслідків психологічної травми дітей та підлітків. Визначено принципи та етапи пролонгованої психологічної допомоги, методи психокорекції глибоких емоційних переживань внаслідок психотравми. Описано цілі, завдання, етапи та зміст апробованої в психологічному таборі програми психокорекції емоційних переживань дітей та підлітків, що зазнали травматичного досвіду. Розкрито зміст та фокус психотерапевтичної уваги кожного етапу психокорекційної програми, умови, за яких уможливорюється трансформація набутого травматичного життєвого досвіду. Методологічну основу програми складають методи психологічної саморегуляції, тілесно-орієнтованої психотерапії, арт-терапії, дихання, техніки концентрації уваги, когнітивно-поведінкової та піскової психотерапії. Основну увагу в програмі приділено етапу реконструкції травматичного досвіду та інтеграції його в життя, відпрацюванню навичок довірливого й щирого спілкування, що може бути порушено внаслідок травматизації, прийняття себе, усвідомленню своїх переваг, формуванню життєвої перспективи, зміцненню мотивації щодо подальших змін у житті, посиленню контролю та відповідальності за власне життя, образу майбутнього.

Ключові слова: психологічна травма, емоційні переживання, психокорекція, емоційна

саморегуляція, стабілізація, реконструкція травматичного досвіду, інтеграція психотравми в життя, життєві перспективи.

The article analyzes and summarizes domestic scientific publications on the features of acute psychotrauma, manifestations of psychotrauma in children of different ages at the somatic, emotional, cognitive, and behavioral levels, post-traumatic stress disorder in children and adolescents, social pedagogy and social assistance. Emphasis is put on the deterioration of psychophysiological state, behavioral, emotional, volitional, and cognitive, somatoform disorders, the presence of deviant, delinquent, self-destructive behavior as delayed consequences of psychological trauma of children and adolescents. The principles and stages of prolonged psychological assistance, methods of psychocorrection of deep emotional experiences due to psychotrauma are determined. The article also describes the goals, objectives, stages and content tried in the psychological camp program of psychocorrection of emotional experiences of children and adolescents who have experienced traumatic experiences. The content and focus of psychotherapeutic attention of each stage of the psychocorrection program are revealed, the conditions under which the transformation of the acquired traumatic life experience is possible. The methodological basis of the program is methods of psychological self-regulation; body-oriented psychotherapy, art therapy, breathing, concentration techniques; cognitive-behavioral and sand psychotherapy. The program focuses on the stage of reconstruction of traumatic experience and its integration into life, practice of skills of trusting and sincere communication, which can be violated as a result of traumatization, acceptance of self and awareness of one's advantages, formation of life prospects, strengthening and resilience.

Key words: psychological trauma, emotional experiences, psychocorrection, emotional self-regulation, stabilization, reconstruction of traumatic experience, integration of psychotrauma into life.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.25>

Мороз Р.А.

к.психол.н., старша наукова співробітниця

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Воєнні дії, вимушене переселення, погіршення умов проживання, сімейні кризи та ускладнення внутрішньосімейних обставин тощо не можуть не впливати на психічний розвиток дітей та підлітків, оскільки, по-перше, дитяча психіка є ще незрілою для того, щоб упоратись із переживанням психотравмуючих ситуацій; по-друге, психологічне здоров'я дитини повністю залежить від психоемоційної стабільності дорослих, які забезпечують життєдіяльність та благополуччя дитини, й самі можуть переживати

наслідки психотравмуючих дій, тому пережитий та неінтегрований травматичний досвід може порушувати нормальний процес розвитку особистості, стати причиною глибоких емоційних переживань, впливати на когнітивні процеси, самооцінку, міжособистісні відносини, поведінкові особливості, ціннісно-смыслову сферу особистості та формування власного майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури засвідчує, що за останні роки накопичений величезний досвід надання

соціально-педагогічної, психологічної допомоги дітям та підліткам, що пережили гостру травму від воєнних дій, втрати батьків чи інших значущих людей, втрати звичного кола друзів, домівки, образу життя загалом. Вітчизняні та зарубіжні дослідники розглядають особливості перебігу гострої психотравми, прояви психотравми дітьми різного віку; реакції дітей на соматичному, емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях; посттравматичні стресові розлади у дітей та підлітків; комплексну соціально-педагогічну та психологічну допомогу (І. Біла, Л. Гребінь, О. Залеська, З. Кісарчук, І. Кучманіч, Ю. Ларіна, К. Левченко, Н. Лунченко, Я. Омельченко, А. Мельник, С. Міщук, І. Ніконова, О. Паламарчук, В. Панок, П. Сміт, І. Ткачук, І. Трубавіна, Ю. Удовенко, Н. Худякова, К. Чухрій, О. Шльонська) [1; 2; 3; 4; 6; 7; 9; 8; 11]. Така допомога здійснювалася з початку війни в Україні практичними психологами, соціальними педагогами закладів освіти, психологами громадських організацій і волонтерських об'єднань, державних установ соціального призначення системно, постійно та проводилася на високому науково-методичному рівні [2; 6; 7]. Завдання психологічної допомоги дітям та підліткам, що пережили психотравмуючі події, різняться за принципами, змістом, термінами безпосередньо після події та через декілька місяців [2; 4; 5; 6; 7; 8; 11].

Постановка завдання. Проте значно менша увага приділялась дослідниками відстроченим наслідкам психотравмуючих подій, що можуть проявлятися у значному погіршенні стану на психофізіологічному, емоційному, поведінковому рівнях, певних дезадаптаційних ознаках, розладах поведінки, когнітивних функціях, девіантній та делінквентній поведінці тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним завданням психологічної допомоги на рівні психокорекції, психотерапії та психореабілітації, тобто роботи з відстроченими наслідками психотравми, є відновлення нормального соціального, психофізіологічного та ціннісно-мотиваційного функціонування особистості. Психологічна робота при цьому має більш глибокий і тривалий (не менше 14 днів) характер, базується на принципах нормалізації, партнерства, відновлення й збереження гідності особистості, індивідуальності, досвідченості та кваліфікованості фахівця, який здійснює таку роботу [5].

Етапами пролонгованої психологічної допомоги є такі:

- 1) встановлення контакту, формування довіри, стабілізація емоційного стану;
- 2) трансформація травматичних переживань, експозиція травми;
- 3) інтеграція травматичного досвіду в життя [5].

З перших місяців війни благодійна організація «Всеукраїнський благодійний фонд «За право на життя»» надавав кваліфіковану психологічну допомогу дітям, молоді та сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах, постраждали внаслідок воєнних дій на Сході України. Діти із зони ведення бойових дій, із сімей вимушено-переміщених осіб, сімей військовослужбовців та такі, що зазнали травматичного впливу за інших умов (діти-сироти та «соціальні сироти», з прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, з особливими потребами, діти з інвалідністю тощо), мали змогу безкоштовно відпочивати, проходити оздоровлення, психологічне відновлення та соціально-психологічну реабілітацію в дитячих таборах «Лісова Застава» (сміт Димер Київської області) та «Морська застава» (село Покровка Миколаївської області) [10].

У 2019 році на базі дитячого табору «Морська застава» було апробовано авторську психотерапевтично-корекційну програму для дітей та підлітків, які зазнали психотравмуючого впливу. Протягом двох тижнів 40 підлітків віком від 12 до 18 років в природних умовах, на березі Чорного моря малими постійними групами по 10 осіб у кожній проходили психокорекційні заняття тривалістю по 3–4 години кожне заняття.

Під час побудови програми та проведення психокорекційних занять ми спиралась на такі принципи:

- 1) принцип дотримання прав та інтересів дитини;
- 2) принцип системності, цілеспрямованості та послідовності в психокорекційному процесі;
- 3) принцип поваги до особистості дитини та нерозголошення конфіденційної інформації про неї;
- 4) принцип безпечного та доброзичливого середовища й поваги до особистості;
- 5) принцип передбачуваності подій;
- 6) принцип урахування індивідуальних когнітивних, психофізіологічних та психоемоційних особливостей, індивідуального життєвого шляху та сімейних обставин, потреб та вподобань дитини;
- 7) принцип розвитку;
- 8) принцип відповідності змісту форм і методів психологічної корекції;
- 9) принцип незалучення дитини до політичних, релігійних та інших об'єднань та формувань;
- 10) принцип добровільності й активності.

Психокорекційна програма спрямована на розвиток навичок емоційно-вольової та поведінкової саморегуляції, емоційне відреагування глибоких переживань, корекцію порушень міжособистісних та внутрішньоособистісних відносин, а також сприяння розвитку емоційної зрілості підлітків загалом.

Під час проведення занять поставлено такі завдання:

- сприяти актуалізації, усвідомленню та опануванню власними емоційними реакціями;
- стимулювати відновлення природної здатності до саморегуляції та здатності до цілеспрямованої самоорганізації;
- відновлювати психоемоційну рівновагу загалом, адекватну самооцінку та впевненість у собі;
- сприяти усвідомленню власних неадекватних відносин, настанов, емоційних, поведінкових стереотипів, що проявляються у міжособистісній взаємодії, змінювати їх за умов доброзичливого ставлення та взаємного прийняття;
- оволодіти навичками конструктивної комунікації, усвідомлювати внутрішні конфлікти та розширювати діапазон доступних копінг-стратегій;
- опрацювати наслідки впливу психотравмуючих ситуацій, зменшити рівень внутрішньої напруги, подолати дискомфортні психологічні стани, що знижують рівень задоволеності та якість життя.

Методологічну основу програми психокорекції емоційних переживань дітей та підлітків, які зазнали травматичного досвіду, склали методи психологічної саморегуляції, тілесно-орієнтованої (соматоцентрованої) психотерапії, арт-терапії, дихання, техніки концентрації уваги, когнітивно-поведінкової та піскової психотерапії.

Основним інструментом психокорекційної роботи, що має великий лікувальний ефект для психотравмованої психіки дитини, є кататимно-імагинативний метод переживань, розроблений Х. Льюїнером. Завдяки динамічному уявленню образів відбуваються символотворча робота психіки, компенсація порушеної прив'язаності та інших емоційних структурних дефіцитів, перепроживається негативний або травматичний життєвий досвід. Загалом психодинамічна корекційно-відновлювальна робота спрямована на психоемоційний розвиток дитини шляхом активізації її Я-зусиль у формуванні стійких емоційних властивостей, а саме експресивності, емпатії та саморегуляції.

Дитина з негативним життєвим досвідом не здатна самостійно опрацювати свої травматичні переживання, прожити відчуття раннього віку, тому потребує спеціальної психологічної підтримки та корекційно-відновлювальної допомоги у компенсації негативного раннього досвіду. Тілесно-орієнтовані вправи, що включено в програму, покликані сприяти стабілізації психоемоційного стану підлітків.

Загалом психокорекційна програма спирається на інтегрований, комплексний підхід під час роботи з наслідками психотравмуючих

ситуацій з огляду на психофізіологічний стан, рівень мотивації, актуалізації та глибини переживань кожного учасника, певні особливості юнацького віку, які характеризуються суттєвою динамікою в розвитку самосвідомості.

Структура особистості індивіда включає ім'я людини та її фізичну сутність, домагання на соціальне визнання, психологічний час особистості (її минуле, теперішнє та майбутнє), соціальний простір особистості (її права та обов'язки), статево-рольову ідентифікацію тощо, тому програма психокорекції емоційних переживань дітей та підлітків, що мають травматичний досвід, містить такі розділи: «Образ Я», «Я та інші», «У світі емоцій», «Особистісна зрілість», «Мое майбутнє».

Крім методів і прийомів, спрямованих на відпрацювання глибоких емоційних переживань, пов'язаних з травматичним досвідом, таких як психоемоційна стабілізація, реконструкція травматичного досвіду та інтеграція його в життя, ми вважали за необхідне включити в програму окремі вправи на розвиток навичок безконфліктного спілкування, асертивної поведінки та особистісної емоційної зрілості. При цьому ми керувались такими міркуваннями.

З огляду на те, що учасниками психокорекційних занять були підлітки з травматичним досвідом з родин уразливих категорій, з сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, такі підлітки могли мати певні ускладнення із соціально-психологічною адаптацією, певні внутрішньоособистісні проблеми, відрізнялись від однолітків з повних чи функціональних сімей психоемоційною незрілістю, нездатністю до конструктивних відносин. Дефіцит сформованої надійної прив'язаності, нерозуміння власних почуттів, відсутність базової довіри до світу, низький рівень розвитку емпатії можуть приводити до кризи внутрішніх переживань у юнаків та дівчат, невизначеності та невпевненості у своєму особистому та професійному майбутньому.

Психокорекційна робота з підлітками, що зазнали психотравмуючого досвіду, складалася з трьох етапів, кожний з яких був спрямований на досягнення певних цілей та завдань.

Етап перший. Формування групи. Метою цього етапу було знайомство з правилами роботи групи, ведучою та іншими учасниками. На цьому етапі відбувались орієнтація в груповій ситуації, налаштування учасників на подальшу роботу та моделі міжособистісної взаємодії, які доцільні в цій групі. Перший етап психокорекційної роботи охоплював три заняття, протягом яких відбувалося розкриття можливої внутрішньоособистісної та внутрішньосімейної проблематики учасників.

Метою *першого заняття* було підвищення мотивації до спільної діяльності та знайомство учасників, створення позитивної доброзичли-

вої атмосфери на подальші зустрічі, встановлення й погодження всіма учасниками правил групової взаємодії.

Друге заняття було органічним продовженням першого, спрямоване на посилення доброзичливої атмосфери та згуртованості в групі, відчуття безпеки й довіри, поглиблення рівня довіри.

Третє заняття спрямоване на розкриття своїх емоцій, переживань щодо власної особистості, самооцінки, зовнішності, труднощів у взаємодії. За умов створення атмосфери безпечного прийняття та довіри, отримання зворотного зв'язку від інших здійснювалась самопрезентація кожного через виконання автопортретів: «Я – яким я себе уявляю», «Я – яким мене бачать інші», «Я – яким би я хотів бути». Завдяки отриманню безпечного зворотного зв'язку від інших підлітки вчилися бачити себе очима інших та сприймати себе безцініково та конструктивно.

Метою *другого етапу* було знайомство з основами саморегуляції, демонстрація впливу травматичного стресу на психіку особистості, практичне оволодіння навичками стресостійкості, психологічної пружності, сприяння трансформації травматичних переживань та інтеграції травматичного досвіду в життя. Зазначений етап складається з чотирьох занять (з 4 по 7).

На *четвертій та п'ятій* зустрічах підлітки знайомилися з поняттями «психічна саморегуляція», «стрес», «стресостійкість», обговорювали, від чого залежить емоційна стабільність людини, мали змогу отримати новий досвід та навички зняття психоемоційної напруги, відреагування наслідків стресу тощо.

Учасники навчалися таким тілесно-орієнтованим методам психоемоційної стабілізації, як антистресове (діафрагмальне) дихання, м'язове розслаблення, синхронізація м'язового тону з дихальним рефлексом, посилення відчуття тяжкості й тепла, повне розсіяння, розслаблення й заспокоєння емоцій, спрямоване дихання, коли увага фіксується одночасно на диханні та відчутті в області м'язів, керування внутрішньою увагою, фіксація на «тут-і-тепер», фокусування на внутрішніх звуках, тактильних відчуттях, завдяки чому посилюється контроль за власним емоційним станом, зосередження візуальної уваги, що сприяє підсиленню відчуття заземленості, можливості керувати власним станом у кризових моментах, керувати флешбеками тощо. Завдяки динамічним уявленням «Безпечне місце», «Квітка, що росте назустріч сонцю», «Джерело сил», «Дерево» посилюється доступ до власного несвідомого, відбувається трансформація самоставлення на глибинному рівні.

Слід зазначити, що, крім групових занять, з деякими підлітками проводилась індивідуальна психотерапевтична робота щодо емо-

ційного відреагування, опрацювання травматичних переживань та надання психологічної підтримки загалом.

Шосте заняття було присвячено безпосередньо відреагуванню травматичних переживань. В умовах створеної безпечної та сприятливої атмосфери відбувалось на символічному рівні моделювання ситуацій, пов'язаних з раннім дитячим досвідом, а також відреагування почуттів, відновлення чи посилення відчуття захищеності, надійності та базової довіри до світу. Проведення глибинних тілесно-орієнтованих, арт-терапевтичних вправ та медитації («Мицне дерево», «Ембріон», «Бавлення немовляти», «Човник», «Чотири фарби», «Золотий мандрівник») активізувало перепроживання відчуттів, пов'язаних із травмами дитинства, посилювались внутрішні ресурси, здійснювались емоційне відновлення, трансформація негативного емоційного досвіду та перенесення травматичних переживань з емоційної пам'яті в автобіографічну.

Під час *сьомої сесії* учасники в групових бесідах та дискусіях дізнавались про роль почуттів у житті, необхідність їх вираження соціально сприйнятним способом, формували та відпрацьовували навички розпізнавання емоцій та почуттів. Завдяки вправам «Метафора стану», «Заборона на вираження емоцій» підлітки усвідомлювали важливість всіх емоцій та почуттів у житті людини, вчилися конструктивному вербальному їх вираженню. Завершено етап було глибинною авторською вправою на рефлексію та інтеграцію травматичних переживань у життєвий досвід «Музика Землі». Вправа безпечно поєднує музико-, арт- та тілесно-орієнтовану терапію, сприяє посиленню чутливості до власних переживань, поверненню чутливості життєздатності й впевненості у власних силах.

Третій етап психотерапевтично-корекційної роботи з дітьми підліткового віку, що зазнали травматичного досвіду, спрямований на відпрацювання навичок довірливого й щирого спілкування, що може бути порушено внаслідок травматизації, прийняття себе та усвідомлення своїх переваг, формування життєвої перспективи, зміцнення мотивації щодо подальших змін у житті. Етап містить із восьмого по дванадцяте заняття.

Метою *восьмої зустрічі* є дослідження власних особливостей, відновлення довіри під час міжособистісної взаємодії, вміння слухати й прислуховуватись до іншого, розвиток навичок комунікації та емоційної чутливості під час взаємодії, конструктивного спілкування тощо.

Групові обговорення та виконання технік «Мої сильні сторони», «Сильні сторони інших», «Самотивація», «Малюнок тіла», «Біль про права», «Створення глиняного світу» під час *дев'ятої зустрічі* сприяли усвідомленню та закріпленню унікальності кожного учасника, підвищенню самооцінки, мотивації

до самоприйняття й самозмін, а також закріпленню психотерапевтичного ефекту щодо трансформації глибоких негативних переживань та психоемоційного відновлення.

Десяте заняття було присвячено відновленню сприйняття цілісності власного життя, часової безперервності, життєвої перспективи, усвідомленню й закріпленню цінностей у своєму житті, подальшій інтеграції травматичних переживань у життєвий досвід на глибинному рівні, формуванню життєвої перспективи та образу майбутнього (вправи «Лінія життя», «Космічний корабель», «Путь»).

Одинадцята зустріч є логічним продовженням попереднього заняття щодо визначення учасниками подальших пріоритетів, планування майбутнього, постановки життєвих цілей, посилення контролю та відповідальності за власне життя. Виконання технік «Дотягнися до зірок», «Я хочу, я можу, я дію», «Хочу, мушу, вирішую» та психодинамічного уявлення «Гора» сприяє підвищенню мотивації щодо подальшого відновлення ресурсів, самореалізації та самоздійснення.

Дванадцятьте заняття завершує всю програму. Виконання технік «Кредо життя», «Кіно», побудова індивідуальної піскової картини «Яким я буду через п'ять років», медитації «Перехід» дали змогу учасникам усвідомити набутий досвід, динаміку власних переживань, трансформацію ставлення до пережитих травматичних подій у минулому, закріпити віру в себе та свої можливості. Під час емоційного завершення – виконання вправи «Свіча» – підлітки ділилися своїми враженнями та переживаннями щодо зміни самоствавлення та ставлення до інших учасників групи, висловлювали побажання й сподівання на подальші зустрічі один з одним.

Висновки з проведеного дослідження. Спостереження за внутрішньогруповою динамікою, динамікою змін самих учасників під час проведення психокорекційної роботи з підлітками в ході проходження соціально-психологічної реабілітації в дитячому таборі «Морська застава» дало нам змогу констатувати, що у учасників відбулось перетворення особистого досвіду, пов'язаного з пережитими подіями під час військових дій, травмами розвитку, внутрішньосімейними конфліктами тощо.

Таким чином, у результаті участі у психотерапевтично-корекційних заняттях учасники мали змогу усвідомлювати, навчатись виражати соціально сприйнятним способом свої емоції, регулювати свої психоемоційні стани, трансформувати набутий травматичний досвід та інтегрувати його в життя, розвинути діапазон копінг-стратегій, рефлексувати щодо власної самоцінності й унікальності, бачити життєві перспективи та планувати своє професійне майбутнє тощо, що сприятиме відновленню базової довіри до світу, приводитиме до успішної соціальної адаптації в подаль-

шому та дасть змогу дітям підліткового віку, що отримали психотравмуючий досвід, стати авторами свого життя.

Перспективами подальшого дослідження є подальша апробація корекційної програми для дітей та підлітків, що зазнали травматичного досвіду, з подальшою перевіркою результативності на статистичному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діти та війна: навчання технік зцілення / П. Сміт, Е. Дирегров, У. Юле; співавтор: Л. Гупта, Ш. Перрен, Р. Г'єстад; укр. пер. Інститут психічного здоров'я УКУ; літ. та наук. ред. О. Черненко, М. Лемик, К. Явної. Львів: Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. 70 с.
2. Консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій / авт. кол.; заг. ред. В. Панок, І. Ткачук. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 144 с.
3. Левченко К. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник. Київ: Агентство «Україна». 2015. 174 с.
4. Мороз Р., Кучманіч І. Психологічні особливості переживання травмуючих подій дітьми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2015. С. 71–77.
5. Мороз Р. Психологія травмуючих ситуацій: навчально-методичний посібник. Миколаїв: Іліон, 2018. 298 с.
6. Панок В., Мельник А. Діяльність психологічної служби системи освіти у наданні допомоги постраждалим від збройного конфлікту на Сході України. *Інформаційний бюлетень*. 2017. URL: http://www.psyua.com.ua/index.php?page=products_one&prod=446&g_year=2017_2019.
7. Панок В. Психологічна служба системи освіти і війна. *Психологія і суспільство*. 2015. № 3 (61). С. 18–23.
8. Паламарчук О., Чухрій К. До проблеми соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції. *Young Scientist*. 2017. № 8 (48). August. С. 171–175. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/8/39.pdf>.
9. Кісарчук З., Омельченко Я., Біла І., Лазос Г. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: метод і техніки: методичний посібник. Вінниця: ФОП Рогальська І., 2016. 234 с.
10. Сазонова І. Терапія на базі пригод: сутність та перспективи використання в програмах психосоціальної реабілітації підлітків. *Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. URL: <http://dsr.univ.kiev.ua/pub/224038>.
11. Удовенко Ю. Організація соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили втрати внаслідок військових дій. *Український психологічний журнал*. 2017. № 1. С. 165–176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukpsj_2017_1_15.
12. Moroz R. Integrated approach to working with heavy emotional experiences as a result of psycho-traumatic events: psycho-correction program. *Dynamics of the development of world science. Abstracts of the 9th International scientific and practical conference*. Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2020. P. 98–103. URL: <https://sci-conf.com.ua>.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

EMPIRICAL STUDY OF VALUE ORIENTATIONS OF MILITARY SERVANTS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

У статті показано, що задля дослідження ціннісних орієнтацій військовослужбовців нами була використана методика Ш. Шварца для вивчення ціннісних орієнтацій особистості. Нами застосовувався повний варіант цієї методики. Це дало можливість отримати дані щодо кількісного вираження значень кожної з десяти мотиваційних типів цінностей на двох рівнях, а саме на рівні нормативних ідеалів та на рівні індивідуальних пріоритетів. В першому випадку цінності оцінювалися з точки зору їх домінуючої ролі в житті респондента, а в другому випадку – з боку прояву їх ієрархії в його реальному житті й поведінці. Наше дослідження довело, що військовослужбовцям притаманні, по-перше, домінування цінностей безпеки, комфортності і влади на рівнях як індивідуальних пріоритетів, так і нормативних ідеалів, по-друге, невідповідність значимості цінностей універсалізму і досягнень на рівнях як індивідуальних пріоритетів, так і нормативних ідеалів. При цьому на рівні нормативних ідеалів ці цінності достатньо значимі (ранги 6 і 8 відповідно), а на рівні індивідуальних пріоритетів ці цінності незначимі (ранги 2 і 3 відповідно). Крім того, зазначена невідповідність компенсується підвищенням значимості цінностей гедонізму і стимуляції (ранги 1 і 2 на рівні нормативних ідеалів та ранги 6 і 7 на рівні індивідуальних пріоритетів). При цьому така значимість відображається навіть у підвищенні не тільки місця в ієрархії, але й значимості цих показників взагалі. До того ж ціннісні орієнтації досліджуваних усіх трьох груп нашої вибірки різняться між собою. Перш за все це стосується цінностей влади, конформності і традицій. Вони найбільш значимі для військових і студентів. Цінності самотійності, універсалізму, досягнень достатньо значимі для приватних підприємців і студентів, але відносно незначимі для військових. Показники значимості цінностей на рівні нормативних ідеалів вищі, ніж показники тих же цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів у досліджуваних усіх груп. Це свідчить про те, що ціннісні орієнтації на рівні нормативних ідеалів повністю не реалізуються в поведінці досліджуваних внаслідок обмежень можливостей людини, групового тиску, дотримання традицій тощо. Стосовно військовослужбовців це стосується насамперед таких цінностей, як універсалізм і досягнення.

Ключові слова: ціннісні орієнтації військовослужбовців, мотиваційні типи цінностей, нормативні ідеали, індивідуальні пріоритети, рангові показники значимості типів цінностей.

мети, рангові показники значимості типів цінностей.

The article shows that in order to study the value orientations of servicemen, we used the method of S. Schwartz to study the value orientations of the individual. We used the full version of this technique. This made it possible to obtain data on the quantitative expression of the values of each of the ten motivational types of values at two levels: at the level of normative ideals and at the level of individual priorities. In the first case, values were assessed in terms of their dominant role in the respondent's life, and in the second case, values were assessed in terms of the manifestation of their hierarchy in his real life and behavior. Our study proved that the following is typical for servicemen. Firstly, dominance of values of safety, comfort and power at the levels of both individual priorities and normative ideals; secondly, inconsistency of the significance of the values of universalism and achievements at the levels of both individual priorities and normative ideals. At the level of normative ideals, these values are quite significant (ranks 6 and 8, respectively), and at the level of individual priorities, these values are insignificant (ranks 2 and 3, respectively). The above discrepancy is offset by the increasing importance of the values of hedonism and stimulation (ranks 1 and 2 at the level of normative ideals and ranks 6 and 7 at the level of individual priorities). Thus such significance is reflected even in increase not only of a place in hierarchy, but also in increase of significance of these indicators in general. The value orientations of the studied all three groups of our sample differ from each other. This primarily concerns the values of power, conformity and traditions. They are most important for the military and for students. The values of independence, universalism, and achievements are significant enough for private entrepreneurs and students, but relatively insignificant for the military. Indicators of significance of values at the level of normative ideals are higher than indicators of the same values at the level of individual priorities in all groups studied. This indicates that value orientations at the level of normative ideals are not fully realized in the behavior of the subjects due to limitations of human capabilities, group pressure, and adherence to traditions and so on. With regard to the military, this applies primarily to values such as universalism and achievement.

Key words: value orientations of servicemen, motivational types of values, normative ideals, individual priorities, rank indicators of significance of types of values.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.26>

Ніколаєнко С.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

Іоніна А.А.

магістр психології
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

Постановка проблеми. Збройні Сили України (ЗСУ) – це система, в якій існує конкретна правова основа людської діяльності. Особливі обставини військової служби визначають жорсткі вимоги до особистих рис військовослужбовців та передбачають певну

ієрархію цінностей, згідно з якою пріоритет національних, громадянських цінностей над особистими є визначальним.

Проблема формування національних ціннісних орієнтацій військовослужбовців була предметом дослідження багатьох учених як

у нашій країні, так і за кордоном. Такі вітчизняні вчені, як О.О. Андреев, О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора, І.І. Приходько, В.В. Ягупов, розробили наукові підвалини виховання свідомих захисників Батьківщини.

Військовослужбовці є тими людськими ресурсами, які приходять до армії і флоту з цивільного суспільства. Їх духовні цінності сформовані в сім'ї, школі та інших сферах життєдіяльності цивільного суспільства, але сучасні дослідження ціннісних орієнтацій доводять, що в молодих людей, що завершують середню освіту, немає однозначної спрямованості на конкретні види діяльності, зокрема на військову службу.

Слід додати, що свідомість сучасних військовослужбовців формується в умовах протистояння, а інколи й краху усталених цінностей суспільства, в якому знецінюються загальнолюдські ідеали та цінності. Оскільки армія є соціальним інститутом суспільства, вона, як дзеркало, відображає всі болісні процеси та суперечності, що дестабілізують соціальну ситуацію, створюють соціальну напругу, дезорганізують соціальну поведінку багатьох людей, зокрема молоді.

Однак, незважаючи на актуальність проблеми ціннісних орієнтацій, її розроблення далеке від ідеального. Це пов'язано з теоретичною невизначеністю поняття «ціннісна орієнтація», фактичною відсутністю адекватних дослідницьких методик, а також систематичних емпіричних досліджень цього феномена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика ціннісних орієнтацій виникла на перехресті декількох наукових дисциплін. На рівні філософських та соціальних наук ціннісні орієнтації співвідносяться з категоріями норм і цінностей, нормативними ціннісними системами та соціальними діями. На рівні конкретних соціологічних дисциплін ціннісні орієнтації співвідносяться з категоріями мотивації

та управління. На рівні соціальної та загальної психології ціннісні орієнтації співвідносяться з категоріями, які відображають механізм поведінки та регуляції людської діяльності.

Це все пояснює інтерес до цієї проблеми вчених, які спеціалізуються в різних галузях гуманітарних наук. Так, дослідженнями ціннісних орієнтацій займаються В.О. Василенко, Г.М. Смирнов, В.П. Тугарінов, Ю.О. Замошкін у філософії; А.І. Андрющенко, В.В. Водзинська, А.Г. Здравомислов, І.М. Попова, Т.Б. Любимова, В.Б. Ольшанський, А.О. Ручка, В.О. Ядов у соціології; М.І. Бобнева, І.С. Кон, М.І. Непомняца, Ш.А. Надірашвілі у соціальній психології.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб викласти результати емпіричного дослідження специфіки ціннісних орієнтацій військовослужбовців ЗСУ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Задля дослідження ціннісних орієнтацій військовослужбовців було застосовано повний варіант методики Ш. Шварца в адаптації В.М. Карандашева [2]. Це дало нам можливість отримати дані щодо кількісного вираження значимості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей на двох рівнях, а саме рівні нормативних ідеалів та рівні індивідуальних пріоритетів. В першому випадку цінності вивчалися з точки зору їх домінуючої ролі в житті респондента, а в другому – з боку ієрархії їх прояву в реальному житті і поведінці досліджуваного.

Для вивчення специфіки ціннісних орієнтацій саме у військовослужбовців результати, які було отримано на виборці із зазначених респондентів (40 осіб), порівнювалися з результатами, які було отримано на вибірках приватних підприємців (40 осіб) та студентів (40 осіб). При цьому до емпіричного дослідження було залучено військовослужбовців «Центру підготовки сержантського складу 202» (м. Полтава); студентів 2–4 курсів Полтавського наці-

Таблиця 1

Середні показники значимості типів цінностей на рівнях нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів за методикою Ш. Шварца

Типи цінностей	Середні показники значимості типів цінностей					
	військовослужбовці		приватні підприємці		студенти	
	НІ	ІП	НІ	ІП	НІ	ІП
Конформність	4,25	3,55	3,25	2,4	2,85	1,95
Традиції	3,65	3,1	2,85	2,2	2,5	1,8
Доброта	3,95	3,2	3,4	2,6	4,85	4,1
Універсалізм	4	2,8	4,2	2,8	4,4	2,9
Самостійність	3,5	2,2	4,8	3,15	4,75	3,1
Стимуляція	3,2	3,5	3,6	2,9	4,2	3,8
Гедонізм	3,1	3,25	4,6	3	3,75	3,4
Досягнення	4,2	3	4,5	3,6	4,65	3,2
Влада	4,15	3,8	3,75	2,1	2,05	2,1
Безпека	5,8	5,6	4,7	3,4	4,5	3,7

онального педагогічного університету імені В.Г. Короленка (20 осіб) та студентів 2–4 курсів Полтавської державної аграрної академії (20 осіб); підприємців міст Полтава (15 осіб), Миргород (15 осіб), Суми (10 осіб).

Для кожної з трьох груп досліджуваних ми вираховували середні показники значимості типів цінностей на рівнях нормативних ідеалів (НІ) та індивідуальних пріоритетів (ІП), що відображено в табл. 1.

Надалі кожному типу цінностей присвоювався ранг від 1 до 10 відповідно до величини середнього значення. Ранги визначались окремо для кожної вибірки досліджуваних. При цьому ранги від 7 до 10, які було присвоєно відповідним цінностям, розглядались як показник їх високої значимості для досліджуваної групи. Ранги від 1 до 3, навпаки, свідчили про їх невелику значимість для досліджуваної групи.

Результати ранжування представлені в табл. 2, у якій відображено узагальнені рангові значення типів цінностей на рівнях нормативних ідеалів (НІ) та індивідуальних пріоритетів (ІП).

Аналіз середніх показників значимості типів цінностей та їх рангових значень, які займають окремі цінності відносно інших, дає змогу дійти висновку про їх відносну значимість як для окремих досліджуваних, так і для досліджуваних відповідних вибірок.

Подальший аналіз даних, наведених у табл. 1, 2, дає змогу констатувати таке. На рівні нормативних ідеалів (рівень переконань) для досліджуваної вибірки військовослужбовців найбільш значимими є цінності безпеки і конформності (консервативні цінності) та цінності досягнення влади (цінності підвищення статусу).

З точки зору теоретичної моделі відношень між мотиваційними типами така ціннісна ієрархія, за Ш. Шварцем, не приводить до кон-

флікту цінностей, а утворює їх повне взаємодоповнення [3].

Зазначена теоретична модель відношень між мотиваційними типами цінностей Ш. Шварца допомагає також глибше проаналізувати інші отримані нами показники, адже дії, які здійснюються згідно з кожним типом цінностей, мають психологічні, практичні й соціальні наслідки, які можуть вступати в конфлікт чи, навпаки, бути сумісними з іншими типами цінностей. Так, протилежно розташовані сектори цінностей під час надання їм високих рангів можуть вступати в конфлікт один з одним. Наприклад, цінності досягнення можуть вступати в конфлікт з цінностями доброти, оскільки прагнення до особистісного успіху суперечать діям, спрямованим на підвищення добробуту інших.

В процесі аналізу результатів по кожній групі досліджуваних слід відзначити, що на рівні нормативних ідеалів в групі приватних підприємців спостерігається певний конфлікт цінностей безпеки і самостійності, універсалізму та влади.

У досліджуваних цієї групи найбільш значимими є цінності самостійності, безпеки, гедонізму, досягнень, а відносно незначимими є цінності традицій, конформізму, доброти. Фактично така ієрархія цінностей відзначається для досліджуваних цієї групи і для індивідуальних пріоритетів.

Єдина істотна відмінність у структурі ціннісних орієнтацій приватних підприємців спостерігається на рівнях нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів, а саме відмінність (за всіма типами цінностей) між їх абсолютними значеннями.

Це пов'язано з тим, що ціннісні орієнтації особистості на рівні нормативних ідеалів не завжди можуть реалізуватися в її реальній поведінці внаслідок обмежень можливостей людини, групового тиску, дотримання пев-

Таблиця 2

Рангові показники значимості типів цінностей на рівнях нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів за методикою Ш. Шварца

Типи цінностей	Узагальнені рангові показники значимості типів цінностей					
	військовослужбовці		приватні підприємці		студенти	
	НІ	ІП	НІ	ІП	НІ	ІП
Конформність	9	8	2	2	2	2
Традиції	4	4	1	1	1	1
Доброта	5	5	3	3	10	10
Універсалізм	6	2	6	4	6	4
Самостійність	3	1	10	8	9	5
Стимуляція	2	7	4	5	5	9
Гедонізм	1	6	8	6	4	7
Досягнення	8	3	7	10	8	6
Влада	7	9	5	7	3	3
Безпека	10	10	9	9	7	8

них традицій наслідування нормативних зразків поведінки тощо.

Як показують результати, які було отримано в групи студентів, ієрархія цінностей у них фактично протилежна підприємницькій. Так, на перший план у студентів виходять цінності доброти й самостійності (навіпаки, у підприємців у цих цінностей досить низький ранг), а на останньому – цінності конформності і влади (навіпаки, у підприємців у цих цінностей досить високий ранг).

Щодо порівняльного аналізу у групи студентів значення цінностей на рівнях ідеалів та індивідуальних пріоритетів, то тут також спостерігається різниця в показниках значимості, що особливо стосується цінностей самостійності (4,75 і 3,1), досягнень (4,65 і 3,2) та універсалізму (4,4 і 2,9). Конфліктними на рівні індивідуальних пріоритетів і нормативних ідеалів є цінності доброти, досягнень і стимуляції.

Як показують результати, які було отримано в групи військовослужбовців, то для них найбільш значимими виявились цінності безпеки, конформності, традиції і влади, які не конфліктують між собою.

Найменшу значимість у цій групі на рівні нормативних ідеалів мають цінності гедонізму, стимуляції і самостійності, а на рівні індивідуальних пріоритетів – самостійності, універсалізму й досягнень. Така невідповідність ієрархії цінностей на цих двох рівнях може свідчити про певну нереалізованість нормативних ціннісних ідеалів на поведінковому рівні у військовослужбовців.

Перш за все це стосується цінностей досягнень (ранг 8 на рівні нормативних ідеалів і ранг 3 на рівні індивідуальних пріоритетів) та універсалізму (ранг 6 на рівні нормативних ідеалів і ранг 2 на рівні індивідуальних пріоритетів). Натомість більш високий ранг значимості цінностей гедонізму (ранг 6) і стимуляції (ранг 7) на рівні індивідуальних пріоритетів, ніж на рівні нормативних ідеалів, виглядає як компенсаторний варіант.

Щодо порівняльного аналізу значення цінностей на двох рівнях у групи військовослужбовців, тут також проявляється певна диспропорція, яка полягає в тому, що показники значимості типів цінностей на рівні нормативних ідеалів істотно вище за показники цих же цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів. Особливо це стосується цінностей універсалізму (4,0 і 2,8) і досягнень (4,2 і 3,0). Натомість цінності стимуляції і гедонізму на рівні нормативних ідеалів мають навіть нижчі показники, ніж на рівні індивідуальних пріоритетів (3,2 і 3,5 для цінності стимуляції; 3,1 і 3,25 для цінності гедонізму).

У нашому дослідженні ми використовували також кореляційний аналіз, який був для нас цікавим з точки зору вивчення диспропо-

рції показників значущості типів цінностей: з одного боку, на рівні нормативних ідеалів, а з іншого боку, на рівні індивідуальних пріоритетів. При цьому ми застосували коефіцієнт кореляції за Пірсоном. Будь-яке значення коефіцієнта кореляції за Пірсоном має перебувати в діапазоні від -1 до +1 включно. Кореляційний аналіз дає змогу визначити, чи пов'язані великі значення з одного набору даних з великими значеннями іншого набору даних (позитивна кореляція); чи пов'язані малі значення одного набору даних з великими значеннями іншого набору даних (негативна кореляція); або дані двох наборів даних не асоціюються (нульова кореляція). Отже, коефіцієнт кореляції за Пірсоном характеризує область, у якій два виміри змінюються разом [1].

У результаті підрахунку узагальнених рангових показників значимості типів цінностей коефіцієнта кореляції за Пірсоном були отримані такі результати:

1) у військовослужбовців коефіцієнт кореляції за Пірсоном між нормативними ідеалами та індивідуальними пріоритетами дорівнює 0,39 (що перебуває в середньому позитивному діапазоні значень цього коефіцієнта);

2) у приватних підприємців коефіцієнт кореляції за Пірсоном між нормативними ідеалами та індивідуальними пріоритетами дорівнює 0,84 (що перебуває у високому позитивному діапазоні значень цього коефіцієнта);

3) у студентів коефіцієнт кореляції за Пірсоном між нормативними ідеалами та індивідуальними пріоритетами дорівнює 0,69 (що перебуває у високому позитивному діапазоні значень цього коефіцієнта).

Різниця між типами цінностей у двох частинах опитувальника ціннісних орієнтацій Ш. Шварца характеризує два рівні функціонування цінностей та відображає ціннісний тиск, що чиниться, з одного боку, через соціалізацію, а з іншого боку, через референтні групи й традиції.

В нашому дослідженні найбільша міра позитивного зв'язку була зафіксована у приватних підприємців (0,84). Це відображає високий рівень узгодженості між нормативними ідеалами та індивідуальними пріоритетами, що свідчить про відповідність декларацій та реальних дій приватних підприємців у певній ситуації.

Студенти також показали високий позитивний зв'язок (0,69). Це відображає високий рівень узгодженості між нормативними ідеалами та індивідуальними пріоритетами, що свідчить про відповідність декларацій та реальних дій студентів у певній ситуації.

Військовослужбовці показали середній зв'язок (0,39). Це помірний зв'язок, з одного боку, нормативних ідеалів, цінностей на рівні переконань, що чинить найбільший вплив на всю особу, але що не завжди проявляється

в реальній соціальній поведінці, а з іншого боку, цінностей на рівні поведінки, тобто індивідуальних пріоритетів, що часто проявляються в соціальній поведінці, а також може свідчити про конфліктність ціннісно-сислової сфери особистості та непередбачуваність реальної поведінки.

Специфіку ціннісної ієрархії військовослужбовців, на відміну від приватних підприємців та студентів, показало також дослідження за допомогою коефіцієнта кореляції за Пірсоном диспропорцій показників, по-перше, значимості типів цінностей на рівні нормативних ідеалів, по-друге, значимості типів цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів.

Кореляція за допомогою коефіцієнта кореляції за Пірсоном між нормативними ідеалами представників різних досліджуваних груп показала таке: кореляція між військовослужбовцями та приватними підприємцями дорівнює 0,03; кореляція між військовослужбовцями та студентами дорівнює 0,02; кореляція між приватними підприємцями та студентами дорівнює 0,54.

Кореляція за допомогою коефіцієнта кореляції за Пірсоном між індивідуальними пріоритетами представників різних досліджуваних груп показала таке: кореляція між військовослужбовцями та приватними підприємцями дорівнює 0,03; кореляція між військовослужбовцями та студентами дорівнює 0,12; кореляція між приватними підприємцями та студентами дорівнює 0,34.

Наведений вище кореляційний аналіз засвідчив, що військовослужбовці мають особливу ієрархію ціннісних уподобань, яка кардинально відрізняється від інших досліджуваних. При цьому кореляція на рівні індивідуальних уподобань «приватні підприємці – студенти» дорівнює 0,34, а на рівні нормативних показників «приватні підприємці – студенти» дорівнює 0,54, а також засвідчує, що військове середовище впливає суттєво інакше, чим цивільне життя, на вибір та формування особливої ціннісної ієрархії військовослужбовців.

Висновки з проведеного дослідження. Підбиваючи підсумки емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій військовослужбовців ЗСУ, зазначаємо, що для них характерно таке.

1) Домінування цінностей безпеки, комфортності і влади на рівнях як індивідуальних пріоритетів, так і нормативних ідеалів.

2) Невідповідність значимості цінностей універсалізму і досягнень на рівнях як індивідуальних пріоритетів, так і нормативних ідеалів. При цьому на рівні нормативних ідеалів ці цінності достатньо значимі (ранги 6 і 8 відповідно), а на рівні індивідуальних пріоритетів ці цінності незначимі (ранги 2 і 3 відповідно).

3) Зазначена невідповідність компенсується підвищенням значимості цінностей гедонізму і стимуляції (ранги 1 і 2 на рівні нормативних ідеалів та ранги 6 і 7 на рівні індивідуальних пріоритетів). При цьому така значимість відображається навіть у підвищенні не тільки місця в ієрархії, але й значимості цих показників взагалі.

4) Ціннісні орієнтації досліджуваних усіх трьох груп нашої вибірки різняться між собою. Перш за все це стосується цінностей влади, конформності і традицій. Вони найбільш значимі для військових і студентів. Цінності самостійності, універсалізму, досягнень достатньо значимі для приватних підприємців і студентів, але відносно незначимі для військових.

5) Показники значимості цінностей на рівні нормативних ідеалів вище, ніж показники тих же цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів у досліджуваних усіх груп. Це свідчить про те, що ціннісні орієнтації на рівні нормативних ідеалів повністю не реалізуються в поведінці досліджуваних внаслідок обмежень можливостей людини, групового тиску, дотримання традицій тощо. Стосовно військовослужбовців це стосується перш за все таких цінностей, як універсалізм і досягнення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. Москва : Прогресс, 1976. 477 с.

2. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 70 с.

3. Пуертас С.Д.К. Соціокультурний підхід до вивчення цінностей. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 15. С. 108–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2014_15_14.

ДОСЛІДЖЕННЯ СИЛИ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ І СТІЙКОСТІ УВАГИ СПОРТСМЕНІВ (НА ПРИКЛАДІ КАРАТЕ ТА ВЕСЛУВАННЯ АКАДЕМІЧНОГО)

STUDY OF THE STRENGTH OF THE PROPERTIES OF THE NERVOUS SYSTEM AND THE STABILITY OF THE ATTENTION OF ATHLETES (ON THE EXAMPLE OF KARATE AND ACADEMIC ROWING)

Статтю присвячено питанням дослідження сили властивостей нервової системи і стійкості уваги спортсменів, що спеціалізуються на карате, а також веслуванні академічному. У дослідженні брали участь спортсмени-каратисти (n=16) і представники веслування академічного (n=16). Вік випробуваних становить від 17 до 23 років, всі спортсмени високої кваліфікації. Для оцінювання характеристики рухової активності спортсменів і судження про стійкість та рухливість їх нервової системи ми використовували теплінг-тест. В результаті проведених досліджень виявлено сильний і середній типи 80 і 20% у веслярів, а у каратистів – 75% і 25%. За показниками рівня витривалості (ум. од.) у веслярів і представників карате виявлено показники $110 \pm 5,02$ і $112 \pm 4,64$ відповідно. Статистично значущих відмінностей між групами каратистів і веслярів не виявлено ($p \geq 0,05$). За показниками витривалості, лабільності й рухливості як у веслуванні академічному, так і в карате у більшості випробуваних виявлено високі показники досліджуваних характеристик. За показниками методики Шульте в обох групах випробуваних виявлено високий (80% і 85% карате, веслування академічне) і середній (20% і 15% відповідно) показники стійкості уваги. За показниками тесту Шульте, для відображення стійкості уваги і працездатності в динаміці виявлено такі результати. Ефективність роботи (карате, веслування академічне): $37,86 \pm 10,02$ і $35,24 \pm 9,68$; ступінь швидкого включення в роботу: $0,88 \pm 0,1$ та $1,02 \pm 0,2$; ступінь психічної стійкості: $1,11 \pm 0,2$ та $1,06 \pm 0,1$ відповідно. Більшість спортсменів-каратистів і представників веслування академічного продемонструвала, високу стійкість до стомлення і толерантну стратегію адаптації до навантаження. Рівень ситуативної та особистісної тривожності у представників карате (диноборства) і веслування академічного (циклічний вид спорту) перебувають на одному рівні, статистичних відмінностей між спортсменами цих груп не виявлено.

Ключові слова: нервова система, стійкість уваги, властивості уваги, спортсмени, тривальний процес, карате, веслування академічне, особистісна тривожність.

Стаття присвячена питанням дослідження сили властивостей нервової системи і стійкості уваги спортсменів, що спеціалізуються на карате, а також веслуванні академічному. У дослідженні брали участь спортсмени-каратисти (n=16) і представники веслування академічного (n=16). Вік випробуваних становить від 17 до 23 років, всі спортсмени високої кваліфікації. Для оцінювання характеристики рухової активності спортсменів і судження про стійкість та рухливість їх нервової системи ми використовували теплінг-тест. В результаті проведених досліджень виявлено сильний і середній типи 80 і 20% у веслярів, а у каратистів – 75% і 25%. За показниками рівня витривалості (ум. од.) у веслярів і представників карате виявлено показники $110 \pm 5,02$ і $112 \pm 4,64$ відповідно. Статистично значущих відмінностей між групами каратистів і веслярів не виявлено ($p \geq 0,05$). За показниками витривалості, лабільності й рухливості як у веслуванні академічному, так і в карате у більшості випробуваних виявлено високі показники досліджуваних характеристик. За показниками методики Шульте в обох групах випробуваних виявлено високий (80% і 85% карате, веслування академічне) і середній (20% і 15% відповідно) показники стійкості уваги. За показниками тесту Шульте, для відображення стійкості уваги і працездатності в динаміці виявлено такі результати. Ефективність роботи (карате, веслування академічне): $37,86 \pm 10,02$ і $35,24 \pm 9,68$; ступінь швидкого включення в роботу: $0,88 \pm 0,1$ та $1,02 \pm 0,2$; ступінь психічної стійкості: $1,11 \pm 0,2$ та $1,06 \pm 0,1$ відповідно. Більшість спортсменів-каратистів і представників веслування академічного продемонструвала, високу стійкість до стомлення і толерантну стратегію адаптації до навантаження. Рівень ситуативної та особистісної тривожності у представників карате (диноборства) і веслування академічного (циклічний вид спорту) перебувають на одному рівні, статистичних відмінностей між спортсменами цих груп не виявлено.

The article is devoted to the research of the strength of the properties of the nervous system and the stability of attention of athletes specializing in karate, as well as rowing. Sportsmen-karate fighters (n=16) and representatives of academic rowing (n=16) took part in the research. The age of the subjects was from 17 to 23 years old, all athletes are highly qualified. To assess the characteristics of the motor activity of athletes and to judge the stability and mobility of his nervous system, we used the tapping test. As a result of the conducted research, a strong and medium type was revealed 80 and 20% in rowers, and in karate fighters – 75% and 25%. According to the indicators of the level of endurance (standard units) among the wrestlers and representatives of karate, the indicators were 110 ± 5.02 and 112 ± 4.64 , respectively. There were no statistically significant differences between the groups of karate and rowers ($p \geq 0.05$). According to the indicators of endurance, lability and mobility, both in rowing and in wrestling, most of the subjects showed high indicators of the studied characteristics. According to the indicators of the Schulte method in both groups of subjects, the highest (80% and 85% karate, academic rowing) and the average 20% and 15%, respectively, were indicators of attention stability. According to the Schulte test indicators, to reflect the stability of attention and working capacity in dynamics, the following results were revealed. In work efficiency (karate, academic rowing): 37.86 ± 10.02 and 35.24 ± 9.68 ; the degree of training 0.88 ± 0.1 and 1.02 ± 0.2 and mental stability 1.11 ± 0.2 and 1.06 ± 0.1 , respectively. Most of the subjects, karate athletes and representatives of academic rowing, demonstrated in our research a high resistance to fatigue and a tolerant strategy of adaptation to the load. The level of situational and personal anxiety in representatives of karate (martial arts) and rowing academic (cyclic sport) are at the same level and statistical differences between athletes of these groups are not detected.

Key words: nervous system, stability of attention, properties of attention, athletes, training process, karate, rowing academic, personal anxiety.

УДК 796.012.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.27>

Реут Є.О.

старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Могильний І.М.

асистент викладача кафедри фізичного виховання та спорту
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Як відомо, психофізіологічний стан спортсменів є складовою частиною загального функціонального стану. Спортивне тренування як нервовий процес являє собою формування узгодженої діяльності центральної нервової системи, яка виконується завдяки умовним та безумовним рефлексам [2, с. 5].

Як зазначає низка авторів, у спорті вищих досягнень дуже важливим напрямом є вивчення та розроблення засобів та методів діагностики й регуляції психічного стану спортсменів. Значна увага на сучасному етапі приділяється вивченню та розробленню методичних підходів, які на високому рівні дають змогу оцінити психологічний та функціо-

нальний стан нервової системи спортсменів [6, с. 70; 13].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд питань дослідження сили властивостей нервової системи та стійкості уваги спортсменів, які спеціалізуються на карате та веслуванні академічному.

Виклад основного матеріалу дослідження. Функціональна і психологічна готовність спортсменів визначаються основними властивостями нервової системи, які визначають ефективність змагальної діяльності. Типологічний портрет представників різних видів спорту різний, однак існують подібності. Такі окремі характеристики уваги, як концентрація, стійкість, обсяг, розподіл, переключення, широко досліджуються в різних напрямках спортивної психології, тому фахівцями спостерігається безліч підходів до визначення поняття уваги загалом і концентрації уваги зокрема [3, с. 166].

Стійкість, концентрація, розподіл, переключення, відволікання й обсяг уваги належать до основних властивостей уваги. Стійкість – це тимчасова характеристика уваги; вона полягає в тому, що спортсмен може певний час зосереджуватися на одному і тому ж об'єкті [1, с. 220].

Як відомо, теплінг-тест може застосовуватися задля контролю за функціональним станом спортсменів. Він застосовується для визначення сили нервової системи, рухливості нервових процесів, здійснення контролю за швидкісними якостями спортсменів, а також для виявлення стомлення [4, с. 98; 5].

Максимальна частота рухів є інтегральним показником такої фізичної якості, як швидкість. У спорті для того, щоб діагностувати основні властивості нервової системи, використовуються як складні апаратні, так і доступні методи. Теплінг-тест нами використовувався для діагностики не тільки функціонального стану спортсменів, але й специфічних особливостей адаптації до стресових ситуацій. Максимальна частота рухів є інтегральним показником такої фізичної якості, як швидкість [7, с. 15].

Дослідження проводилися нами відповідно до етичних принципів для дослідження за участю людей (Гельсінська Декларація), отже, спортсмени підписали згоду на добровільну участь у тестуванні.

У дослідженні брали участь спортсмени-каратисти НТУ «Дніпровська політехніка» (16 осіб) та спортсмени-веслувальники Дніпровського національного університету ім. О. Гончара. Вік випробуваних становить від 17 до 23 років, вони є спортсменами високої кваліфікації.

Для оцінювання характеристики рухової активності спортсменів і судження про стійкість та рухливості їх нервової системи ми використовували теплінг-тест.

За показниками теплінг-тесту виділяють кілька типів, які відповідають силі нервових процесів, а саме сильний, середній, слабкий, середньо-слабкий. Достовірність відмінностей за середньогруповими значеннями визначали за t-критерієм Стюдента. Рівень ймовірності становить 90% і 95%. Під час використання теплінг-тесту визначаються 5 типів динаміки темпу роботи. Це опуклий тип, який свідчить про наявність сильної нервової системи; рівний тип, який свідчить про те, що у спортсмена нервова система середньої сили; проміжний та увігнутий типи, що свідчать про середньо-слабку нервову систему [8, с. 254].

В результаті проведених досліджень виявлено сильний і середній тип 80 і 20% у веслярів, а у каратистів – 75% і 25%.

Результати таких показників, як витривалість, рухливість і лабільність, представлені в табл. 1.

Статистично значущих відмінностей між групами борців і веслярів не виявлено ($p \geq 0,05$).

Таблиця 1

Отримані результати середніх значень рівня витривалості, рухливості та лабільності випробуваних (n=32)

Показники	Карате (n=16)	Академічне веслування (n=16)
Рівень витривалості, ум. од.	110±5,02	112±4,64
Рівень рухливості, ум. од.	121±4,88	116±5,12
Рівень лабільності, ум. од.	107±1,64	108±1,24

Як правило, спортсмени із сильним типом нервової системи відрізняються гарною рухливістю нервової системи, тобто вони мало

Таблиця 2

Результати розподілу спортсменів за рівнями досліджуваних характеристик

Рівень, %	Витривалість		Лабільність		Рухливість	
	веслування	карате	веслування	карате	веслування	карате
Високий	75	80	65	70	50	60
Середній	25	20	30	25	40	35
Низький	0	0	0	4	10	5

Таблиця 3

Показники тесту Шульте у представників карате і веслування академічного (n=32)

Показники	Веслування академічне (n=16)	Карате (n=16)
Ефективність роботи	37,86±10,02	35,24±9,68
Ступінь швидкої роботи	0,88±0,1	1,02±0,2
Психічна стійкість	1,11±0,2	1,06±0,1

Таблиця 4

Рівень тривожності за даними якісної оцінки колірного тесту Люшера у спортсменів-каратистів та представників веслування академічного (M±m)

Показник	Карате	Веслування академічне	Достовірність відмінностей
Сумарне відхилення від аутогенної норми	11,86±1,32	12,25±1,02	p≥0,05
Вегетативний коефіцієнт	0,96±0,11	1,12±0,06	p≥0,05
Психічна працездатність	9,78±1,42	10,98±0,89	p≥0,05
Ситуативна тривожність	5,36±0,64	4,34±0,68	p≥0,05

схильні до стомлення, тому їм необхідний менший час для відпочинку, вони мають схильність до колективної роботи. Також у них більш розвинені вольові якості.

Як у веслуванні академічному, так і в карате у більшості випробовуваних виявлено високі показники досліджуваних характеристик. За показниками теппінг-тесту достовірних відмінностей між групами не було виявлено, що свідчить, на наш погляд, про високу кваліфікацію випробовуваних, особливості спортивної діяльності, що вимагає високого рівня показників, що характеризують нервові процеси (сили, витривалості, рухливості, лабільності). Статистично значущих відмінностей між групами каратистів і веслярів не виявлено (p≥0,05).

За показниками реакціометрії, яка застосовувалась для визначення сенсомоторної реакції випробовуваних і дає змогу судити про функціональний стан ЦНС та аналізаторів, виявлено, що результати простої рухової реакції у каратистів і веслярів є такими: 0,152; 0,164 с. Ці дані свідчать про високі показники тренуваності.

За показниками тесту Шульте для визначення кривої стомлювальності, яка відображає стійкість уваги та працездатності в динаміці, виявлено такі результати (табл. 3).

Статистично достовірних відмінностей між представниками веслування та карате за показниками методики Шульте не виявлено (p≥0,05). Відомо, що слабкий тип нервової системи не здатний забезпечити високу й тривалу працездатність, тому є одним із факторів труднощі отримання спортсменами високих спортивних результатів без нанесення здоров'ю шкоди [9, с. 263]. Більшість випробовуваних продемонструвала високу стійкість до стомлення й толерантну стратегію адаптації до навантаження.

Тестування рівня тривожності спортсменів здійснювалося за допомогою інтегративного тесту тривожності А.П. Бізюка зі співавторами, а також колірного тесту Люшера [10, с. 34].

У підготовці спортсменів до змагань тривога має велике значення. По-перше, тривога є частиною цілісного механізму адаптації організму до фізичних навантажень. По-друге, на змаганнях спортсмену доводиться стикатися з додатковими факторами стресу. Це може бути вплив великої кількості вболівальників, суперників, інші чинники, які можуть знизити результативність змагальної діяльності [11, с. 575].

Аналізуючи дані табл. 4, доходимо висновку, що рівень ситуативної та особистісної тривожності у представників карате (єдиноборства) і веслування академічного (циклічний вид спорту) перебувають приблизно на одному рівні, статистичних відмінностей між спортсменами цих груп не виявлено.

За показниками ситуативної та особистісної тривожності нами було отримано такі результати. Так, оцінюючи інтегративний рівень тривожності за даними ситуативної тривожності, ми виявили у каратистів такий результат: 2,89±0,32, а у представників академічного веслування – 3,23±0,38. Особистісна тривожність у каратистів представлена як 5,38±0,38, а у веслярів – 4,68±0,24. Отримані нами результати підтверджують раніше проведені дослідження інших авторів, що не виявили специфічного впливу конкретних видів спорту на рівень тривожності [11, с. 581; 12, с. 269].

Висновки з проведеного дослідження. Спортсмени із сильною нервовою системою під час виконання теппінг-тесту збільшували темп рухів. Це пов'язано зі здатністю їх нервових клітин підсумовувати збудження. Більшість представників карате й веслування академічного, які були піддослідними в наших дослідженнях, продемонстрували сильний і середній тип нервової системи. У двох веслярів виявлено середньо-слабкий тип. Слабкий тип не був зареєстрований. Карате належить до ситуаційного виду спорту, де такі показники,

як реакція вибору, реакція на рухомий об'єкт, є важливим механізмом складних реакцій.

Статистично достовірних відмінностей між групами карате й представників академічного веслування не виявлено. На наш погляд, це пояснюється спортивною кваліфікацією, особливостями спортивною діяльністю.

У більшості випробовуваних виявлено високу стійкість до стомлення.

За показниками методики Шульте в обох групах випробовуваних виявлено високий (80% і 85% карате, веслування академічне) і середній (20% і 15% відповідно) показники стійкості уваги.

Рівень ситуативної та особистісної тривожності у представників карате і веслування академічного перебувають на одному рівні, статистичних відмінностей між спортсменами цих груп не виявлено.

За оцінкою інтегративного рівня тривожності за даними ситуативної тривожності, у каратистів та представників академічного веслування не виявлено специфічного впливу конкретних видів спорту на рівень тривожності, тобто результати представників цих видів спорту статистично не різняться між собою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гайда В.К., Горбачевский В.К. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. Санкт-Петербург, 2000. 220 с.
2. Коробейников Г.В., Дудник О.К., Коняева Л.Д. та ін. Діагностика психофізіологічних станів спортсменів : методичний посібник. Київ, 2008. С. 5–6.
3. Микрюкова М.Г. Дифференцированный подход к подготовке юных спортсменов на основе учета свойств нервной системы. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1–1. С. 166–168.
4. Ольшанникова А.Е. Общая психология : словарь / под общ. ред. А.В. Петровского. Москва : ПЕР СЭ, 2005. С. 98.
5. Павлов С.Е. Свойства нервной системы. 2000. URL: <http://www.medicworlds.ru/medics-2215-5.html> (дата доступу: 16.03.2014).
6. Потапкин Д.И., Сборцева Т.В., Кылосов А.А. Психофизиологические характеристики хоккеистов 14–15 лет как фактор успешности соревновательной деятельности. *Современные научные исследования и разработки*. 2016. № 4 (4). С. 68–70.
7. Дрюков В.О., Коробейников Г.В., Павленко Ю.О. та ін. Психофізіологічна діагностика у спорті вищих досягнень : методичні рекомендації для тренерів, спортсменів, співробітників комплексних наукових груп. Київ : Науковий світ, 2004. С. 15.
8. Таймазов В.А., Голуб Я.В. Психофизиологическое состояние спортсмена (методы оценки и коррекции) : практическое руководство. Санкт-Петербург : Олимп. 2004. 254 с.
9. Тиунова О.В. Психодиагностика в спорте: планирование, анализ, интерпретация. *Психолого-педагогические и медико-биологические проблемы физической подготовки, физической культуры и спорта* : сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященный 90-летию со дня рождения академика В.Л. Марищука. Санкт-Петербург : Мама-тов, 2016. Т. 1. С. 263–267.
10. Хлудова О.В. Психотехники по формированию стрессоустойчивости личности к экстремальным ситуациям : материалы для тренинга. Тамбов : изд-во Тамбовского государственного технического университета, 2004. С. 34.
11. Чистоедов Ю.А., Кылосов А.А. Оценка и сравнение психофизиологических характеристик спортсменов различных видов спорта. *Концепт*. 2017. Т. 2. С. 575–581. URL: <http://e-koncept.ru/2017/570114.htm>.
12. Специальная психическая подготовка спортсмена. *Интернет журнал* № 1. URL: <http://magazine/article.269pp>.
13. Управление предстартовым состоянием и психорегуляция. *Теоретические основы боксерской подготовки*. URL: <http://newstars.com.ua/box-news/2006/06/25/48>.

ПРОВІДНІ МОДЕЛІ РЕАБІЛІТАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНИХ ОСІБ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

LEADING MODELS OF REHABILITATION OF DRUG ADDICTS: FOREIGN EXPERIENCE

У статті виявлено перспективні підходи до реабілітації осіб, залежних від психоактивних речовин, які широко використовуються в зарубіжній практиці. Визначено, що оскільки проблема виникнення наркоманії, алкоголізму, ігроманії, залежності від комп'ютерних ігор та інших форм адиктивної поведінки є медичною, соціальною, морально-етичною та психологічною, то її розгляд потребує комплексного підходу. У статті визначено поняття «адиктивна поведінка», розглянуто класифікацію, основні ознаки залежностей та специфічні ознаки залежності від психоактивних речовин. Адиктивну поведінку визначено як таку, що характеризується наявністю непереборної потреби у зміні свого психічного стану за допомогою адиктивного агенту. Аналіз наукової літератури дав змогу визначити основні фактори формування адиктивної поведінки, а саме біологічні, соціальні, психологічні. Визначено основні форми допомоги залежним, такі як детоксикація, лікарські консультації, замісна підтримувальна терапія, амбулаторні реабілітаційні програми, стаціонарні реабілітаційні програми, терапевтичні спільноти, стаціонарні програми духовної психотерапії та релігійної реабілітації. Реабілітація залежних може бути розглянута як сукупність різних за формою, напрямом і сферою застосування видів допомоги залежним, зокрема медичної, медико-соціальної, соціальної та психолого-педагогічної. Головною метою реабілітації осіб, залежних від психоактивних речовин, є стійка ремісія як повне утримання від вживання наркотиків, що може визначатися як суб'єктивними (особистісними), так і об'єктивними (нейробіологічними) факторами. У статті виявлено найбільш перспективні моделі реабілітації наркозалежних осіб та розглянуто їх ключові особливості. Отже, ними є модель терапевтичних співтовариств (групи взаємодопомоги), Міннесотська модель лікування залежної поведінки, розвиваюча модель Т. Горські, розвиваюча модель Д. Піті. Визначено, що реабілітація наркозалежних осіб – це тривалий процес, що передбачає не тільки використання наявних моделей допомоги, але й їх подальше вдосконалення, адаптування до сучасних українських реалій.

Ключові слова: реабілітація, моделі реабілітації наркозалежних осіб, залежність, адиктивна поведінка, наркозалежність.

The article reveals promising approaches to the rehabilitation of persons addicted to psychoactive substances, which are widely used in foreign practice. The article states that the problem of drug addiction, alcoholism, gambling, addiction to computer games and other forms of addictive behavior is a medical, social, moral, ethical and psychological problem. That's why it requires an integrated approach to consideration. The article defines the concept of «addictive behavior», considers the classification, the main signs of addictions and specific signs of addiction of the psychoactive substances. The analysis of the scientific literature allowed determining the main factors in the formation of addictive behavior: biological, social, psychological. The article identifies the main forms of care for addictive people: detoxification, medical consultations, substitution maintenance therapy, outpatient rehabilitation programs, inpatient rehabilitation programs, therapeutic communities, inpatient programs of mental psychotherapy and religious rehabilitation. Rehabilitation of addictive people can be considered as a set of types of care for addictive people: medical, medical and social, social and psychological and pedagogical types of care. These types are different in shape, direction and areas of application. The main purpose of rehabilitation of persons addicted to psychoactive substances is a stable remission as a complete abstinence from drug use, which can be determined by both subjective (personal) and objective (neurobiological) factors. The article identifies the most promising models of rehabilitation of drug addicts and considers their key features are the model of therapeutic communities (mutual aid groups), the Minnesota model of treatment of addictive behavior, the developmental model of T. Gorsky, the developmental model of D. Pitty. The article defines that the rehabilitation of drug addicts is a long process that involves not only the use of existing models of care, but also their further improvement, adaptation to modern Ukrainian realities.

Key words: rehabilitation, models of rehabilitation of drug addicts, addiction, addictive behavior, drug addiction.

УДК 159.9.019.4:001.8(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.28>

Свідовська В.А.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
Харківська державна академія культури

Постановка проблеми. Пошук нових підходів до реабілітації наркозалежних осіб – це одне з важливіших державних завдань у сфері соціальної політики та охорони здоров'я. Реабілітація наркозалежних осіб як процес відновлення їх фізичного, психічного й духовного здоров'я має забезпечити надання цим особам можливості поновити свій особистісний та соціальний статус, бути реінтегрованими у суспільство.

Головною метою реабілітації осіб, залежних від психоактивних речовин, є стійка ремісія як повне утримання від вживання наркотиків, що може визначатися як суб'єктивними (особистісними) так і об'єктивними (нейробіологічними) факторами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури, присвяченої проблемі наркозалежності, а саме досліджень вітчизняних та зарубіжних учених А. Вієв-

ського, Т. Горські, Л. Завадської, С. Кулакова, В. Міллера, Д. Піти, С. Проценка, І. П'ятницької, М. Рябової, В. Шабаліної, дав змогу дійти висновку, що сьогодні не існує єдиного підходу до реабілітації осіб, залежних від психоактивних речовин, а досягнення терапевтичної ремісії визначається кваліфікацією фахівців, вибором методів лікування й тактики соціалізації наркозалежних. Саме тому вивчення зарубіжного досвіду та розроблення нових підходів до реабілітації та ресоціалізації наркозалежних є актуальним питанням як для українського суспільства, так і для світової спільноти.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні перспективних підходів до реабілітації наркозалежних осіб у зарубіжній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес виникнення наркоманії, алкоголізму, ігроманії, залежності від комп'ютерних ігор та інших форм адиктивної поведінки є медичною, соціальною, морально-етичною та психологічною проблемою.

Вперше термін «адиктивна поведінка» (від англ. "addiction" – «хибна звичка», «пристрасть до чого-небудь», «порочна схильність») було використано В. Міллером. Адиктивна поведінка визначалась як процес зловживання різними речовинами, що змінюють психічний стан людини (психоактивні речовини, алкоголь, тютюн) і формують залежну поведінку [4, с. 105]. Розуміння поняття «адикція» науковцями В. Міллером та М. Ландрі близьке до розуміння цього поняття науковцем С. Кулаковим, який визначає адиктивну поведінку як таку, що характеризується наявністю фізичної та індивідуальної психологічної залежності [9]. Ц. Короленко підкреслює, що адиктивна поведінка управляє життям людини, робить її безпорадною та позбавляє можливості протидіяти адикціям [8].

Отже, термін «адиктивна поведінка» пов'язаний із терміном «залежність». Аналіз наукової літератури не дав змогу виявити єдиного визначення поняття «психологічна залежність». В широкому сенсі залежність може розглядатися як внутрішній стан людини, що виявляється в нав'язливому прагненні постійно виконувати певні дії, які ведуть до дисгармонії особистості, хвороб і порушень здоров'я, а також руйнують індивіда [1]. В. Шабаліна визначає залежність як прагнення покладатися на когось або щось задля отримання задоволення від адаптації [13, с. 71].

В Десятому перегляді Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (МКХ-10) [11], синдром залежності визначається як комплекс фізіологічних, поведінкових і когнітивних явищ, за яких вживання психоактивної речовини або класу психоактивних речовин починає поси-

дати більше місце в системі цінностей людини, ніж інші форми поведінки, які раніше були важливішими для неї.

З точки зору психоаналізу, за визначенням М. Рябової, залежність – це латентний суїцид, тобто спроба покінчити із собою, розтягнута в часі, спроба втечі від хвороби, психозу або прагнення подолання внутрішнього протиріччя [12, с. 50].

Сьогодні не існує єдиної класифікації залежностей. Однак деякі науковці [1; 5; 12] класифікують залежності таким чином:

- хімічні залежності: тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія;

- біохімічні залежності: анорексія (відмова від прийому їжі і хвороблива худорба) і булімія (неконтрольоване поглинання їжі);

- нехімічні види залежності: клептоманія, лудоманія (залежність від азартних ігор), трудоголізм, шопоголізм, фанатизм, інтернет-залежність, спортивна адикція.

Незважаючи на те, що існує багато видів залежностей, залежна поведінка майже у всіх випадках має деякі спільні ознаки, такі як нав'язливе прагнення до певної поведінки; наростання напруги, якщо є перешкода для здійснення цієї поведінки; тимчасове зняття напруги під час завершення поведінки; циклічність цієї поведінки; специфічність певного патерну поведінки для кожного типу нехімічних адикцій; обумовлення виникнення кожного наступного циклу як внутрішніми, так і зовнішніми причинами; наявність неприємних емоцій на перших циклах подібної поведінки [10].

Наркоманія може бути розглянута як залежність від психоактивних речовин. Відповідно до визначення М. Рябової, психічна залежність від психоактивних речовин – це емоційний стан, що характеризується відчуттям нагальної потреби в психоактивному препараті, пов'язаним з його вживанням, або задля зняття негативних відчуттів, викликаних його зловживанням [12].

Наркоманія належить до хімічних залежностей, що мають специфічні ознаки. Відповідно до Десятого перегляду Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (МКХ-10) [11], діагностичними критеріями синдрому залежності є сильне бажання або почуття непереборної тяги до прийому психоактивної речовини; труднощі в контролюванні поведінки, пов'язані з прийомом психоактивної речовини; фізіологічний абстинентний стан, що виникає, коли прийом психоактивної речовини припиняється або зменшується; ознаки толерантності, які проявляються в необхідності підвищення доз психоактивної речовини для досягнення попередніх ефектів від її дії; прогресуюче нехтування альтернативними задоволеннями або інтересами через вживання психоактивної

речовини; збільшення часу, необхідного для придбання або прийому речовини і відновлення від її ефектів; поглинання вживанням психоактивної речовини, що проявляється в тому, що заради прийому речовини людина повністю або частково відмовляється від важливих альтернативних задоволень та інтересів; триваюче вживання психоактивної речовини всупереч явним ознаками очевидних шкідливих наслідків.

Одним з індикаторів синдрому залежності є синдром відміни, тобто група симптомів різного поєднання й різного ступеня тяжкості, що виникають під час припинення або зменшення вживання психоактивної речовини, яка приймалась багато разів, як правило, протягом тривалого часу і/або у великих дозах [11]. Синдроми відміни седативних засобів мають багато спільних рис із алкогольним синдромом відміни, але можуть також включати м'язові болі й судоми, спотворення сприйняття і порушення схеми тіла. Стан відміни опіоїдів супроводжується ринореєю (виділеннями з носа), слезотечею, м'язовими болями, ознобом, «гусячою шкірою», а через 24–48 годин – м'язовими судомами й спазмами шлунку (поведінка, спрямована на пошук психоактивної речовини, вельми виражена й триває після того, як фізичні симптоми зникли). Стан відміни стимуляторів описаний не так чітко, як синдроми відміни депресантів центральної нервової системи; виражена депресія, що супроводжується нездужанням, інертністю і нестійкістю.

Усі фактори, що сприяють формуванню й розвитку хвороб залежної поведінки, можна розділити на такі три групи: біологічні, соціальні та психологічні. Вони існують у нерозривному взаємозв'язку.

Біологічні фактори, що сприяють формуванню й розвитку хвороб залежної поведінки, – це генетичні, конституціональні та психобіологічні особливості організму (спадкові, вроджені та набуті захворювання, особливості конституції, перш за все особливості емоційної сфери, ендокринної, нервової систем тощо), тобто проблеми, пов'язані з психічним і фізичним здоров'ям [10].

Соціальні фактори, що сприяють формуванню й розвитку хвороб залежної поведінки, традиційно поділяються на макросоціальні (традиції, звичаї, закони щодо споживання алкоголю та інших наркотичних речовин; нестабільність суспільного розвитку; невизначеність соціальних норм, терпимість до аморальних та антигромадських форм поведінки; позитивне ставлення до тютюну, алкоголю в різних прошарках суспільства; наявність у суспільстві міфів про алкоголіків і наркоманів, відсутність об'єктивної інформації; доступність алкоголю й наркотиків) та мікросоціальні (сімейні фактори (структура, економічне становище, позиції членів сім'ї до вживання психоактивних речовин, культурні, морально-етичні, моральні традиції, за якими відбувається виховний процес, патологічні форми виховання, такі як гіпоопека, гіперопіка, гіперпротекція); вплив соціальних груп (школа, ВНЗ, армія, дворова компанія, «тусовка» тощо)) [10].

Психологічні фактори, що сприяють формуванню і розвитку хвороб залежної поведінки, – це особистісні особливості, що сприяють початку споживання психоактивних речовин і розвитку хвороб патологічної залежності. Насамперед психологічним фактором формування залежної поведінки є різні психопатії та акцентуації особистості (акцентуації епілептоїдного, нестійкого та психастенічного типу), алекситимії (труднощі з визначенням, вербалізацією почуттів). Також слід звернути увагу на індивідуальні психологічні особливості, що сприяють формуванню залежності, такі як невпевненість у собі, занижена самооцінка, коливання настрою, невисокий рівень інтелекту, неприйняття соціальних норм і цінностей, прагнення протиставити себе суспільству, ігнорування моралі й понять про добро і зло, життєвий цинізм, залежна й аутоагресивна поведінка, життєва незрілість, відсутність самодостатності і несамостійності, неформованість цілей і сенсу життя, нерозвиненість комунікативних та адаптивних умінь; знижене перенесення труднощів повсякденного життя; прихований комплекс неповноцінності; страх перед стійкими емоційними контактами; прагнення говорити неправду; тривожність [10].

Залежність від психоактивних речовин розвивається відповідно до таких етапів [7, с. 8–15]: «точка кристалізації» – етап, який з'являється у зв'язку з переживанням інтенсивної позитивної емоції (або усуненням негативної) за певної дії; становлення адиктивного ритму (адиктивний ритм виражається у встановленні певної послідовності вдавання до засобів адикції); формування адикції як інтегральної частини особистості; повне домінування адиктивної поведінки.

Хімічні залежності інтенсивніше руйнують внутрішні органи й головний мозок людини. Для них характерний більш виражений синдром психічної та фізичної залежності. Як хімічні, так і нехімічні адикції мають свої негативні наслідки, зокрема поширення протиправних дій, високий суїцидальний ризик, серйозні соціальні і фінансові проблеми, психосоматичні проблеми.

Сьогодні в Україні існують такі форми допомоги залежним: детоксикація (в усіх наркологічних закладах), лікарські консультації (в усіх наркологічних закладах), замісна підтримувальна терапія (допомога наркозалежним), амбулаторні реабілітаційні програми, стаціонарні реабілітаційні програми, терапевтичні

спільноти, стаціонарні програми духовної психотерапії та релігійної реабілітації [3]. Частина реабілітаційних програм реалізується громадським сектором і зазвичай формується навколо груп анонімних алкоголіків (АА) або анонімних наркоманів (АН).

Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO) визначає реабілітацію наркозалежних як «процес, у результаті якого особа, що вживає наркотичні засоби і психотропні речовини, досягає оптимального стану здоров'я, психологічних функцій і соціального благополуччя. Реабілітація слідує за початковою фазою лікування (яка може включати детоксикацію і медикаментозне і психіатричне лікування)» [17].

Управління ООН із наркотиків і злочинності називає реабілітацію «фазою запобігання рецидивам, орієнтовану на потреби осіб, які або пройшли курс детоксикації, або тих, хто не потребує проходження цієї фази лікування. Мета програм реабілітації полягає у зміні поведінки реабілітантів та їх навчання прийомам контролю своєї тяги до психоактивних речовин» [14].

Західна практика реабілітації залежних спирається на комплексний підхід, що включає діяльність узгодженої системи установ, які діють у межах кожного етапу реабілітації: від початкового етапу детоксикації до психотерапевтичної роботи в межах стаціонару.

В західній практиці діють програми реабілітації, що реалізуються як в умовах стаціонару (інтенсивні програми допомоги й медичного спостереження, які передбачають проживання в реабілітаційному центрі), так і в амбулаторних умовах, або лікування в умовах денного стаціонару (надання тих же терапевтичних послуг, що в умовах стаціонару, без необхідності проживання реабілітанта в лікувальному закладі).

Постреабілітаційний супровід може включати специфічні елементи допомоги, які як пов'язані з подоланням наркозалежності (консультування, в тому числі по телефону, участь у терапевтичних групах, зборах АН, групах самопомоги тощо), так і не мають безпосереднього відношення до залежності (допомога в придбанні житла, в тому числі тимчасового, в отриманні освіти тощо), але значимі для формування у реабілітанта почуття соціальної захищеності і впевненості в майбутньому.

Отже, реабілітація залежних може бути розглянута як сукупність різних за формою, напрямом і сферою застосування видів допомоги залежним, зокрема медичної, медико-соціальної, соціальної та психолого-педагогічної.

Сьогодні діє безліч підходів до реабілітації та ресоціалізації наркозалежних осіб. Відповідно до мети статті виявлено найбільш перспективні, а саме модель терапевтичних співтовариств (групи взаємодопомоги); Міннесотська модель лікування залежної поведінки; розвиваюча модель Т. Горські; розвиваюча модель Д. Піті.

У 1935 р. були засновані перші товариства «Анонімні Алкоголіки» (модель терапевтичних співтовариств), що працювали відповідно до програми «12 кроків» [2]. Це стало проривом в галузі лікування алкоголізму. Сьогодні існує безліч подібних груп взаємодопомоги, в тому числі АН («Анонімні наркомани»), АІ («Анонімні ігромани»). Терапевтичне співтовариство («Therapeutic community») являє собою модель соціального навчання здоровому способу життя. Це організоване, певним чином структуроване співтовариство людей, що мають проблеми із залежністю. В основу своєї діяльності принципи АН та інших груп допомоги взяли такі співтовариства, як «SMART Recovery», «SOS» («Save Our Selves»), «Women for Sobriety or Lifelong Secular Recovery», «Monar».

Міннесотська модель лікування залежної поведінки виникла у США в кінці 40-х рр. XX ст. як наслідок надзвичайно високої ефективності груп АА та інших подібних рухів. На відміну від рухів самопомоги, ця модель є професійним підходом до вирішення проблеми. В ній духовні принципи роботи груп АА та АН, що використовували програму «12 кроків», об'єднані з досягненнями психології, психіатрії, соціології та інших наук. Незалежно від різновиду терапевтичної системи – чи є вона центром цілодобового проживання (стаціонаром або громадою довготривалого лікування), денним стаціонаром або амбулаторією – процес лікування хімічно залежних людей, як правило, має такі фази: встановлення первинного контакту і створення мотивації до одужання; період детоксикації, метою якого є очищення організму від токсичних речовин і зміцнення життєво важливих внутрішніх органів; основна робота в терапевтичному співтоваристві (духовна, психологічна і соціальна реабілітація залежного, яка, як правило, включає індивідуальну роботу і групова робота зі священником (пастором), психологом, консультантом з видужуючих наркоманів, лікарем-психотерапевтом тощо (також проводиться робота із сім'єю залежного)); стадія ресоціалізації, або реінтеграції, на якій відбувається повернення людини в нормальне суспільство [6].

Розвиваюча модель Т. Горські побудована на довготривалій професійній роботі із залежним, яка поєднується з відвідуванням груп взаємодопомоги. Т. Горські виділяє в процесі одужання від хімічної залежності шість таких етапів: перехідний етап (на цьому етапі відбуваються усвідомлення проблеми, що мотивують людину; визнання неможливості природного вирішення проблем; визнання провалу стратегії «контрольованого споживання»; усвідомлення необхідності утримання від об'єкта пристрасті); етап стабілізації (на цьому етапі відбуваються визнання необхідності допомоги; ліквідація прямих ускладнень алкоголізму і наркоманії; переривання пато-

логічної заклопотаності; вивчення «нехімічних» методів управління стресом, розвиток надії і мотивації); початковий етап одужання (на цьому етапі відбуваються повне усвідомлене визнання хворобливої залежності; повне прийняття й визнання згубної звички; навчання залежного «нехімічним» способам вирішення проблем; невідкладна соціальна реабілітація; розвиток у залежного системи цінностей, заснованої на тверезості); проміжний етап одужання (на цьому етапі відбуваються розв'язання кризи деморалізації; виправлення соціальних збитків, викликаних згубною схильністю; створення саморегульованої програми відновлення; побудова гармонійного способу життя; вироблення уміння пристосовуватися до змін); заключний етап одужання (на цьому етапі відбуваються усвідомлення впливу набутих у дитинстві установок на процес одужання; дослідження проблем, пов'язаних із сімейним вихованням; свідоме дослідження дитинства; доповнення зроблених відкриттів до дорослого життя; зміна способу життя); етап підтримки ремісії (на цьому етапі відбуваються продовження програми відновлення уміння жити «день за днем»; безперервне зростання й розвиток залежного; розвиток здатності ефективно адаптуватися до змін у житті).

В основу розвиваючої моделі Д. Піті покладено теорію стадій психосоціального розвитку Е. Еріксона [16]. Відповідно до кожної стадії психосоціального розвитку, запропонованого Е. Еріксоном, одужання в рамках цієї моделі розглядається як еволюційна зміна особистості адикта. Д. Пітою було розроблено такі цілі й завдання, які необхідно вирішити залежній людині для свого одужання: початок лікування (метою цієї стадії є згода з цілями лікування, припинення компульсії); зупинка компульсії (метою цієї стадії є звикання до тверезої поведінки); праця й розвага тверезим (на цій стадії залежному необхідно навчитися працювати й розважатися в тверезому стані); створення ідентичності, специфічної для тверезості (на цій стадії відбуваються визнання й прийняття: «Я алкоголік/наркоман/...»; відбувається початок ідентифікації духовного «Я» залежного); розвиток інтимності, специфічної для тверезості (на цій стадії залежному необхідно опанувати навички соціалізації і взаємовідносин); розвиток ідентичності (на цій стадії залежному належить відкрити, ким він/вона є зараз, свої позитивні сторони й потреби); інтимність у любовних стосунках (на цій стадії відбувається розвиток здатності любити здоровим, взаємно задовольняючим способом) [6].

В Україні, як і в інших країнах світу, використовується замісна терапія. Сутність замісної терапії (“Substitution treatment”/“Drug Replacement Therapy”) зводиться до заміни

нелегальних наркотиків (найчастіше опіатів) легальними наркотичними засобами, що видаються за рецептом лікаря, як підтримуючої терапії для осіб з опіоїдною залежністю задля зменшення шкоди від вживання сильнодіючих наркотичних засобів.

Комплексний підхід до реабілітації залежних, що забезпечує «управління стійкою ремісією» [15], виявляється набагато більш ефективним. Такий підхід до реабілітації, що включає обов'язкові заходи, що сприяють надалі ресоціалізації залежних, на нашу думку, має бути націленим на відновлення фізичного, психічного, соціального здоров'я; формування соціальних, трудових, професійних навичок; сприяння у навчанні, розвитку професійної компетентності, відновленні трудових навичок; сприяння у вирішенні житлових питань; відновлення або розвиток соціально-побутових навичок; культурну, правову та соціальну адаптацію.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, вивчення різних моделей та окремих реабілітаційних програм дає змогу дійти висновку про те, що вони продовжують розвиватися і вдосконалюватися. Багато з них не зовсім відповідають традиційній класифікації видів лікування або являють собою сукупність відразу декількох моделей. Реабілітація наркозалежних осіб являє собою тривалий і трудомісткий процес, що передбачає не тільки використання наявних методик і моделей реабілітації, але й їх подальше вдосконалення, адаптування до особливостей реабілітаційних процесів, медичних і соціальних можливостей суспільства України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авиллов О. Социально значимые заболевания и их профилактика : методические указания. Челябинск : Челябинский государственный университет, 2009. 47 с.
2. Анонимные Алкоголики (Большая книга). Нью-Йорк : Alcoholics Anonymous World Services, 2011. 29 с.
3. Вієвський А. Лікування наркозалежності в Україні та оцінка його ефективності. Звіт про дослідження. Київ, 2008. 78 с.
4. Завадська Л. Профілактика адиктивної поведінки. *Соціальна педагогіка*. 1999. № 1. С. 105–111.
5. Горски Т. Остаться трезвым. Homewood : CENAPS. 2008. 235 с.
6. Иванов В., Безсмертний Ю., Старков Д. Принципы работы амбулаторной социально-психологической реабилитации osób, залежних від алкоголю : науково-методичний посібник. Київ : Віпол, 2013. 128 с.
7. Короленко Ц. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития. *Обзорные психиатрии и медицинской психологии*. 1992. № 2. С. 8–15.
8. Короленко Ц. Семь Путьей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире. Новосибирск : Наука, 1990. 222 с.

9. Кулаков С. Психотерапия и психопрофилактика аддиктивного поведения у подростков. Санкт-Петербург : Гардарика, 2003. 470 с.

10. Кутбиддинова Р. Психология зависимости : учебно-методическое пособие. Южно-Сахалинск : СахГУ, 2017. 128 с.

11. Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я. Десятий перегляд / пер. В. Пономаренко, А. Нагорна, Г. Панащенко. Київ : Здоров'я, 2001. Т. 3. 817 с.

12. Рябова М. Смыслообразование в структуре саморегуляции личности с психологической зависимостью в юношеском возрасте : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 ; Тамбовский государственный университет. Тамбов, 2008. 256 с.

13. Шабалина В. Аддиктивное поведение в подростковом и юношеском возрасте. Москва : ВЕЧЕ, 2003. 291 с.

14. Drug Abuse Treatment and Rehabilitation: A Practical Planning and Implementation Guide. UNITED NATIONS New York, 2003.

15. Models of residential rehabilitation for drug and alcohol misusers. *National Treatment Agency for Substance Misuse*. 2006.

16. Pita D. Addictions Counseling: A Practical Guide to Counseling People with Chemical & Other Addictions. Crossroad Publishing Company, 1994. 144 p.

17. WHO. Lexicon of alcohol and drug terms. URL: https://www.who.int/substance_abuse/terminology/who_lexicon/en (дата звернення: 10.09.2020).

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОМУНІКАТИВНИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

FUTURE MANAGERS' FEATURES OF COMMUNICATION QUALITIES

У статті розглянуто питання ролі комунікативної компетенції майбутніх менеджерів. Актуальність теми обумовлена тим, що професійний розвиток та успішність майбутніх менеджерів залежать від соціальної емоційності, сформованості комунікативних навичок, оскільки процес спілкування є невід'ємною складовою частиною професійної діяльності менеджера.

Метою статті є дослідження особливостей комунікативних якостей у студентів-менеджерів. Проведений теоретичний аналіз показав, що комунікативні якості, вміння й навички посідають одне з провідних місць у професійній діяльності менеджера. Майбутні менеджери повинні мати не лише достатній обсяг знань, але й певний рівень сформованості комунікативних компетенцій, що дасть змогу адекватно орієнтуватися у різних ситуаціях спілкування, успішно впливати на оточуючих тощо. Окрім того, ефективність діяльності менеджера багато в чому визначається сформованістю здібності до співпереживання, відкритості, доброзичливості, вміння вселяти у підлеглого впевненість і рішучість. Отже, комунікативна компетентність та певні емоційні особливості відіграють важливу роль у професійному становленні майбутнього менеджера.

Емпіричне дослідження, проведене авторами, показало, що у майбутніх менеджерів переважають високі показники емпатії та високий рівень прояву комунікативних схильностей. Середні значення виявлено у більшості респондентів за шкалами соціальної пластичності, соціальної емоційності, експресивності, саморегуляції. Таким чином, результати проведеного дослідження дають змогу зробити висновок про те, що здебільшого майбутні менеджери мають добре сформовані комунікативні якості, що є необхідним для їх професійної діяльності.

Ключові слова: комунікативна компетентність, комунікативні якості, майбутні менеджери, професійна діяльність, студенти.

The article discusses the role of communicative competence of future managers. The relevance of the topic is due to the fact that the professional development and success of future managers depends on the communication skills formation, since the communication process is an integral component of the manager's professional activity. The purpose of the study is to identify the peculiarities of the students-managers' communicative qualities. The conducted theoretical analysis showed that communicative qualities, abilities and skills occupy one of the leading places in the manager's professional activity. Future managers must have not only a sufficient amount of knowledge, but also a certain level of communicative competencies formation, which will allow them to adequately navigate in different communication situations, successfully influence others, etc. The effectiveness of the manager is largely determined by the formation of such communication skills as empathy, openness, friendliness, the ability to instill confidence and determination in a subordinate. Thus, communicative competence and certain emotional features play an important role in the future manager's professional formation.

An empirical study conducted by the authors showed that future managers' high level of empathy and communicative tendencies predominate. The average values were found in most respondents according to the scales of social plasticity, social emotionality, expressiveness, and self-regulation. Thus, the results of the study make it possible to conclude that for the most part future managers have well-formed communicative qualities, which is certainly important in their professional activities.

Key words: communicative competence, communicative qualities, future managers, professional activity, students.

УДК 378:377.35
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.29>

Цибух Л.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики
практичної психології
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Бадюл Л.М.

викладач кафедри іноземних мов
Одеський національний економічний
університет

Постановка проблеми. Одним з основних завдань вищої школи є підготовка та формування кваліфікованих спеціалістів, які будуть здатні в подальшому зробити вагомий внесок у розвиток нашого суспільства. Професійна придатність менеджера не зводиться тільки до рівня його фахової освіти, і було б грубою помилкою ставити у пряму залежність знання й рівень кваліфікації спеціаліста. Очевидно, що менеджерові необхідні такі індивідуальні та особистісні якості, які забезпечують успішність саме практичної діяльності.

Успішність діяльності майбутніх менеджерів багато в чому визначається сформованістю комунікативних навичок, адже без останніх неможливе створення доброзичливих ділових відносин у колективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема комунікативних навичок, комунікативної компетенції широко представлена у сучасній психологічній літературі. Проте проблема комунікативної компетентності менеджерів висвітлена дещо гірше. Цю проблему досліджували такі вітчизняні вчені, як В.Я. Гавран, М.І. Гавран (2017 рік), О.П. Діба (2018 рік), О.Ю. Загородна (2010 рік), В.П. Черевко (2001 рік), В.Я. Чорний (2009 рік).

Так, В.П. Черевко комунікативну компетентність менеджера визначає як особистісно-професійну комунікативну компетентність. До критеріїв комунікативної компетентності менеджерів автор відносить професійно-комунікативне самовизначення, професійно важливі комунікативні якості, техніку спілку-

вання, володіння професійним словником, стиль спілкування [6].

У дослідженнях Т.Ю. Загородної визначено, що до структури комунікативно-професійної компетентності входять чотири основні компоненти, такі як мотиваційно-цільовий, функціонально-діяльнісний, орієнтаційно-когнітивний, оцінно-коригуючий. Проведені автором дослідження показали, що на ефективність формування комунікативної компетентності у майбутніх спеціалістів економічного напрямку позитивно впливають моделювання під час навчання комунікативних ситуацій, відповідна професійна спрямованість, професійно-комунікативна спрямованість інформаційно-комунікативних технологій [3].

Особливості формування комунікативної компетентності у менеджерів під час навчання у магістратурі вивчали В.Я. Гавран, М.І. Гавран. На основі проведеного дослідження автори виявили, що на ефективність формування цієї компетентності позитивно впливає впровадження інтерактивних методів навчання у ЗВО та формування у майбутніх менеджерів умінь регулювати емоційну напругу [1].

В.Я. Чорній досліджував особливості сформованості іншомовних мовленнєвих умінь у майбутніх фахівців фінансово-економічного напрямку. Автор виявив наявність зв'язку між загальними комунікативними умінями та іншомовними професійно-спрямованими комунікативними умінями [7].

Роль комунікативної компетентності у діяльності менеджера культури досліджувала О.П. Діба. На основі проведеного дослідження автор зазначила, що комунікативна компетентність є складовою частиною професійної компетентності менеджера культури разом з його культурою. Комунікативна культура, на думку автора, включає емоційну культуру, культуру мислення, культуру мовлення та культуру невербальної поведінки [2].

Таким чином, проведений нами аналіз досліджень з проблеми комунікативної компетентності показав, що в психологічній науці ще недостатньо вивчені особливості формування та розвитку комунікативних якостей менеджерів, необхідних їм у професійній діяльності.

Постановка завдання. У роботі ми проведемо дослідження особливостей комунікативних якостей майбутніх менеджерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професія менеджера належить до групи соціальних професій. В ході своєї професійної діяльності менеджер взаємодіє з працівниками колективу, запобігає небажаним явищам у поведінці людей та розвитку колективу.

Серед найважливіших професійних якостей менеджера М.М. Обозов та Г.В. Щокін називають такі:

- товариськість, контактність;
- динамічність і гнучкість поведінки;
- емоційна стриманість і терпимість;
- високий рівень загальної культури поведінки менеджера, делікатність;
- вміння дотримуватися своєї лінії поведінки;
- вміння спільно аналізувати труднощі;
- гарне володіння основами конфліктології [4].

В.А. Семіченко в акмеограмі менеджера серед його професійно важливих якостей також називає такі, що пов'язані з комунікативною компетентністю: комунікабельність, прояв емпатії у взаємовідносинах з людьми, здібність ефективно впливати на людей, віра в успіх, уважність і психологічна близькість до людини [5].

Отже, такі якості, як доброзичливість, емоційна стриманість, комунікабельність, здібність співпереживати іншій людині, проявляти емпатію у взаємовідносинах, здібність ефективно впливати на людей, повинні бути притаманними майбутнім менеджерам.

Задля визначення сформованості комунікативних якостей студентів-менеджерів нами було використано такий блок методик: «Опитувальник структури темпераменту» В.М. Русалова («ОСТ»), методика діагностики соціально-психологічних особливостей О.Я. Чебикіна, методика виявлення і оцінки комунікативних і організаторських схильностей («КОС»).

В експерименті взяли участь студенти-менеджери 4 року навчання. Всього в дослідженні взяв участь 31 студент.

Результати проведення методики «Опитувальник структури темпераменту» В.М. Русалова ми розмістили у табл. 1.

Як видно з табл. 1, 64,5% респондентів (20 досліджуваних) мають високі показники за шкалою соціальної ергічності. Це виявляється

Таблиця 1

Відсоткове співвідношення показників комунікативності за методикою В.М. Русалова у студентів-менеджерів

Шкала	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Соціальна ергічність	4	12,9	7	22,6	20	64,5
Соціальна пластичність	4	12,9	21	67,7	6	19,4
Соціальний темп	4	12,9	5	16,1	22	71,0
Соціальна емоційність	10	32,3	14	45,1	7	22,6

у комунікативній ергічності, товариськості, потребі у соціальних контактах, прагненні до засвоєння соціальних форм діяльності та засвоєння світу через комунікацію, прагненні до лідерства та обіймання високої посади.

22,6% досліджуваних (7 респондентів) мають середні показники за цією шкалою, що вказує на їх помірно виражену потребу у соціальних контактах, незначне прагнення до лідерства та залучення до соціальної діяльності.

12,9% досліджуваних (4 студенти) мають низькі показники за шкалою. Вони замкнуті, соціально пасивні, не прагнуть до соціальних контактів, ухиляються від соціально активних форм поведінки.

6 досліджуваних (19,4%) проявляють високий рівень соціальної пластичності. Вони характеризуються широким набором комунікативних програм, автоматичним включенням у соціальні зв'язки, легкістю переключення в процесі спілкування з однієї людини на іншу, наявністю великої кількості комунікативних заготовок, комунікативною імпульсивністю.

67,7% респондентів (21 студент) мають середні значення за шкалою. Вони зазнають деяких труднощів переключення в процесі спілкування з однієї людини на іншу, не мають схильності до різноманітності комунікативних програм.

12,9% опитуваних (4 респонденти) мають низький рівень прояву соціальної пластичності. Вони проявляють труднощі у підборі форм соціальної взаємодії, низький рівень готовності до вступу у соціальні контакти, прагнення до підтримки монотонних контактів.

71% досліджуваних (22 студента) мають високі показники за шкалою соціального темпу. Вони виявляють мовно-рухову швидкість, швидкість мовлення, високі швидкості й можливості мовно-рухового апарату.

У 5 респондентів (16,1%) спостерігаються середні показники за цією шкалою. Такі студенти мають середній рівень прояву швидкісних характеристик мовно-рухових актів у процесі спілкування.

12,9% досліджуваних (4 студента) мають низькі значення за цією шкалою. Це свідчить про слабо розвинуту мовно-рухову систему, повільну мову та вербалізацію.

7 майбутніх менеджерів, що складає 22,6%, отримали високі значення за шкалою соціальної емоційності. Вони характеризуються високою емоційною чутливістю в комунікативній сфері, високою чутливістю до невдач у спілкуванні.

У 45,1% респондентів (14 студентів-менеджерів) виявлено середні показники за цією шкалою. Такі менеджери проявляють середній рівень емоційної чутливості в комунікативній сфері, деяку чутливість до оцінок оточуючих людей.

Одна третина опитуваних (10 майбутніх менеджерів) має низькі показники соціальної емоційності. Це говорить про їх низьку емоційність у комунікативній сфері, нечутливість до оцінок товаришів, відсутність чутливості до невдач у спілкуванні, впевненість у собі та в ситуаціях спілкування.

Результати методики діагностики соціально-психологічних особливостей емоційної сфери особистості О.Я. Чебикіна, проведеної на студентах-менеджерах 4 курсу, ми наводимо у табл. 2.

Як свідчать дані табл. 2, у 45,2% респондентів (14 студентів-менеджерів) виявлено високі показники за шкалою експресивності, що вказує на яскраве вираження емоцій на обличчі, їх емоційну заразливість, яка виявляється в тому, що будь-який настрій швидко передається оточуючим, трансформується у їх поведінці.

Одержані дані свідчать про те, що у майбутніх менеджерів переважає середній рівень експресивності (16 респондентів, що складає 51,6%).

Незначними є низькі показники за цією шкалою. Вони виявлені лише у 1 студента (3,2%).

Серед студентів-менеджерів однаково переважають середні показники інтроекспресивності та високі значення екстраекспресивності, а саме по 54,8% опитуваних (17 студентів).

Таблиця 2

Особливості експресивності, саморегуляції та емпатії у студентів-менеджерів

Шкала	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Експресивність	1	3,2	16	51,6	14	45,2
Інтроекспресивність	5	16,1	17	54,8	9	29,1
Екстраекспресивність	2	6,5	12	38,7	17	54,8
Саморегуляція	2	6,5	17	54,8	12	38,7
Інтросаморегуляція	7	22,6	21	67,7	3	9,7
Екстрасаморегуляція	3	9,7	7	22,6	21	67,7
Емпатія	0	0	11	35,5	20	64,5
Інтроемпатія	1	3,2	13	42,0	17	54,8
Екстраемпатія	4	12,9	11	35,5	16	51,6

Високі значення за шкалою саморегуляції виявлено у 12 студентів-менеджерів (38,7% досліджуваних). Такі студенти під час спілкування здатні добре регулювати свої емоції, впливаючи на організацію та поведінку оточуючих їх людей.

Половина респондентів (54,8% опитуваних, або 17 студентів-менеджерів) має середній рівень саморегуляції. Такі студенти не завжди вміють достатньо добре керувати своїми емоціями.

Незначним є низький рівень саморегуляції, який виявлено у 2 студентів-менеджерів (6,5% опитуваних). Такі респонденти зазнають певних труднощів під час регулювання власних емоцій.

Серед студентів-менеджерів однаково (по 67,7%, тобто 21 студент) переважають середні показники інтросаморегуляції та високі значення екстрасаморегуляції.

За шкалою емпатії переважають високі показники у 20 студентів (64,5% респондентів). Високі значення за цією шкалою відображають глибоке розуміння людиною різних життєвих обставин інших людей, здібність викликати у них довіру, впливаючи на їх поведінку та дії.

Одна третина опитуваних (11 студентів, або 35,5%) має середній рівень розвитку емпатії. Такі респонденти не завжди досить глибоко можуть зрозуміти різні життєві обставини інших людей, не завжди здатні вселити в них довіру, отже, здійснювати вплив на їх поведінку.

Низькі показники за шкалою емпатії відсутні.

Серед досліджуваних переважають високі показники як інтроемпатії (54,8% респондентів), так і екстраемпатії (51,6% опитуваних).

Одержані дані методики «КОС», проведеної на студентах-менеджерах, розміщені нами у табл. 3.

Таблиця 3

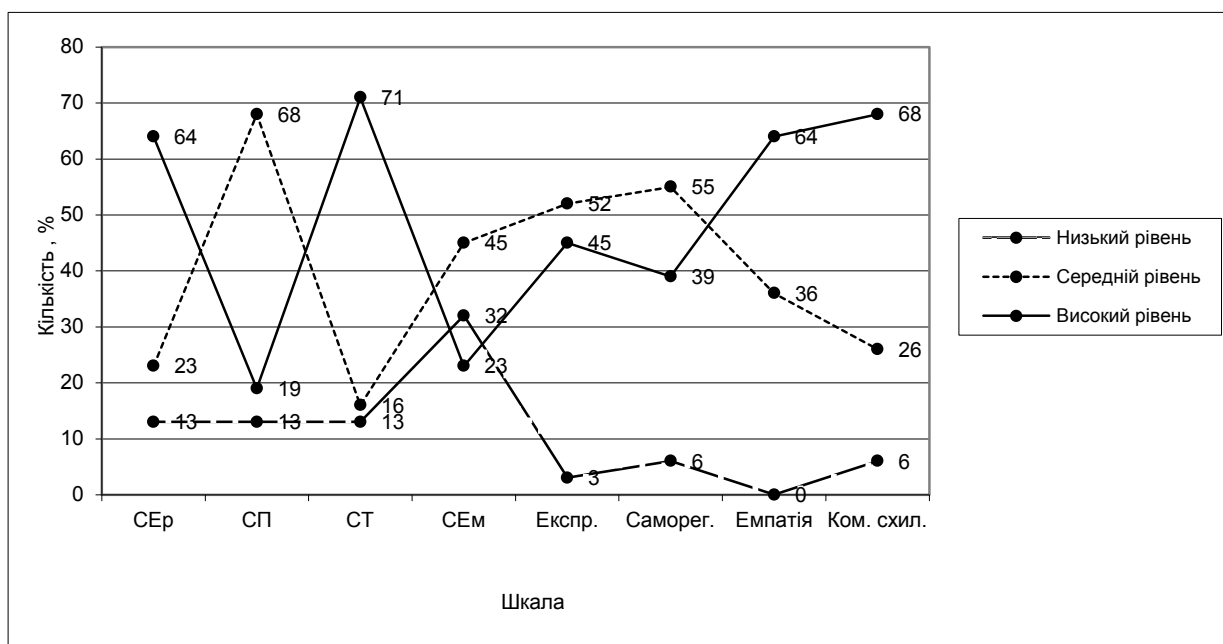
Відсоткові співвідношення комунікативних схильностей у студентів-менеджерів

Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
кількість	%	кількість	%	кількість	%
2	6,5	8	25,8	21	67,7

Як ми бачимо з табл. 3, серед опитуваних переважає високий рівень розвитку комунікативних схильностей (67,7% респондентів, або 21 студент-менеджер). Такі студенти потребують комунікативної діяльності, активно прагнуть до неї, проявляють ініціативу у спілкуванні, легко можуть похвалити компанію, шукають такі справи, які б задовольнили їх потреби в комунікативній діяльності.

Для 8 досліджуваних (25,8%) характерний середній рівень прояву комунікативних схильностей. Вони прагнуть до контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, проявляють ініціативу у спілкуванні, проте потенціал їхніх нахилів не відрізняється високою стійкістю.

6,5% досліджуваних (2 респонденти) належать до групи з низьким рівнем розвитку комунікативних схильностей. Вони не прагнуть до спілкування, мають труднощі під час установлення контактів з людьми і під час виступу перед аудиторією, обмежують свої знайомства, вважають за краще проводити час наодинці із собою.

Рис. 1. Особливості комунікативної сфери студентів-менеджерів

Зазначені результати студентів-менеджерів за всіма трьома методиками ми представили у вигляді графіка для більшої наочності (рис. 1).

Таким чином, як видно з графіку, серед студентів-менеджерів переважають високі показники за шкалами соціальної ергічності, соціального темпу, емпатії; середні значення за шкалами соціальної пластичності, соціальної емоційності, експресивності, саморегуляції. У більшості студентів виявлено високий рівень прояву комунікативних схильностей, що, безумовно, є важливим у професійній діяльності менеджера. Однак можна вказати на необхідність подальшої планомірної роботи з деякими майбутніми менеджерами з формування й розвитку їхньої комунікативної сфери.

Висновки з проведеного дослідження.

Результати дослідження дають змогу дійти висновку, що здебільшого майбутні менеджери мають добре сформовані комунікативні якості. Це цілком логічно, оскільки комунікативні якості, вміння й навички посідають одне з провідних місць у їх професійній діяльності.

Перспективним напрямком наших подальших досліджень є визначення наявності взаємозв'язку між рівнем сформованості комунікативної компетентності та успішністю

оволодіння іноземною мовою студентами-економістами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гавран В.Я., Гавран М.І. Особливості формування комунікативної компетентності магістрів менеджменту. *Молодий вчений*. 2017. № 2 (42). С. 466–470.
2. Діба О.П. Комунікативна компетентність як складова професійності менеджера культури. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 3. С. 103–111.
3. Загородна О.Ю. Формування комунікативної професійної компетентності студентів економічних спеціальностей засобами інноваційних технологій : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04. Вінниця, 2010. 22 с.
4. Обозов Н.Н., Щекин Г.В. Психология работы с людьми. Киев : МАУП, 1999. 146 с.
5. Семиченко В.А. Психология деятельности. Киев : Издатель Эшке А.Н., 2002. 248 с.
6. Черевко В.П. Формування комунікативної компетентності майбутнього менеджера у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2001. 27 с.
7. Чорній В.Я. Сутність комунікативної компетентності як професійно важливої якості особистості майбутнього фахівця фінансово-економічної сфери. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2009. № 2. С. 189–199.

ФАСИЛІТУЮЧА ДІАЛОГІЧНА КОМУНІКАЦІЯ У СІМ'ЯХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

FACILITATING DIALOGUE COMMUNICATION IN FAMILIES OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

У статті висвітлено сутність понять «сім'я», «фасилітація», «діалогічна комунікація», «фасилітуюча діалогічна комунікація». Наведено значення фасилітації у сімейних взаєминах вчителів початкової школи. Сформовано модель фасилітуючих сімейних взаємин. Виокремлено, що найбільше значення для формування особистості має морально-психологічний клімат у сім'ї, який визначає та опосередковує всі інші фактори. Сам мікроклімат сім'ї залежить від характеру сімейних взаємин, перш за все подружніх і дитячо-батьківських. Окреслено фактори й прояви фасилітації в сім'ї. Наголошено на тому, що результатом фасилітуючого впливу батьків буде гармонізація сімейних взаємин, повноцінне функціонування сім'ї, сприятлива психологічна атмосфера, психологічне здоров'я членів сім'ї, розвиток і самоактуалізація особистості в сім'ї. Визначено головну орієнтацію принципу фасилітації у сім'ях вчителів початкової школи, а саме опору на потенційні можливості педагога в самоактуалізації, універсальною характеристикою якої є креативність – «фундаментальна характеристика людської природи», «потенція, надана кожній людині від народження», «спосіб світосприйняття, взаємодії з реальністю». Розглянуто одну з фасилітуючих функцій сім'ї, а саме комунікативну. Зазначено три умови, за яких формується середовище фасилітуючої діалогічної комунікації, таких як справжність, щирість або конгруентність (переживання своїх власних почуттів, їх відкритість собі та партнеру); прийняття, піклування чи визнання; емпатичне розуміння (подружжя сприймає почуття, емоції, пережиті один одним, та комунікує це сприйняте розуміння один одному). Доведено необхідність впровадження терміна «фасилітуюча діалогічна комунікація» у сім'ях учителів початкової школи задля вирішення сімейних проблем, особистісного розвитку загалом, що сприяє плідній співпраці педагога з учнями в умовах Нової української школи, прийняттю та постійній підтримці учнів, взаємоповазі та довірі. Зроблено висновок, що в умовах діалогічної комунікації фасилітація набуває особливого змісту та розглядається як показник розвитку сімейних взаємин і самоактуалізації вчителя початкової школи.

Ключові слова: сім'я, сімейні взаємини, подружні взаємини, дитячо-батьківські взаємини, фасилітація, фасилітуюча діалогічна комунікація.

The article highlights the essence of the concepts "family", "facilitation" "dialogic communication", and "facilitating dialogic communication". The importance of facilitation in the family relationships of primary school teachers is given. A model of facilitating family relationships has been formed. It is emphasized that the most important for the formation of personality is the moral and psychological climate in the family, which determines and mediates all other factors. In turn, the microclimate of the family depends on the nature of family relationships, especially marital and child-parent. Factors and manifestations of facilitation in the family are outlined. It is emphasized that the result of the facilitating influence of parents will be the harmonization of family relationships, the full functioning of the family, a favorable psychological atmosphere, the psychological health of family members, the development and self-actualization of the individual in the family. The main orientation of the principle of facilitation in the families of primary school teachers is determined – reliance on the potential of the teacher in self-actualization, the universal characteristic of which is creativity – fundamental characteristics of human nature, potential given to everyone from birth, way of worldview reality. One of the facilitating functions of the family – communicative – is considered. There are three conditions under which the environment of facilitating dialogic communication is formed: authenticity, sincerity or congruence (experiencing one's own feelings, about their openness to oneself and one's partner); acceptance, care or recognition; empathic understanding (spouses perceive feelings, emotions experienced by each other, and communicate this perceived understanding to each other). The necessity of introducing the term "facilitating dialogic communication" in the families of primary school teachers in order to solve family problems, personal development in general, which promotes fruitful cooperation of teachers with students in the New Ukrainian school, acceptance and constant support of students, mutual respect and trust. It is concluded that in the conditions of dialogic communication facilitation acquires a special meaning and is considered as an indicator of the development of family relations and self-actualization of the primary school teacher.

Key words: family, family relations, marital relations, child-parent relations, facilitation, facilitating dialogic communication.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.30>

Чайка І.В.
аспірантка
Вінницький державний
педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми. Сімейні взаємини у вітчизняній психології на сучасному етапі потребують постійного наукового вивчення, яке допомагає, по-перше, розуміти реально наявні процеси внутрішньо-сімейної життєдіяльності та численні зовнішні зв'язки сім'ї; по-друге, прогнозувати їх розвиток, врахову-

ючи досвід, надавати за необхідності адекватну допомогу сім'ї, координувати її взаємодію з іншими соціальними структурами держави. Безумовно, зміцнення сімейних взаємин багатоманітне, в чому залежить від їх соціально-економічної, правової захищеності. Водночас причини більшості сімейних проблем часто кри-

ються або в особливостях сімейної комунікації, або в індивідуальних характеристиках членів сім'ї, тобто мають психологічний характер.

Важливою для нашого дослідження є ідея О. Гарджі, згідно з якою у людей є глибока потреба спілкуватися, і чим більше таких можливостей щодо цього, тим задоволеніше та корисніше буде їхнє життя. Внесок кваліфікованої міжособистісної комунікації в успіх як в особистому, так і в професійному контексті нині широко визнаний і ретельно досліджений. Таким чином, знання різних типів навичок та їх впливу на соціальну взаємодію має вирішальне значення для ефективного міжособистісного функціонування [11].

Вчитель початкової школи як учасник діалогу, діючи в комунікативно-орієнтованому середовищі, досягає необхідних освітніх результатів, слідуючи своєю індивідуальною освітньою траєкторією. В результаті цього відбувається формування власного освітнього середовища, в якому використовуються можливості комунікативно-діалогових технологій у процесі самоосвіти та саморозвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Так, серед безлічі факторів, що визначають гармонійність сім'ї та задоволеність шлюбом, науковому аналізу все частіше піддаються особливості сімейної комунікації (Ю. Альошина, А. Антонов, А. Бодальов, К. Вітек, Л. Гозман, С. Голод, А. Кронік, Н. Обозов, В. Сатир).

Постановка завдання. Метою статті є розгляд фасилітуючої діалогічної комунікації в сім'ях учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом кількох десятиліть у вітчизняній психології сім'я розглядається, по-перше, як соціальний інститут, по-друге, як мала група. Сім'я вивчається з двох позицій, а саме її зовнішньої структури (взаємодії з іншими соціальними інститутами й суспільством загалом) та внутрішньої (виконання своїх функцій, сімейних ролей). Початок такого підходу до вивчення сім'ї було покладено відомим соціологом А. Харчевим, підґрунтям концепції якого було вивчення функцій сім'ї, які покликані реалізувати можливості сім'ї як мети (створення оптимальних умов для соціалізації дітей), так і засобів задоволення суспільних, групових та індивідуальних потреб. Через свої функції сім'я пов'язана, з одного боку, із суспільством, з іншого боку, з індивідами, які увійшли до її складу. З точки зору вченого, сім'я виконує такі функції, як репродуктивна (дітонародження), сексуальна (регулювання сексуальної поведінки), інтимна (емоційна стабілізація індивідів, організація раціонального дозвілля), економічна (матеріальне утримання дітей та непрацездатних членів сім'ї), соціальна (виховання дітей, адаптація молодого покоління в соціумі), статусна

(надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури) [8].

Відзначимо, що процес гармонійної взаємодії у сім'ях учителів початкової школи відбувається за принципом фасилітації. Принцип фасилітації – це теоретико-методологічна складова частина створення умов для усвідомлення підтримуваними глибоко індивідуальної сутності, самостійності та становлення автором і творцем життєвих обставин [2].

Понятійний апарат, зміст та структура феномена «фасилітація», визначення властивостей суб'єктів процесу, дослідження особливостей фасилітуючого впливу розглянуто у працях В. Абрамова, І. Авдєєвої, О. Андрєєва, А. Болотової, О. Врубльовської, О. Дімової, О. Кондрашихіної, О. Левченко, П. Лушина, Г. Межиної, Л. Петровської.

Вперше ефект фасилітації – поліпшення індивідуального результату за рахунок присутності іншої людини – був виявлений у дослідженнях Н. Триплета. Першим став вживати термін «фасилітація» в новому контексті Г. Олпорт у 1920 році, використовуючи таке трактування: фасилітація – це зміна поведінки людини в результаті присутності інших людей, що виконують ту ж роботу в той же час, але незалежно один від одного. На нашу думку, фасилітація – це особистісно-орієнтований підхід, що виражається у глобальній довірі до людини, відображає наявну актуалізуючу тенденцію зростати, розвиватися, реалізовувати свій потенціал. В результаті дослідження сімейних взаємин термін «фасилітація» можна визначити як процес позитивного впливу подружжя на свідомість і поведінку один одного, внаслідок якого підвищується продуктивність розумової діяльності, активізуються позитивні емоції і почуття, які проявляються в моральних вчинках.

Факторами і проявами фасилітації в сім'ї є відкритість партнеру, підтримка та захищеність у взаєминах, рівень задоволення особистісних потреб та потреб партнера, взаємна емпатія, особистісна зрілість батьків і гуманістичні установки, адекватні батьківські позиції і довірчі відносини з дитиною, позитивні батьківські почуття, дієва батьківська любов і прихильність, турбота, емоційна ідентифікація із сім'єю. Мають значення адекватний рівень задоволення потреб дитини, заборон, вимог і санкцій, стійкий стиль сімейного виховання й батьківська відповідальність.

Важливо відзначити, що результатом фасилітуючого впливу батьків буде гармонізація сімейних взаємин, повноцінне функціонування сім'ї, сприятлива психологічна атмосфера, психологічне здоров'я членів сім'ї, розвиток і самоактуалізація особистості в сім'ї (рис. 1).

З огляду на рис. 1 роль сім'ї в житті подружжя та дитини важко переоцінити. Сім'я закладає всю систему ціннісних орієнтирів, взаємин

з оточуючими, способи й форми діяльності. На думку Л. Виготського, в батьківській родині закладаються основи формування вищої психічної діяльності дитини.

Сім'я може бути як потужним фактором розвитку та емоційно-психологічної підтримки особистості, так і джерелом психічної травми людини й пов'язаними з нею різноманітними особистісними розладами, зокрема неврозами, психозами, психосоматичними захворюваннями, сексуальними перверсіями та відхиленнями в поведінці.

До сімейної атмосфери, її стану, перспектив людина чутлива протягом усього свого життя. Однак найбільший вплив сім'я здійснює на формування особистості. У сім'ї зароджується ставлення дитини до самої себе та оточуючих її людей. У ній відбувається первинна соціалізація особистості, освоюються перші соціальні ролі, закладаються основні цінності життя.

Батьки природним чином впливають на своїх дітей через механізми наслідування, ідентифікації та інтеріоризації зразків батьківської поведінки. Сімейне виховання має як уні-

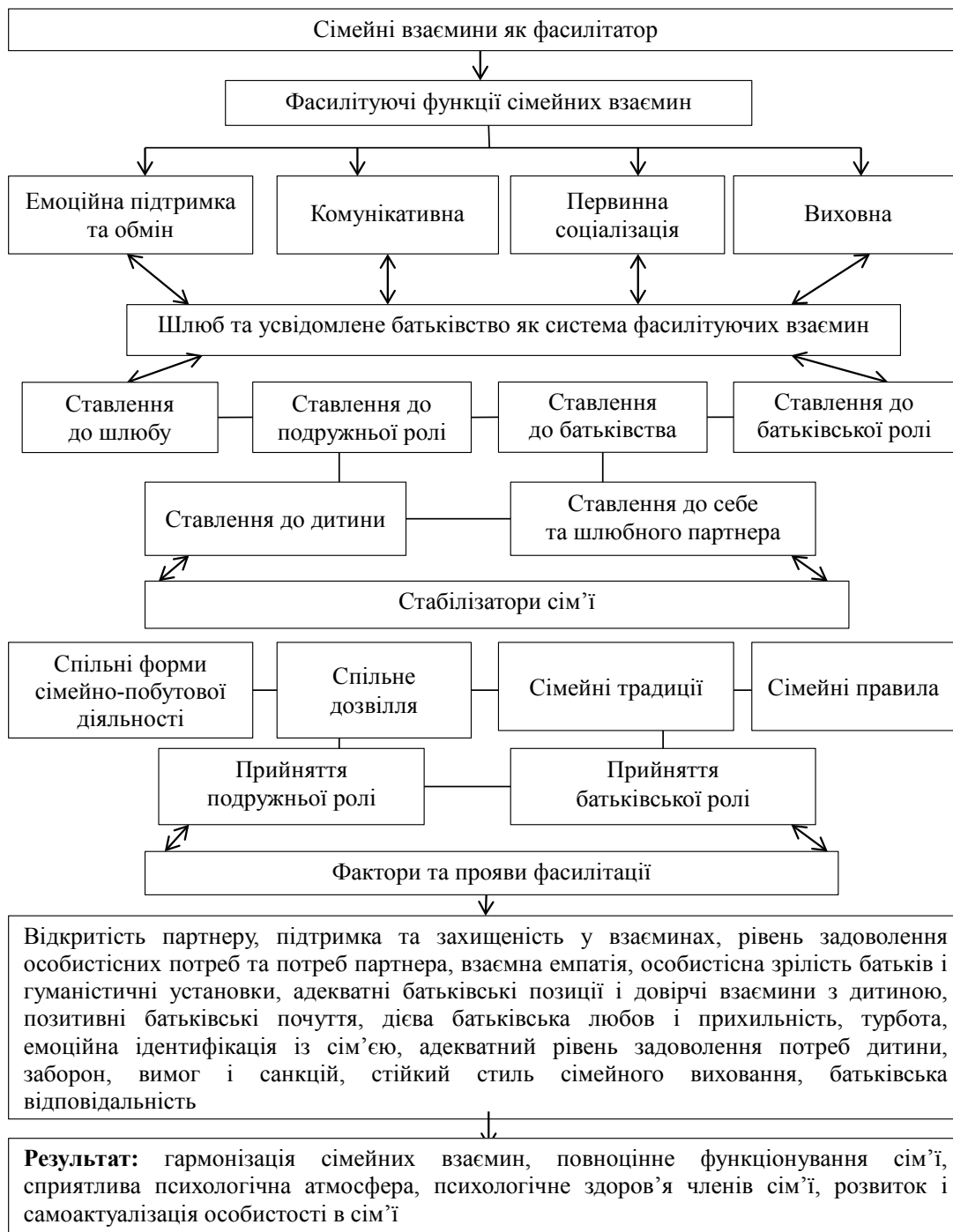

Рис. 1. Модель сімейних взаємин як фасилітатора

кальний каталізатор родинні почуття. Сімейне виховання індивідуальне, тому незамінне ніякими сурогатами анонімного виховання. Його відсутність або вади важко компенсувати в подальшому житті людини.

На думку фахівців, найбільше значення для формування особистості має морально-психологічний клімат у сім'ї, який визначає та опосередковує всі інші фактори. Сам мікроклімат сім'ї залежить від характеру сімейних взаємин, перш за все подружніх і дитячо-батьківських [6; 9].

На нашу думку, виховний потенціал сім'ї визначається через дитячо-батьківські взаємини. Сім'язвисокимвиховнимпотенціалом – це сім'я, в якій вона й батьківство є термінальними життєвими цінностями, де присутнє безумовне прийняття дитини як особистості, позитивне ставлення дитини до батька (матері) й батьків як сімейного подружжя, не порушено структуру сімейних зв'язків і функціонально-рольову взаємодію, переважають соціально бажаний тип поведінки батьків і соціально адекватність поведінки дітей. Сім'ї з низьким виховним потенціалом мають протилежні характеристики [6].

Зауважимо, що головна орієнтація принципу фасилітації у сім'ях вчителів початкової школи – це опора на потенційні можливості педагога в самоактуалізації, універсальною характеристикою якої є креативність – «фундаментальна характеристика людської природи», «потенція, надана кожній людині від народження», «спосіб світосприйняття, взаємодії з реальністю» [7, с. 68].

Сутність фасилітації полягає в тому, щоб актуалізувати креативність педагога, щоб він у все привносив властиве тільки йому ставлення до цих подій, щоб кожен його акт ставив актом творчості, був тим, ким він може бути, відповідав своїй природі. Задоволення потреби в самоактуалізації в цьому разі є превентивним заходом профілактики фрустрації.

Рушійною силою здорової людини є необхідність у розвитку та повній актуалізації закладених у ній потреб. Головне, що буде відрізняти самоактуалізованого вчителя початкової школи від середньостатистичного, – це не кількісні, а якісні відмінності, тобто його бажання не вступають у конфлікт із розумом, актуалізовано власну «самість», власне «Я», яке завжди унікальне й неповторне, він відповідально виконує свій професійний і громадянський обов'язок.

Так, однією з фасилітуючих функцій сім'ї є комунікативна. Вона пов'язана із задоволенням потреби сім'ї у спільному проведенні часу, взаємному культурному та духовному збагаченні. Вона сприяє духовному розвитку членів сім'ї. Ступінь розвиненості комунікації в сім'ї відповідає ступеню розвиненості комунікації в суспільстві. Позитивна й ефективна сімейна комунікація сприяє особистісному зростанню членів сім'ї.

Сімейна комунікація розглядається у психології як сукупність характеристик, що визна-

чають особливості регулювання суб'єктом своєї діяльності й поведінки. Найважливішими характеристиками сімейної комунікації та її складових частин є взаєморозуміння, довірливість, легкість спілкування, психотерапевтичність, наявність загальних символів сім'ї [1; 4]. Сутність психотерапевтичної комунікації часто описується через емоційний контакт або емпатію партнерів. Е. Карлін виділяє самоактуалізуюче спілкування. Це відкрите довірче спілкування, засноване на адекватному вираженні власних почуттів і повазі партнера, щирій зацікавленості в ньому, безумовному прийнятті, повазі, щирості, уважності, доброзичливості, включенні в ситуацію. Ознаками психотерапевтичної комунікації є наявність у партнерів почуття безпеки, любові та прихильності, гармонії у взаєминах, відчуття поваги, схвалення, визнання компетентності, наявність можливості актуалізації своїх здібностей, досягнення власних цілей [3, с. 22].

На основі досліджень представників інтеракціонізму (Г. Блумер, Т. Шибутані) І. Цимбалюк визначає, що діалогічна комунікація ґрунтується на спроможності людини «перебирати роль іншого» та уявляти, як це сприймає партнер по спілкуванню, група чи значуща людина, а також інтерпретувати певну ситуацію та конструювати власні дії [9].

Інший підхід до цієї проблеми висвітлюється представниками комунікативної школи. Так, модель Мак-Мастера включає дві такі найважливіші характеристики комунікативних процесів у сім'ї: відкритість чи замаскованість інформації, якою обмінюються члени сім'ї; те, наскільки така інформація висловлюється прямо чи опосередковано [10].

Підтримуючи представників інтеракціонізму (Г. Блумера, Т. Шибутані та І. Цимбалюк), ми вважаємо, що діалогічна комунікація має на меті не лише обмін інформацією, узгодження зусиль і «перебирання ролей» у спільній діяльності, установлення та розвиток міжособистісних відносин, але й розвиток навичок слухання, стилів реагування та здібностей говоріння під час формування сімейних взаємин учителів початкової школи в результаті формування підростаючої особистості, задоволення потреб у належності, прийнятті та любові, розвиток потреби в спілкуванні, становлення її духовного й морального компонентів.

Отже, по-перше, якісна сімейна комунікація забезпечує вирішення проблем подружньої сумісності, конфліктності, дитячо-батьківських взаємин, професійного саморозвитку. Задоволеність шлюбом – це результат реальних вкладень людини в забезпечення сімейної гармонії. По-друге, застосування фасилітаційного підходу у педагогічній діяльності в умовах Нової української школи передбачає створення на заняттях середовища, оптимального для вирішення освітнього завдання на основі

співпраці педагога з учнями, прийняття та постійної підтримки учнів, віри в їх здібності, взаємоповаги та довіри. Фасилітаційний підхід сприяє розвитку активної особистісної позиції, найбільш повного задоволення пізнавальних і творчих потреб, отже, самоактуалізації учнів. Таким чином, організація навчання у фасилітаційному режимі, тобто у полегшенні, сприянні, стимулюванні, активізації розвитку учнів, обов'язково пов'язана з наданням їм більшої свободи й відповідальності, загальною гуманізацією міжособистісного спілкування в школі.

Існує три умови, за яких формується середовище фасилітуючої діалогічної комунікації. Насправді ці умови застосовуються в будь-якій ситуації, де метою є розвиток особистості. Подібно до того, як у психології успішне втілення цих установок приводить до становлення та зміцнення людського плану міжособистісного спілкування психолога та клієнта, подібний комунікативний план формується в сімейних взаєминах між подружжям. Такими елементами фасилітуючої діалогічної комунікації є справжність, щирість або конгруентність (одна з трьох необхідних і достатніх умов ефективного контакту і взаємин, розроблених у рамках особистісно-орієнтованого підходу). Якщо під час емпатії йдеться про співпереживання емоційному стану подружнього партнера, то за конгруентності – про переживання власних почуттів, їх відкритість собі та партнеру [5, с. 190].

Другою умовою є прийняття, піклування чи визнання, тобто безумовне позитивне прийняття. Коли партнер відчуває позитивну установку по відношенню до іншого і приймає його цілісно, а не обумовлено, тоді подальший особистісний розвиток кожного з них більш імовірний.

Третя умова – це емпатичне розуміння. Це означає, що подружжя сприймає почуття, емоції, пережиті один одним, та комунікує це сприйнятерозуміння один одному. В результаті цього емоційне ставлення до партнера по спілкуванню виражає рівень задоволеності ним.

Отже, ми вважаємо, що запровадження терміна «фасилітуюча діалогічна комунікація» є виправданим, оскільки вирішення конфліктності у сім'ях можливе лише в результаті спілкування подружніх партнерів, тобто побудови конструктивного діалогу на основі істинності й відкритості, прийняття і довіри, емпатичного розуміння, що сприяє плідній співпраці педагога з учнями в умовах Нової української школи, прийняттю та постійній підтримці учнів, взаємоповазі та довірі.

Оптимізація діяльності одного партнера за активної підтримуючої присутності іншого визначається рівнем фасилітації. Чим вище здатність вчителів початкової школи до фасилітуючої діалогічної комунікації у вирішенні сімейних проблем, тим більш індивідуалізований, диференційований і творчий підхід до

учнів, тим більше уваги вони приділяють переживанням учнів, частіше вступають з ними в діалоги, частіше співпрацюють з ними під час планування навчального процесу, використовують їх пропозиції в роботі, тобто шлюбні партнери, які розуміють і приймають внутрішній світ один одного без будь-яких оцінок, поведуться природно, згідно зі своїми внутрішніми переживаннями, нарешті, доброзичливо та з підтримкою ставляться один до одного, створюють необхідні умови для фасилітації їх особистісного розвитку загалом. В результаті цього важливістю для самого вчителя початкової школи стає формування фасилітативних якостей, які виступають як спосіб збереження й підвищення його професійної компетентності, що позитивно впливає на особистісний розвиток його учнів.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, в умовах діалогічної комунікації фасилітація набуває особливого змісту та розглядається як показник розвитку сімейних взаємин і самоактуалізації вчителя початкової школи, тому ми вважаємо за необхідне впровадження терміна «фасилітуюча діалогічна комунікація». Перспективами подальшого дослідження визначено пошук практичних механізмів (форм, методів, прийомів та засобів) щодо впровадження фасилітації у сім'ях вчителів та в умовах Нової української школи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вельская О. Факторы благополучия семьи: удовлетворенность браком, сплоченность, гибкость. *Вестник УРАО*. 2017. № 3. С. 57–61.
2. Жижина И. Психологические особенности развития фасилитации педагога : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Екатеринбург, 2000. 153 с.
3. Карлин Е. Психотерапия как особая форма общения. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2014. № 3. С. 20–25.
4. Крамар Е. Категория общения как фактор развития личностного и семейного потенциала супруга в структуре семейных взаимоотношений. *Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета*. 2017. № 2. С. 84–89.
5. Максимова Н. Психологичні критерії екологічності сімейних стосунків. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць*. Вип. 45. Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. С. 188–196.
6. Овчарова Р. Психолого-педагогическая фасилитация профессиональной деятельности учителя : учебное пособие. Курган : изд-во Курганского государственного университета, 2016. 210 с.
7. Роджерс К., Фрейберг Д. Свобода учиться. Москва : Смысл, 2002. 527 с.
8. Харчев А. Современная семья и ее проблемы : социально-демографическое исследование. Ереван : Айастан, 1982. 271 с.
9. Цимбалюк І. Психологія спілкування : навчальний посібник. Київ : Професіонал, 2004. 303 с.
10. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 672 с.
11. Hargie O. Skilled interpersonal communication: Research, theory and practice. London, 2016. 658 p.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ВИВЧЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ КУРСАНТАМИ З УРАХУВАННЯМ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

PSYCHOLOGICAL ACCOMPANIMENT OF RULES OF TRAVELLING MOTION STUDYING BY STUDENTS TAKING INDIVIDUAL FEATURES

Важливим колом практичних завдань у сфері керування водієм автотранспортом є підвищення ефективності, результативності та якості діяльності. Вирішення цієї проблеми неможливе без якісної професійної та психологічної підготовки кандидатів у водіїв, що забезпечує їхню безпечну, безаварійну поведінку на дорозі. Психологічний аспект проблеми підготовки водіїв транспортних засобів має велике значення, оскільки впливає на загальне становлення правильної індивідуальної поведінки в середовищі руху. У практичному аспекті спеціальна психологічна підготовка майбутніх водіїв передбачає, по-перше, оволодіння певною сумою знань, що сприяють психологічній готовності до зустрічі з можливими небезпеками, а також формування на цій основі раціонального ставлення до них; по-друге, набуття навичок управління власним емоційним станом і зниження рівня нервової напруги, тобто оволодіння методами емоційно-вольової саморегуляції. Психологічний супровід процесу вивчення правил дорожнього руху та підготовки майбутніх водіїв загалом з урахуванням індивідуальних особливостей передбачає оволодіння знаннями і практичними вміннями в межах таких п'яти блоків: індивідуальні особливості водія та етичні засади діяльності; пізнавальні функції, системи сприйняття і психомоторні навички; емоційні стани та профілактика конфліктів; основи саморегуляції психічних станів у процесі управління транспортним засобом; психологічна підготовка до здачі іспиту. Окрім засвоєння теоретичних блоків знань, у статті актуалізовано необхідність ідеомоторного тренування, різних тренажерів, стендів та інтерактивної дошки. Встановлено, що психологічний супровід процесу вивчення правил дорожнього руху та підготовки майбутніх водіїв з урахуванням індивідуальних особливостей забезпечує отримання уявлення щодо пізнавальних функцій та їхнього значення в управлінні транспортним засобом; оволодіння мистецтвом саморегуляції, стійкості до стресових ситуацій на дорозі; навчання методам, що сприяють підвищенню активності реакцій, зниженню психоемоційної напруги, зняттю втоми.

Ключові слова: психологічний супровід, правила дорожнього руху, кандидати у водіїв, психофізіологічні особливості, психофізичні стани.

An important range of practical tasks in the field of driving motor vehicles is to increase the efficiency and quality of their activities. The solution to this problem is impossible without high-quality professional and psychological training of candidates for drivers, which ensures their safe, accident-free behavior on the road. The psychological aspect of the problem of driver training is important because it affects the overall formation of correct individual behavior in the traffic environment.

In practice, special psychological training of future drivers involves, first, the acquisition of certain knowledge that contributes to the psychological readiness to meet possible dangers and the formation of a rational attitude towards them on this basis; second, the acquisition of skills to manage their emotional state and reduce the level of nervous tension, that is mastering the methods of emotional and volitional self-regulation. Psychological support of the process of studying road traffic regulations and training future drivers in general, taking into account individual characteristics involves the acquisition of knowledge and practical skills within 5 blocks: individual characteristics of the driver and ethical principles of activity; cognitive functions, systems of perception and psychomotor skills; emotional states and conflict prevention; basics of self-regulation of mental states in the process of driving a vehicle; psychological preparation for the exam.

In addition to mastering the theoretical blocks of knowledge, the article highlights the need for ideomotor training, various simulators, stands and an interactive whiteboard.

It is established that the psychological support of the process of studying traffic regulations and training of future drivers, taking into account individual characteristics, provides an idea of cognitive functions and their importance in driving; mastering the art of self-regulation, resistance to stressful situations on the road; learning techniques that help increase the activity of reactions, reduce psycho-emotional stress, relieve fatigue.

Key words: psychological support, road traffic regulations, candidates for drivers, psychophysical features, psychophysical states.

УДК 373.03:159.922.8:656.052
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.31>

Чернишов В.О.
аспірант кафедри психології та педагогіки
Університет сучасних знань

Постановка проблеми. У сучасній науковій літературі з'являється все більше досліджень, які тією чи іншою мірою стосуються різних аспектів поведінки людини, пов'язані з управлінням автотранспортним засобом, проблемами безпеки в умовах дорожнього руху, вибором оптимальної стратегії безаварійного водіння. Учасниками дорожнього руху є мільйони водіїв,

кожен з яких володіє певними психофізіологічними характеристиками, станом здоров'я, особистісними якостями, знаннями, навичками, досвідом, інтересом до водійської діяльності і рівнем мотивації. Водночас на дорогах зустрічається значна кількість непрофесійних водіїв і водіїв-новачків, особистісні якості яких не завжди забезпечують безпечний режим руху.

У межах вітчизняної психології такі дослідження прийнято пов'язувати передусім із транспортною психологією. Так, прерогативами досліджень цієї галузі традиційно є такі:

1) психофізіологічні характеристики водіїв автотранспортних засобів, що впливають на безпеку на дорозі;

2) особливості протікання психологічних процесів в керуванні автотранспортним засобом (концентрація і розподіл уваги, стомлюваність, здатність до просторової орієнтації);

3) основи психофізіології діяльності водіїв та їхньої психологічної надійності в системі «водій – автомобіль – дорога – середовище» [1, с. 95].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вітчизняні психологи відзначають, що кандидати у водії повинні володіти низкою психофізіологічних і психічних функцій, що характеризуються певною умовою розвитку (Г. Ложкін, Н. Пвякель [3]). Вони повинні сприймати значну кількість інформації щодо характеру й режиму руху всіх його учасників, параметрів дороги, довкілля, засобів регулювання, стану вузлів та агрегатів автомобіля (за допомогою різних приладів) тощо. Отже, водій має не лише сприймати великий потік інформації, але й здійснювати її переробку (аналіз) і приймати відповідне швидке рішення в умовах обмеженого часу. Часто саме дефіцит часу є причиною дорожньо-транспортних пригод. Окреслимо невеликий список помилок, пов'язаних із дефіцитом часу. Отже, ними є помилки в проведенні ситуаційного аналізу (наприклад, наближуючись до перехрестя, водій вважає, що жовтий сигнал світлофора зміниться зеленим, але вмикається червоний); неправильне прийняття рішення (наприклад, замість маневру, єдино необхідного в певній дорожньо-транспортній ситуації, водій застосовує екстрене гальмування); помилковість дії (наприклад, прийнято правильне рішення застосувати екстрене гальмування, однак замість того, щоб натиснути на педаль гальма, водій помилково натискає на педаль акселератора, тим самим збільшує швидкість). Можемо стверджувати, що надійність роботи водіїв під час керування автомобілем значною мірою залежить від їхніх психофізіологічних особливостей.

Однак, незважаючи на актуальність дослідження, досі немає загальноприйнятого методу дослідження й прогнозування безаварійного керування автотранспортом. Вже не викликає сумніву той факт, що безаварійність керування автотранспортом пов'язана з певними психофізіологічними якостями водія, однак зведення його лише до дослідження психофізіологічних параметрів, на нашу думку, є досить вузьким і неповним.

Як свідчить вітчизняна статистика за 2019 рік, більшість дорожньо-транспортних пригод (ДТП) в нашій країні (близько 80%)

відбувається через необачність водіїв, тоді як зовнішні умови, що впливають на безпеку дорожнього руху, як правило, в момент скоєння дорожньо-транспортних пригод сприятливі. Так, 57% ДТП сталися за ясної погоди, 59% – у світлий час доби, 62% – в умовах сухої проїжджої частини, 87% – під час руху транспортних засобів прямою ділянкою дорожнього полотна. Наїзд на пішохода найчастіше зустрічається серед усіх інших видів ДТП, становлячи трохи менше половини від загальної кількості всіх скоєних на території України дорожньо-транспортних пригод [10]. Такий високий рівень аварійності на дорогах, що вийшов з-під контролю, свідчить про те, що наявна система профілактики ДТП себе вичерпала й сьогодні демонструє повну неспроможність.

Отже, вже є достатньо визначене підтвердження того, що причини високої аварійності слід шукати не лише в незадовільних психофізіологічних показниках, але й у станах, що формують їх. Статистика свідчить про те, що роль людського чинника в аварійності з роками зростає, тоді як технічного – знижується, і якщо вивчати сутність помилок, то можна помітити, що їх більшість має психологічну природу [5, с. 11]. Варто також відзначити повторюваність ДТП і порушень Правил дорожнього руху (ПДР) у одних і тих же водіїв за відносної благополучності умов руху. Професійне навчання й тренування також не можуть гарантувати відсутність ДТП. Таким чином, психічний стан водіїв є ключовим чинником безпеки на дорогах. Причому не окремо взяті його складники (концентрація уваги або втома), а всі компоненти психічного стану в їхньому взаємозв'язку і взаємодії.

Вирішення окреслених завдань неможливе без якісної професійної і психологічної підготовки кандидатів у водії під час вивчення ПДР та підготовки до керування автомобілем загалом, що забезпечує їхню безпечну, безаварійну поведінку на дорогах. На жаль, нині підготовка майбутніх водіїв здійснюється без урахування індивідуальних психологічних якостей, що досить неефективно і не відповідає сучасним вимогам. Саме заклади освіти є ключовою ланкою системи «людина – автомобіль – дорога». Їхня роль у забезпеченні безпеки дорожнього руху є вирішальною.

Постановка завдання. З огляду на актуальність проблеми та її прикладне значення виникла необхідність здійснення психологічного супроводу процесу вивчення ПДР та підготовки до керування автомобілем загалом. Отже, мета статті полягає у відображенні процесу психологічного супроводу як цілеспрямованого формування психічних властивостей майбутніх водіїв, які необхідні для надійного й безпечного керування автомобілем у будь-яких дорожніх умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес керування автомобілем є складною роботою, яка здійснюється в умовах високих психоемоційних перевантажень, характеризується значним обсягом інформації, що переробляється, необхідністю прийняття рішень в обмеженому часі, тобто є напруженою діяльністю з високою небезпекою і відповідальністю [9, с. 355]. Така специфіка висуває найвищі вимоги до психофізіологічних якостей кандидатів у водії, тому їхню підготовку необхідно здійснювати на професійному рівні, з урахуванням індивідуальних психофізіологічних особливостей.

Навмисне невиконання ПДР, на думку С. Осташевського, пояснюється тим, що між знаннями правил та їхнім виконанням знаходяться внутрішні (психічні) механізми, що регулюють діяльність водіїв. Найчастіше водії, які схильні до аварійного типу водіння, не підозрюють про це, «не бачать себе з боку», вважають, що поведінка на дорозі і в суспільстві абсолютно не залежать одна від одної. Для кандидатів у водії необхідно в період навчання розкрити ті внутрішні (психічні) механізми регуляції поведінки, які потім утворюють їхній стиль водіння [6, с. 17].

Отже, водій має знати свої фізіологічні та психологічні особливості, щоб уміти вчасно застосувати їх з урахуванням змін, що виникають в організмі. Окрім того, він повинен знати власні можливості в керуванні автомобілем і ті якості, які лежать в основі його майстерності й безпеки руху. Для безпечного керування автомобілем найважливішими психічними властивостями є відчуття, сприйняття, увага, мислення, пам'ять, емоції і воля [11, с. 147]. Перебуваючи за кермом, водій утримує в полі зору дорогу, бачить перешкоди на ній, пішоходів, транспортні засоби, стежить за показниками приладів, на слух контролює роботу двигуна, отримує інформацію щодо правильності виконуваних дій з керування автомобілем тощо. Всі ці відомості є результатом відчуттів, тобто відображення у свідомості окремих властивостей і якостей предметів та явищ матеріального світу, безпосередньо діючих на органи чуття.

У практичному аспекті вивчення ПДР та спеціальна підготовка майбутніх водіїв в умовах психологічного супроводу передбачають, по-перше, оволодіння певною сумою знань, що сприяють психологічній готовності до зустрічі з можливими небезпеками, й формування на цій основі раціонального ставлення до них; по-друге, набуття навичок управління власним емоційним станом і зниження рівня нервової напруги, тобто оволодіння методами емоційно-вольової саморегуляції. З огляду на це значну увагу в психологічному супроводі слід приділяти психологічним тренінгам, у межах яких практично опрацьовуються методи саморегуляції.

Основними завданнями психологічного супроводу процесу вивчення правил дорожнього руху та підготовки майбутніх водіїв визначено такі:

1) сприяння формуванню безпечного й ефективного керування транспортним засобом у різних умовах руху;

2) набуття практичного досвіду оцінки власного психічного стану й поведінки шляхом навчання прийомам психологічної саморегуляції, що дає змогу залишатися спокійним і впевненим у будь-якій дорожній ситуації;

3) створення внутрішньої психологічної установки на отримання задоволення від безпечного, культурного водіння, ефективного використання автомобіля, ввічливого, тактовного ставлення до інших учасників дорожнього руху;

4) здійснення психологічної підготовки до здачі іспиту в МВС України.

Технократичний підхід до процесу вивчення ПДР та підготовки майбутніх водіїв спричинив формальний виклад (або лише на теоретичному рівні) надзвичайно важливих розділів «Професійна надійність водіїв» і «Психофізіологічні та психічні якості водіїв» освітньої програми. Однак, на нашу думку, в цих розділах необхідно зробити акцент на практичній роботі, яка дасть змогу кожному кандидату у водії визначити відповідність власних психологічних і особистісних якостей вимогам водійської діяльності.

На основі цих рекомендацій практичне вивчення ПДР та підготовка майбутніх водіїв загалом мають будуватися за такими двома стратегіями:

– навчання кандидатів у водії із сильною мобільною нервовою системою має спрямовуватися на розвиток здібностей до маневрування, швидкісного керування тощо;

– для водіїв зі слабкою або інертною нервовою системою підготовка полягає в тому, що вона має компенсуючий характер (розвиваються і тренуються ті здібності, які від природи розвинені слабо й можуть спричинити несприятливі наслідки в дорожній ситуації).

У межах вивчення ПДР та підготовки загалом необхідно звертати увагу кандидатів у водії на неусвідомлювані майбутні проблеми. Багато хто з них навіть не розуміє, що бере на себе величезну відповідальність, керуючи джерелом підвищеної небезпеки (Т. Марценюк, К. Бойко [4, с. 36]). Ще одним значущим моментом у підготовці майбутніх водіїв є питання психофізіології майбутнього водія на основі тестів на психомоторну реакцію, бічний зір, здатність до швидкого розподілу й переключення уваги з одночасним паралельним розглядом питань психології безпечного водіння (В. Шлег та Дж. Щейд [12, с. 14]). Наприклад, тест на здатність до швидкого розподілу й переключення уваги варто виконати

два рази. Перший раз він виконується за звичайною методикою, другий – з імітацією розмови по мобільному телефону. У таких умовах кандидати у водії отримують наочне уявлення про негативний вплив розмови по телефону на безпеку дорожнього руху.

Далі психологічний супровід процесу вивчення ПДР та підготовки до керування автомобілем майбутніх водіїв передбачає обговорення того, які властивості психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, уваги, мислення, пам'яті) особливо сильно впливають на керування автомобілем. Важливим моментом є визначення за допомогою тестових методик (шкала ситуативної та особистісної тривожності; методика диференційованої самооцінки функціонального стану; методика оцінки нервово-психічної стійкості «Прогноз»; тест Вартегга) індивідуальних відмінностей цих властивостей для конкретного кандидата у водії. На підставі цього викладач має змогу розробити рекомендації для кандидатів у водії стосовно розвитку певних якостей та навичок, які забезпечують ефективну орієнтацію в дорожній обстановці.

Наступним важливим моментом підготовки майбутніх водіїв є розгляд психологічних аспектів керування автомобілем кандидатів у водії як операторів системи «водій – автомобіль – дорога – середовище» [8, с. 8]; аналіз причини зневажливого ставлення водіїв до заходів щодо забезпечення безпеки за кермом; формування поняття про культуру дорожнього руху, правила ввічливої поведінки стосовно інших учасників дорожнього руху.

Психологічний супровід процесу вивчення правил дорожнього руху та підготовки майбутніх водіїв з урахуванням індивідуальних особливостей передбачає оволодіння знаннями й практичними вміннями в межах 5 таких блоків:

- індивідуальні особливості водія та етичні засади діяльності;
- пізнавальні функції, системи сприйняття й психомоторні навички;
- емоційні стани та профілактика конфліктів;
- основи саморегуляції психічних станів у процесі управління транспортним засобом;
- психологічна підготовка до здачі іспиту.

Розглянемо детальніше кожен з блоків. Так, блок пізнавальних функцій, систем сприйняття і психомоторних навичок передбачає оволодіння поняттям про пізнавальні функції (увага, сприйняття, пам'ятя, мислення); засвоєння причин відволікання уваги під час керування транспортним засобом; формування здатності зберігати увагу за наявності відволікаючих чинників; усвідомлення впливу втоми й сонливості на властивості уваги; вибір необхідної інформації в процесі керування транспортним засобом; системи сприйняття та їхнє значення в діяльності водія; небезпеки, пов'язані з неправильним сприйняттям дорожньої обстановки; поле зору, гостроту зору й зону видимості; периферичний і центральний зір; чинники, що впливають на зменшення поля зору водія; інші системи сприйняття (слухові, вестибулярні, суглобово-м'язові відчуття, інтероцепція) та їхнє значення в діяльності водія; вплив швидкості руху транспортного засобу, алкоголю, медикаментів та емоційних станів водія на сприйняття дорожньої обстановки; навички розпізнавання небезпечних ситуацій; прийняття рішення в різних дорожніх ситуаціях; значущість прийняття правильного рішення на дорозі; формування психомоторних навичок керування автомобілем; вплив вікових та гендерних відмінностей на формування психомоторних навичок; просту й складну сенсомоторні реакції, реакцію в небезпечній зоні; чинники, що впливають на швидкість реакції [13, с. 256].

Блок етичних засад діяльності водія передбачає засвоєння знань щодо цілей навчання керуванню транспортним засобом; мотивації в житті і на дорозі; схильності до ризикованої поведінки на дорозі; цінностей людини, групи і водія; впливу реклами, преси та кіноіндустрії на поведінку водія; помилкового відчуття безпеки; впливу соціальної ролі і соціального оточення на стиль водіння; способів нейтралізації соціального тиску в процесі керування транспортним засобом; етичних норм водія; відповідальності водія за безпеку на дорозі; взаємин водія з іншими учасниками дорожнього руху; вразливих учасників дорожнього руху, які потребують особливої уваги (пішоходи, велосипедисти, діти, люди похилого віку, інваліди); причин віддання переваги на дорозі транспортним засобам, обладнаним спеціальними світловими й звуковими сигналами; особливостей поведінки водіїв і пішоходів в житлових зонах і в місцях паркування.

Блок основ ефективного спілкування має такі складові частини: поняття «спілкування», його функції, етапи спілкування; характеристика вербальних та невербальних засобів спілкування; основні «ефекти» у сприйнятті інших людей; стилі спілкування; бар'єри в міжособистісному спілкуванні, причини та умови їхнього формування; особливості спілкування в умовах конфлікту; правила, що підвищують ефективність спілкування.

Блок емоційних станів та профілактики конфліктів має такі складові частини: емоції і поведінка водія; емоційні стани (гнів, тривога, страх, ейфорія, стрес, фрустрація); зміна сприйняття дорожньої ситуації і поведінки в різних емоційних станах; управління поведінкою на дорозі; екстрені заходи реагування; способи саморегуляції емоційних станів; конфліктні ситуації і конфлікти на дорозі; причини агресії і ворожості у водіїв та інших учасників

дорожнього руху; тип мислення, що спричиняє агресивну поведінку; зміна поведінки водія після вживання алкоголю й медикаментів; вплив самопочуття на поведінку водія; профілактика конфліктів; правила взаємодії з агресивним водієм.

Блок саморегуляції і профілактики конфліктів має такі складові частини: набуття практичного досвіду оцінки власного психічного стану й поведінки, досвіду саморегуляції, а також первинних навичок профілактики конфліктів; вирішення ситуаційних завдань щодо оцінки психічного стану, поведінки, профілактики конфліктів і спілкування в умовах конфлікту; психологічний практикум.

Після засвоєння окреслених блоків знань актуалізується необхідність ідеомоторного тренування. Ідеомоторне тренування – це планомірно повторюване, свідоме, активне уявлення й відчуття навички, що засвоюється [2, с. 47]. Ідеомоторне тренування може застосовуватися на всіх етапах підготовки кандидатів у водії. У проведенні аутогенних тренувань формується звичка позитивного мислення учасників дорожнього руху, їхній настрій на спокійне, врівноважене та уважне водіння. Ці тренування дають змогу зняти емоційні навантаження, до яких схильні водії на дорозі. Ідеомоторні тренінги полягають в уявному виконанні водієм дій, пов'язаних з водінням автомобіля. Завдяки властивостям людської психіки це дає змогу закріпити вже наявні навички водіння, а також удосконалювати їх [7, с. 71]. Окрім того, такі тренування добре позначаються на мисленні і пам'яті, швидкості реакцій, а також інших якостях, необхідних для безпечного водіння транспортних засобів; сприяють формуванню вмінь надовго концентруватися на дорожній обстановці, швидко реагувати на її зміну. Кандидати у водії, що пройшли психологічну підготовку, здатні швидко приймати правильні рішення на дорозі, які в подальшому сприятимуть уникненню дорожньо-транспортних пригод. Окреслені навички досягаються в поєднанні з використанням різних тренажерів, стендів та інтерактивної дошки. Це відбувається завдяки моделюванню на цих тренажерах ситуацій, максимально наближених до реальності.

Отже, психологічний супровід процесу вивчення ПДР та підготовки до керування автомобілем майбутніх водіїв дає змогу отримати уявлення щодо пізнавальних функцій та їхнього значення в керуванні транспортним засобом; оволодіти мистецтвом саморегуляції, стійкості до стресових ситуацій, корекції своєї поведінки в конфлікті; навчитися методикам, що сприяють підвищенню активності реакцій, зниженню психоемоційної напруги, зняттю втоми.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, психологічний супровід процесу вивчення правил дорожнього руху

та підготовки майбутніх водіїв сприяє інноваційному підходу до організації підготовки водіїв. У її межах передбачаються врахування індивідуальних психологічних відмінностей між кандидатами у водії, психологічна корекція професійно-значущих якостей і спостереження за рівнем їхнього розвитку в динаміці. Це дає змогу здійснювати прогноз ефективності та безаварійності водійської діяльності та забезпечувати безпеку дорожнього руху на сучасному рівні. Психологічний супровід процесу вивчення правил дорожнього руху та підготовки майбутніх водіїв з урахуванням індивідуальних особливостей має прикладне значення й може застосовуватися в освітньому процесі автошкіл, професійно-психологічному відборі, у визначенні професійної придатності водіїв.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гайдукевич В., Потийчук О. Основи транспортної психології. Рівне : НУВГП, 2012. 208 с.
2. Клінковштейн Г., Афанасьєв М. Організація дорожнього руху : підручник для вузів. 5-те вид., перераб. і доп. Москва : Транспорт, 2011. 247 с.
3. Ложкин Г., Повякель Н. Практическая психология в системах «человек – техника» : учебное пособие. Киев : МАУП, 2003. 296 с.
4. Марценюк Т., Бойко К. Водіння автомобіля і гендерні стереотипи: міфи та реальність про жінок за кермом у контексті глобальних змін. *Гендерний журнал «Я»*. Серія: *Гендер і глобалізація*. 2013. № 2 (33). С. 35–38.
5. Назаркін О., Сазонов О. Підготовка до прийняття самостійних рішень в оперативних нестандартних ситуаціях при водінні автомобіля. Методична розробка з дисципліни «Автомобільна підготовка». Харків : НУВС, 2015. 25 с.
6. Осташевський С. Надійність водія та основні фактори, що її визначають. *Автошляховик України*. 2013. Вип. 1. С. 17–19.
7. Мацегора Я.В., Приходько І.І., Полторац С.Т. та ін. Психологічна підготовка водіїв внутрішніх військ МВС України до керування транспортним засобом в екстремальних умовах діяльності : навчальний посібник. Харків : Академія ВВ МВС України, 2013. 127 с.
8. Радченко К. Психологічні особливості створення гендерних стереотипів засобами масової інформації : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05; НАПН України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2014. 20 с.
9. Савицька В. Психологічний супровід професійного навчання як умова формування психологічної готовності до професійної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Вип. 4. С. 353–360.
10. Статистика ДТП в Україні. URL: <http://patrol.police.gov.ua/statystyka> (дата звернення: 12.12. 2020).
11. Rothengatter T., Huguenin R.D. Traffic and Transport Psychology. 1st ed. UK : Elsevier Science, 2004. 518 p.
12. Schlag B., Schade J. Traffic and transportation psychology. Cheltenham : Edward Elgar Publishers, 2010. 125 p.
13. Underwood G. Traffic and Transport Psychology: Theory and Application Hardcover. Oxford : Elsevier Science, 2015. 656 p.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

THE PARTICULARITIES OF PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH THE SEVERE SPEECH DISORDERS

У статті обґрунтовано необхідність психологічного супроводу дітей з тяжкими порушеннями мовлення в умовах їх соціальної інтеграції. Розглядаються ускладнення психічного розвитку дітей, пов'язані з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), і наголошується на необхідності їх урахування в процесі побудови психолого-педагогічного супроводу дітей цієї категорії в закладі освіти й у сім'ї в процесі їх соціальної інтеграції.

Узагальнено та висвітлено сучасні вітчизняні й зарубіжні наукові дослідження, у яких розглядається вплив різних видів ТПМ на загальний психічний розвиток дітей, формування особистості тощо.

Окреслюються особливості когнітивного, емоційно-вольового, мотиваційного й особистісного розвитку дітей з ТПМ. Висвітлюється широкий спектр психологічних проблем, які супроводжують ТПМ у дітей. Розглядаються ускладнення психічного розвитку дитини, зумовлені факторами, безпосередньо пов'язаними з порушенням мовленнєвого розвитку, і наслідками порушення спілкування через мовленнєві проблеми, які негативно позначаються на формуванні її особистості, зумовлюючи зниження самооцінки, мотивації, рівня домагань, появу небажаних рис характеру, невротичних проблем. Розглянуті особливості порушень у різних сферах психічного розвитку дітей з ТПМ є вихідними для побудови їх психологічного супроводу, який повинен реалізуватися в розробленні системи окремих психологічних технологій. Зокрема, актуальною є подальша робота над технологіями з діагностики та корекції інтелектуального розвитку дітей з ТПМ, зниження рівня мовленнєвої тривожності й запобігання порушенням особистісного розвитку, формування позитивних очікувань дитини від здійснюваної корекції мовлення, підвищення успішності в навчанні та соціалізації загалом.

Ключові слова: тяжкі порушення мовлення (ТПМ), психічний розвиток, психологічний супровід, диференційна діагностика, корекційно-розвиткові технології.

The article substantiates the need for a psychological follow-up for the children with the severe speech disorders in the context of their social integration. The paper addresses the complications of psychological development of children

caused by the severe speech disorders. The author emphasizes the necessity to pay attention to the above-mentioned complications in the process of elaboration of a psychological and pedagogical follow-up of this category of children in educational institutions and their families in the course of their social integration.

The article also summarizes and highlights a number of national and foreign scientific studies examining the influence of different types of severe speech disorders on a general psychological development of children and the formation of their personality, etc.

The publication outlines the specifics of cognitive, emotional, motivational, and personal development of children with the severe speech disorders. A broad range of psychological problems accompanying the severe speech disorders in children are presented in the study.

The survey also reviews the complications of a child psychological development resulted from the factors directly linked to the disorders of speech development and the consequences of communication disorders due to speech problems which impact negatively the formation of child's personality, leading to his/her low self-esteem, decrease in motivation and aspiration levels, the emergence of undesirable traits of character and the neurotic problems.

The particularities of disorders in different domains of psychological development of children with the severe speech disorders that have been analyzed in the article serve as a basis for building their psychological support, which should be embodied in the elaboration of system of special psychological technologies.

In particular, the most relevant issue in this regard is considered to be further work aimed at elaborating the diagnostic and correction technologies of the intellectual development of children facing the severe speech disorders, lowering the level of their speech and communication anxiety, preventing their developmental distortions. Special focus should be placed on the future technologies designated to shape positive expectations of a child with the severe speech disorders from his/her speech correction training course, as well as making progress in his/her studies and process of socialization in general.

Key words: severe speech disorders, mental development, psychological support, differential diagnosis, correctional and developmental measures.

УДК 159.9+376.37

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.32>

Якимчук Г.В.

науковий співробітник лабораторії психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи

Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Розгляд патогенезу при тяжких порушеннях мовлення і проявів порушення в контексті варіацій клінічної картини, вікових параметрів порушень, їх перебігу, модифікації порушень мовленнєвого розвитку в поєднанні їх з іншими порушеннями розвитку показує, що мовленнєва недостатність не може розглядатися виключно як ізо-

льоване порушення [12; 14; 16; 18; 20; 28; 32]. Крім того, серед контингенту дітей з тяжкими порушеннями мовленнєвого розвитку спостерігається тенденція до стійких труднощів у шкільному навчанні (особливо в опануванні предметів мовного циклу – читання, письма, рідної мови тощо), яка позначається на соціальній адаптації загалом. На тлі обмеження

комунікативної навички можуть виникати різноманітні поведінкові, емоційно-вольові, мотиваційні особливості, які певним чином слугуватимуть виникненню й закріпленню патологічної особистості у дитини з тяжкими порушеннями мовлення. Тому психологічний супровід дітей із тяжкими порушеннями мовлення (далі – ТПМ) є нагальною психологічною та соціальною проблемою особливо в сучасних умовах активного впровадження інклюзивного навчання в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження особливостей різних сфер психічного розвитку дітей з порушеннями мовлення знаходимо в роботах Л.Є. Андрусишиної, Н.В. Базими, В.А. Калягіна, С.Ю. Коноплястої, О.О. Косякової, Р.Є. Левіної, І.В. Мартиненко, А.Г. Обухівської, Т.С. Овчіннікової, О.М. Потапенко, Л.І. Ружицької, Т.В. Сак, В.І. Селіверстова, Л.І. Трофименко, С.Н. Шаховської, О.В. Шипілової, М.К. Шеремет і багатьох інших [1; 14; 15; 17; 18; 20; 22; 23; 27; 28; 29; 30; 31; 32].

Низку досліджень щодо особливостей розвитку мотиваційної, емоційно-вольової сфери дітей зазначеної категорії здійснено О.В. Вінокуровою, С.М. Вінокуровою [4], Л.І. Габідулловою [8]).

Вивченню особливостей особистості дитини з мовленнєвими труднощами приділяють багато уваги Л.Є. Андрусишин [1], О.В. Вінокурова, С.М. Вінокурова [4], Л.І. Трофименко [29].

Особливого діагностичного значення набувають підходи до вивчення стану інтелектуального розвитку дітей з різними порушеннями психофізичного розвитку, зокрема мовленнєвими, висловлені А.Г. Обухівською [22].

Отже, теорія і практика логопедії, логопсихології, дефектології, психології, нейропсихології розкривають різною мірою вивчені аспекти психічного розвитку дітей з мовленнєвою недостатністю. Однак, незважаючи на чисельність наукових пошуків і їх результати, на нашу думку, спостерігається недостатній обсяг застосування знань з питань особливостей психічного розвитку дітей з ТПМ у процесі їх психологічного супроводу.

Наша логопедична практика показує, що психологічному аспекту в оцінці особистісних проблем дітей з мовленнєвими порушеннями приділяється недостатньо уваги, за винятком випадків, коли спостерігається небажана або вкрай нетипова поведінка дитини. Надмірна сором'язливість, пов'язана з усвідомленням дитиною недоліків власного мовлення, фіксованість на порушенні, негативні емоційні переживання, агресивність, зниження рівня домагань через мовленнєве неблагополуччя – усі ці прояви стають об'єктом спостережень передусім логопеда зазвичай уже в процесі корекційно-розвиткової роботи.

З огляду на це, справедливо стверджувати, що заходам з виявлення ускладнень мовленнєвих порушень на етапі діагностичного вивчення стану розвитку дитини приділяється недостатньо уваги. Як правило, психологічний супровід дітей з ТПМ розглядається як другорядний порівняно з логопедичним (а подекуди взагалі нехтується), тому проводиться ситуативно, коли психологічні проблеми загострилися й уже є факторами, що поглиблюють мовленнєві труднощі.

Отже, наукові дослідження з питань психологічних проблем, які супроводжують ТПМ у дітей, потребують узагальнення й актуалізації (або навіть широкого представлення) у фаховому колі з метою обґрунтування необхідності психологічного супроводу дітей цієї категорії, виявлення найменш досліджених аспектів психічного розвитку дітей, якнайширшого застосування для вдосконалення системи психологічного супроводу дитини цієї категорії, яка передбачає командну взаємодію психолога та логопеда й включає роботу з дитиною, її сім'єю та іншими учасниками освітнього процесу.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування необхідності психологічного супроводу дітей з ТПМ в умовах їх соціальної інтеграції, виділення теоретико-методологічних засад побудови психолого-педагогічного супроводу та його напрямів.

Методи дослідження. Застосовано теоретико-методологічний аналіз і систематизація наукової літератури з проблеми дослідження й узагальнення отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Численні наукові дослідження з питань психічного розвитку дітей з різними порушеннями мовлення засвідчують, що механізм і тяжкість мовленнєвого порушення тою чи іншою мірою відбиваються на розвитку в дитини всіх психічних процесів і функцій, формуванні її особистості. Водночас особливості розвитку самих психічних процесів здебільшого позначаються на проявах мовленнєвого порушення, перебігу, тривалості, ефективності цілеспрямованих заходів з розвитку й корекції мовлення дитини [1; 11; 14; 17; 18; 29; 30; 31]. З огляду на це, простежується кореляція між мовленнєвими порушеннями й іншими сторонами психічного розвитку дитини. Цей взаємозв'язок пояснює тенденцію до додаткового обтяження картини порушеного розвитку дитини з мовленнєвими труднощами загалом.

Варто зазначити, що значні мовленнєві труднощі не лише зумовлюють уповільнення або викривлення загального розвитку дитини, а й можуть бути причиною виникнення похідних від первинного вторинних порушень розвитку, що ускладнюють структуру порушення

загалом і поглиблюють мовленнєве недорозвинення. З іншого боку, виникнення похідних порушень психічного розвитку може значно ускладнювати встановлення фахівцем порушення первинного – мовленнєвого.

Дослідники наголошують, що саме ступінь тяжкості порушення мовлення становить основу для виникнення психічних наслідків [4; 27], тоді як при незначних порушеннях мовленнєвого розвитку, наприклад, при дислалії, психічний розвиток дитини майже не відрізняється від психічного розвитку дитини з нормативним мовленням. Тому, коли в статті йтиметься про негативний вплив мовленнєвих порушень на психічний розвиток дитини, матимуться на увазі насамперед тяжкі порушення мовлення (ТПМ).

Чинне українське законодавство як тяжкі визначає низку порушень мовлення «осіб зі збереженим слухом та первинно збереженим інтелектом (алалія, дизартрія, ринолалія, афазія, заїкуватість, загальне недорозвинення мовлення I та II рівня)» [25]. Стосовно дітей з ТПМ нормативно-правова база України наголошує також на необхідності приділення особливої уваги «корекційно-розвитковій роботі, спрямованій на корекцію порушень мовленнєвої системи та ускладнень, які їх супроводжують (порушення усного та писемного мовлення, вторинна затримка психічного розвитку, розлади емоційно-вольової сфери тощо)» [24]. Підставами для такої всебічної корекційної опіки дітьми з ТПМ є особливості їхнього психічного розвитку, про які йтиметься далі.

У дітей із ТПМ багатьма дослідниками, зокрема Р.Є. Левіною [17; 18], І.В. Мартиненко [20; 21], відзначається вторинне відставання психічного розвитку на тлі нормального слуху та збережених передумов розвитку інтелекту. Загальний недорозвиток мовлення тяжкого ступеня, недостатнє володіння засобами мовленнєвого спілкування утруднюють спілкування дитини з навколишніми. Отже, у спонтанних ситуаціях, коли комунікація зазвичай має розвивальний вплив, для дитини з порушеннями мовлення такий природний розвиток мовлення виявляється утрудненим.

Важливо розуміти, що спонтанний розвиток дитини з тяжкими порушеннями мовлення відбувається на ускладненому мовленнєвими недоліками фоні. Ці ускладнення так чи інакше спотворюють загальний розвиток, позначаються на загальних здатностях дитини до засвоєння знань, на їх обсягу, на сформованості мисленнєвих процесів, які маскуються труднощами мовлення дитини й можуть бути вкрай невідповідними її потенційним можливостям.

Наукові дослідження констатують, що в структурі мовленнєвого порушення водночас спостерігається зниження рівня мовленнєвої й пізнавальної сфер на тлі первинно збере-

женого інтелектуального розвитку [3; 17; 18]. Комунікативні бар'єри нівелюють значущість спілкування для психічного розвитку дитини. Загальна картина обмеження або відсутності мовленнєвої й комунікативної активності значно відбивається й на інтелектуальному розвитку, формуванні вищих рівнів пізнавальної діяльності, становленні емоційно-вольової, мотиваційної сфери та особистості загалом. Разом із тим постійні негативні емоції й переживання в дитини, зумовлені усвідомленням власного мовленнєвого неблагополуччя, можуть позначатися й на поведінці дитини, сприяти виникненню в неї своєрідних психологічних і патопсихологічних особливостей.

Важливими для розуміння взаємозв'язку та взаємообумовленості особливостей мовленнєвої, пізнавальної діяльності, особистості дитини з порушеннями мовлення є наукові дослідження Р.Є. Левіної [17; 18]. Нею встановлено, що мовленнєва недостатність зумовлює особливості пізнавальної діяльності й особистості дитини з порушеннями мовлення. Ці особливості матимуть різноманітну психологічну структуру й, так чи інакше, корелюватимуть із патогенезом, глибиною та характером первинної мовленнєвої патології, ступенем вираженості мовленнєвого порушення.

Р.Є. Левіна зауважує, що урахування психологічних особливостей дітей з порушеннями мовлення, компенсаторних можливостей вищих психічних функцій становить вагоме діагностичне й корекційне значення. Цю наукову позицію поділяє А.Г. Обухівська, яка застерігає, що затримка мовленнєвого розвитку, його порушення або спотворення, особливо в ранньому віці, можуть значно викривити загальний психічний розвиток дитини. Тому виникає ризик щодо помилок у диференціації мовленнєвого й інтелектуального порушення.

«Саме по собі логопедичне обстеження дитини зазвичай не становить великих труднощів для логопедів. ... Колізія полягає в тому, що затримка мовленнєвого розвитку або його порушення, особливо в дитини раннього чи молодшого дошкільного віку, здатні деформувати її загальний психічний розвиток і зумовити неправильний висновок щодо оцінки інтелектуальних можливостей. Тому нерідко дітей, у яких у період 3–4 років має місце значний недорозвиток мовлення, хибно зараховують до категорії дітей з аутизмом, з легким інтелектуальним порушенням або із затримкою психічного розвитку» [22, с. 47]. Здатність дитини до використання педагогічної допомоги в процесі розв'язання доступних за віком пізнавальних завдань як прояв навчованості А.Г. Обухівська називає як найбільш достовірний критерій оцінки не тільки актуального інтелектуального розвитку, а й потенційних можливостей розвитку.

Отже, за А.Г. Обухівською, логопедична діагностика потребує уважного вивчення стану інтелектуальних можливостей дитини. У зв'язку з цим психолого-педагогічне вивчення має доповнювати вивчення логопедичне вже на етапі діагностики актуального стану розвитку дітей з ТПМ.

Неоднорідність контингенту дітей з ТПМ як за мовленнєвими, так і психічними проявами констатують наукові розробки М.К. Шеремет, Н.В. Базими й О.В. Мороз [30; 31], І.В. Мартиненко [20; 21], Л.І. Трофименко [29].

Психологічні проблеми дітей із порушеннями мовлення на тлі неповноцінності мовленнєвої діяльності є факторами, що ускладнюють їхню соціальну адаптацію. Із цієї причини, як зазначають М.К. Шеремет, Н.В. Базима й О.В. Мороз [30; 31], виникає необхідність застосування спеціальних корекційно-розвиткових заходів у процесі психолого-педагогічного супроводу дитини в закладі освіти й у сім'ї.

І.В. Мартиненко наголошує на специфічному психічному розвитку дітей із системними порушеннями мовлення¹, на поєднанні мовленнєвого та психічного дизонтогенезу в цієї категорії дітей, на наявності «вторинних і третинних порушень у структурі дефекту при системних порушеннях мовлення і свідчать про глибоку структуру відхилення і їх системний характер, оскільки виражені вони як у пізнавальній, так і в особистісній і діяльнісних сферах» [21]. Отже, узагальнюючи представлені наукові дані, можна зробити висновок, що діагностичні й корекційні цілі супроводу дітей із порушеннями мовлення вимагають виявлення та аналізу стану не лише всіх компонентів мовленнєвої діяльності, а й цілісного розгляду їх у структурі когнітивного розвитку, з'ясування стану мотиваційної, емоційно-вольової, комунікативної сфери, особливостей особистості й поведінки дитини.

Увага спеціаліста (передусім психолога, логопеда) у такому контексті має зосереджуватися як на клінічній структурі мовленнєвого порушення, так і тих ускладнень психічного та психологічного розвитку дитини, що безпосередньо зумовлені факторами, пов'язаними з порушенням мовлення, наслідками порушення спілкування через мовленнєві проблеми, які можуть негативно позначатися на формуванні особистості дитини. Виявлення таких ускладнень під час здійснення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дітей із порушеннями мовлення має на меті

профілактику порушень особистісного розвитку й поведінки: негативізму, образливості, підвищеної дратівливості, агресивності через обмежені мовленнєві комунікативні засоби, зниження самооцінки, мотивації, невпевненості в собі, нестійкості інтересів, змін у характері дитини з проявами замкненості, бурхливими емоційними проявами, порушеннями поведінки у вигляді розгальмованості або, навпаки, загальмованості (апатія, млявість, нестійкість довільної уваги), шкільної неуспішності, невротичних розладів тощо.

Отже, завданнями психолога в процесі психологічного супроводу дітей з мовленнєвими порушеннями є:

1) з'ясування обтяженості та її міри мовленнєвої діяльності порушеннями в інтелектуальній сфері;

2) з'ясування стану сформованості когнітивної, емоційно-вольової, мотиваційної сфер і співвіднесення їх із рівнем мовленнєвого недорозвитку;

3) установлення взаємозв'язків між особливостями психічного розвитку дитини та проявами в неї мовленнєвого порушення;

4) установлення міри впливу мовленнєвих порушень на спілкування дитини з дорослими й однолітками, на прояви поведінки та формування особистості;

5) установлення співвідношення порушень із компенсаторним фоном психічного розвитку;

6) організація роботи із сім'єю дитини з ТПМ, усіма учасниками команди супроводу в закладі освіти з метою формування й корекції мовлення та всіх психічних процесів, що його обслуговують.

Реалізація цих завдань сприятиме диференціації різних форм мовленнєвого недорозвинення й відмежуванню їх від системних порушень мовленнєвого розвитку, пов'язаних з інтелектуальною недостатністю, емоційними та поведінковими розладами, у тих випадках, коли мовленнєвий дизонтогенез є структурним елементом іншого порушення психофізичного розвитку й має вторинний характер (наприклад, при порушеннях інтелектуального розвитку, слуху та зору, дитячому церебральному паралічі, аутизму тощо). Відповідно, це слугуватиме основою для побудови зусиллями різних спеціалістів єдиної стратегії всебічного впливу на ті чи інші особливості психічного розвитку, що прямо або опосередковано утруднюють функціонування мовленнєвої діяльності й розвиток особистості дитини [10].

Передумовою здійснення коректного діагностичного вивчення мовленнєвих і психічних проявів та особливостей дитини з ТПМ є оперування фахівцями інформацією про загальні, специфічні, неспецифічні, індивідуальні зако-

¹ Термін «системні порушення мовлення» тут використовується на позначення тяжких порушень мовлення в дітей. На думку І.В. Мартиненко, саме цей термін «ширше розкриває характер мовленнєвих порушень у дітей ... і водночас дає змогу уникнути зайвої логопедичної симптоматики зазначеного відхилення. Поняття «системні порушення мовлення» не тільки точніше відображає симптоматику розладів, а й наближає логопедичну термінологію до психологічної й клінічної» [21, с. 116].

номірності психічного розвитку в умовах мовленнєвого дизонтогенезу [14], володіння методами психолого-педагогічного вивчення дітей з порушеннями мовлення.

Далі розглянемо дослідження різних аспектів психічного розвитку дітей з ТПМ, здійснені вітчизняними й зарубіжними вченими, які дають змогу визначати зміст, завдання, напрями психологічного супроводу дітей цієї категорії, які забезпечують адаптацію, реабілітацію та особистісне зростання їх у соціумі (закладі освіти, сім'ї, групі однолітків тощо).

Аналіз наукових досліджень з питання особливостей мислення дітей з ТПМ засвідчує, що його недостатність водночас із недостатністю інших психічних процесів має характер вторинної затримки. Специфічні особливості мислення зумовлюються зв'язком між мовленнєвими порушеннями та іншими сторонами психічного розвитку [18].

У більшості досліджень особливостей психічного розвитку дітей з мовленнєвими порушеннями також відзначається загальна уповільненість мисленнєвих процесів, переважання в дітей конкретного мислення, бідність логічних операцій, зниження здатності до узагальнень, систематизації. Диспропорція в розвитку вербального й невербального мислення зі зниженням показників останнього відображається здебільшого в труднощах розуміння словесної інструкції, обмеженні в утриманні словесних подразників (утримання словесного ряду, відтворення або переказ словесного матеріалу) [3].

Діти з тяжкими мовленнєвими порушеннями виявляють труднощі в оволодінні мисленнєвими процесами (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація), словесно-логічним мисленням на тлі первинно збережених передумов для оволодіння розумовими операціями. Через це виникають хибні підстави для встановлення в дитини з ТПМ порушення інтелектуального розвитку [12; 22].

Вивчення когнітивної сфери (відчуття, сприймання, пам'ять, увага, уяви) у дітей з різними ТПМ представлено в працях Р.Є. Левіної [18], В.І. Селіверстова [28], І.В. Мартиненко [22] та інших. Зазначимо, що наукова думка презентує ідеї якісної різноманітності в структурі порушень пізнавальної діяльності в дітей з порушеннями мовлення: недостатність, нестійкість уваги, неточні зорові уявлення, труднощі звукопросторового орієнтування, слухового сприйняття, запам'ятовування словесних стимулів, зниження вербальної пам'яті, відтворення словесної інформації тощо. Установлено, що стан сформованості пізнавальних процесів корелює з тяжкістю порушення мовлення, компенсаторним фоном, віком дитини тощо. Прояви

недостатності пізнавальних функцій більшою або меншою мірою притаманні кожному окремому порушенню мовлення й, відповідно, обтяжують його.

Наковці відзначають, що на тлі комунікативних бар'єрів у дітей з порушеннями мовлення виникають інші психічні нашарування, специфічні особливості емоційно-вольової, мотиваційної, особистісної сфери, які часто зумовлюють порушення поведінки й соціальної адаптації.

Мовленнєва неуспішність і пов'язана з нею неуспішність у різних видах діяльності, що потребують активного мовленнєвого супроводу, можуть усвідомлюватися дитиною та бути причиною розвитку в неї негативних якостей характеру (сором'язливості, замкнутості, нерішучості, песимізму, почуття меншовартості), зниження самооцінки, появи страхів і збільшення рівня тривожності [12; 14; 22; 30; 31]. В окремих випадках у дітей із ТПМ можуть виникати невротичні розлади, специфічний страху мовлення (логофобія), описані В.І. Селіверстовим [28].

Установлено, що поява чи посилення страху мовленнєвої комунікації залежить від ступеня фіксації уваги дитини на власному мовленнєвому порушенні й передчуття мовленнєвих невдач, а отже, від усвідомлення порушення. Власне, усвідомлення дитиною мовленнєвого неблагополуччя виникає внаслідок негативного реагування навколишніх на незрозумілість її мовлення.

Залежно від рівня комунікативних порушень і ставлення до мовленнєвого порушення, ступеня фіксації на ньому дітей з мовленнєвими проблемами виокремлюють такі групи [7; 9; 13; 28]:

1. Діти з нульовим ступенем фіксації на порушенні: не помічають недоліків власного мовлення, не відчують труднощів у мовленнєвій взаємодії, легко вступають у контакт з однолітками та дорослими, знайомими та незнайомими людьми; негативні переживання, пов'язані з усвідомленням мовленнєвого неблагополуччя, відсутні.

2. У дітей виникають труднощі в процесі встановлення контакту з навколишніми. Вони уникають мовленнєвих контактів, можуть удаватися до так званих маскування (розхитування порушення і пристосувань (розхитування тулуба, прикривання рота долонею, покусування, облизування губ, артикулювання без звуків позіхання, покашлювання, зміни інтонації, голосу, темпу мовлення використання зайвих слів, «слів-паразитів») з метою поліпшення труднощів мовлення або приховування свого складного становища: швидкого темпу мовлення, тихого голосу, нечіткої або порушеної вимови тощо. Діти цієї групи гостро переживають власну мовленнєву недостатність.

3. Діти постійно фіксовані на своїх мовленнєвих невдачах, через що відбувається емоційне напруження й виснаження. У дітей спостерігається мовленнєвий негативізм, переживання, тривожність, боязкість, недовірливість, невпевненість у собі, нав'язливі думки через страх перед мовленням, соматичні реакції у вигляді почервоніння, посилення серцебиття, запаморочення, затинання судомного характеру. Найбільш гострим проявом фіксованості на порушенні мовлення є відмова дитини від спілкування (логофобічний мутизм).

Значний вплив на становлення особистості дитини з ТПМ справляє ставлення до неї з боку навколишніх. Образливі зауваження, неоднаковість ставлення дорослих до дітей у групі (зниження вимог, виключення зі спільної діяльності через мовленнєві труднощі) накладають відбиток на формування особистості й можуть поглибити емоційні, комунікативні, особистісні проблеми дитини з мовленнєвими порушеннями. Водночас негативні переживання є чинниками, що зумовлюють третинні відхилення, оскільки перешкоджають засвоєнню провідних видів діяльності й соціалізації дітей із ТПМ [21; 30; 31]. Саме тому психологічний супровід дитини з ТПМ має включати роботу фахівця із сім'єю дитини та іншими учасниками освітнього процесу.

Висновки з проведеного дослідження.

Психологічний супровід дитини з ТПМ, як правило, не входить у практику закладів освіти різних рівнів в Україні. Водночас тяжкі порушення мовленнєвої діяльності в дитини пов'язані з усім її психічним розвитком, зокрема з розвитком її особистості, і різною мірою на нього впливають. Ступінь вторинної затримки психічного розвитку в дітей із ТПМ корелює із сукупністю таких факторів, як етіологія мовленнєвого порушення, патогенез, ставлення дитини й навколишніх до порушення, характерологічні особливості дитини тощо.

Узагальнення результатів дослідження дає привід стверджувати, що все ж психологічний супровід дитини з ТПМ має включати діагностичну й корекційну роботу з дитиною та її оточенням. З метою успішної інтеграції дитини з ТПМ у суспільство важливо якомога раніше діагностувати ті її особливості психічного розвитку, які ускладнюють і поглиблюють мовленнєвий недорозвиток, і надавати спеціальну допомогу дитині та її батькам, поглиблювати знання педагогів про психологічні особливості дитини з ТПМ і надавати рекомендації щодо врахування її особливостей у процесі навчання з метою профілактики соціальної дезадаптації: обмеження кола спілкування, вибору професії через зниження самооцінки, формування адиктивної поведінки.

Разом із тим зауважимо, що в роботі з дітьми з ТПМ варто брати до уваги те, що

в міру дорослішання дитини недостатність, непостійність або відсутність корекційного впливу так само деструктивно впливають як на психічний розвиток, як і первинне порушення і його наслідки. Відбувається нашарування вторинних і третинних проблем психологічного, емоційного, особистісного характеру.

Розглянуті особливості порушень у різних сферах психічного розвитку дітей з ТПМ ми виділяємо як вихідні для побудови їх психологічного супроводу, який повинен реалізуватися в розробленні системи окремих технологій, спрямованих на діагностичну, корекційно-розвиткову роботу з дитиною та її оточенням, а також організацію взаємодії команди фахівців. Зокрема, актуальною є подальша робота над технологіями з діагностики й корекції інтелектуального розвитку дітей із ТПМ, зниження рівня мовленнєвої тривожності, запобігання порушенням особистісного розвитку, формування позитивних очікувань дитини від здійсненої корекції мовлення, підвищення успішності в навчанні й соціалізації загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусишина Л.Є. Психологічні характеристики загальнофункціональних механізмів мовлення у старших дошкільників із ЗНМ. *Теорія і практика сучасної логопедії* : збірник наукових праць. Вип. 4. Київ : Актуальна освіта, 2007. С. 18–23.
2. Боровцова Л.А. Психологическая структура речевых нарушений при общем недоразвитии речи в дошкольном возрасте. *Вестник ТГУ*. 2013. Вып. 12 (128). С. 292–301.
3. Брушневська І.М. Закономірності розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення. *Педагогічний часопис Волині*. 2016. № 1. С. 70–75.
4. Вінокурова О.В., Вінокурова С.М. Вплив мовленнєвих порушень на особистість, поведінку та емоційно-вольову сферу дитини. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»*. 2014. Вип. 28. С. 37–41.
5. Волковская Т.Н. Сравнительное изучение нарушенной мыслительной и речевой деятельности у дошкольников с ЗПР и ОНР: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Москва, 1999. 20 с.
6. Волковская Т.Н. Теоретический анализ научных исследований по проблеме психологического изучения детей с нарушениями речи. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2010. № 3. С. 42–51.
7. Волковская Т.Н., Юсупова Г.Х. Психологическая помощь дошкольникам с общим недоразвитием речи : учебное пособие / под науч. ред. И.Ю. Левченко. Москва : Книголюб, 2004. 104 с.
8. Габидуллина Л.И. Особенности эмоционально-волевой сферы детей с нарушением речи. *Актуальные проблемы специальной психологии и коррекционной педагогики: исследования и практика* : материалы VII Всероссийской научно-практической конференции студентов и аспирантов (с международным участием), Казань, 23 апреля

2013 г. / под общ. ред. А.И. Ахметзяновой. Казань, 2013. 230 с. С. 27–29.

9. Жигорева М.В., Левченко И.Ю. Психологические особенности детей с комплексными нарушениями развития. *Детская и подростковая реабилитация* : рецензируемый научно-практический журнал. 2012. № 2 (19). 72 с. С. 30–35.

10. Інноваційні технології в діяльності інклюзивно-ресурсного центру : методичний посібник / авт. кол. за ред. А.Г. Обухівської, Т.Д. Ілляшенко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 228 с.

11. Калягин В.А., Овчинникова Т.С. Логопсихология : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Академия, 2006. 320 с.

12. Кириллова Е.А. Психолого-педагогические аспекты обучения детей с тяжелыми нарушениями речи в условиях инклюзивного образования. *Актуальные проблемы современной педагогической науки* : материалы Междунар. науч.-образоват. конф. (18–19 дек. 2014 г.) : сборник науч. тр. / под общ. ред. докт. пед. наук, проф. А.Н. Хузиахметова. Казань : ТРИ «Школа», 2014. С. 355–358.

13. Конева И.А., Белова А.В. Психологические особенности общения со сверстниками старших дошкольников с нарушениями речи. *Современные проблемы науки и образования* / ООО «Издательский Дом «Академия Естествознания». 2014. № 3. С. 660–668.

14. Конопляста С.Ю., Сак Т.Б. Логопсихология : навчальний посібник / за ред. М.К. Шеремет. Київ : Знання, 2010. 293 с.

15. Косякова О.О. Логопсихология : учебное пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. 254 с. : ил.

16. Лалаева Р.И., Шаховская С.Н. Логопатофизиология : учебное пособие для студентов. Москва : Владос, 2011. 285 с.

17. Левина Р.Е. Характеристика общего недоразвития речи. Основы теории и практики логопедии. Москва : Просвещение, 1968. С. 67–85.

18. Левіна Р.Є. Розмежування аномалій мовного розвитку у дітей. *Дефектологія*. 1975. № 2. С. 5–15.

19. Лубовский В.И. Общие и специфические закономерности развития психики аномальных детей. *Дефектология* : научно-методический журнал Академии педагогических наук. 1971. № 6. С. 15–20.

20. Мартиненко І.В. Логопсихология : курс лекцій : навчальний посібник. Київ : ДАІ, 2014. 100 с.

21. Мартиненко І.В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : монографія. Київ : ДІА, 2016. 304 с.

22. Обухівська А.Г. Оцінка інтелектуальних можливостей молодших дошкільників в діяльності логопеда. *Логопедія* : науково-методичний журнал. 2018. № 13. С. 46–54.

23. Потапенко О.М. Опанасюк І.С. Сучасні підходи до вивчення особистості дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»*. 2012. Вип. 21. С. 225–227.

24. Про затвердження Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2020).

25. Про затвердження Порядку зарахування осіб з особливими освітніми потребами до спеціальних закладів освіти, їх відрахування, переведення до іншого закладу освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.08.2018 № 831. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0945-18#Text> (дата звернення: 15.08.2020).

26. Рібцун Ю.В. Развитие эмоциональной сферы детей с нарушениями мовленнєвого розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови* : збірник наукових праць / за ред. В.В. Засенка. Київ : ТОВ «Наша друкарня», 2011. Том 16. С. 206–222.

27. Ружицька Л.І. Особливості психічного розвитку молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць КПНУ ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 14. Кам'янець Подільський : Аксиома, 2011. 928 с. С. 706–715.

28. Селиверстов В.И. Заикание у детей: Психокоррекционные и дидактические основы логопедического воздействия : учебное пособие для студ. высш. и средн. пед. учеб. заведений. 4-е изд., доп. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. 208 с.

29. Трофименко Л.І. Особливості розвитку особистості дошкільників з мовленнєвими порушеннями. *Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами*. 2018. № 8. С. 224–229.

30. Шеремет М.К., Базима Н.В., Мороз О.В. Мовленнєва тривожність дітей із тяжкими порушеннями мовлення як проблема теорії і практики корекційної освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»*. 2015. Вип. 29. С. 151–160.

31. Шеремет М.К., Базима Н.В., Мороз О.В. Проблема мовленнєвої тривожності у дітей з тяжкими мовленнєвими порушеннями. *Логопедія*. 2015. № 5. С. 94–100.

32. Шипилова Е.В. Основы логопсихологии : учебное пособие для студентов пед. вузов. Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. 224 с.

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

КОМПОНЕНТИ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК РЕСУРСИ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ БОРТПРОВІДНИКІВ

COMPONENTS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS STEWARDESS RESILIENCE RESOURCES

У статті представлені результати дослідження компонентів емоційного інтелекту та їх зв'язків із життєстійкістю в бортпроводників авіакомпанії. Установлено, що в бортпроводників переважає середній рівень усіх компонентів емоційного інтелекту. Більше ніж половина стюардес усвідомлює наявність у себе та в інших емоційних переживань, але не завжди здатні точно їх ідентифікувати, оцінити інтенсивність, установити причини їх прояву. Також більшість стюардес здатні ефективно управляти власними емоціями в знайомих, типових ситуаціях, але в нестандартних ситуаціях частіше демонструють обмежену емоційну гнучкість. Керування експресією як компонент емоційного інтелекту має значну відмінність у респондентів: майже половина вибірки стюардес має високий експресивний контроль, що, безумовно, є важливим аспектом їхньої професійної комунікації. Для більшості стюардес характерний середній рівень життєстійкості, який характеризується установкою на особистісну автономність під час однозначних ситуацій, але може втрачатися в разі потрапляння в стресогенну ситуацію. Стюардеси в більшості усвідомлюють, що мають можливість обирати власний життєвий шлях, усвідомлюють власну відповідальність, але при цьому констатують свою безпорадність у певних значущих ситуаціях, недостатню наполегливість у досягненні цілей, ситуативно усвідомлюють, що бояться замислюватися про майбутнє, мають амбівалентне ставлення до ситуацій, що пов'язані зі змінами, більше орієнтуються на комфорт і безпеку, ніж готовність ризикувати. Компоненти емоційного інтелекту мають прямі зв'язки з компонентами життєстійкості й загальним рівнем життєстійкості. Здатність стюардес адекватно розуміти власні емоції та управляти як власними емоціями, так й емоціями інших є ресурсами зниження їхнього внутрішнього напруження в стресових ситуаціях, забезпечує аналіз життєвих ситуацій, виявлення нових можливостей і перспектив, здатність піклуватися про інших, тобто є ресурсами їхньої життєстійкості.

Ключові слова: емоційний інтелект, розуміння емоцій, управління емоціями, життєстійкість, бортпроводники.

The article presents the results of a study of the components of emotional intelligence and their relationship to vitality in airline flight attendants. It has been established that flight attendants have an average level of all components of emotional intelligence. More than half of flight attendants are aware of the presence of themselves and other emotional experiences, but are not always able to accurately identify them, assess the intensity, establish the causes of their manifestation. Also, most flight attendants are able to effectively manage their own emotions in familiar, typical situations, but in non-standard situations often show limited emotional flexibility. Expression management as a component of emotional intelligence has a significant difference in respondents: almost half of the sample of flight attendants have high expressive control, which, of course, is an important aspect of their professional communication. The vast majority of flight attendants are characterized by an average level of resilience, which is characterized by the installation of personal autonomy during unambiguous situations, but can be lost when in a stressful situation. The vast majority of flight attendants realize that they have the opportunity to choose their own way of life, are aware of their own responsibility, but at the same time state their helplessness in certain significant situations, lack of perseverance in achieving goals, situationally realize that they are afraid to think about the future, associated with change are more focused on comfort and safety than willingness to take risks. The components of emotional intelligence are directly related to the components of vitality and the overall level of vitality. The ability of flight attendants to adequately understand and manage both their own emotions and the emotions of others are resources to reduce their internal tension in stressful situations, provide analysis of life situations, identify new opportunities and prospects, the ability to care for others, ie provide their resources.

Key words: emotional intelligence, understanding of emotions, emotion management, vitality, flight attendants.

УДК 159.942.5:351.814.263
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.33>

Ічанська О.М.

к.психол.н, доцент,
доцент кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет

Закревська А.І.

студентка IV курсу спеціальності
«Психологія»
Національний авіаційний університет

Постановка проблеми. Емоційний інтелект у сучасній психологічній науці розглядається як інструмент осмисленого володіння власними емоціями та емоціями партнерів, що визначає зміст і характер сприйняття людиною зовнішнього світу, оточуючих подій

і людей, зумовлює ефективність взаємодії з ними. Тому обрано підхід, який спрямував нашу увагу на вивчення емоційного інтелекту стюардес і його зв'язки з їхньою життєстійкістю, що дасть змогу розглянути цей феномен як його ресурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У межах України дослідження емоційного інтелекту в контексті підготовки майбутніх фахівців та професійної діяльності представлено роботами вчених: І. Кряж, Н. Левенець, О. Ічанська, А. Закревська, А. Четверик-Бурчак та ін. І. Кряж та Н. Левенець на прикладі вибірки студентів виявили, що довіра опосередковує вплив емоційного інтелекту на суб'єктивне благополуччя [3]. О. Ічанська й А. Закревська в попередньому дослідженні емоційний інтелект розглядали як ресурс професійної підготовки студентів-психологів у контексті зв'язків з характеристиками емпатії [2]. А. Четверик-Бурчак виявила різні моделі досягнення успіху в професійній діяльності залежно від рівня емоційного інтелекту. Указані моделі містять низку характеристик, що наповнюють змістом поняття «життєстійкість» [5, с. 158].

Також варто звернути увагу на специфіку професійної діяльності бортпроводників, які дають змогу виявити значимість феномена «емоційний інтелект» для цієї професійної групи. Т. Філіп'єва зазначила такі професійні функції бортпроводників, реалізація яких передбачає застосування емоційного інтелекту: створення сприятливої атмосфери під час польоту, вирішення можливих конфліктів на борту літака, психологічна підтримка авіапасажирів, забезпечення безпеки пасажирів [4, с. 345–348]. З. Гринько звертає увагу на значущість емоційної компетентності в стандартних і нестандартних ситуаціях, а також на екстремальну компетентність під час авіакатастроф, захоплення літаків терористами тощо [1, с. 16].

Отже, дослідження емоційного інтелекту як ресурсу життєстійкості бортпроводників є перспективним напрямом.

Постановка завдання. Мета дослідження – установити зв'язки компонентів емоційного інтелекту з параметрами життєстійкості бортпроводників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методики дослідження. Опитувальник «Емоційний інтелект» (ЕІІІ) (Д. Люсін), методика «Тест життєстійкості» (С. Мадді, адаптація Д. Леонтьєва). Математична обробка за допо-

могою кореляційного аналізу-критерій кореляції Пірсона (програма SPSS).

Вибірка дослідження: 25 респонденток, які працюють бортпроводниками в авіакомпанії МАУ (Міжнародні авіалінії України). Вік респонденток – від 23 до 27 років.

Розуміння чужих емоцій як компонент емоційного інтелекту має найбільші кількісні прояви на середньому рівні, який виявлений у 14 бортпроводників, що становить 56% вибірки. Тобто трохи більше ніж половина вибірки стюардес здатна адекватно й точно розпізнавати та розуміти базові емоції інших на основі зовнішніх проявів емоцій, але водночас мають певну обмеженість щодо широкого розуміння всього спектру емоцій інших. Лише 16% бортпроводників володіють здатністю до розуміння емоцій інших на низькому рівні, що, безумовно, знижує адекватність їхнього професійного спілкування з пасажиром та членами екіпажу. 28% вибірки виявили розуміння емоцій інших на високому рівні, тобто здатні розпізнавати весь спектр емоцій інших, аналізувати їх за проявами міміки, жестів, пози та відтінкам мовлення, адекватно ідентифікувати ознаки емоційних переживань інших за силою та інтенсивністю, унаслідок чого мають здатність виявляти чуйність до внутрішніх станів пасажирів і членів екіпажу.

У респондентів яскраво домінують показники середнього рівня розуміння своїх емоцій (64%), тобто більшість бортпроводників здатні усвідомлювати наявність власних емоційних переживань, але мають ситуативні проблеми з ідентифікацією їх точності й інтенсивності, не завжди здатні встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між конкретними ситуаціями та власними емоціями й адекватно вербально описати власні емоції. Незначна частина вибірки – 16% бортпроводників – мають показники низького рівня, що характеризує їх як таких, які володіють навичками щодо систематичного самоусвідомлення власних емоційних переживань, активніше виявляють ці навички в знайомих стандартних ситуаціях, мають доволі часто проблемність щодо ідентифікації точності й інтенсивності емоцій,

Таблиця 1

Рівні компонентів емоційного інтелекту стюардес за методикою «Опитувальник емоційного інтелекту» Д. Люсіна

Рівні	Високий		Середній		Низький	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
РЧЕ	7	28	14	56	4	16
РСЕ	5	20	16	64	4	16
УЧЕ	8	32	14	56	3	12
УСЕ	6	24	14	56	5	20
КЕ	12	48	11	44	2	8

Примітки: РЧЕ – розуміння чужих емоцій; РСЕ – розуміння своїх емоцій; УЧЕ – управління чужими емоціями; УСЕ – управління своїми емоціями; КЕ – керування експресією.

схильні помилково встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між конкретними ситуаціями та власними емоціями, а також мають недостатній вербальний запас для опису власних емоцій. Лише п'ята частина вибірки відрізняється високими показниками розуміння своїх емоцій, що дає змогу охарактеризувати їх як таких, які усвідомлюють наявність у себе всього спектру емоційних переживань, які різняться за силою, інтенсивністю, здатні адекватно встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між ситуаціями та власними емоціями, мають достатній вербальний запас для опису власних емоцій.

За управлінням чужими емоціями також яскраво домінують показники середнього рівня, які виявлені в 56% вибірки бортпроводників, що мають ситуативну здатність управляти чужими емоціями, володіють цими навичками частіше за все в знайомих ситуаціях, обмежено здатні самостійно знижувати інтенсивність небажаних емоцій в оточуючих, мають певну схильність до емоційного маніпулювання при взаємодії. 20% нашої вибірки бортпроводників мають показники низького рівня управління чужими емоціями, тому для них характерна емоційна ригідність у певних видах емоціогенних ситуацій, що базується на недостатній нездатності усвідомлювати зміни емоційних переживань інших, неготовності до самостійного володіння стратегіями викликати в інших певні емоції та знижувати прояви небажаних емоцій, що призводить до частого застосування ними технік маніпулювання пасажиром на емоційному рівні. Водночас третина вибірки – 32%, що становить лише 8 осіб, відрізняється високими показниками управління чужими емоціями: вони мають осмислену здатність управляти чужими емоціями за допомогою різних стратегій, ефективно та вчасно знижувати інтенсивність небажаних емоцій в оточуючих в емоціогенних ситуаціях.

За компонентом управління своїми емоціями також яскраво домінують показники середнього рівня, які виявлені в 56% вибірки, що мають потребу в управлінні власними емоціями, але здатні ситуативно управляти власними емоціями, викликати бажані емоції і тримати під контролем небажані. П'ята частина вибірки має показники низького рівня управління власними емоціями, оскільки для них характерна емоційна негнучкість в емоці-

огенних ситуаціях, нездатність усвідомлювати динаміку власних емоційних переживань. Водночас четверта частина вибірки бортпроводників відрізняється високими показниками: вони мають як потребу, так і здатність управляти власними емоціями, здатні самостійно ефективно та вчасно знижувати інтенсивність небажаних і підтримувати бажані емоції в оточуючих в емоціогенних ситуаціях.

Максимальні високі показники у вибірці бортпроводників виявлено лише за таким компонентом, як контроль експресії, що, безумовно, пояснюється нормативними вимогами до професійної комунікації вибірки. 44% бортпроводників володіє навичками контролю за власними емоціями на середньому рівні, тобто має певні обмеження щодо ефективності цього контролю в окремих емоціогенних ситуаціях. Лише 2 бортпроводниці, що становить 8% вибірки, мають низький експресивний контроль, що, безумовно, є деструктивним аспектом їхньої професійної комунікації.

64% респондентів мають середній рівень замученості як складника життєстійкості: вони розглядають життя як сукупність різноманітних подій, водночас не завжди мають стійку активну життєву позицію, що певним чином обмежує їхню автономію. Високі показники залученості притаманні п'ятій частині вибірки, яка не лише сприймає життя як сукупність різноманітних видів ситуацій і діяльності, а й розглядає їх з погляду нових можливостей і перспектив, що забезпечує їхню стійку активну життєву позицію, готовність до розширення власного життєвого простору самореалізації, у тому числі й професійної. Низькі показники залученості наявні в 16% бортпроводників, які відрізняються сприйманням власного життя як сукупності доволі одноманітних ситуацій, від яких отримують незначне задоволення, часто переживають тривогу через власне майбутнє.

Найбільша кількість респондентів має середній рівень контролю – 60% бортпроводників, які усвідомлюють, що мають можливість самостійно обирати власний життєвий шлях, але при цьому констатують свою безпорадність щодо самоконтролю в певних значущих ситуаціях, недостатню наполегливість у досягненні цілей. Високі показники контролю притаманні четвертій частині вибірки, яка має установки щодо власної автономності при виборі власного життєвого шляху, щодо власної

Таблиця 2

Показники життєстійкості в бортпроводниць за методикою С. Мадді

Рівні	Залученість		Контроль		Прийняття ризику		Загальний рівень життєстійкості	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	5	20	6	24	4	16	5	20
Середній	16	64	15	60	17	68	16	64
Низький	4	16	4	16	4	16	4	16

осмисленої активності як інструменту реалізації цього вибору, розуміють необхідність урахування зовнішніх факторів, актуальних при реалізації власного вибору як у стандартних, так і в стресогенних ситуаціях. Низькі показники контролю наявні в 16% бортпровідників, яким притаманне розуміння того, що в людини гіпотетично є можливість вибору життєвого шляху, але для себе такої можливості вони не бачать, тому схильні до екстернального локус-контролю.

Домінуюча кількість респондентів (68%) має середній рівень прийняття ризику, який характеризується амбівалентним ставленням до тих життєвих ситуацій, які пов'язані зі змінами, не мають однозначної оцінки щодо власної готовності діяти за умов невизначеності й відсутності гарантій успіху, вважають за краще задовольнятися наявними результатами. 16% вибірки бортпровідників мають низькі показники прийняття ризику, оскільки надають перевагу прагненню до комфорту

й безпеки як основній життєвій стратегії. Також 16% вибірки характеризуються високими показниками прийняття ризику, в основі яких лежить стратегія розвитку через активне засвоєння знань, отриманих під час складних і стресових ситуацій, і їх застосування в наступних життєвих ситуаціях, готовність діяти за відсутності надійних гарантій успіху.

І, відповідно, за загальним рівнем життєстійкості маємо такі результати: для 64% бортпровідників характерні середні показники, які відзначаються установкою на особистісну автономність під час однозначних життєвих ситуацій, але мають проблемні моменти в разі потрапляння в стресогенні ситуації, характеризуються амбівалентним ставленням щодо оцінки готовності діяти за умов невизначеності. 20% вибірки готові й уміють приймати самостійні стратегічні рішення, розглядаючи життєві ситуації, у тому числі й стресогенні, з погляду нових можливостей і перспектив, мають здатність піклуватися про інших, а також

Таблиця 3

Кореляції показників розуміння чужих і своїх емоцій і показників життєстійкості бортпровідників

	Розуміння чужих емоцій	Розуміння своїх емоцій
Залученість як компонент життєстійкості		
Кореляція Пірсона	,420*	,788*
Знч. (2-сторон)	,005	,005
Контроль як компонент життєстійкості		
Кореляція Пірсона	,622*	,608*
Знч. (2-сторон)	,005	,005
Прийняття ризику як компонент життєстійкості		
Кореляція Пірсона	,404*	,540*
Знч. (2-сторон)	,005	,005
Загальний рівень життєстійкості		
Кореляція Пірсона	,555*	,677**
Знч. (2-сторон)	,005	,001

Таблиця 4

Кореляції показників управління чужими та своїми емоціями й показників життєстійкості бортпровідників

	Управління чужими емоціями	Управління своїми емоціями
Залученість як компонент життєстійкості		
Кореляція Пірсона	-	,406*
Знч. (2-сторон)	-	,005
Контроль як компонент життєстійкості		
Кореляція Пірсона	,440*	,542*
Знч. (2-сторон)	,005	,005
Прийняття ризику як компонент життєстійкості		
Кореляція Пірсона	-	,563*
Знч. (2-сторон)	-	,002
Загальний рівень життєстійкості		
Кореляція Пірсона	,338*	,504*
Знч. (2-сторон)	,005	,005

звертатися за допомогою. 16% бортпроводників з низькими показниками орієнтовані на сприймання власного життєвого шляху як сукупності одноманітних подій, а в стресогенних ситуаціях переживають розгубленість, тому намагаються їх активно уникати, а також звертатися за зовнішньою допомогою.

Отже, у бортпроводників здатність до розуміння власних емоцій, емоційних переживань пасажирів та інших членів екіпажу є ресурсом для життєстійкості в таких їх проявах: сприймання власного життя як сукупності можливостей і перспектив, здатність проживати відчуття повноти свого життя, збалансованість потреб піклуватися про інших і звертатися по допомогу, усвідомлення наявності власної активності як інструменту реалізації власних життєвих виборів, готовності приймати самостійні стратегічні рішення, що є базисом їхнього низького рівня внутрішнього напруження в стресових ситуаціях, який досягається за рахунок розширення власного життєвого простору самореалізації.

Управління своїми емоціями має пряму кореляцію з усіма компонентами життєстійкості й загальним рівнем життєстійкості. Отже, бортпроводники, що здатні управляти власними та чужими емоційними переживаннями, характеризуються зростанням показників життєстійкості: готовності до прийняття стратегічних рішень, відкритості до нового життєвого досвіду, надситуативної активності в особистісній і професійній самореалізації, на протиположному прагненню до комфорту й безпеки, володіння адаптивними копінг-стратегіями, що пояснює їхню готовність і здатність більш ефективно працювати в невизначених умовах.

Управління чужими емоціями як компонент емоційного інтелекту має пряму зв'язку лише з «контролем» і «загальним рівнем життєстійкості»: тобто здатність бортпроводників управляти чужими емоціями за допомогою різних стратегій, у різноманітних типах ситуацій, ситуативна схильність до емоційного впливу є ресурсом їхньої життєвої самореалізації через активне засвоєння знань з позитивного та негативного досвіду, розуміння необхідності врахування зовнішніх факторів у стандартних і стресогенних ситуаціях при збереженні

їхньої персональної відповідальності в складних невизначених умовах.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, більшість показників емоційного інтелекту мають пряму значиму кореляцію з усіма показниками життєстійкості.

Зростання в стюардес показників таких компонентів емоційного інтелекту, як розуміння своїх емоцій, розуміння чужих емоцій, управління своїми емоціями, пов'язане зі зростанням у них усіх компонентів життєстійкості й загального рівня життєстійкості. Бортпроводники, які володіють навичками ідентифікації, розуміння причин виникнення та вербального опису власних емоцій та емоцій інших, управління власними емоційними переживаннями за допомогою різних стратегій у різноманітних типах ситуацій, мають вищі показники компонентів життєстійкості, що виявляється в сприйманні ними життя як системи різноманітних видів ситуацій і діяльності як можливостей і перспектив, здатності проживати відчуття повноти життя, отримувати насолоду не лише від результатів діяльності, а й від самого процесу діяльності, збалансованості здатності піклуватися про інших і звертатися по допомогу до інших.

На основі результатів емпіричного дослідження буде побудована й апробована модель психологічного супроводу емоційного інтелекту як ресурсу життєстійкості бортпроводників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гринько З.И. Формирование профессиональной компетентности бортпроводников : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Калининград, 2008. 21 с.
2. Ічанська О., Закревська А. Емоційний інтелект та емпатія як ресурси професійної підготовки студентів-психологів. *Молодий вчений*. 2019. № 9 (73). С. 272–276.
3. Кряж І., Левенець Н. Довіра й емоційний інтелект як предиктори суб'єктивного благополуччя у студентів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2018. Вип. 64. С. 26–32.
4. Филиппьева Т.В. Психология профессии бортпроводника : монография. Москва : Энергия, 2011. 390 с.
5. Четверик-Бурчак А.Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Дніпропетровськ, 2015. 187 с.

ВПЛИВ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОРГОВИХ АГЕНТІВ НА ВИНИКНЕННЯ СИНДРОМУ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ

INFLUENCE OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF SALES AGENTS ON THE OCCURRENCE OF PROFESSIONAL BURNOUT SYNDROME

У статті розглядається професійна діяльність торгового агента, яка містить професійно важкі ситуації, що призводять до розвитку професійного стресу й синдрому «вигорання». Сьогодні ринок праці в Україні пропонує велику кількість вакансій торгових агентів і представників. Професія торгового агента набула широкого розповсюдження на українському ринку праці у зв'язку з переходом до ринкової економіки. Ця професійна діяльність являє собою різновид діяльності, коли угода купівлі-продажу відбувається між покупцем і виробником, минаючи посередників.

Викладаються теоретичні основи дослідження, аналіз літератури з «вигорання» показує наявність великої кількості факторів, що впливають на цей синдром. Ці чинники включають організаційні характеристики, особливості професійної діяльності, робочу ситуацію, комунікації та особистісні характеристики. Дослідники вважають, що «вигорання» є результатом складної взаємодії всіх цих факторів.

Проведене авторами опитування торгових агентів ТОВ Виробничо-заготівельної фірми «Зоря Дніпропетровська» міста Мелітополя й Запорізької області показує, що попит на цю категорію працівників досить великий, але професійна діяльність торгового агента вивчена недостатньо й при наборі персоналу критерії вимог істотно розрізняються. Брак професійно важливих якостей і вмінь може розглядатися як фактори, що призводять до професійного «вигорання» в цьому виді діяльності. Висока потреба знайти ефективних торгових агентів в умовах нестабільної економіки та конкуренції передбачає відбір і підготовку кандидатів, які володіють здатністю протистояти професійним стресам і вигоранню. Дані якісного аналізу дали змогу уточнити й деталізувати значимість різних особистісних детермінант і їх вплив на прояв певних рівнів емоційного вигорання.

Ключові слова: вигорання, особистісні детермінанти, професійні стреси, самоставлення, синдром вигорання, синдром професійного вигорання, торгові агенти.

The article considers the professional activity of a sales agent, which contains professionally difficult situations that lead to the development of occupational stress and burnout. Currently, the labor market in Ukraine offers a large number of vacancies for sales agents and representatives. The profession of a sales agent has become widespread in the Ukrainian labor market due to the transition to a market economy. This professional activity is a type of activity where a purchase agreement occurs between a buyer and a manufacturer, bypassing intermediaries.

The theoretical foundations of the study are presented – an analysis of the literature on “burnout” shows the presence of a large number of factors influencing this syndrome. These factors include organizational characteristics, professional characteristics, work situation, communication and personal characteristics. Researchers believe that “burnout” is the result of a complex interaction of all these factors.

The authors' survey of sales agents of Zorya Dnipropetrovska Production and Procurement Company LLC in Melitopol and Zaporizhia region shows that the demand for this category of employees is quite high, but the professional activity of a sales agent is insufficiently studied and the recruitment criteria differ significantly. Lack of professionally important qualities and skills can be considered as factors that lead to professional “burnout” in this activity. The high need to find effective sales agents in an unstable economy and competition involves the selection and training of candidates with the ability to withstand occupational stress and burnout. Qualitative analysis data allowed to clarify and detail the significance of various personal determinants and their impact on the manifestation of certain levels of emotional burnout.

Key words: burnout, personal determinants, occupational stress, self-esteem, burnout syndrome, burnout syndrome, sales agents.

УДК 159.944.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.34>

Каткова Т.А.

магістр психології,
старший викладач кафедри психології
Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Титаренко О.І.

старший викладач кафедри психології
Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Професія торгового агента набула широкого розповсюдження на українському ринку праці у зв'язку з переходом до ринкової економіки. Ця професійна діяльність являє собою різновид діяльності, коли угода купівлі-продажу відбувається між покупцем і виробником (через свого представника), минаючи посередників. Сьогодні ринок праці в Україні пропонує велику кількість вакансій торгових агентів і представників. Аналіз вакансій показує, що попит на цю категорію працівників досить великий, але професійна діяльність торгового агента вивчена недостатньо й при наборі персоналу критерії вимог

істотно розрізняються. Висока потреба знайти ефективних торгових агентів в умовах нестабільної економіки та конкуренції передбачає відбір і підготовку кандидатів, які володіють здатністю протистояти професійним стресам і вигорання.

При наймі торговим агентам пред'являються вимоги енергійності, активності, цілеспрямованості, мотивації, комунікабельності, стійкості до стресів. Разом із тим варто зазначити, що, незважаючи на високий попит, вакансії заповнюються стихійно. Не розроблено технології професійного психологічного відбору й супроводу професійної адаптації та розвитку

торгового персоналу. Відзначається велика плінність торгових агентів, одна з причин якої – висока стресогенність їхньої діяльності, що призводить до високого ризику вигорання. Наслідком цього є зростання потреби в наукових розробках, що дають змогу намітити технології професійного психологічного відбору й супроводу професійної адаптації та розвитку торгового персоналу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасні психологічні дослідження, що стосуються працівників соціальних професій (лікарів, психологів, педагогів, керівників різних рангів, працівників сфери обслуговування), показують схильність до їхніх професійних деформацій (А.В. Буданов, Б.Д. Новиков, А.О. Реан, О.Р. Фонарьов, А.К. Маркова, С.П. Безносів, С.Є. Борисова, К.Д. Юрченко та ін.).

Одним із частих негативних проявів у представників названих професій є феномен «емоційного вигорання» або, в іншій редакції, синдром емоційного вигорання. Цей синдром виникає в ситуаціях інтенсивного професійного спілкування під впливом безлічі зовнішніх і внутрішніх факторів і проявляється як «приглушення» емоцій, зникнення гостроти почуттів і переживань, збільшення числа конфліктів з партнерами по спілкуванню, байдужість і відгородженості від переживань іншої людини, утрата відчуття цінності життя, утрата віри у власні сили тощо.

Поняття «емоційне вигорання» вперше з'явилося в зарубіжній психології в кінці ХХ століття (Н.С. Freudenberg, С. Maslach, В. Pelman, Е. Hartman, Н. Kuunarpuu, К. Kondo і ін.). У вітчизняній психології є чимало досліджень, присвячених феномену «вигорання» в торгового персоналу та менеджерів (О.Р. Фонарьов, Н.Є. Водоп'янова й ін.).

Специфіка діяльності торгового агента порівняно з іншими професіями типу «людина-людина» полягає в тому, що від працівника потрібна висока комунікативна компетентність і мобільність, отже, психічна та фізична витривалість, що, у свою чергу, ставить особливі вимоги до особливостей емоційної структури особистості торгових агентів.

Постановка завдання. У зв'язку з цим метою дослідження є виявлення зв'язку між особистісними особливостями торгових агентів та ефективністю професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зарубіжній літературі синдром вигорання позначають терміном burnout (англ.) – згорання, вигорання, загасання горіння. Уперше цей термін запропонував Фроуденбергер для опису деморалізації, розчарування та крайньої втоми, які він спостерігав у працівників психіатричних установ [1].

Інтерес до дослідження синдрому вигорання виріс після того, як американські вчені

Маслач і Джексон систематизували описові характеристики цього синдрому й розробили опитувальник для його кількісної оцінки. Згідно з авторами опитувальника, синдром вигорання проявляється в трьох групах переживань: емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція персональних досягнень.

Вигорання – основний фактор професійної деморалізації, ухиляння від роботи, низька продуктивність, конфліктність у сім'ї й на роботі, фізичні хвороби та дистрес. Вигорання може провокувати зловживання алкоголем або різними медикаментозними засобами, наприклад, снодійним. Психофізіологічні наслідки відображаються в психосоматичних розладах, таких як безсоння, головні болі тощо. Симптомами вигорання є постійне відчуття стурбованості з приводу роботи; почуття втоми й порожнечі, пов'язане з нею; роздратування, спрямоване на колеги або на суб'єктів ділового спілкування; ставлення до здійснюваної роботи як до тяжкої необхідності, а не як до того, що може приносити задоволення [2].

Синдром вигорання належить до феноменів особистісної деформації. Вигорання розвивається, як правило, у тих, хто за родом своєї діяльності повинен багато спілкуватися з іншими людьми, причому від якості комунікації залежить результат діяльності (моральні та матеріальні). Вигорання схильні ті, хто працює у сфері послуг та управління в комерційній сфері: агенти з продажу, ріелтори, менеджери, особливо середньої та вищої ланки. Усі ситуації робочого (ділового) спілкування, обтяжені високою відповідальністю за людей (клієнтів, пацієнтів, учнів, підлеглих), що супроводжуються високою емоційним та інтелектуальним напруженістю (когнітивною складністю), стають фактором ризику вигорання працівників. Вигорання – відповідна реакція на тривалі стреси міжособистісних комунікацій, не просто результат, а наслідок некерованого стресу [7].

Синдром професійного вигорання – це несприятлива реакція на робочі стреси, що включає в себе психологічні, психофізіологічні й поведінкові компоненти. У міру того як посилюються наслідки робочих стресів, виснажуються моральні та фізичні сили людини, вона стає менш енергійною, погіршується її здоров'я. Виснаження призводить до зменшення контактів з оточуючими, а це, у свою чергу, до загостреного переживання самотності. У «згорілих» на роботі людей знижується трудова мотивація, розвивається байдужість до роботи, погіршуються якість і продуктивність праці [9].

Н.В. Гришина розглядає вигорання як особливий стан людини, що стає наслідком професійних стресів. Це необхідно, тому що розвиток вигорання не обмежується професійною сферою, а проявляється в різних ситу-

аціях буття людини; хворобливе розчарування в роботі як спосіб набуття сенсу забарвлює всю життєву ситуацію [5].

Метастази «вигорання» проникають в установки, принципи й систему цінностей особистості. Виникає деперсоналізований захисний емоційно-вольовий антигуманістичний настрій. Особистість стверджує, що робота з людьми не цікава, не доставляє задоволення, не становить соціальної цінності. У найбільш важких формах «вигорання» особистість завзято захищає свою антигуманістичну філософію: «ненавиджу ...», «зневажаю ...». У таких випадках «вигорання» змикається з психопатологічними проявами особистості, з неврозподібними або психопатичними станами. Таким особистостям протипоказана ця професійна діяльність. Але, на жаль, вони нею зайняті, оскільки немає психологічного підбору кадрів.

Відповідно до сучасних психологічних словників, стрес (від англ. Stress – тиск, напруження) – неспецифічна відповідь, функціональний стан напруження, реактивності організму, що виникає в людини і тварин у відповідь на вплив стресорів [4]. Стрес – термін для позначення широкого числа станів, що виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи – стресори. Підставою для об'єднання цих станів у єдину групу слугує існування загальних закономірностей формування та прояви відповідної реакції людини на вплив стресора. Спочатку поняття виникло у фізіології для позначення неспецифічної реакції організму – «загального адаптаційного синдрому» у відповідь на будь-який несприятливий вплив (Г. Сельє), пізніше воно стало використовуватися для опису станів людини в екстремальних умовах на фізіологічному, психологічному й поведінковому рівнях [8].

Залежно від виду стресора та характеру його впливу виділяються фізіологічний стрес і психологічний стрес. Для прикладних досліджень велике значення мають знання про конкретні форми прояву різних видів фізіологічного стресу – шумового, температурного та вібраційного. Психологічний стрес характеризується включенням складної ієрархії психічних процесів, що опосередковують вплив стресора на організм людини [3].

Головною причиною виникнення стресу є індивідуальні (психологічні, фізіологічні, професійні) особливості суб'єкта праці. Також виділяється група додаткових факторів життя й діяльності людини, які призводять до виникнення професійного стресу й посилюють його прояви. До них належать невідповідність низки організаційних характеристик трудової діяльності уявленням та установкам конкретного індивіда (наприклад, це стосується участі в ухваленні рішення, просування по службі, наявності зворотного зв'язку). До

цієї категорії можна зарахувати як загальні (глобальні), соціальні та організаційні стресори (злочинність, економічні спади, екологічні зміни, політичні та військові кризи, зростання безробіття), так й особистісні стресори (сімейні конфлікти, утрата близьких, юридичні та фінансові проблеми, зниження працездатності, вікові й життєві кризи). Перераховані фактори визначають загальну картину психічного й фізичного стану індивіда, зниження його стійкості до впливу безпосередніх і головних причин стресу, ослаблення можливостей з подолання стресових станів.

Дослідження особливостей особистості в їх взаєминах із вигоранням – важлива галузь вивчення цього феномена. Низка вчених уважає, що особистісні особливості набагато більше впливають на розвиток вигорання порівняно не тільки з демографічними характеристиками, а й факторами робочого середовища. Особистісна витривалість у зарубіжній психології визначається як здатність особистості бути високоактивною кожен день, здійснювати контроль за життєвими ситуаціями та гнучко реагувати на різного роду зміни. Люди з високим ступенем цієї характеристики мають низькі значення емоційного виснаження й деперсоналізації та високі значення за шкалою професійних досягнень. Іншим популярним напрямом досліджень є виявлення зв'язку між вигоранням та індивідуальними стратегіями опору вигорання. Огляд робіт, присвячених цій темі, показує, що високий рівень вигорання тісно пов'язаний із пасивними тактиками опору стресу, і, навпаки, люди, які активно протидіють стресу, мають низький рівень вигорання. Виявлено й деякі статеві відмінності у використанні стратегій опору вигорання. Так, у дослідженні Е. Greenglass наголошується, що жінки продуктивніше, ніж чоловіки, використовують стратегії уникнення стресових ситуацій [6].

Один зі значущих чинників, які впливають на ставлення до своєї професійної діяльності, – це спрямованість людини на досягнення власних цілей, або мотивація до досягнення успіху. Прагнення до досягнення позитивно сформульованих цілей з переважанням очікування успіху – це те, що штовхає людей на побудову кар'єри, сприяє їхній більшій особистісній реалізації й захищає їх від виснаженості після роботи. Позитивні переживання, пов'язані з роботою, досягненням, успіхом у здійсненні намічених планів, упевненість у собі, своїх здібностях і можливостях – це фактор того, що людина успішно впорається з трудовими навантаженнями, а значить, і з можливістю емоційного вигорання. Високий рівень домагань – ще один із факторів, які можна зарахувати до розряду «захисних» у боротьбі з розвитком емоційного вигорання. Виявлено, що перевага кілька завищених, але цілком досяж-

них цілей, схильність планувати своє майбутнє на великі проміжки часу – усе це перешкоджає формуванню професійного вигорання. Професійне вигорання менше стосується людей, які мають досвід успішного подолання професійного стресу і здатні конструктивно змінюватися в напружених умовах. Також йому стійкіше протистоять люди, які мають високу самооцінку й упевненість у собі, своїх здібностях і можливостях. Важливою відмінною рисою людей, стійких до професійного вигорання, є їхня здатність формувати й підтримувати в собі позитивні, оптимістичні установки та цінності як щодо самих себе, так й інших людей і життя загалом.

Сьогодні ринок праці пропонує велику кількість вакансій торгових агентів і представників. Варто зазначити, що в цій професії існує велика плинність кадрів. Імовірно, із цим пов'язана відсутність вимог до стажу роботи. Водночас аналіз вакансій показує, що сьогодні для торгового агента потрібна вища освіта, комунікабельність, активність, прагнення до зростання, стресостійкість. Специфіка професійної діяльності торгового агента полягає в тому, що він у процесі праці не стільки маніпулює з предметами, скільки створює взаємини з людьми. Продуктом його праці є не матеріальна річ, а певна ситуація – учинення правочину. Аналіз факторів ризику професійного вигорання ґрунтується нами передусім на аналізі професіограми торгового агента, а саме на вимогах до психологічних особливостей працівника. Ступінь проблемності трудових ситуацій може бути визначений як середній. Професійна діяльність агента характеризується низкою професійно важких ситуацій. Діяльність торгового агента досить чітко визначена, але, оскільки вона пов'язана з постійною взаємодією з новими людьми й обставинами, уній виникають ситуації, що вимагають прийняття нових нестандартних рішень.

Варто зазначити, що ненормований робочий день торгового агента й залежність заробітної плати від кількості укладених угод купівлі-продажу призводить до того, що він працює по 8–12 годин на день. Часто агент рухається від однієї стресогенної ситуації до іншої, не маючи можливості перепочити. Весь робочий день перетворюється в суцільну стресогенну ситуацію. День у день напруження може накопичуватися й призводити до стресу з характерними для професійного «вигорання» наслідками.

Т. Хопкінс визначив такі психологічні чинники стресу торгового агента:

- почуття провини перед сім'єю через нестандартні умов та організації робочого дня;
- відмови з боку потенційних клієнтів, наслідком яких є страх втрати матеріального заробітку й втрати поваги з боку компанії;
- розчарування;

- страх невдачі, відкидання, втрати часу і сил;
- неорганізованість, погане планування й управління часом;
- фізичні нездужання та хвороби, погана фізична та психологічна витривалість;
- норми документації й норми продажу;
- вимоги щодо термінів доставки або презентації продукції;
- заперечення клієнта з приводу якості продукції або обслуговування, вартості й умов договору;
- конкурентні взаємини, суперечки та конфлікти з колегами за сферами обслуговування або пошуку клієнтів;
- скасування запланованих зустрічей, збої в термінах принципових переговорів чи оплати рахунків-фактури;
- втрата старих клієнтів і постійний пошук нових клієнтів;
- запізнення на місце зустрічі внаслідок транспортних ускладнень або втрата часу через тривалий пошук офісу (клієнта або торгового агентства);
- технічні несправності;
- неточність переданої інформації, втрати важливої інформації [10].

На основі проведеного дослідження зроблено висновок, що особистісними факторами, що призводять до професійного вигорання торгових агентів, виявляються низька комунікабельність; емоційна нестійкість; низький рівень соціальної сміливості й експресивності; підозрілість; зосередженість на собі; низька мотивація досягнення; непрактичність; нонконформізм; низька самооцінка; низька проникливість.

Багато із цих характеристик пов'язані з комунікативними навичками, які необхідні в професійній комунікації й, отже, можуть вплинути на розвиток вигорання, що є негативним наслідком стресів у міжособистісному спілкуванні. Ці особливості можна розглядати як особистісні фактори ризику розвитку вигорання. Специфіка діяльності торгового агента порівняно з іншими професіями типу «людина-людина» полягає в тому, що від працівника потрібно висока комунікативна компетентність і мобільність, отже, психічна та фізична витривалість, що, у свою чергу, ставить особливі вимоги до особливостей емоційної структури особистості торгових агентів.

На великій вибірці комерційного персоналу нами виявлена позитивна кореляція між рівнем вигорання й мотивацією уникнення невдач. Дослідження проводилося в місті Мелітополь серед торгових агентів ТОВ Виробничо-заготівельна фірма «Зоря Дніпропетровська». У дослідженні брало участь 32 випробуваних, у тому числі 18 чоловічої статі та 14 жіночої статі. Дані за віком: від 25 до 35 років – 20 чоловік, старші за 35 років –

12 чоловік. Тестування проводилося в груповій формі за допомогою спеціально підібраних методик. Згідно з отриманими даними, вигорання в цій професійній групі за всіма трьома параметрами характеризується середнім рівнем. Загальна кількість агентів розподіляється по різних рівнях вигорання так: 32,4% випробовуваних мали високий рівень емоційного виснаження, 48% – середній, 19,6% – низький. За фактором «деперсоналізація»: 31,4% – високий рівень, 47,6% – середній, 21% – низький. За шкалою «редукція персональних досягнень»: у 26,6% агентів відзначався високий рівень вигорання, у 42,9% – середній, 30,5% – низький. Приблизно третина торгових агентів переживає високу ступінь вигорання. Щоб відновити їхній енергетичний потенціал і зберегти працездатність, для цієї категорії осіб повинна проводитися реабілітаційна робота. Для агентів із середнім і низьким ступенем вигорання рекомендується використовувати профілактичні програми антивигорання. За наявності внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою важко очікувати від людини її позитивного ставлення до оточуючих, тим більше в далеко неоднозначних ситуаціях роботи з клієнтами.

При високих значеннях внутрішньої конфліктності людина відрізняється високими вимогами до себе, що нерідко призводить до конфлікту між «Я» реальним і «Я» ідеальним, між рівнем домагань і фактичними досягненнями, до визнання своєї малоцінності. Це має колосальний вплив на енергетичні та емоційні витрати в робочих ситуаціях. Звідси виникає сприятливий ґрунт для розвитку емоційного виснаження на роботі. Ті, хто загалом позитивно ставиться до себе, відчуває баланс між власними можливостями й вимогами навколишньої дійсності, між домаганнями й досягненнями, менш схильні до ризику емоційного виснаження. Те саме стосується й шкали «самозвинувачення». У разі установки на самозвинувачення в працівника розвивається внутрішнє напруження, відчуття неможливості задоволення основних потреб. Звинувачення себе за ті чи інші вчинки й дії поєднується з вираженням гніву, досади на адресу оточуючих, що призводить до зростання показників деперсоналізації в працівника.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз отриманих в емпіричному дослідженні результатів показав, що існує певний взаємозв'язок прояву синдрому емоційного вигорання й деяких аспектів самоставлення працівника, таких як самоуправління, самоцінність, самоприйняття, внутрішня конфліктність і самозвинувачення. Виявлено значущі кореляційні зв'язки між мотивацією досягнення успіху та фазами емоційного вигорання. Дані якісного аналізу дали змогу уточнити й деталізувати значимість різних особистісних детермінант і їх вплив на прояв певних рівнів емоційного вигорання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водопьянова Н.Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях. *Психология здоровья* / под ред. Г.С. Никифорова. Санкт-Петербург : СПб ГУ, 2000. С. 443–463.
2. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 336 с.
3. Денисов І.Г., Каткова Т.А. Психологічні особливості становлення ділових відносин в колективі. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. Запоріжжя, 2018. № 3. С. 87–91.
4. Ільїна Н.М. Клінічна психологія : навчальний посібник. Суми : ПФ «Видавництво «Університетська книга», 2020. 163 с.
5. Лаврова Н.А. Влияние личностных особенностей на успешность профессиональной деятельности в системе «человек-человек». *Психодиагностика: области применения, проблемы, перспективы развития* / под ред. М.Ю. Карелиной. Москва : МИССО, 2003. 195 с.
6. Орел В.Е., Шеремет И.С. Исследование влияния содержания деятельности на удовлетворенность трудом. *Психологические проблемы рационализации трудовой деятельности*. Ярославль, 1987. С. 109–116.
7. Ронгинская Т.И. Синдром выгорания в социальных профессиях. *Психологический журнал*. Москва. 2002. Т. 23_03. С. 85–95.
8. Селье Г. Когда стресс не приносит горя. Москва, 1992. 160 с.
9. Старченкова Е.С. Психологические факторы профессионального «выгорания»: На примере деятельности торгового агента : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.03. Санкт-Петербург, 2002. 203 с.
10. Хопкинс Т. Как стать мастером продаж. Серия: Искусство торговать. Москва : Фаир-Пресс, 2004. 384 с.

СЕКЦІЯ 6

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

PECULIARITIES OF NON-VERBAL COMMUNICATION OF PERSONALITY

У статті розглядаються особливості невербального спілкування особистості. Розглянуто теоретичні концепції сучасних українських і зарубіжних дослідників стосовно проблеми невербального спілкування особистості. Визначено особливості прояву емоційних станів у невербальній комунікації. Значна частина нашого спілкування є невербальною. Експерти виявили, що ми щодня реагуємо на тисячі невербальних сигналів і поведінки, включаючи пози, міміку, погляд очей, жести й тон голосу. Від наших рукостискань до зачісок, невербальні деталі розкривають, хто ми є, і впливають на те, як ми ставимося до інших людей. Виділено гендерний аспект невербального спілкування. Так, існує різниця між проявами невербального спілкування в чоловіків і жінок. Жінки частіше встановлюють зоровий контакт і довше, ніж чоловіки. Ця різниця може бути особливо помітною, коли додатково наявні культурні відмінності до статі. Жінка зчитує інформацію з інтонації й міміки, а чоловіків дратує потреба гримасувати, вислуховуючи співрозмовника. Представлено результати проведеного авторами емпіричного дослідження невербального спілкування особистості. Визначено вибірку сукупності дослідження, яка становить 75 студентів Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Зокрема, ті досліджувані, які добре розуміють позитивні емоції, не вміють розпізнавати негативні. Основну увагу приділено виявленню рівня емоційного та соціального інтелекту. У результаті отримано показники середнього рівня емоційного та соціального інтелекту. Константовано тенденцію, що досліджувані розрізняють повідомлення невербального спілкування та зіставляють їх зі словами, на такому ж рівні розуміють взаємини та слова співрозмовника. Розроблено напрями подальших наукових досліджень з окресленої проблематики й надано рекомендації щодо розвитку особливостей невербального спілкування особистості.

Ключові слова: особистість, невербальне спілкування, міміка, жести, соціальний та емоційний інтелект.

The article considers the features of nonverbal communication of the individual. Theoretical concepts of modern Ukrainian and foreign researchers concerning the problem of nonverbal communication of the person are considered. Peculiarities of manifestation of emotional states in nonverbal communication are determined. Much of our communication is nonverbal. Experts have found that we respond to thousands of nonverbal cues and behaviors every day, including posture, facial expressions, eye contact, gestures and tone of voice. From our handshakes to our hairstyles, non-verbal details reveal who we are and affect how we treat other people. The article highlights the gender aspect of nonverbal communication, there is a difference between the manifestations of nonverbal communication in men and women. Women are more likely to make eye contact and longer than men. This difference can be especially noticeable when there are additional cultural differences to gender. A woman reads information from intonation and facial expressions, and men are annoyed by the need to grimace while listening to the interlocutor. The results of the authors' empirical study of nonverbal communication of the individual are presented. A sample of 75 students of the Petro Mohyla Black Sea National University was selected. In particular, those subjects who understand positive emotions well at the same time do not know how to recognize negative ones. The main attention is paid to identifying the level of emotional and social intelligence. As a result, indicators of the average level of emotional and social intelligence were obtained. There is a tendency that the subjects distinguish between messages of nonverbal communication and compare them with words, at the same level understand the relationship and words of the interlocutor. The directions of further scientific researches on the outlined problems are developed and recommendations concerning development of features of nonverbal communication of the person are given.

Key words: personality, nonverbal communication, facial expressions, gestures, social and emotional intelligence.

УДК 159.942.33
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.35>

Амплєєва О.М.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Юрчук Д.О.
студентка кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Потужними інструментами спілкування в сучасному світі є міміка, жести, постава й тембр голосу людини. У психології ці компоненти називають невербальними сигналами, або мовою тіла. Більшість розуміє, яке значення має, наприклад, похмурий погляд або схрещені руки, але мало хто усвідомлює, що тіло та поведінка людини – це історія її життя, риси характеру, особисті пере-

ваги, ставлення до праці тощо. Хоча запорука успіху як в особистих, так і в професійних сферах полягає в здатності людини вміти гарно говорити, найголосніше говорять не слова, які використовуються, а невербальні сигнали, чи «мова тіла». Мова тіла – це використання фізичної поведінки, висловлювань і манер для невербального спілкування, що часто робиться інстинктивно, а не свідомо.

Незалежно від того, усвідомлює людина це чи ні, коли взаємодіє з іншими, вона постійно подає та отримує безсловесні сигнали. Усі невербальні способи поведінки; жести, які робить людина, її постава, тембр голосу, зорові контакти – усе це надсилає сильні повідомлення. Вони можуть розслабити людей, побудувати довіру та налаштувати інших до себе або образити, заплутати й підірвати те, що намагаються передати. Ці повідомлення не зупиняються, коли людина також перестає говорити. Навіть коли вона мовчить, усе одно спілкується невербально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наукові дослідження невербальної комунікації та поведінки розпочалися з публікації в 1872 р. «Вираження емоцій у людини і тварин» Чарльза Дарвіна. Із цього часу проводилися масові дослідження щодо типів, ефектів і вираження невербального спілкування та поведінки. Детально питання невербальної комунікації почали розглядати тільки у ХХ столітті. Одними з дослідників були Г. Почепцов, О. Леонтьєв, А. Піз, Дж. Фаст, Ж. Мессінжер, Е.Т. Холл, Ч. Моріс, В. Лабунська, Л. Орбан-Лембрик, З. Мацюк, А. Коваленко.

Термін «невербальна комунікація» введений у 1956 році психіатром Ю. Рушем та автором В. Кісом у книзі «Невербальна комунікація: нотатки про візуальне сприйняття людських взаємин» [10, с. 25]. Американський антрополог Е.Т. Холл, один із дослідників соціальної згуртованості та крос-культури, на початку 60-х рр. розробив концепцію «проксеміка», яка дослівно має переклад «близькість». Його дослідження в цьому напрямі призвело вже до іншого розуміння взаємин між людьми.

З метою виявлення взаємин між трьома складниками вербального інтелекту, що існують в усному мовленні, дослідник А. Мерабян [12, с. 31] у книзі «Безсловесні послання» оприлюднив результати цього дослідження. Він виявив, що адресати усних повідомлень, особливо в тих випадках, коли різні компоненти цих повідомлень погано узгоджувалися між собою, спиралися на один складник усного висловлювання, на цій підставі судили, правду їм кажуть чи ні.

Систематизацію знаків невербальної поведінки за принципом «тип дії» пропонує Дж. Бургун (1994):

1. Кінесика, або рухи тіла, включаючи міміку та контакт з очима.
2. Акустичність, що означає гучність, швидкість, висоту й тембр голосу.
3. Особиста зовнішність.
4. Наше фізичне середовище й артефакти чи предмети, які його становлять.
5. Проксеміка, або особистий простір.
6. Кінестетика, точніше, хапання та дотики.
7. Хронемія, чи час. Визначається тривалістю контакту [5, с. 19].

Науковці Н. Станкевич і З. Мацюк також, розробляючи критерії невербальних засобів, виділили ще ольфакторний тип, під яким розуміється запах тіла і запах косметики [12, с. 38]. За Р. Харрісон [25, с. 24], існує дві категорії невербальних знаків, релевантних комунікативним аспектам, – це перформативні коди, тобто дії, які виконує тіло людини, й артефактуальні коди, тобто об'єкти й речі, створені руками людини для оформлення свого тіла.

Психологи Пол Екман та У. Фрісен [13, с. 43], обговорюючи взаємозалежність, що існує між невербальними і словесними повідомленнями, виділили способи, якими невербальна комунікація безпосередньо впливає на наш словесний дискурс. На думку дослідників, ми можемо використовувати невербальні повідомлення, щоб підкреслити наші слова, регулювати їх, користуючись жестами, зміною гучності голосу чи частоти мови, навмисними паузами тощо, доповнити словесний зміст нашого повідомлення [13, с. 43].

Також невербальне спілкування досліджувала В.О. Лабунська, виокремивши свою класифікацію та зазначивши такі його функції: формує образ співрозмовника, економить словесне повідомлення, виконує роль показника стосунків, регулює часові параметри комунікації, полегшує збудження, підсилює та уточнює емоційність сказаного [12, с. 35]. Поза або положення тіла в просторі є одним із видів прояву кінестетики людини. Соціальний психолог А. Шефлен був першим, хто вказав на позу як один із засобів невербальної комунікації. Він установив, що головний смисловий зміст положення тіла складається в розміщенні його так, щоб дати зрозуміти співрозмовнику, хто перед ним знаходиться та що він собою являє. Тобто сама поза людини може свідчити про її статус і ролі. Як відзначають фахівці, людське тіло здатне прийняти близько 1000 стійких положень [1, с. 21].

Отже, поглиблено досліджувати цю тему почали відносно недавно, але вже існує безліч класифікацій та ознак, які виділяють важливими компонентами в цій темі міміку, голос, жести (рух рук і ніг), поставу, ходу, запахи й те, як саме виглядає людина.

Що стосується гендерного аспекту невербального спілкування, то варто зазначити, що еволюція жінки та чоловіка відбувалася різним шляхом, адже відмінними були й обставини. Якщо жінка займалася житлом і вихованням дітей, то чоловік добував їжу й обороняв сім'ю. Тіло розвивалося так, щоб із найбільшою точністю досягати поставлених цілей, завдяки чому різним ставало й мислення. У результаті в них різні вроджені здібності. А. Шефлен [1, с. 52] одним із перших виявив, що в організмі чоловіка, який знаходиться в компанії жінок, відбуваються певні фізіологічні зміни. Із жінкою відбува-

ється те саме: вона починає підкреслювати свої груди, поправляти волосся, показувати зап'ястя, при цьому демонструючи покірність і підпорядкування. Отже, кінестетичні прояви людини під час розмови спрямовані на інформування партнерів протилежної статі про її сексуальну готовність.

За М. Коцолліно, з дитинства дівчатка вчать розпізнавати емоції оточуючих краще, ніж хлопчики. Дівчата плачуть за компанію і часом змушують й інших плакати, як тільки самі починають кидатися в сльози. До юності дівчата вже на порядок краще розпізнають емоції співрозмовників, ніж юнаки, а це, у свою чергу, сприяє тому, що вони більш майстерно починають маніпулювати оточуючими й, більш того, їм брехати [8, с. 37].

А. Піз виділив, що у звичайній ситуації жінка може використовувати приблизно шість емоційних реакцій за десять секунд, щоб, як дзеркало, відтворити й повернути їх співбесіднику. Її обличчя показує всі виявлені емоційні стани. Сторонньому спостерігачу може здатися, ніби події, про які йде розмова, відбулися з обома співбесідницями.

М. Непп і Ч. Х'юбер відзначили, що жінки більш майстерно брешуть, ніж чоловіки. Жінки брешуть витончено й більш ускладнено, тоді як у чоловіків переважає нехитра брехня. Більш того, установлено, що привабливим людям вірять частіше і швидше, ніж непривабливим. Але є щось спільне між чоловіками і жінками: під час обману вони частіше ковтають, але, оскільки в чоловіків виступаючий кадик, у них це більш помітно. В ідентифікації брехні жінки також більш компетентні, ніж чоловіки [13, с. 26].

Постановка завдання. Метою дослідження було емпіричне вивчення невербального спілкування особистості й особливості його емоційного прояву.

Для реалізації поставленої мети використано такі емпіричні методи дослідження: тест на розпізнавання емоцій Пола Екмана та методика на виявлення соціального інтелекту Гілфорда. Вибірка дослідження становить 75 студентів Чорноморського національного університету імені Петра Могили: 25 осіб чоловічої статі й 50 осіб жіночої статі, віком від 18 до 22 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході дослідження невербального спілкування на першому етапі були обрані методики для визначення емоційного та соціального інтелекту людини.

Перша діагностика – тест на розпізнавання емоцій Пола Екмана – для визначення емоційного інтелекту, що є складником невербальної комунікації. Емоційний інтелект – це здатність особи розпізнавати настрій, зрозуміти мотивацію, усвідомлювати емоційні стани й бажання інших людей і власні. Усього в опитувальнику

подано 60 фото, що зображують 6 різних емоцій, завдання полягає у визначенні цих емоцій у осіб на фотографіях. Щоб навчитися трактувати їх, професор запропонував розділити обличчя людини на 3 зони: лоб та очі, ніс, рот і підборіддя [9, с. 16].

Друга методика – тест «Соціальний інтелект» Дж. Гілфорда, спрямований на діагностику здатності розуміти й передбачати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях, розуміти наміри, почуття, стани вербальної та невербальної комунікації. Узагалі опитувальник включає 4 субтести, які діагностують здатність пізнавати системи, перетворення та результати поведінки [23, с. 28].

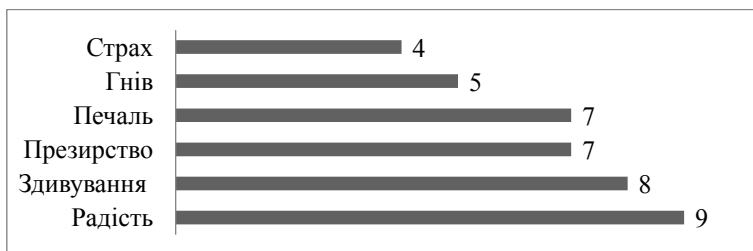
Перший суб'єкт – «історія із завершенням» (СВІ), вимірює можливість визначити результати поведінки при певних обставинах. Люди з високою оцінкою здатні передбачити кінцевий результат того, що відбувається, з низькою – не розуміють зв'язок між поведінкою та її наслідками.

Другий суб'єкт – «групи експресії» (СВС), відповідає за здатність до узагальнення, точніше бачення загальних ознак у різних емоційних реакціях невербального спілкування. Опитувані, котрі набрали високі бали, можуть правильно оцінити ситуацію, відчуття, наміри за мімікою, жестами та позою, з низькими – погано володіють мовою тіла.

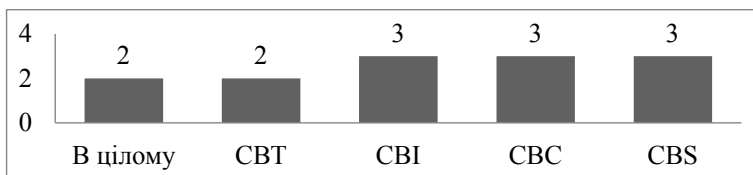
Третій суб'єкт – «вербальна експресія» (СВТ), означає здатність людини розуміти зміну вербальної реакції, ураховуючи контекст, який викликав цю ситуацію. Ті, у кого високий показник, володіють високою чутливістю до розуміння людських взаємин, у кого низький показник – погано розпізнають різні словесні повідомлення, які залежать від обставин.

Четвертий суб'єкт – «історії з доповненням» (СВС), визначає фактор пізнання системи поведінки, точніше, те, як розвивається ситуація та як люди в ній себе поведуть, їхня взаємодія. Особи з високими балами можуть зрозуміти структуру того, що відбувається, аналізувати цілісну картину. Опитані, які набрали низький бал, мають труднощі з аналізом і розумінням мотивів інших людей, не адаптовані до розуміння систем взаємин [23, с. 60].

Наступний етап дослідження передбачає зріз серед 75 досліджуваних за допомогою двох вищезазначених методик. За першою діагностикою П. Екмана на розпізнавання емоцій, у ході підрахунку даних за обраною вибіркою аналіз отриманих результатів показує, що середнє арифметичне становить 40 із 60 загальних (детально середнє арифметичне оцінок за методикою Пола Екмана можна побачити на рис. 1), при цьому оцінки становлять від 34 до 50 балів. 34, 39 балів набрали 4%, 5,3% – 37 і 50 балів, 9,3% опитаних мають 38 і 40 балів, 43 бали в 6,6% досліджуваних,

Рис. 1. Середнє арифметичне набраних балів за методикою П. Екмана

Рис. 2. Середнє арифметичне набраних балів за тестом Гілфорда

8% опитаних мають 44, 48 і 54 бали, 1,3% має 45 балів, 17,3% студентів набрали оцінку 46 балів.

Найбільш точно досліджувані розпізнали емоції радості: 10 максимальних балів набрали 73% студенти, 20% опитаних отримали 9 балів, ще 6% – 8 балів. Найгірше – розпізнавання емоції страху: 38% студентів набрали 4 бали, 12% студентів – 5 балів, 3 бали отримали 5%, 6 балів і 0 балів у 9% студентів, 1% студентів – 1 бал, 2 бали у 8% студентів, 3 та 7 балів отримали 1% і 10 балів отримали 10% студентів. За емоцією здивування 12% опитаних мають 10 балів, 10% студентів набрали 9 балів, 8 балів набрали 2%, 6 отримали 1%. Презирство – 8 балів у 12% студентів, 4% опитуваних набрали 5, 6 і 7 балів. Отже, можна зробити висновок, що люди, чудово розуміючи позитивні емоції, не вміють розпізнавати негативні. Це свідчить про середній рівень емоційного інтелекту.

Чим краще розвинений емоційний інтелект, тим простіше розпізнати наміри людини, від нього залежить здатність працювати в команді, рівень емпатії, вміння співчувати та розуміти інших. Такі люди зазвичай задоволені своїм життям і зовнішністю. Їм легко потоваришувати з іншими. Вони швидко вирішують поставлені завдання та проблеми. Люди з низьким емоційним інтелектом більше схильні до стресів і віддають перевагу самотності. Вони нечітко виражають свої почуття, погано розуміють прояв настрою інших.

За другою діагностикою на вияв соціального інтелекту Гілфорда отримано такі результати. Загалом по рівнях розвитку соціального інтелекту середнє арифметичне становить 2 бали, при цьому 48% студентів набрали 2 бали, 3 бали у 20% опитаних, 1 бал мають 8%, 5 балів має 4%.

За фактором пізнання результатів поведінки (СВІ) 36% отримали 3 бали, 16% отримали 2 та 4 бали, 8% отримали 1 бал і 4% мають 5 балів. За фактором пізнання класів поведінки (СВС) 40% студентів мають 3 бали, 28% – 2 бали, 4% отримали 1, 4 та 5 балів. Фактор пізнання перетворень поведінки (СВТ): 52% осіб отримало оцінку 2, 4% отримало 3 бали, 4% відповіли на 1, 4 і 5 балів. Фактор пізнання систем поведінки (СБС) – 36% отримало 3 бали, 2 отримали 32% студентів, 8% отримали 1 бал, 2% отримали 5 балів.

Аналізуючи отримані дані, можна сказати, що в опитуваних виявився середній рівень соціального інтелекту. Люди відносно здатні аналізувати ситуацію, що відбувається, також прогнозувати та підлаштовуватися під неї. Особи з показником нижче

середнього розуміють зв'язок між поведінкою та наслідками, їх структуру. Вони частіше потрапляють у неприємності.

При цьому в середньому розрізняють повідомлення невербального спілкування та зіставляють їх зі словами, на такому ж рівні розуміють взаємини та слова співрозмовника.

Отже, можна зробити висновок, що при середньому показнику емоційного інтелекту люди відносно розуміють прояв емоційних станів, у середньому здатні їх розпізнавати, що вони відчують і які мають наміри. При середньому рівні соціального інтелекту люди відносно орієнтуються в ситуації, у тому, що відбувається, при яких обставинах вона сталася та який має контекст.

Висновки з проведеного дослідження.

Уміння правильно спілкуватися може допомогти як в особистому, так і в професійному житті. Хоча словесне та письмове спілкування важливе, дослідження показали, що невербальна поведінка становить великий відсоток щоденної міжособистісної взаємодії.

Як саме можна вдосконалити свої невербальні навички? А. Піз рекомендує хоча б п'ятнадцять хвилин у день присвятити вивченню та аналізу жестів інших людей і власних. Експериментальною базою може бути будь-яке місце, де спілкуються люди: робота, ділові зустрічі, прогулянки та вечірки. Вивчивши мистецтво невербального спілкування, можна піти, наприклад, у кафе, просидіти в куточку весь вечір та отримати велике задоволення від спостереження за рухами рук, ніг, мімікою, поставою, зовнішнім виглядом людей, так розуміючи, про що вони говорять [18].

Отже, варто зробити висновок, що розвиток сфери невербального спілкування особистості є дуже важливою та завжди актуальною темою, адже від того, наскільки в людини

високий рівень емоційного та соціального інтелекту, залежить успіх у взаєминах з іншими людьми. Виявлені показники рівня емоційного та соціального інтелекту студентів потребують подальшого розвитку й зосередження уваги на більш проблемних аспектах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрианов М.С. Невербальная коммуникация. Москва, 2007. 256 с.
2. Бэндлер Р. Из лягушек – в принцы. Санкт-Петербург, 2011. 192 с.
3. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. 3-е изд. Санкт-Петербург, 2007. 672 с.
4. Бутовская М.Л. Язык тела: природа и культура. Москва, 2004. 440 с.
5. Гарнер А., Пиз А. Язык разговора. Санкт-Петербург, 2004. 146 с.
6. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. Питер, 2010. 336 с.
7. Етика ділового спілкування: навчальний посібник / за ред. Б. Гриценко, Т.Д. Іщенко, Т.Ф. Мельничук. Київ, 2007. 344 с.
8. Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теория, функции, язык и знак. Харьков, 2009. 248 с.
9. Лабунская В. А. Невербальное поведение. Ростов-на-Дону, 1986. 135 с.
10. Martin S. Remland, Nonverbal Communication in Everyday Life. 2nd ed. Boston, 2004. 470 p.
11. Мессинджер Ж., Мессинджер К. Я вижу вас насквозь. Научитесь читать человека как книгу. Харьков, 2015. 512 с.
12. Мацюк З. Українська мова професійного спілкування : навчальний посібник / за ред. З. Мацюк, Н. Станкевич. Київ, 2010. 352 с.
13. Нэпп М., Холл Д. Невербальное общение. Полное руководство. Санкт-Петербург, 2007. 512 с.
14. Пиз А., Пиз Б. Язык телодвижений: как читать мысли окружающих по их жестам. Москва, 2017. 448 с.
15. Гарькавец С.А. Психология невербального общения: учебное пособие. Северодонецк, 2015. 214 с.
16. Спижевой Г. Новый Карнеги. Самые действенные приемы общения и подсознательного воздействия. Москва, 2015 г. 192 с.
17. Михайлова Е.С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена. Диагностика социального интеллекта : методическое руководство. Санкт-Петербург, 2006. 56 с.
18. Фулффер М. Искусство чтения по лицу. Минск, 2004. 176 с.
19. Хьюбер Ч. Первое впечатление. Язык мимики и жестов. Москва, 2006. 188 с.

ПИТАННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДІТЕЙ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

THE ISSUE OF THE DOMESTIC VIOLENCE AGAINST CHILDREN DURING DISTANCE LEARNING

У статті на основі теоретичного аналізу останніх досліджень розглядається проблема насильства щодо дітей, яка турбує всю світову спільноту й нашу державу зокрема. Особлива увага приділена питанням збільшення фактів домашнього насильства, які загострилися у зв'язку з упровадженням дистанційного навчання в період поширення коронавірусної інфекції COVID-19. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що найбільше потерпають від насильства, а саме від домашнього насильства, діти із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Наведені статистичні дані, які підтверджують збільшення проявів домашнього насильства в умовах карантинних обмежень. Відповідно до мети роботи, розглянуто чинники, які сприяють збільшенню фактів насильства в період самоізоляції та дистанційного навчання. Підкреслюється внормованість питань реагування на випадки насильства, які задекларовані в українських державних документах. Також відзначена роль закладів освіти як суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії випадкам насильства. Простежено нормативно-правові підстави щодо діяльності закладів освіти з означеної тематики. Звертається увага на актуальність відповідального ставлення педагогічних працівників до проблем щодо виявлення й ідентифікації дітей, які потерпають від домашнього насильства саме під час дистанційного навчання. Висвітлено авторський досвід із практики навчання педагогів питань захисту й протидії насильству щодо дітей та алгоритму реагування педагогічних працівників у ситуаціях виявлення таких фактів. Також проаналізовано певні прорахунки, які виникли в освітньому процесі під час дистанційного навчання щодо захисту дітей від проявів насильства. У висновках висвітлено необхідні напрями та заходи, що повинні здійснюватися в закладах освіти, щоб протидіяти та запобігати різному виду насильству щодо дітей і за участю дітей.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, жертва, складні життєві обставини, пандемія, дистанційна освіта,

алгоритм дій, самоізоляція, вразливі категорії сімей.

This article was based on theoretical analysis of recent research and it deals with the issue of violence against children that concerns the entire world and our country in particular. Special attention is given to the increase in domestic violence, which has been exacerbated by the introduction of distance learning during the spread of coronavirus infection COVID-19. On the basis of the analysis a conclusion was drawn that children from families in difficult life circumstances suffer the most from violence, namely from domestic violence. The statistical data included confirms the increase in the manifestations of domestic violence in the conditions of quarantine restrictions. In accordance with the purpose of the work, the factors that contribute to the increase of the issues of violence in the period of self-isolation and distance learning were addressed. The standardization of issues of response to cases of violence, which are declared in Ukrainian state documents, is emphasized. The article also notes the role of educational institutions as factors in the sphere of preventing and opposing cases of violence. The normative-legal bases concerning the activity of educational institutions on the specified subject are explored. Attention is drawn to the relevance of the responsible attitude of teachers to the problems of identifying children who suffer from domestic violence during distance learning. The author's experience in the practice of teaching violence against children prevention strategies to teachers and the algorithm of response of teachers in situations of detection of acts of violence are highlighted. The paper also analyzes some misestimations that arose in the educational process during distance learning to protect children from violence. The conclusions highlight the necessary directions and measures that should be taken in educational institutions in order to combat and prevent various types of violence against children and with the participation of children.

Key words: violence, domestic violence, victim, difficult life circumstances, pandemic, distance education, algorithm of actions, self-isolation of vulnerable categories of families.

УДК 159.9:316.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.36>

Байдик В.В.

к.психол.н.,
старший науковий співробітник
лабораторії прикладної психології
освіти
Український науково-методичний центр
практичної психології і соціальної
роботи Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. Насильство є одним із головних порушень прав людини, яке спричиняє шкоду здоров'ю, емоційному стану людини та її добробуту й водночас несе різні суспільні наслідки [1]. Проблема домашнього насильства є однією з найбільш гострих соціальних проблем світового суспільства, від якої страждають дорослі та діти. На жаль, не кожна сім'я спроможна виконувати свої головні функції, зокрема щодо забезпечення належ-

ного добробуту й виховання дітей. Насильство серед членів родини притаманне багатьом державам, незважаючи на їхній досвід і здобутки в законодавчій, політичній і фінансовій сферах. Ситуація з домашнім насильством в Україні все ще залишається табуйованим явищем, яке виходить на поверхню тільки тоді, коли приховувати проблему неможливо. Як свідчать дослідження, статистика Національної поліції та джерела масової інформації,

в Україні від насильства страждають найбільш вразливі верстви населення, особливо жінки та діти. Наявну в нашому суспільстві протягом багатьох років актуальну проблему загострила світова пандемія COVID-19. Про такі факти говорить і статистика звернень жертв до поліції, але це тільки верхівка айсберга, як зазначила урядова уповноважена з питань гендерної політики Катерина Левченко. Віднедавна науковці почали говорити про негативний вплив самоізоляції на психологічний стан людини, зростання агресії, нетерпимості й жорстокості серед членів родини. Погіршення економічної ситуації й страх перед невідомим вірусом підвищує рівень емоційної напруженості та кількість побутових конфліктів. Критерієм якості сімейних відносин, психологічним стресогенним чинником для багатьох родин також стала в умовах карантинних обмежень дистанційна освіта. Уразливість сімей посилюється непоодинокими випадками втрати батьками постійного доходу, неможливістю забезпечити дітей технічними засобами для дистанційного навчання, необхідністю пояснювати дитині навчальний матеріал і домашні завдання, труднощі з вимірюванням і перевіркою засвоєння знань. Більш за все проблеми загострилися в сім'ях, які перебувають у складних життєвих обставинах (далі – СЖО), де взагалі зростає ризик незабезпечення першочергових потреб дитини, а саме: харчування, одягу, засобів захисту та належного догляду, медичної допомоги, безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Уперше на світовому рівні проблема сімейного насильства була висвітлена й актуалізована завдяки активним спільним діям міжнародного руху на захист прав жінок, оскільки саме жінки становили найбільш уразливу та незахищену групу, що страждала від насильства.

В Україні діє національне законодавство, яке регулює певні питання протидії насильству в сім'ї. З метою запобігання та протидії цьому ганебному явищу українська держава взяла на себе зобов'язання виконання низки міжнародних документів (Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Декларація ООН про викорінення насильства щодо жінок, Пекінська декларація тощо). За останні роки багато зроблено щодо приведення у відповідність до положень Конвенції національного законодавства у сфері запобігання та протидії насильству. Демократичним успіхом нашої країни можна вважати прийняття у 2017 році Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», розроблену Міністерством соціальної політики України «Концепції державної соціальної програми запобігання і протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року». Варто зазначити, що у зв'язку

з прийняттям нового Закону набули чинності зміни до Кримінального кодексу України, що визнають системне насильство в сім'ї злочином, таким чином ми маємо говорити про криміналізацію домашнього насильства. На захист прав дітей від різних видів насильства спрямовані інші нормативно-правові акти нашої держави (Постанови Кабінету Міністрів України, Накази Міністерства освіти та науки тощо), тому що захист дітей, забезпечення їх повноцінного розвитку – проблема національного значення. Міжвідомча взаємодія всіх суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та ефективного реагування на факти насильства є одним із напрямів загальнодержавної соціальної профілактики. Отже, проблема домашнього насильства не нова, проте з часом відбуваються непередбачувані кризові ситуації, які вимагають додаткового вивчення та опрацювання цієї важливої проблематики. Таким викликом та випробуванням для світу стала ситуація з пандемією коронавірусної інфекції COVID-19, яка загострила проблеми домашнього насильства. Проблема ідентифікації та захисту дітей, які потерпають від домашнього насильства в умовах самоізоляції, карантинних обмежень залишається відкритою та малодослідженою.

Постановка завдання. Актуальність вищезазначеної проблематики, недостатність концептуальна її розробленість у сучасних реаліях зумовили мету роботи – проаналізувати й розкрити сутність і зміст роботи закладів освіти з питань ідентифікації та реагування на випадки насильства з особливою увагою до домашнього насильства щодо дитини в умовах дистанційного навчання в період поширення коронавірусної інфекції COVID-19.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для початку варто спробувати та зрозуміти, що саме відбувається зараз в освіті, коли світова пандемія коронавірусу спричинила для всього світу таке важке випробування. Більшість країн принаймні на деякий час закрили всі заклади освіти. Україна також закрила всі заклади освіти для відвідування з 12 березня 2020 року, коли в країні почалася епідемія й було підтверджено перші випадки захворювання. Важливо зауважити, що, попри карантин, Міністерство освіти та науки надало рекомендацію не змінювати термін закінчення навчального року, тож усі заклади освіти мали завершити освітній процес до 1 липня. Запровадження карантину змінило життя кожного учасника освітнього процесу в Україні, ми змушені були пристосуватися до нових умов надання освітніх послуг, переходити на дистанційну форму навчання. Тема організації освітнього процесу була емоційно напруженою для всіх зацікавлених осіб: педагогів, батьків, дітей. Відбувся

перерозподіл ролей, коли значну роль у навчанні дітей відіграють батьки, опікуни, бабусі та дідусі, а також інші члени родини. Роз'яснення навчального матеріалу, контроль за його виконанням, комунікація з педагогами покладено саме на них. Батьки та всі вищевказані особи в багатьох випадках не мають відповідної педагогічної освіти, також у всіх дорослих різні стилі виховання. Значна частина навчального матеріалу була залишена для самостійного вивчення. Водночас у багатьох родинах у зв'язку із запровадженням дистанційного навчання загострилися матеріальні проблеми, не всі завдання можна виконувати на телефоні, тому діти могли потребувати ноутбуків чи комп'ютерів, які належали батькам. Якщо ж батьки також працювали дистанційно, це могло ускладнювати як навчання, так і роботу. Ще складнішою могла бути ситуація в сім'ях, де більше однієї дитини шкільного віку.

Ситуація в родинах із низьким соціально-економічним статусом, які належать до сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах (далі – СЖО), зовсім ускладнилася, посилила освітню нерівність. Діти із сімей СЖО взагалі не мали або меншою мірою мали доступ до цифрових навчальних ресурсів (комп'ютера або ноутбука, високошвидкісного інтернету), а також до комфортного середовища для навчання, зокрема власної кімнати або столу, тихого особистого простору, підтримки батьків. Учні з вразливих категорій сімей мають право на безкоштовне харчування, якого вони були позбавлені під час дистанційного навчання, тому цей факт також створив додаткове фінансове навантаження на їхні родини. Уповноважений Президента України з прав дитини Микола Кулеба назвав цифру 50 тисяч дітей, які повернулись додому з інтернатних закладів. Не всі родини, куди повернули дітей, як зазначив посадовець, можуть забезпечити їх їжею, навчанням і безпечними умовами проживання.

Такий процес, з одного боку, і знаходження дітей у закритому просторі з постійними оточуючими, з іншого боку, значно впливають на психоемоційний стан дитини (викликає страхи, паніку, низьку адаптацію дітей до проблем сьогодення тощо). Отже, у стресовій ситуації в людини виникають інтенсивні емоції різного забарвлення, переважно негативного. Їх складно контролювати, і через це є великий ризик або самому стати жертвою насильства, або стати кривдником. Ураховуючи всі перелічені обставини, дистанційне навчання може супроводжуватися підвищенням агресії як батьків до дітей, так і навпаки, як наслідок – домашнє насильство. Домашнє насильство може відбуватися не тільки з боку дорослих родичів до дитини, а й з боку дитини до дорослих, також між ровесниками – братами та сестрами.

Дані Національної «гарячої» лінії ГО «Ла Страда-Україна» вказують на збільшення кількості звернень, пов'язаних із домашнім насильством, у 2 рази. У лютому 2020 надійшло 1273 дзвінки, а за час карантину (з 12 березня по 30 червня) – 8 302 дзвінки. Національна дитяча «гаряча» лінія за період карантину з 12 березня по 30 червня 2020 р. отримала 31 533 звернення від дітей і про дітей [2]. Водночас не було зафіксовано значного зростання кількості викликів поліції щодо домашнього насильства, що також може бути пов'язане з тим, що жертви насильства більшу частину часу проводять в одному просторі з агресором, який може контролювати їхній доступ до засобів зв'язку. В умовах карантину в дітей зменшилася можливість звертатися за допомогою до інших. Тому є вкрай важливим переглянути алгоритми виявлення та реагування на жорстоке поведіння й насильство щодо дітей.

Навчальні заклади, згідно зі ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [5], виконують функції зі здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» від 22 серпня 2018 р. № 658 чітко визначено алгоритм дій працівників освітніх закладів у разі виявлення фактів насильства: уповноважена посадова особа протягом доби інформує уповноважений підрозділ органу Національної поліції та службу у справах дітей (коли постраждалою особою та/або кривдником є дитина), забезпечує надання медичної допомоги (у разі потреби) та фіксує необхідну інформацію в журналі реєстрації фактів виявлення (звернення) про вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі (закладу освіти) за типовою формою [6]. Механізм взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, інших закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у СЖО, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поведіння, прописаний у Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поведіння [4]. Усі ці нормативні акти не враховували ситуацію, яка склалася зараз в умовах пандемії. У виявленні фактів домашнього насильства має значення спостережливість педагогічних працівників закладу освіти, їхнє уважне ставлення до учасників освітнього процесу і здатність вчасно помітити тривожні симптоми в поведінці й настроях дітей [3]. Але ж як це здійс-

нити в умовах дистанційної освіти, коли учні не перебувають під наглядом педагогів, коли діти не спілкуються один із одним, коли працівники психологічної служби закладів освіти не мають можливості проводити ефективну профілактичну роботу. І тоді виникає питання: як переформувати цей край важливий напрям роботи, щоб забезпечити безпечне перебування дитини вдома на самоізоляції?

Одним із варіантів вирішення ситуації може бути проведення навчальних онлайн-семінарів для педагогів з метою опрацювання алгоритмів реагування, виявлення потреб і перенаправлення дітей, постраждалих від насильства в умовах дистанційного навчання. Мета такого навчання – розвинути психолого-педагогічну компетентність педагогічних працівників щодо ідентифікації та реагування на випадки насильства, визначення, які прояви в поведінці та видимі ознаки можуть сигналізувати, що дитина потерпає від будь-якої з форм насильства або є загроза його вчинення. Другим напрямом має стати просвітницька робота з дітьми, завданням якої буде звернути увагу дітей на розуміння, у якій формі може відбуватися насильство, як діяти в ситуації домашнього насильства в умовах карантину, куди можна звернутися за допомогою, якщо насильство відбувається з тобою або з оточуючими. Разом із просвітницькими завданнями окрему увагу потрібно приділяти навчанню дорослих і дітей, як підтримувати свій емоційний стан, угамовувати тривогу, напруження під час пандемії.

Саме таке онлайн-навчання для учнів і педагогів запровадила Громадська організація «Ла Страда-Україна» в межах всієї України. Проєкт відбувався завдяки підтримці Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) і Міністерства освіти і науки України. З квітня по листопад 2020 року тренери національної тренерської мережі ГО «Ла Страда-Україна» проводили вебінари для педагогів та окремо вебінари для дітей на тему «Протидія та реагування на випадки насильства над дітьми в умовах дистанційного навчання в період COVID-19». У Луганській області, де також проводилося таке навчання, загалом було охоплено майже 400 педагогів і більше ніж 600 дітей. Якщо проаналізувати відповіді вчителів на початку заходу, яким чином ви можете помітити ознаки насильства щодо дітей в умовах дистанційного навчання, то в більшості випадків опитувані згадували про фізичні ознаки (синьці, подряпини, інші тілесні ушкодження, поганий вигляд, скарги на погане самопочуття). На другому місці серед ознак педагоги відзначали наявність тривоги, різкі зміни в поведінці та стилі спілкування дитини, страх, відмову включати камеру й мікрофон при спілкуванні. Лише поодинокі відповіді стосувалися таких «латентних» ознак

насильства, як втрата інтересу до навчання та іншої діяльності, невиконання домашніх завдань, погіршення успішності учнів, неуважність, забудькуватість на заняттях. Опитування показало, що, на жаль, іноді педагоги бачать лише явні зовнішні ознаки, ідентифікація насильства розуміється ними як словесна скарга дитини вчителю, чітке повідомлення від когось про факти насильства або якщо педагоги почують, побачать під час онлайн-навчання конкретні насильницькі дії батьків щодо дітей. Безумовно, якщо реагувати тільки на такі прояви насильства, то випадки будуть поодинокими. Як правило, домашнє насильство відбувається поза сторонніми очима, має «приховану» форму, особливо психологічну й економічну. Дуже часто самі постраждалі особи не розуміють, що над ними чиниться насильство, не варто очікувати, що дитина поскаржиться на своїх батьків. Тому саме спостережливість та уважне ставлення педагогів до дитини під час дистанційних уроків може допомогти запобігти та протидіяти насильству. Однак педагоги часто не знають усієї глибини й системності проблеми, тому, якщо навіть учитель помітив ознаки, необхідно з'ясувати їх причини: довірливо й конфіденційно спілкуватися з учнем/ученицею або його/її друзями і зробити це максимально тактовно, щоб своїми діями не погіршити його/її стан, не заподіяти додаткову травму. Важливо педагогу розуміти, що розмовляти потрібно дотримуючись відповідних правил спілкування з дитиною, яка потрапила в ситуацію насильства або загрозу його вчинення, адже саме від його тактовного втручання та своєчасної допомоги залежить безпека дитини. Навчання під час вебінарів саме на це було спрямовано.

Самоідентифікація особи як жертви психологічного, фізичного, сексуального чи економічного насильства є першим кроком до його зупинення. Під час онлайн-спілкування з дітьми важливо було для розуміння проблеми виокремити види насильства. Серед опитуваних учнів майже всі надавали ознаки фізичного насильства, практично половина учнів говорила про психологічне та сексуальне насильство й лише незначна кількість ідентифікували економічне насильство з боку батьків. На жаль, доводиться визнати, що застосування батьками «легких» потиличників, щипків, приниження, образ, ігнорування та зневаги в багатьох учнів не викликає занепокоєння, лише такі надзвичайні прояви, як фізична жорстокість, побиття, зґвалтування, убивство, уважають вони за факти насильства. Варто наголосити, що, згідно з новим Законом про домашнє насильство, постраждалою дитиною визнається не лише та, яка зазнала домашнього насильства, а й свідок (очевидець) такого насильства [5], і ця норма Закону не

була відома учням. Питання, куди можна звертатися за допомогою в разі ситуації домашнього насильства, не викликало ускладнень у дітей, рівень обізнаності про права постраждалих осіб виявився доволі високим. Більш критичною та неоднозначною для сприйняття дітей виявилася інформація, що діти так само можуть скоювати домашнє насильство, тоді це – дитина-кривдник. Багато хто з учнів уважає, що дії дітей, які вчиняють насильство, не підлягають відповідальності у зв'язку з неповноліттям, що мають нести відповідальність за них батьки. Окремим блоком навчання було опрацювання технік саморегуляції психічних станів з метою підтримки свого емоційного стану в умовах дистанційної освіти.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз проблеми домашнього насильства дав змогу зробити висновки, що домашнє насильство – це проблема, яка стосується не тільки однієї людини, пари, чи сім'ї. Його причини пов'язані також з економічною ситуацією, кризовими непередбачуваними явищами, яким стала для всього світу пандемія коронавірусної інфекції COVID-19. Суттєву роль у вчиненні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків щодо незаборонених і дієвих методів виховання дитини. Багато дорослих не розуміє, що застосування фізичного покарання свідчить про нездатність батьків донести свою думку до дитини словами. Розв'язати проблему насильства щодо неповнолітніх можна тільки в разі спільної роботи педагогів, батьків і всіх дорослих, які так чи інакше причетні до виховання дітей. Розуміючи необхідність комплексного протистояння цьому явищу, освітан-

ська спільнота цілеспрямовано повинна рухатися в напрямі підвищення обізнаності батьків та осіб, які їх замінюють, щодо ненасильницьких методів виховання дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Забезпечення діяльності мобільних бригад соціально-психологічної допомоги як спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб від домашнього насильства : методичний посібник / за заг. ред. Н.В. Федорович. Київ, 2020. 190 с.

2. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навчально-методичний посібник / В.Л. Андрєєнкова, В.В. Байдик, Т.В. Войцях, О.А. Калашник та ін. Київ : ФОП Нічога С.О., 2020. 196 с.

3. Запобігання та протидія насильству : методичні рекомендації. Київ, 2018. URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2018/5/22/mon.pdf> (дата звернення: 20.12.2020).

4. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.12.2020).

5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172229.html (дата звернення: 20.12.2020).

6. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP180658.html (дата звернення: 20.12.2020).

ЧОМУ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ГОВОРИТИ ВАЖЧЕ, НІЖ ПРО ІНШІ ТРАВМІВНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ? ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД

WHY IS IT HARDER TO TALK ABOUT THE HOLODOMOR OF 1932–1933 THAN ABOUT OTHER TRAUMATIC EVENTS IN UKRAINE? PSYCHOANALYTICAL VIEW

Статтю присвячено психоаналітичному аналізу феноменів «оніміння» щодо теми Голодомору в сучасному буденному дискурсі й у психотерапії українців. У статті здійснено короткий огляд актуальних психологічних, історичних і соціологічних досліджень і спостережень, пов'язаних із реаліями та наслідками Голодомору 1932–1933 років в Україні, для сьогодення. Автором сформульовано гіпотези щодо трьох можливих питомих чинників для складнощів символізувати травмівний досвід Голодомору: почуття провини, сорому й неметаболізований психотичний досвід. Грунтуючись на метасихології психоаналізу, лінгвістичних засадах психоаналізу та клінічній практиці, автор припускає, що в пам'яті про цю травму зберігаються такі гострі й лякаючі для психіки переживання, які може бути важливо пригнічувати настільки, що ми готові про них переважно мовчати вже майже століття. Стосовно почуття провини йдеться передусім про провину нащадка того, хто вижив: убивши, з'ївши людину, не вберігши рідних, потураючи радянській владі тощо; що актуалізувало й едипальну проблематику психіки. Сором Голодомору асоціюється з регресією в поведінці та захисною поведінкою для виживання (включно зі зрадою власних цінностей та ідентичності), а також із родинними чи іншими зв'язками з тими, хто вижив. Такий досвід може викликати сильні докори сумління й страх осуду або ж, навпаки, потребувати покриття певними протилежними сенсами – від повного заперечення до ідентифікації з агресором. Крім того, тривала атака по принципу реальності (через викривлення фактів, несправедливість та абсурдність ситуації) і біль сильної фізичної фрустрації буквально затоплювали психічний апарат і були здатні паралізувати можливість метаболізації власного досвіду. Як наслідок, психіка зітхнула з неметаболізованим психотичним досвідом, що в одних випадках призвело до прямої психотичної продукції (марень, деструктивних і самодеструктивних дій), а в інших – до виникнення «лакун» у психіці, що зберігають цей досвід ізолювані.

Ключові слова: Голодомор, психічна травма, позасвідоме, провина, психоз, сором.

The article is devoted to the psychoanalytic view on the phenomena of "numbness" related to the topic of the Holodomor in Ukraine in modern everyday discourse. The article provides a brief review of psychological and historical research and observations related to the current consequences of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. The author hypothesizes that there are three possible specific factors for the difficulty of symbolizing the traumatic experience of the Holodomor: guilt, shame and non-metabolized psychotic experience. Based on the metapsychology of psychoanalysis and clinical practice, the author suggests that the memory of this trauma contains such acute and frightening experiences that it may be so important to repress these representations that we have been silent about them for nearly a century. As for guilt, it is primarily the guilt of the descendant of the survivor; and this survivor may look killing, eating someone, not saving relatives, indulging the Soviet government, etc. In some cases guilt is actualized by the Oedipal topics of the psyche (when some close relatives died, i.e. siblings, parents). The shame of the Holodomor is associated with regression in behavior and protective behavior for survival (including betrayal of one's own values and identity), as well as with family or other links to survivors. Such an experience can cause strong further regret and fear of condemnation, or, conversely, require coverage with certain opposite meanings – from complete denial to identification with the aggressor. In addition, a prolonged attack on the principle of reality (due to distortion of facts, injustice and absurdity of the situation) and the pain of severe physical frustration literally flooded the psychic apparatus and were able to paralyze the ability to metabolize someone's own experience. As a result, the psyche encountered non-metabolized psychotic experience, which in some cases led to direct psychotic production (delusions, destructive and self-destructive actions), and in others – to the emergence of "lacunas" in the psyche for keeping this experience isolated.

Key words: Holodomor, guilt, psychic trauma, shame, unconsciousness.

УДК 159.964.2:94(477) «1932/1933»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.37>

Великодна М.С.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет,
модератор дивізіону «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національна психологічна асоціація України

Постановка проблеми. Стаття, написана до Дня пам'яті жертв Голодомору, порушує тему, яка зацікавила вже багатьох істориків, психологів, соціологів, політологів [4; 6; 7; 10; 15; 16; 17]. Ідеться про труднощі символізувати, тобто ословеснювати, осмислювати, промовляти, пам'ять саме цієї травми. Ці труднощі психоаналітик-українець може засвідчити й у клінічній практиці роботи з аналізантами, і в самоспостереженні, і в текстах

дослідників Голодомору та його наслідків. Можна з подивом помітити, що нащадки жертв Холокосту легше говорять про Холокост, нащадки жертв кримської депортації легше говорять про депортацію, ба більше, самі українці легше говорять про війну, про анексію, про 90-ті, про інші серйозні й не менш страшні травмівні події свого життя та життя своїх предків. Що ж особливого відбувається з темою Голодомору?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У книзі 2019 року, присвяченій цій темі, Ірина Рева [16] описує Голодомор як досвід, про який неможливо забути, але про який було й залишається дуже складно говорити й писати принаймні з трьох можливих причин:

1) радянська традиція фальсифікації історії, цензури й жорсткої політики заперечення, за якою Голодомор офіційно називався «продовольчими труднощами» (С. Онуфрив назвала це створенням фейкової пам'яті [15]);

2) психічні захисти безпосередніх свідків Голодомору від тривалого незрозумілого травмивного досвіду, включаючи спостереження за повільною смертю близьких, за тим, як знерухомлено лежать діти, як забирають урожай тощо;

3) психічні захисти й опір непрямих свідків і наступних поколінь, пов'язані із жахом переживань, у які неможливо не включатися, говорячи про Голодомор.

За останніми даними (Горбунова, Климчук, 2020 [4]), тільки в 16% сімей жертв Голодомору детально переповідають нащадкам, що сталося. При цьому авторами встановлено, що історії про Голодомор звучать частіше, якщо загинув сусід чи далекий родич, і рідше, коли жертвою став близький член родини.

Інші автори (цит. за Онуфрив, 2018 [15]) також указують на парадокс: достеменно відомо, що опрацювання травми, навіть зазаної попередніми поколіннями, потребує переживання, символізації, опрацювання в слові, однак це з якихось специфічних причин доволі складно здійснити, коли йдеться саме про Голодомор.

Ми пропонуємо розглянути тут можливі три причини такого знакового «оніміння».

У спробі осмислити травмивний досвід Голодомору з урахуванням відкриттів психоаналізу, метапсихології психічного [20], ми припускаємо, що ми маємо справу з пам'яттю, що, окрім болісного досвіду, апелює до психотичних переживань, провини й сорому. І саме провина, сором і спротив психотичному створює перешкоди для опрацювання («метаболізації» [1]) цього досвіду через символізацію.

Як це працює? Одним із найкращих цей феномен після З. Фрейда описав французький психоаналітик Ж. Лакан [12], який, спираючись на відкриття так званого «лінгвістичного перевороту» середини ХХ століття, переконливо показав: функція мови – відсилання (референція) значень до певних позамовних означуваних, отже функція мовлення – породжувати уявлення (через мовне відсилання до них, тобто референцію). Уявлення, у свою чергу, викликають афекти: емоції, почуття, переживання. Говорити про щось – актуалізувати в себе та в Іншому певні уявлення й ті відповідні переживання, які приєднані до цих уявлень. Утім символізація здатна не лише

викликати, а й утамовувати афекти, поступово заспокоювати суб'єкта мовлення під час продовження ланцюжка думок, уявлень і почуттів, метафоризуючи і трансформуючи наявний емоційний досвід.

Постановка завдання. Ідея статті, отже, описати ті гострі й лякаючі для психіки переживання, які може бути так важливо не «вмикати», що ми готові про них переважно мовчати вже майже століття й тим самим затримувати їх опрацювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж обговорити названі явища, звернімося до тих «слідів» Голодомору, які можна спостерігати в безпосередніх жертв і їхніх нащадків, щоб спершу відкинути гіпотезу, що Голодомор нам просто вже не болить, оскільки відбувся доволі давно.

На факт існування прямих і міжпоколінневих (трансгенераційних) психологічних наслідків Голодомору вказує багато досліджень, проведених в останні роки на великих вибірках, із залученням контрольних груп для порівняння. Так, за даними Центру українознавства КНУ імені Т.Г. Шевченка, дорослі жертви Голодомору, що вижили, мали значущо вищі прояви комплексу меншовартості, і нижчі – самооцінки, самоефективності, рівня домагань (Обушний, Воропаєва, 2009 [14]). Дорослі, що застали Голодомор дітьми у віці від 1 до 7 років, мали значно більші прояви тривожності, депресивності, фобій, психосоматичних розладів. Однією зі знакових рис жертв Голодомору стала десуб'єктивація населення, прийняття ролі об'єкта, якому потрібне джерело настанов. Vezo, V., & Maggi, S. у роботі 2015 року пишуть про психологічний «режим виживання» як знакову рису міжпоколіннево переданих наслідків Голодомору 1932–1933 років [2].

В одному з останніх досліджень В. Горбунова та В. Климчук (2020) засвідчили також указівки на соціокультурну передачу посттравматичного стресового розладу й уникання говорити про Голодомор у другого, третього й четвертого поколінь нащадків жертв [4]. Поряд із тим, згідно з останніми даними асоціативного експерименту І. Євченко, А. Маслюк (2020), від першого до третього покоління нащадків жертв Голодомору відзначається поступове зменшення травматизму та міфічності в сприйнятті концепту «хліб»; іншими словами, поступово хліб знову стає продуктом харчування [9].

Тепер перейдімо до обговорення сформульованих вище гіпотез щодо почуття провини, сорому і психотичного досвіду як питомих чинників для складнощів символізувати травмивний досвід Голодомору.

Провина. Почуття провини, звісно, стимулювалося й цілеспрямовано – з боку радянської влади. Ішлося про звинувачення самих

селян у тому, що в них настали «продовольчі труднощі». Однак тут ми б хотіли торкнутися іншого аспекту почуття провини.

На відміну від інших травмівних подій, де достеменно зрозуміло, хто є жертвою (як пасивним об'єктом кривди), а хто кривдником (активним діячем деструктивних вчинків стосовно жертви), Голодомор створював ситуацію, у якій у самих жертвах через сильну фрустрацію та фізіологічне виснаження штучно пробуджувалася поведінка та потяги, які в нормальних умовах взагалі не проявилися б або ж викликали б дуже сильну реакцію провини.

Виморена морально й тілесно людина йшла на вбивство рідних і чужих заради їжі, на вбивство зі співчуття, на канібалізм, на самогубство...

Історик О. Стасюк наводить такий приклад: «За збір трупів (доволі масова тоді робота) платили якусь норму – 300–500 грамів хліба за, скажімо, 12 мерців. Тому ж і забирали часто ще живих, щоб до норми дотягти. Це робили ті ж селяни, і важко їх звинувачувати» (Стасюк, 2010 [18]).

Окрім реальних дій, як відомо психоаналітикам, провини може стосуватися й уявних «вчинків», що активізовані позасвідомим матеріалом. Так, залишитися тим, хто вижив, коли довкола члени твоєї родини помирають, може мати болісні братовбивчі чи отчевбивчі фантазії [19]. Особливу силу такі позасвідомі фантазії – загалом універсальні (тобто притаманні всім) – можуть отримувати від хронічного стану гострого невдоволення, яке цілком природно адресовано іншому: «Ну чому ти мене не годуєш??» Якщо я дуже злився на маму, що вона мене не годує, а вона померла, то можливо, що я є співучасником її загибелі. Якщо я мріяв, щоб брата не було, аби я не мусив ділити з ним маленький шмат хліба, я відчуваю співучасником його смерті...

Тягар провини за вчинені й невчинені, а тільки уявлені дії може працювати на вимогу забути, пригнітити, заблокувати можливість пригадування.

Сором. «На вулицях села часто лежали ще дихаючі люди, по яких повзали мухи... Здебільшого це були діти... Траплялися діти й підлітки, які ще ходили, але ніяк не реагували на людську мову. Їхній вигляд швидше нагадував скелет, ніж людину: різко видавався лоб, вирячені очі, вилиці, щелепи. Вони були іноді в трусах, іноді голі; різко виділялися провалини між ребрами, дуже тонкі, без м'язів руки і ноги, запалі груди і живіт» (Мицик, 2003 [13]).

Указівки на почуття сорому та самоприниження українців, що пережили Голодомор, наявні й у прямих свідченнях жертв. Так, І. Рева відзначає багато прикладів, де в згадках про ті часи люди самі себе порівнювали із собаками, мухами, худобою, гусінню тощо, описуючи свій

стан і своє харчування [16]. Голодомор став суттєвою кривдою для почуття власної гідності, побудованого у звичайних обставинах на погляді на себе як не вартого поваги й любові, погляді очима іншого. Не відставала в спрабах принизити жертв Голодомору й радянська пропаганда, яка змальовувала жертв Голодомору як просто лінивих або п'яничок (Горбунова, Климчук, 2020 [4]).

Інші аспекти сорому стосувалися зради своєї ідентичності й попередніх цінностей. Дослідження показали, що жертви Голодомору виявилися схильними до відмови від українства та його дериватів (Обушний, Воропаєва, 2009 [16]). Це не видається дивним, якщо взяти до уваги, що насправді голод не скінчився в 1933 році. Наступні роки були все ще напівголодними, й українці, за даними істориків [16], очікували нових Голодоморів і навіть заготовували собі труни, щоб бути гідно похованими під час наступної крадіжки врожаю владою. Тож очікувано, що О. Довженко засвідчив через 8 років після Голодомору, як легко українці почали поступатися мовою, національними традиціями, своєю ідентичністю [16]. Такий вибір є цілком адекватним, коли стоїть питання життя і смерті: не лише власних, а й тих, кого ти любиш. Утім із часом, у перспективі нової доби, цей вибір може викликати сильні докори сумління і страх осуду або ж, навпаки, потребувати покриття певними протилежними сенсами – від повного заперечення до ідентифікації з агресором.

Не варто також забувати, що виживання в роки Голодомору часто було привілеєм містян і власників «хлібної книжки», тобто партквитка. Тож сама ця тема може бути асоційованою як із соромом за потурання убивчій радянській політиці, так і з запереченням цього сорому через знецінення фактів Голодомору.

Поміж іншого, сором може стосуватися історій певних родичів: які збожеволіли, убили, з'їли, убили самих себе, зрадили тощо. Як визнати й висловити родинний зв'язок і його історії, які хочеться заперечити, стерти, «негативувати» в термінах психоаналізу А. Гріна [8]?

Психотичний досвід. Окрім уже сказаного, дійсність Голодомору (ми маємо визнати це) – тривала атака по принципу реальності, його логічних раціональних зв'язках (у термінах В. Біона [3]). Працівники та працівниці колгоспу збирають чудовий урожай, однак залишаються ні з чим і далі змушені продовжувати виконувати суворі колгоспні норми. Багато з них падають за мертво прямо на полях і залишаються там, оскільки в колег немає сил забрати їх із полів, які ще потрібно обробляти.

Ситуація виснаження, стресу, фізичного болю та перверсивна («збочена») логіка заяв, які висловлювалися з боку влади, буквально атакували психічний апарат і були здатні пара-

лізувати можливість свідомого критичного осмислення ситуації. Додатковий тиск створювала секретність Голодомору й ризики від його розголошення [11]. Жертви голоду мусили також коментувати нібито «невдалий врожай» і необхідність «урятувати буряки» [16].

Для міцно структурованої психіки ця атака й зустріч із психотичним могла отримати достатнє внутрішнє протистояння; тож вона оберталася і прийняттям власної смерті, і рішучими діями, як-от: спроба втечі, порятунку чи колективного самогубства всією родиною, намірами вижити, неконфліктно адаптувавшись до вимог, що висувалися.

Для тих, чия психічна структура була слабшою або чий травмівний досвід був надмірним, злам логіки раціонального провокував інтенсивнішу зустріч зі своїм психотичним: з архаїкою жадібного голоду, з галюцинаціями чи маренням. Спостереження (утім точних кількісних даних про це немає) указують на те, що найчастіше божевільня відзначалося в жінок, оскільки традиційно саме від них очікувалося годування й вигадування страв [16]. Під тиском вимоги до себе вигадати страву вони могли перейти до убивчих чи канібалістичних дій. Інші свідчення очевидців, навпаки, описують чергування жінок для захисту своїх дітей від односельчан-канібалів.

Психотичний досвід – досвід зустрічі з тим, що складно зв'язати, уписати в наратив своєї історії, пояснити собі та іншим, оскільки в ньому панує інша, лякаюча логіка. У випадках зустрічі з психотичним не на рівні власних галюцинацій, а в реальності психоаналітики говорять про виникнення «лакун» у психіці, де намагається утриматися відповідний трансформований матеріал [5]. Тоді вільне мовлення на певну тему є неможливим: і через свідому самоцензуру, і через позасвідомі механізми захисту від надто болісного, лякаючого чи небезпечного досвіду.

Психотичне – це також і щось таке, про що інший завжди може сказати: «Цього ж не існує. Це вигадка твоєї уяви! Ти просто хворий». Саме цей меседж десятиліттями лунав (і продовжує лунати) щодо теми Голодомору.

Висновки з проведеного дослідження. Ілюструючи цей матеріал, хочемо навести й самоспостереження, що може вказувати на міжпоколінневу передачу такого сильного, лякаючого, незв'язаного матеріалу:

Мисідалізацією текст 5 разів. Спершу – долаючи свій неймовірний опір говорити/писати про Голодомор, відчуваючи фрагментованість знань, уявлень, сильні болісні почуття. Далі – відчуваючи постійний сумнів і страх, чи ми ні в чому не помилилися, чи не переплутали якісь факти, чи достатньо навели аргументів, чи точно маємо право писати про це. Нас, як ніколи досі, переслідував образ злого читача,

який прокоментує, що це дурниці та що все було не так. Наче йдеться про травму передусім дереалізації й втрати довірливого зв'язку між собою і собою, собою та іншими, собою і світом. Травму, яку не пережити в мовчанні. Травму, про яку майже неможливо говорити... Але можна й варто намагатися.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Aulagnier P. La violence de l'interprétation. Paris, 1979.
2. Bezo B., Maggi S. Living in "survival mode": Inter-generational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Social Science & Medicine*. 2015. № 134. С. 87–94.
3. Bion W.R. Attacks on linking. *Melanie Klein today*. 1988. № 1. С. 87–101.
4. Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West : Journal of Ukrainian Studies*. 2020. Volume VII. № 2.
5. Hollander N.C. Psychoanalysis and state terror in Argentina. *The American Journal of Psychoanalysis*. 1992. № 52 (3). P. 273–289.
6. Motyl A. Deleting the Holodomor: Ukraine Unmakes Itself. *World Affairs*. 2010. № 173 (3). С. 25–33. URL: <http://www.jstor.org/stable/27870299>.
7. Вашека І. В. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *Zbiór raportów naukowych*. 2014. С. 27–30.
8. Грин А. Работа негатива. Психоаналитическая работа, фокусированная на концепте негатива. Киев : Издательство Ростислава Бурлаки, 2020. 488 с.
9. Євченко І., Маслюк А. Порівняльний аналіз концепту «хліб» для свідків Голодомору та їх нащадків. *Psychological journal*. 2020. № 6 (1). С. 130–141.
10. Коробчук І. Основні психологічні наслідки Голодомору та репресій. *Редакційна колегія*. 2018.
11. Кульницький С.В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 4–26.
12. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. Москва : Гнозис, 1995. 100 с.
13. Мицик Ю. Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Київ, 2003–2008. Т. 1–6. 296 с., 450 с., 432 с., 504 с., 324 с., 692 с.
14. Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико-психологічному ракурсі. URL: <http://beztahoo.narod.ru/aspecty.html> 2009.
15. Онуфрив С. Психологічні наслідки історичної амнезії про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2018. Випуск 43. С. 302–311.
16. Рева І. По той бік себе, соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. *Український інститут національної пам'яті*. 2019. 272 с.
17. Сокіл В. Образи наративів про голодомор. *Народознавчі зошити*. 2012. № 6. С. 1202–1208.
18. Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна. Як голодомор змінив життєвий уклад села. *Історична правда*. 2010.
19. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Litres, 2018.
20. Фрейд З. Я и Оно: сочинения. Харьков : Фолио, 2005.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ КОМАНДЫ

FORMATION OF THE REPRESENTATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SPACE OF THE TEAM

Статтю присвячено проблемі вивчення соціально-психологічного простору команди. Сприйняття життя й діяльності на соціально-психологічному рівні пов'язано з уявленнями про простір. Команда відіграє особливу роль у соціальній взаємодії і взаєминах людей. Сучасне трактування психологічного простору подається як широкий спектр різноманітних явищ у соціумі. Окремим випадком психологічного простору є соціально-психологічний простір команди як особливий вид цільових організованих груп, які наділені певними соціально-психологічними характеристиками. Команді притаманна внутрішня організація з певними правилами спільної діяльності. З'ясовано, що в тлумаченні поняття «команда» й дотепер немає єдності в поглядах. Еволюція цієї дефініції триває, багато авторів розглядають її крізь призму понять: «мала група», «робоча група». Виявлено, що між командою і групою немає неперервної різниці. І команда, і група можуть займатися розвитком своїх членів, керувати процесами змін. Командний підхід найбільш затребуваний у ситуаціях із наявними невизначеними завданнями, особливо у випадках, коли необхідно задовольнити різні очікування зацікавлених сторін. Метою діяльності команди є не конкретне завдання, а проблема. Показано, що цілі й завдання команди не можуть бути досягнуті окремими її членами у зв'язку з обмеженістю часу та ресурсів. Наголошено, що до основних показників ефективної роботи команди дослідники зараховують задоволеність потреби індивідуального членства, успішну взаємодію, вирішення поставленого завдання, ступінь готовності до виконання нових завдань і бажання продовжувати спільну діяльність. Угруповано відмінності команд виробничої та інтелектуальної сфер. Передумовою розгляду соціально-психологічного простору команди слугують явища й феномени, які розглядаються в межах психологічного клімату, довіри/недовіри, психологічної дистанції тощо. Розуміння соціально-психологічного простору команди в контексті індивідуально-особистісного та соціально-організованого буття людини дає можливість виявляти й обговорювати соціальні властивості простору, що впливають на характер поведінки людей, їхній спосіб життя.

Ключові слова: команда, соціально-психологічний простір, взаємодія, група, завдання, проблема, ефективність.

The article is devoted to the problem of studying the socio-psychological space of the team. The team plays a special role in social interaction and relationships. The modern interpretation of psychological space is formulated as a multitude of phenomena in society. A special case of the psychological space is the socio-psychological space of the team, as a special type of target organized groups that have certain socio-psychological characteristics. The team is characterized by an internal organization with certain rules for joint activities. There is no unity of views in the interpretation of the concept of "team". The evolution of this definition continues, and many authors consider it through the concepts: "small group", "working group". Found that there is no compelling difference between a team and a group. Both the team and the group can engage in the development of their members, manage the processes. The more uncertain the task, the more a team approach is needed, especially in cases where it is necessary to meet the different expectations of stakeholders. The goal of a team's activity is not a specific task, but a problem. It is shown that the goals and objectives of the team cannot be achieved by its individual members due to the limited time and resources. It was determined that the main indicators of the effective work of the team include: satisfaction of the needs of individual membership, successful interaction, solution of the task, the degree of readiness to perform new tasks and the desire to continue joint activities. The differences between the teams of the industrial and intellectual spheres are shown. Prerequisites for considering the socio-psychological space of a team are phenomena that considered within the framework of the psychological climate, trust/distrust, psychological distance, etc. Understanding the socio-psychological space of a team in the context of an individual-personal and socially organized human being makes it possible to discover and discuss the social properties of space that affect the nature of people's behavior, their way of life and the structure of thought.

Key words: team, socio-psychological space, interaction, group, task, problem, efficiency.

УДК 159.98

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.38>

Воляннюк Н.Ю.

д.психол.н., профессор,
заведуюча кафедрой психологии
и педагогики
Национальный технический
университет Украины
«Киевский политехнический институт
имени Игоря Сикорского»

Ложкин Г.В.

д.психол.н., профессор,
профессор кафедры психологии
и педагогики
Национальный технический
университет Украины
«Киевский политехнический институт
имени Игоря Сикорского»

Колосов А.Б.

к.психол.н., старший научный
сотрудник,
доцент кафедры социальных
технологий
Винницкий социально-экономический
институт
Открытого международного
университета развития человека
«Украина»

Постановка проблемы. Восприятие жизни и деятельности на социально-психологическом уровне связано с представлением о пространстве. Многие современные авторы вполне обоснованно включают «пространство» в систему ключевых понятий психологии [3]. Психологическое и социально-психологическое видение человеческой жизни основыва-

ется на представлении о том, что социальная действительность обусловлена психически и может быть понята исключительно из ее природы. Восприятие жизни на психологическом уровне связано с формированием представлений о пространстве [4; 6; 14]. Это направление получило интенсивное развитие в аспектах изучения пространственного

познания, пространственного поведения, восприятия жизненной среды и качества жизни, взаимодействия человека с окружающей средой и социальными сетями, в многообразии видов и структур субъект-объектного общения и т.д. Формирование информации о пространстве в значительной мере определяется характером ее поступления, обработки, хранения и накопления. Немаловажную роль в этом процессе играет так же ее использование, запечатленное как в индивидуальном опыте, так и в становлении социума.

Формирование представлений о пространстве для человека и общества – целостный процесс, он имеет определенную структуру, обусловленную природой человека, спецификой его сознания.

Социально-психологическое пространство – своеобразная зона между внешним окружением и внутренним миром субъекта. Смысл переходного характера состоит в том, что, с одной стороны, оно принадлежит субъекту, им формируется, а с другой – составляющие элементы социально-психологического пространства (если они реально существуют) «вынесены» за пределы субъекта [3].

Анализ последних исследований и публикаций. Интерес к категории социально-психологического пространства в научной литературе возник на рубеже XX – XXI веков и отражает формирование нового подхода к межличностному и межгрупповому взаимодействию, приобретающих все более междисциплинарный характер, преодоления ограниченности существующих конструкций, связанных с констатацией (фиксацией) групповых норм, явлений, реакций. Обогащение знаний о пространстве связано с достижениями психологической науки. Представления о различных видах социально-психологического пространства (делового, трудового, коммуникативного, личностного, образовательного, воспитательного) или отдельных его измерений активно развиваются в настоящее время в работах А. Журавлева и А. Купрейченко, Ю. Забродина, Д. Фельдштейна и др.

Как отмечает В. Клочко, пространство отличается от «среды», от всей окружающей человека «действительности», «объективной реальности» тем, что включает в себя субъективные координаты – значение, смысл, ценность. Оно пронизано эмоциями, посредством которых предметы, носители этих сверхчувственных качеств, становятся доступными нашему сознанию [6, с. 34].

К наиболее общим характеристикам пространства А. Журавлев и А. Купрейченко относят элементы (люди, группы, команды, различные объекты и явления), «координатные оси» – смыслы, ценности, цели, функции, виды и аспекты отношений. Общую количествен-

ную оценку социально-психологического пространства можно произвести, используя, например, следующие формально-динамические характеристики: сформированность и структурированность пространства (наличие и тип структуры), его реалистичность, а также плотность или разреженность, внутреннюю динамичность, прочность и устойчивость к внешним воздействиям, открытость и проницаемость границ. Созидателем социально-психологического пространства является сам субъект (личность, малая группа, команда, большая группа), поэтому анализ пространства должен учитывать специфические черты этого субъекта [3]. Содержательными характеристиками субъекта пространства, оказывающими существенное влияние на содержание, структуру и само его существование, является, в первую очередь, отношение субъекта к данному пространству в целом, к своему месту, роли и функциям в нем, а также к отдельным его элементам. Ключевыми видами таких отношений выступают ожидания, надежды и опасения, смыслы и намерения [7].

Представление о пространстве связано с категорией идентичности. Идентификация предстает как одна из самых первоначальных форм связи с другим лицом, но она не в полной мере тождественна выбору объекта, так как в одном случае она связана с подражанием, а в другом – с обладанием. В целом идентификация в значительной мере определяется сферой существования человека, его пространственным окружением и всегда подразумевает классификацию по ряду свойств, зависящих от тех или иных взглядов, позиций и поведенческих стратегий, необходимых для того, чтобы занять определенное место в социуме. Ткань понятий, включенных в социально-психологическое пространство, создает своеобразную модель, сквозь призму которой человек воспринимает, организует и отражает взаимодействие с другими людьми [10].

Современная трактовка психологического пространства формулируется как множество явлений в социуме, которые определяются отношениями воздействия одних на другие, что служит базой для построения различных моделей поведения и отношений. Пространственные отношения характеризуются специфическими и качественными отличиями на всех уровнях субъект-субъектных отношениях, социального и духовного бытия.

Постановка задания. Целью работы является изложение понимания феномена социально-психологического пространства команды, а также описание его ключевых характеристик.

Изложение основного материала исследования. Переходя к описанию содержательных характеристик психологического пространства команды, отметим, что «про-

странство команды» – это понятие, представляющее собой в синтаксическом плане сложное словосочетание, в котором два существительных. Первое – «пространство» – характеризует предмет, а второе – «команда», что придает категории пространства, те смысловые оттенки, в которых преодолевается его абстрактность и осуществляется конкретизация содержания.

Используя термин, «команда» зачастую имеют в виду разные, часто противоположные вещи. Слово «команда» имеет два распространенных значения: команда как приказ и команда как группа людей, организованная для определенной цели. Нас интересует второе значение этого слова.

А. Донцов и др. [2] выделяют три смысловых значения слова «команда»: эвристическое, оценочное и описательное.

Первое – используется для характеристик разнообразных групп: в спорте, оркестре, армии и т.д. Это позволяет определить способы позиционирования членов группы и подчеркнуть различия между командами разного типа.

Оценочный аспект понятия основан на доминировании идеологии командной работы. Умение работать в команде рассматривается как одна из ключевых компетенций персонала, а его отсутствие служит одним из препятствий для найма работника.

В качестве описательного понятия – слово «команда» используется для обозначения особого вида целевых организованных групп, которые обладают определенными социально-психологическими характеристиками (экипаж, дежурная смена, бригада и т.д.).

На основе анализа научных публикаций, по мнению Е. Короткиной [9], американские исследователи перенесли термин «команда» из организационной психологии в социальную как замещение слова «группа». Часто команда определяется как несколько человек, действующих совместно при выполнении какой-либо работы или деятельности. Другое, более сложное, определение термина «команда» – это группа индивидов, которые распределяют между собой рабочие операции и ответственность за получение конкретных результатов. Состав команды взаимозависим друг от друга, то есть для достижения распределяемых целей они нуждаются в работе других членов.

Исследователями отмечается пестротолкования понятия «команда», которое используется для описания различных социальных реальностей в психологическом пространстве. Эволюция понятия «команда» продолжается, и многие авторы рассматривают его через понятия: «малая группа», «рабочая группа».

Анализ представлений о команде и ее характеристиках позволяет говорить о выделении показателей, которые присущи любой

команде и обеспечивают ее эффективность. Так, среди отличительных и важных признаков команды следует выделить следующие: команда состоит из двух или более человек; члены команды, в соответствии с отведенной им ролью, участвуют в мере своей компетентности в совместном достижении поставленных целей; команда имеет свое «лицо», не совпадающее с индивидуальными качествами ее членов; для команды характерны сложившиеся связи как внутри нее, так и внешние связи с другими командами и группами; команда имеет ясную, упорядоченную и экономную структуру, ориентированную на достижение поставленных целей и выполнение задач; команда периодически оценивает свою эффективность [8].

Командная форма организации отличается от традиционных форм, вызванных непредвиденным нарушением привычного технологического ритма работ (резкое сокращение сроков, появление неожиданных препятствий, новых явлений и т.п.). Использование командной формы организации работ, во-первых, требует дополнительных материальных ресурсов для сверхнормативного стимулирования членов команды; во-вторых, связано с определенным риском для руководства, в случае если команда не справится с поставленной задачей.

Следует отметить, что вновь или экстренно созданная команда – еще не гарантия успешного решения поставленной задачи. Она может стать «риском заказчика», ориентирующегося на успех. Эффект команды, ее общественное признание приходят после длительной совместной работы и достигнутых успехов. Иными словами, каждая команда должна завоевать в организации, в обществе «сертификат доверия», чтобы носить общепризнанный и уважаемый имидж «команды». Иначе команду можно определить как малую группу специалистов, имеющих общей целью принятие нестандартных решений и разделяющих ответственность за достижение результата.

Анализ показал, что для создания команд необходимо наличие ряда условий, а именно: люди, выполняющие работу, должны быть специалистами, профессионалами, экспертами при решении возлагаемых на них задач; совокупный опыт и способности людей, работающих в команде, должны превышать опыт и способности любого из них; большинство людей должно иметь возможность влиять на принятие решений, которые им приходится выполнять; каждый человек должен иметь склонность к творчеству.

Между командой и группой нет непреодолимой разницы. И команда, и группа могут заниматься развитием своих членов, управлять процессами изменений. Чем неопреде-

леннее задача, тем нужнее командный подход, особенно в случаях, когда необходимо удовлетворить различные ожидания заинтересованных сторон.

Обычно цели и задачи, стоящие перед командой, не могут быть достигнуты отдельными ее членами в силу существующих ограничений по времени и ресурсам, а также невозможности овладеть одному члену команды необходимыми знаниями и квалификацией требуемого уровня (примеры спортивных команд и оркестров наглядно подтверждают данные положения). Для организаций это означает, что осуществлять выполнение проектов, требующих компетентности в различных областях, предпочтительнее работать командой. Это позволяет «распределить» задачи между ее членами, если необходимо что-либо выполнить к жестко установленному сроку.

Командная работа наиболее полезна при освоении новых видов деятельности, при решении некорректных, неопределенных проблем, когда возникают элементы риска вследствие выбора и предпочтений тех, кто принимает решение. Члены же группы, напротив, в гораздо меньшей степени ориентированы на внешние задачи. Зачастую рост и развитие группы – ее самоцель, когда процесс оказывается важнее результатов. Многие группы имеют подвижную, менее формализованную, чем у команд структуру, где основой для эффективной кооперации и установления нормальных взаимоотношений является получения определенного и согласованного результата [5].

Как не каждая группа является командой, так и не каждая команда является эффективной. Эффективность и группы, и команды можно оценивать с точки зрения полученных результатов, которые могут быть количественным и качественным. Между качественными и количественными показателями эффективности существует тесная взаимосвязь. Группы работают неэффективно, если поставленные задачи выполняются плохо или вообще не выполняются, члены группы разочарованы и испытывают состояние фрустрации.

К основным элементам эффективной работы команды относят [8; 12] удовлетворение потребностей индивидуального членства; успешное взаимодействие в команде; решение поставленной перед командой задачи. Все эти элементы взаимозависимы. Так, личное удовлетворение зависит не только от успешного решения задач, но и от качества взаимоотношений в команде, а также от социальных аспектов командной работы. Даже команда, достигшая своих целей, едва ли может считаться эффективной, если ее члены имеют противоречивые взгляды и разочарованы в своей организации настолько, что намерены искать другую работу. Поэтому в качестве

дополнительных характеристик эффективности команды можно рассматривать степень готовности ее членов к выполнению новых задач и наличие у них желания продолжать совместную работу.

Помимо внутренних факторов, на работу команды оказывают воздействие и внешние факторы (другие группы, команды, внутренние и внешние потребители, организационная культура и пр.). Пока сложная природа этих взаимодействий и комбинаций до конца не ясна. Лучше рассмотрены каждый из этих факторов поочередно, их взаимодействие и то, как они связаны с эффективностью команды. Например, заложена ли в культуре организации установка на поддержание и поощрение командной работы, насколько четко внутренние и внешние потребители определили свои требования и насколько ожидания команды согласуются с ожиданиями руководителя и т.д.

Очевидно, что невозможно придумать набор правил, следование которым обязательно приведет к созданию эффективной команды. Причины успеха команды гораздо сложнее, и они не могут быть сведены только к выполнению набора предписаний. В результате углубленного анализа сделано заключение, что самоуправляемые команды положительно влияют на производительность и межличностные отношения внутри группы, но не на общее отношение к работе и положение дел в организации в целом.

Команда имеет не только свои достоинства, но и свои недостатки. Казалось бы, если командная форма работы так эффективна, почему бы ее ни сделать везде основной формой организации любых работ? Для ответа на этот вопрос необходимо проанализировать не только достоинства, но и недостатки «командного феномена».

Удачная попытка анализа «командного феномена» представлена в работе Н. Оленцовой [11]. По мнению ученой, командная форма требует высокой концентрации специалистов на узком фронте работ, что в обычных условиях не экономично, нерентабельно, а подчас и невозможно, так как высококлассных специалистов не так уж и много и они «на вес золота». Для команды требуется повышенный фонд стимулирования и более интенсивный ритм работ всех служб обеспечения команды (материалами, сырьем, энергетикой, информацией и т.д. и т.п.), что в обычных условиях не требуется. Собрать специалистов в одну группу и назвать их командой еще недостаточно, чтобы снять риск для руководства, передающего свою функцию организационно-административного управления команде. Команда должна еще за определенное время зарекомендовать себя как стабильное объединение, которому может быть делегировано

право управления на своем участке работ. Поэтому для организации эффективной команды требуется дополнительное обучение или тренинговая работа с ее членами, что всегда представляется затратным для организаторов. Важный элемент эффективной деятельности команды – это ее численность. Поскольку при работе неизбежно соприкосновение характеров, то необходимым условием отбора членов команды является психологическая совместимость. И чем больше людей в команде, тем труднее обеспечить выполнение этого условия. Вряд ли можно весь завод или крупную фирму объявить единой командой. Общеизвестно, что чем малочисленнее команда, тем она сплоченнее и тем выше эффективность ее работы. Наиболее рациональный состав команды это 7 ± 2 человека. То есть классический норматив управляемости (7 человек) и здесь проявляет себя самым радикальным образом.

Необходимо иметь в виду, что команды могут не только создаваться, но и распадаться иногда самым неожиданным (или не запланированным) для руководства образом. Причем наиболее характерно это для команд, действующих в интеллектуальной сфере (искусство, наука, культура, образование и др.).

Целью деятельности команды обычно является не конкретная задача, а проблема, где сроки четко не определены, а условия могут меняться в зависимости от внешних обстоятельств и от результатов команды. Соответственно, поведенческая мотивация отдельных членов команды может меняться или же они перестают быть адекватными изменившимся внешним условиям деятельности. Тому много примеров в творческих коллективах, в фирменных управленческих командах, в политических партиях и др.

В производственной сфере, как правило, четко определены задачи, сроки и условия деятельности команды. И поэтому распад команды всегда логичен, понятен, прогнозируем и, соответственно, не является трагедией как для членов команды, так и для руководства.

Как организационная форма профессиональной деятельности, команды специалистов действует в отраслях экономической, производственной, социальной, интеллектуальной, культурной и иных сферах жизнедеятельности общества. В каждой сфере есть своя специфика условий и требований к организации команд.

Целесообразно выделить из них две наиболее обобщенные и крупные сферы деятельности, где условия и деятельность команд определенным образом различаются. Производственная сфера, где конечным результатом является типовая продукция (услуга) и где расходы на организацию команд целесообразны

в основном на технологически автономных участках или при возникновении нестандартных ситуаций. Интеллектуальная сфера, где присутствует или является ключевым элементом творческой, креативной деятельности, связанный с исследованием, экспериментом, анализом и поиском рациональных решений.

Для производственных команд постановка целевой задачи всегда отличается высоким уровнем конкретизации конечного результата, условий и сроков выполнения работ, характером обеспечения и формой оплаты конечного результата. Интеллектуальные задачи, такие как стратегии развития фирмы, поиск рациональных проектных решений, разработка обоснования нового законопроекта, реструктуризация и т.п., подчас обозначены лишь в общем виде с указанием требуемых качеств и параметров. Сроки исполнения назначаются с промежуточными этапами контрольных проверок.

Для производственных команд основной нормой стимулирования является, как правило, материально-денежная форма с элементами общественного признания и морального стимулирования. Для интеллектуальных команд материально-денежная форма нередко является не основной; большую мотивацию могут иметь престижно-статусные стимулы и морально-сертификационные факторы общественного признания.

Любая команда должна быть командой профессионалов. Однако в ряде производств при наличии ведущих специалистов ключевым становится требование – повышенная исполнительская дисциплина. В интеллектуальных командах при наличии высоких профессионалов ключевым становится требование к единству ценностных ориентаций и подбору единомышленников в стратегии развития.

Уровень креативности и коммуникативной культуры членов в производственных командах может и не быть ключевым, если уровень их материальной заинтересованности достаточно высок. В интеллектуальных же командах это требование является базовым условием успешного ее функционирования, т.к. материальные стимулы и конкретные сроки могут быть весьма «размыты».

В производственной сфере высок процент недолговечных, а то и разовых команд, что обусловлено локальным и краткосрочным характером большинства производственных задач. Так, по завершении крупной стройки многие строительные бригады прекращают существование. Также нередко распадаются сезонные артели сельскохозяйственных рабочих и заготовителей. Аварийные бригады часто формируются под давлением внешних обстоятельств. Интеллектуальные задачи и проблемы, как правило, долгосрочны

и, соответственно, требуют формирования команд на длительный срок. Отсюда вытекает требование более тщательного и основательного подбора членов интеллектуальной команды. Важно отметить, что в интеллектуальной сфере редко формируются команды под одну конкретную творческую задачу. В интеллектуальной сфере под термином «команда» нередко понимается скорее коммуникативный дух, «командный» стиль взаимодействия сотрудников-единомышленников, нежели форма организации работ.

Такая ситуация в интеллектуальной сфере возникает вследствие сложности количественного определения точных сроков решения какой-либо проблемы, формы представления конечного результата и формы их оплаты.

Кроме того, в интеллектуальной сфере команды складываются не столько для решения конкретной проблемы, сколько для длительного совместного сотрудничества в работе над единой проблематикой. Яркий пример в науке – существование различных научных школ, в бизнесе – команда единомышленников-менеджеров исполнительного директора фирмы или группа единомышленников-учредителей малой инжиниринговой фирмы в любой сфере (информационные технологии, социально-психологические услуги, образовательные структуры и т.п.).

Потребности функциональных и творческих команд отличаются друг от друга. В функциональных командах на первый план выходят ее социальные аспекты, поскольку сама по себе работа не требует организации людей в такой форме. В функциональной команде люди более озабочены тем, чтобы чувствовать себя уютно, «как дома». В творческой команде социальные вопросы не утрачивают своей важности, но более значимыми становятся вопросы, связанные с заданием, т.е. фокус смещается в сторону его выполнения.

Ряд исследователей [2; 8; 12] указывают на то, что команде должна быть присуща внутренняя организация социально-психологического пространства с определенными нормами, правилами организации совместной деятельности. Предпосылкой рассмотрения социально-психологического пространства команды служит целый ряд явлений и феноменов, которые рассматриваются в работах по психологическому климату и атмосфере, исследованию социальных сетей, лидерства, авторитета, психологической дистанции, доверия/недоверия и т.д.

Пространственная форма чаще всего используется для описания самых различных видов взаимодействия человека с миром и рассматривается как форма обобщенного представления любого вида отношений (Веккер, 1998).

Психологические механизмы формирования пространственных представлений о социальном мире, а также о структуре и содержании взаимодействий человека в социальном окружении имеют существенные особенности у различных субъектов. Они определяются, прежде всего, индивидуально-психологическими особенностями субъекта социально-психологического пространства и его опытом.

От намерений, ожиданий, поведения человека зависит его восприятие команды и система взаимоотношений [1]. Поскольку смысл всегда завязан на установку, на готовность реализовать определенное поведение по отношению к предмету, имеющему смысл, то ясно происхождение сил, вызывающих движение системы по линии «возможность – новая действительность» [7, с. 19]. Как сложная и многоуровневая основа человеческого бытия, они включают компоненты материального и духовного свойства, представленные между субъектным взаимодействием, многообразием отношений (идентификации, сотрудничества, ответственности и т.д.), а также распределением и наложением полей и зон напряженности, конфликтов и других пространственно локализованных социальных и культурных явлений. Пространство – предпосылка общения. В этом проявляется сущность человека как социального субъекта, оно определяется многими факторами: традициями, территорией, профессией, культурой, спецификой совместной деятельности.

Понимание психологического пространства команды в контексте индивидуально-личностного и социально-организованного бытия человека позволяет обнаружить социальные свойства пространства, влияющие на характер поведения людей, их образ жизни и строй мысли.

Содержание пространства команды, его социальное наполнение обеспечивают многообразие человеческих отношений. Известный философ П. Сорокин, указывал на то, что там, где нет человеческих особей или живет лишь один человек, нет социального пространства, поскольку одна особь не может иметь в мире никакого отношения к другим и взаимодействовать с ними. Только на основе взаимодействия могут возникать отношения, которые и создают психологическое пространство [13].

В структуре пространства особую роль выполняет команда благодаря той универсальности, которая сопровождает всякое социальное взаимодействие, отношение, позицию, месторасположение. В содержательном плане эта роль выполняется в процессе диффузии, выражаемой наполнением социальных явлений, что порождает особое предметно выраженное и пространственно-локализованное образование, обозначаемое в соот-

ветствующих терминах (группа, команда, сообщество, смена, бригада, экипаж и т.д.), социальная наполняемость которых обеспечивается «ансамблем невидимых связей».

Выводы из проведенного исследования. Результаты теоретического анализа показали, что предпосылкой рассмотрения социально-психологического пространства команды служит целый ряд явлений и феноменов в социуме. Современная трактовка психологического пространства формулируется как множество явлений в социуме, которые определяются отношениями воздействия одних на другие, что служит базой для построения различных моделей поведения и отношений. Пространственные отношения характеризуются специфическими и качественными отличиями на всех уровнях субъект-субъектных отношений, социального и духовного бытия. Установлено, что команда отражает цели, ценности, роли, структуру иерархии и культуру организации социально-психологического пространства. Понимание социально-психологического пространства команды в контексте индивидуально-личностного и социально организованного бытия человека дает возможность обнаруживать и обсуждать социальные свойства пространства, влияющие на характер поведения людей, их образ жизни и строй мысли.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Волянюк Н.Ю., Ложкин Г.В. Психологический климат как фактор организационной культуры. *Горизонты образования. Психология. Педагогика* : научно-методический журнал. Севастополь : Рибест, 2011. № 2 (32). С. 97–102.
2. Донцов А.И., Дубовская Е.М., Жуков Ю.М. Группа – коллектив – команда: Модели группового развития. *Социальная психология в современном мире*. Москва, 2002. С. 96–114.
3. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Социально-психологическое пространство самоопределяющегося субъекта: понимание, характеристики, виды. *Вестник практической психологии образования*. 2007. Том 4. № 2. С. 7–13. URL: https://psyjournals.ru/vestnik_psyobr/2007/n2/28727.shtml (дата обращения: 17.12.2020).
4. Забродин Ю.М. Социальное пространство в исследовании личности. *Социально-психологические аспекты адаптации и защищенности личности* : материалы Международного научного семинара. Воронеж : ВГУ, 2005. С. 15–18.
5. Занковский А.Н. Организационная психология. Москва : Флинта. МПСИ, 2000. 648 с.
6. Ключко В.Е. Коммуникативная среда как фактор становления ментального пространства человека. *Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе*. Томск : Томский гос. ун-т, 2004. С.30-44.
7. Ключко В.Е. Современная психология: системный смысл парадигмального сдвига. *Сибирский психологический журнал*. № 26. 2007. С.15-21.
8. Коваленко А.В. Создание эффективной команды. Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 2009. 81 с.
9. Короткина Е.Д., Пелевина И.М. Представления о команде в условиях различных организационных культур. *Вестник Санкт-петербургского университета. Серия 12*. 2008. Вып. 3. С. 445–453.
10. Ложкин Г.В., Колосов А.Б. Дух команды: о феноменологии спортивного взаимодействия. *Спортивный психолог*. 2017. № 3 (46). С. 27–37.
11. Оленцова Н. Как создать команду и научить её зарабатывать настоящие деньги. Москва : НТ Пресс, 2005. 224 с.
12. Паркер Г., Кролл Р. Формирование команды. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 160 с.
13. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Изд-во политической литературы, 1992. С. 373–423.
14. Фельдштейн, Д.И. Социально-психологическое пространство отношений и самоопределение субъекта в них. *Мир психологии*. 1996. № 3. С. 56–76.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SENSE OF OWNERSHIP REALIZATION IN SOCIAL NETWORKS¹

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Social networks, digital accounts are seen as a space for realizing a sense of ownership and are perceived by information entities as their own space with all attributes of ownership. The concept of sense of ownership and peculiarities of its manifestation in social networks are analyzed. A sense of ownership of virtual space is understood as the psychological feeling that virtual space, an account, created content, etc. belong to you and the person can mark as «my» or «mine». The issue of psychological nature of the personal virtual space is raised and an attempt is made to find answers to the questions about the presence and qualitative expression of changes in the phenomenology of experiencing the possession, identity by the subject, whose psychic functions are increasingly activated not in the conditions of traditional dialogical communication, but with information overflowing in the media space, hyperreality and hypertext. The results of social networks users study about their experiences and psychological ownership of their own account or profile are presented. It was shown that the sense of ownership of virtual space has the same characteristics as in real space: self-investment, territory (platform), self-identification (virtual identity), self-efficacy, protection, ability to control, personalization, and fear of losing. It is shown that women have a higher level of ownership than men. They are more involved in the creation of own content, discussions, a more intense experience of ownership and psychological desire for appropriation, and the fear of losing. Virtual space and own account are associated with a specific territory or thing. Young internet users have stronger feeling that their virtual space belongs to them only. They show a much higher level of identification with their own profile, fear of losing it, and a willingness to create content than the older generation. There is a significant distortion of virtual identity, which consists in the biased evaluation of the representation of one's own and other's life on social networks.

Key words: sense of ownership, psychological ownership, social networks, information space, information and communication technologies.

У статті соціальні мережі, цифрові акаунти розглядаються як простір для реалізації почуття власності та сприймаються суб'єктами інформаційної діяльності як влас-

ний простір з усіма атрибутами володіння. Аналізується поняття почуття власності й особливості його прояву в соціальних мережах. Почуття власності щодо віртуального простору розуміється як психологічне відчуття, що віртуальний простір, акаунт, створюваний контент тощо належить саме тобі й особа може його позначити словом «моє». порушується проблема психологічності віртуального простору особи та зроблена спроба знайти відповіді на питання щодо наявності та якісного вираження змін у феноменології переживання власності, ідентичності суб'єктом, психічні функції якого все частіше активізуються не в умовах традиційного діалогічного спілкування, а в перенасиченому інформацією медіапросторі, у ситуації гіперреальності й гіпертексту. Представлено результати опитування користувачів соціальними мережами щодо їхніх переживань і психологічного володіння власним акаунтом чи профілем. Показано, що почуття власності щодо віртуального простору має ті самі ознаки, що й у реальному просторі: самоінвестування, територіальність (платформа), самоідентифікація (віртуальна ідентичність), самоефективність, захист, можливість контролювати, персоналізація, страх утратити. Визначено, що жінки мають вищий рівень сформованості почуття власності порівняно з чоловіками, вони активніше долучаються до творення авторського контенту, дискусій, гостріше переживають ефект володіння та психологічне бажання привласнення, а також страх втрати. Віртуальний простір, власний акаунт асоціюються з певною територією, річчю. У молодих користувачів інтернетом сильним є прояв відчуття, що їхній віртуальний простір належить тільки їм. Вони демонструють значно вищий рівень ідентифікації з власним профілем, страх втрати його, готовність створювати контент, ніж старше покоління. Спостерігається суттєве викривлення віртуальної ідентичності, що полягає в необ'єктивній оцінці представленості власного й чужого життя в соцмережах.

Ключові слова: почуття власності, психологічна власність, соціальні мережі, інформаційний простір, інформаційно-комунікативні технології.

UDC 316:159.942
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.39>

Hubeladze I.H.

PhD in Psychology,
Senior Researcher at the Department of Mass and Communities Psychology Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

The problem statement. The revolution in the field of communications has led to the formation of a new virtual space. Access to it is completely open, and communication between people is free and without borders. Modern information and communication technologies expand the possibilities of social and psychological

interaction of people and create a special communicative space. It leads to the transformation of the psychological structure of human activity and the formation of new practices of interaction.

The sphere of property did not remain outside the influence of the World Wide Web. On the one hand, the issue of preserving property rights to

¹ The author declares the absence potential conflicts of interest regarding research, authorship and/or publication of this article.

products, especially information, which can be easily reproduced [1]. On the other – the possibility of presenting their property has moved from the real life to the virtual space [2]. And in turn it affected the ways of perceiving other people's ownership, the realism/unrealism of the demonstrated property, the aggravation of the experience of the need to own something and, accordingly, the way of presenting one's ownership.

A sense of ownership of a personal virtual space or profile needs to be considered separately. How is it important for modern man and whether activity in social networks, the production of unique content can enhance this experience of ownership?

Analysis of recent studies and publications.

As a result of changes in the way of social-psychological interaction and communication of people became the emergence of such phenomena as "virtual reality", "virtual personality" and "virtual identity", which implies a mismatch between the person's real identity. Myronenko H. argues that the full person's realization in real space reduces the internal need to construct a virtual identity, which is significantly different from the real one [3]. Social networks provide wide and sometimes unlimited opportunities to experiment with person's identity create any image, up to a change of age, gender, preferences, etc. With healthy communication and adequate self-perception in the real world, social networks can be an additional tool to the main type of communication. However, among modern users of social networks there is a dominance or significant distortion of virtual identity.

The digital space fundamentally changes the nature of social communications, which is directly related to the change the phenomenology of the community's need for interaction, which, in turn, leads to the deployment of a completely new informational social-communicative paradigm.

The rapid development of the global information space and social networks has led to changes in the way people interact and access to information resources and meet the needs for goods and services. Researchers pay special attention to the peculiarities of changes in economic, political, production processes due to the spread of open access to the network [1; 3].

It is widely known that social media – global, open, transparent, non-hierarchical, interactive and in real time – changes consumer behavior and expectations in a society. In times of information boom and digitalization, this issue is especially acute, because it is information and communication technologies that create unlimited opportunities to demonstrate their ownership, create a virtual, often idealized picture and, accordingly, exacerbate the desire to own something.

More often people perceive their account, personal information space as a continuation

of themselves. It is their virtual ownership. They seek to control and dispose of it. Based on this, it is important to consider the psychological nature of the person's virtual space and answer the question of the presence and qualitative expression of changes in the phenomenology of ownership, subject's identity. His/her mental functions are increasingly activated not in traditional dialogic communication, but in a situation of hyperreality and hypertext, where the simulation of reality dominates and the inability to distinguish reality from fantasy [4].

For a long time the value of goods and services was determined by their consumer value. But in times of the information society it changed in a symbolic value. The value of goods and services is determined not by their immediate benefit, but by the extent to which they symbolize prestige, power, success or prosperity. In the information space, the boundaries between a real object and its sign, symbol are blurred. And the need to own an object often disappears if there is an illusion of its existence. Not only has an object become a symbol, but also the fact of possession. Our space and culture are increasingly filled with simulacra. They are signs, symbols that mark something that does not really exist outside of human consciousness. So the need to differentiate imaginary and real things disappears, because thanks to information and communication technologies, the imaginary can be quite realistically reflected. Bright, idealized, detached from reality images often seem more attractive than reality, forming a hyperreality that is more in line with the norms and values of society. Even such spheres of human life as relationships, politics, economics, and sexuality now exist in hyperreality.

Transformations of virtual reality are perceived differently by people, differentiating their behavior. So some people respond to such changes by increasing activity, the emergence of new patterns of behavior, creative self-expression, and others – on the contrary, indifferently and passively, or internal protest. It can also affect the well-being, emotional sphere of the individual (for example, in the form of optimism, faith and hopes, or pessimism, apathy and fear of change and the passage of time) [3, p. 88].

Numerous studies show significant differences between the activities of the individual in real life and his/her virtual activity [5; 6; 7]. T. Tytarenko notes that in the life world of man coexist not real physical objects in their direct interaction, but their subjective interpretations, between these interpretations the mediator is the Internet environment, which further symbolizes their social-psychological content [7].

One of the new areas of research in the field of economic and social psychology is the study of the peculiarities of a sense of ownership manifestation in the information space, including

social networks. Issues related to digital ownership, problems of preserving property rights in the information world are analyzed.

We consider social networks, personal accounts as one of the areas or platforms for a sense of ownership realization, which are perceived by the subjects of information activities as their own space with all attributes of ownership.

Sense of ownership is a cognitive-affective construct based on the experience that a person feels towards certain objects of property. It is a subjective feeling that something belongs to you, something that you can mark the word "mine" or "ours" [8; 9]. A sense of ownership is formed on the basis of a sense of power and control, knowledge of the object of ownership, self-investment and self-efficacy, self-identification and expected value, and subject to active involvement and use that affects a person's self-esteem. Sense of ownership can extend to tangible, intangible and abstract objects in various fields and social practices. For example, on personal things, territory, money, body, ideas and values, social contacts, information space, workplace and time regime.

Information space can be either a tool, or rather an area in which a sense of ownership is distorted, or an object of psychological appropriation. That is, the object to which the sense of ownership extends. In the process of social comparison, there is a desire to own a certain object of ownership, and in the conditions of virtual reality, this desire is easily scaled and strengthened. The effects of mass, popularity, and necessity appear, although often artificially.

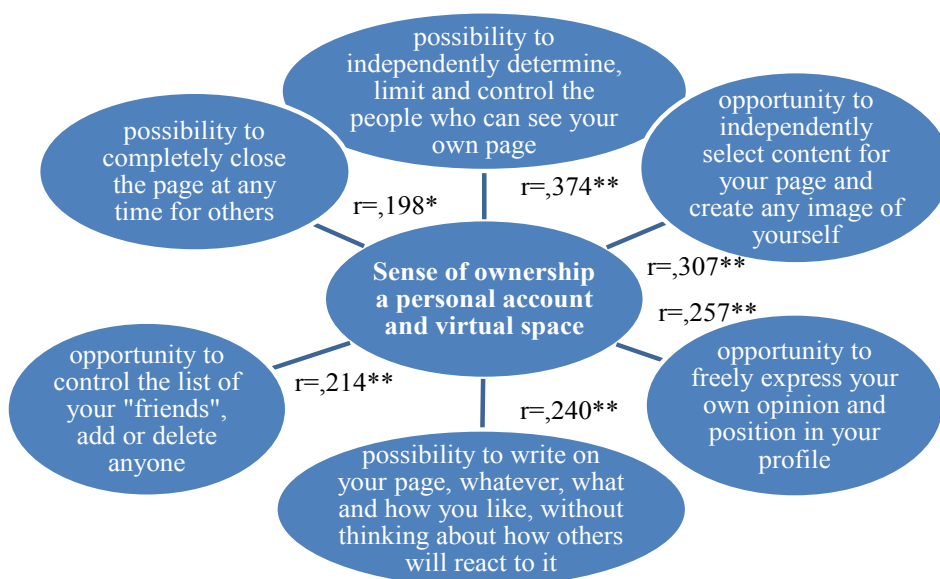
The increased ability to personalize your account, your device, and eventually your news feed is unprecedented and one of the great

achievements of the information society era [2]. Such freedom of choice, uniqueness and emphasized personalization enhances the feeling of uniqueness, ownership, and the tools of its creation give a person a sense of control and security. Researchers' attention is drawn to the possibilities of social networks to strengthen the sense of ownership, in particular during communicating in virtual groups. Especially given that the virtual groups can be used as a platform for working interaction of employees. At the same time, the issue of a person's perception of his/her account, profile as his/her own space, in which the feeling of ownership can be fully realized, is little studied.

The paper aims to theoretically substantiate and empirically verify the peculiarities of the realization of a sense of ownership in social networks as one of the important spheres of modern human life.

The statement of the main research material. The research was conducted by using a set of general scientific theoretical, empirical and statistical methods. To achieve the goal, a survey was conducted in 2019 among 158 people – users of the Internet and social networks. Participants were aged from 15 to 77 years, and average age is 34.7 years. 58 men and 100 women were interviewed. The questionnaire included 16 content questions and points on social-demographic data of respondents. The purpose of the survey was to determine the peculiarities of a sense of ownership manifestation in relation to one's own profile and the peculiarities of the manifestation of the respondents' virtual identity.

The results and discussion. It was determined that 75% of women and 65.5% of men consider their profile (account, page or group on social networks) to belong only to them and they can mark them with the word "mine".

Fig. 1. Correlations between feeling a sense of ownership a personal account and virtual space and other statements

It was important to analyze the semantic space of the concept of ownership of information space in the perceptions of social networks users. Thus, Pearson's correlation coefficient was used to test correlations between feeling a sense of ownership a personal account and virtual space and other statements (fig. 1).

So, it was determined that it is directly related to the possibility to independently determine, limit and control the people who can see your own page ($r = .374^{**}$, $p \leq 0.000$); the opportunity to independently select content for your page and create any image of yourself ($r = .307^{**}$, $p \leq 0.000$); the opportunity to freely express your own opinion and position in your profile ($r = .257^{**}$, $p \leq 0.001$); the possibility to write on your page, whatever, what and how you like, without thinking about how others will react to it ($r = .240^{**}$, $p \leq 0.002$); the opportunity to control the list of your "friends", add or delete anyone ($r = .214^{**}$, $p \leq 0.007$) and the possibility to completely close the page at any time for others ($r = .198^*$, $p \leq 0.013$). Accordingly, there was a negative correlation for the lack of subjective feeling of possession virtual account ($r = -.554^{**}$, $p \leq 0.000$).

There were interesting results regarding a sense of ownership manifestation in relation to a personal account or profile which depends on the respondents' age (Fig.2). This question was evaluated on a 5-point scale, where 1 – definitely disagree, 2 – rather disagree, 3 – difficult to answer, 4 – rather agree, 5 – exactly agree. Thus, 100% of respondents under the age of 20 ($N = 22$) said that they had this feeling exactly or rather. The same opinion is supported by 85.1% of respondents aged 20 to 30 years ($N = 47$), 60.7% respondents aged 30 to 40 years ($N = 28$), 57.1% – aged 40 to 50 years ($N = 35$) and 56% – over 50 years ($N = 25$). 3.8% of the total sample had no any subjective feeling of the Internet as their own, and 8.3% said that they rather did not have such feeling. As we can see, the vast majority of respondents (almost 88%) indicate a subjective sense of ownership concerning their account or profile. Despite the fact that most respondents are convinced that they can moderate and control the account and delete all information at any time.

And there is a paradox – users of social networks create their own accounts, realizing that it will violate their privacy from the beginning and at the same time offended and perceived as a violation of ownership when someone finds private information about them on the Internet, "inadequate" comments on posts, misinterprets someone's personal information.

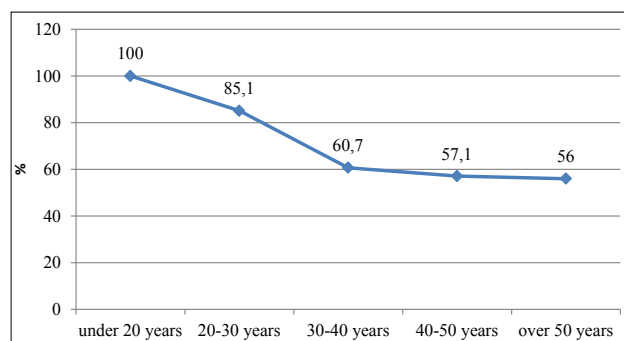
One of the key indicators of a sense of ownership formation and manifestation is the fear of losing what you feel as "your own". To this aim we asked respondents about the feelings of a person whose account has been hacked. Anticipat-

ing the reactions of other people, a person in fact projects his/her own experiences. When assessing how people whose account was hacked or blocked feel, respondents often indicated that this feeling was similar to "someone interfering in your territory without permission" ($r = .317^{**}$, $p \leq 0.000$); "you have lost an important, valuable for you thing" ($r = .269^{**}$, $p \leq 0.001$); or «robbed your house» ($r = .184^*$, $p \leq 0.021$). That is, the profile is perceived more as a certain space, territory, and the created content as a thing, a product that belongs to the user and to which the sense of ownership extends.

Accordingly, the answer do not feel anything special, because you can always quickly create a new account or page has a negative correlation ($r = -.464^{**}$, $p \leq 0.000$) and such an answer was given by only 12.1% of respondents.

Another important indicator and factor in the actualization of a sense of ownership is the violation of the legitimacy of psychological possession, boundaries and one's own space. As for social networks, here as a manifestation of their own space violation, people perceive when others add a person to different groups without his consent (65.6% of men and 66% of women), when a person created text, photos, videos, infographics, etc. someone teaches to a page without preserving authorship (32.8% of men and 58% of women), when someone marks a person on collective photos or joint greeting cards (25.8% of men and 31% of women), when someone writes on a private page of a person (18.8% of men and 30% of women). Among other things, social media users violated their own space by including private messages from strangers, including spamming postcards and dating, posting private photos without permission, intrusive advertising, and posting in irrelevant posts.

Correlation analysis has shown that the more often and longer people use social networks, the more they feel this space as their own and feel like the loss of something important and special. The more a person feels the information space as his/her own, the more he/she protects it as

Fig. 2. Sense of ownership manifestation of a personal virtual profile depending on the age

property, the more his/her activity in social networks is meaningful. The more often a person writes his/her own posts, confidently expresses his/her opinion in the comments, which is actually a manifestation of self-investment of their strength, time, knowledge, the stronger he/she experiences a sense of ownership of the profile and information space ($r = .262^{**}$, $p \leq 0.001$).

Thus, it was noted that self-investment and perceived control had a positive effect on the realization of users' sense of ownership of social networks. It in turn intensifies their involvement in social networks, their active content creation and expression of subjective position.

And there is another paradox – the more respondents are involved in activities in the Internet space, the stronger their feeling that they control it, and the less they can actually control their activity and degree of involvement in social networks. This can manifest itself as an uncontrollable desire to use social networks, create content and collect likes, comments, and be dependent on the reaction of others to the image and content you create.

Another indicator of the feeling of ownership is the identification with this space and the same users, the desire to be like them. To empirically define this indicator, we asked respondents about their feelings about whether someone might have (and demonstrate it on their pages) something attractive and valuable from their point of view (for example, beautiful or expensive things, travel photos, recognition of their success, awards and achievements, products of their creativity, etc.) and whether there is a desire to have something similar, or even better.

Women are more likely to want what others have (58%) than men (29.3%). They increase the effect of ownership, given the overall higher level of ownership of their own profile in social networks.

Such a paradox was fixed – 63.8% of men and 71% of women say that in general their account truthfully describes, presents their real life (its quality, level, intensity, their hobbies, etc.). At the same time, 58.6% of men and 60% of women notice that other people, whom they know quite well in real life, do not quite truthfully show their lives on social networks. That is, people in general try to present themselves on social networks from the best side, although they do not recognize the fact that consciously or not, but embellish their image. At the same time, they often notice that other people (but not me) decorate, improve their image on social networks by creating false photos or writing special statuses.

Conclusions and prospects for further research. An empirical study of the peculiarities of a sense of ownership realization in social networks has shown a high level of the effect of ownership manifestation on a personal profile or account in social networks. Digital accounts

are considered as one of the areas or a platform for the realization of a sense of ownership and are perceived by the subjects of information activities as their own space with all the attributes of psychological possession. Signs of the psychological nature of cyberspace are demonstrated. It is expressed in increased personalization, identification with the Internet community, motivation/demotivation of activity in social networks, involvement, empathy and fear to loss. The presence and qualitative expression of changes in the phenomenology of property experience, identity of the subject, whose mental functions are increasingly activated not in the context of traditional dialogic communication, but in information-saturated media space, in a situation of hyperreality and hypertext. A sense of ownership of cyberspace has the same characteristics as in real space, namely self-investment, territoriality or platform, self-identification or virtual identity, self-efficacy, protection, ability to control, personalization, and fear to loss. In general, women have a higher level of ownership of the information space in comparison with men. They are more actively involved in the creation of original author's content, discussions, more acutely experiencing the effect of ownership, psychological desire for appropriation and fear of loss. Virtual space, own account in the minds of users of social networks is associated with a certain area, at least – a thing. Young Internet users have a strong sense that their cyberspace belongs only to them. They show a much higher level of identification with their own profile, fear of losing it, willingness to create content than the older generation. There is a significant distortion of virtual identity, which consists in a biased assessment of the representation of their own and others lives on social networks. Three paradoxes have been identified in the process of a sense of ownership realization on social networks: 1) by voluntarily creating an account and posting private information, users show a high level of dissatisfaction that anyone can find and use their data; 2) the more a person is involved in activities in the Internet space, content creation, the stronger his/her sense of ownership in this area, and therefore increases the sense of control over it; but at the same time increases dependence and real inability to control their activity to the extent involvement in social networks; 3) creating a more attractive image of yourself and not recognizing it on the one hand, and fixing such inconsistencies for others – on the other.

Prospects for further research are seen in the study of the possibilities of distorting the presentation of psychological ownership and its perception in social networks through various media technologies and the study of relevant psychological consequences that may arise as a result of mismatch between real and virtual world.

REFERENCES:

1. Барлоу Дж.П. Продажа вина без бутылок: Экономика сознания в глобальной Сети. 1999. URL: <http://lib.ru/COPYRIGHT/barlou.txt>.
2. Шмідт Е., Коен Дж. Новий цифровий світ. Як технології змінюють державу, бізнес і наше життя. Львів : Літопис, 2015.
3. Мироненко Г.В. Час віртуального життя. Київ : Імекс-ЛТД, 2015.
4. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ : Основи, 2004.
5. Kwon S. Understanding user participation from the perspective of psychological ownership: The moderating role of social distance. *Computers in Human Behavior*. 2020. Volume 105.
6. Waltemate T., Gall D., Roth D., Botsch M., Latoschik M.E. The Impact of Avatar Personalization and Immersion on Virtual Body Ownership, Presence, and Emotional Response. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*. 2018. Volume 24. Issue 4 : 1643–1652.
7. Титаренко Т. Нариси до соціально-психологічної теорії особистісного життєконструювання. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2014. Вип. 5. С. 172–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2014_5_14.
8. Noguti V., Bokeyar A.L. Who am I? The relationship between self-concept uncertainty and materialism. *International Journal of Psychology*. 2014. Volume 49. № 5. С. 323–333.
9. Pierce J.L., Kostova T., Dirks K.T. The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology*. 2002. № 7 (1). С. 84–107.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ БРЕХЛИВОСТІ З ДИФЕРЕНЦІЙНИМИ ТИПАМИ РЕФЛЕКСІЇ В КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ

INTERRELATIONSHIPS BETWEEN LYING AND DIFFERENTIAL TYPES OF REFLECTION IN ACQUISITIVE CRIMINALS-RECIDIVISTS

У статті представлено теоретичний аналіз наукових праць у царині психології щодо особливостей рефлексії та прояву брехливості. Проаналізовано зміст феномена рефлексії й різних проявів брехливості. Рефлексія розглядається як здатність усвідомлювати й адекватно оцінювати себе та оточуючих. Брехливість аналізується як індивідуально-психологічна особливість корисливих злочинців-рецидивістів, які в кримінальній діяльності неодноразово вдавалися до брехні з метою отримання матеріальної винагороди й задоволення власних корисливих мотивів. Відповідно до мети та завдань роботи, здійснено емпіричне дослідження взаємозв'язків брехливості з диференційними типами рефлексії в корисливих злочинців-рецидивістів.

Детально розкриваються результати емпіричного дослідження феномена брехливості й рефлексивних проявів особистості в корисливих злочинців-рецидивістів. Вибірку становили 53 засуджені, які були позбавлені волі за злочини, передбачені Кримінальним кодексом України (шахрайство, вимагання, розбій, грабіж, крадіжка). Утворено дві групи досліджуваних, до яких корисливі злочинці-рецидивісти включені на ґрунті результатів кластерного аналізу за принципом «ближніх сусідів». Використано опитувальник «Диференційний тип рефлексії» Д. Леонтьєва і «Структурно-функціональний опитувальник брехливості» І. Церковної. Установлено, що перша група корисливих злочинців переважає другу групу досліджуваних за всіма диференційними типами рефлексії. Визначено, що диференційні типи рефлексії виявляють відмінності в структурі взаємозв'язків зі структурно-функціональними складниками брехливості в обох досліджуваних групах, що свідчить про специфіку внеску рефлексії у функціонування брехливості в цих респондентів.

Ключові слова: рефлексія, брехливість, особистість, корисливі злочинці, рецидивісти, диференційні типи рефлексії.

The article presents a theoretical analysis of scientific works in the field of psychology on the features of reflection and the manifestation of deceit. The content of the phenomenon of reflection and various aspects of the manifestations of lying are analyzed. Reflection is seen as the ability to be aware of and adequately evaluate himself/herself and others. Lying is analyzed as an individual-psychological feature of acquisitive recidivist criminals, who in their criminal activity have repeatedly resorted to lying in order to obtain material reward and satisfy their own acquisitive motives.

In accordance with the purpose and objectives of the work, an empirical study of the relationship between lying and differential types of reflection in acquisitive recidivists has been performed. The results of an empirical study of the phenomenon of lying and reflexive manifestations of personality in acquisitive recidivist criminals are revealed in detail. The sample consisted of 53 convicts who were imprisoned for crimes under the Criminal Code of Ukraine (fraud, extortion, robbery, theft). Two groups of subjects were formed, to which acquisitive criminals-recidivists were included on the basis of the results of cluster analysis on the principle of "nearest neighbour". We used the questionnaire "Differential type of reflection" by D. Leontiev and "Structural and functional questionnaire of deceit" by I. Tserkovna. It is established that the first group of acquisitive criminals outperforms the second group of subjects in all differential types of reflection. It is determined that the differential types of reflection reveal differences in the structure of relationships with the structural and functional components of deceit in both groups, which indicates the specific contribution of reflection in the functioning of deceit in these respondents.

Key words: reflection, lying, personality, acquisitive criminals, recidivists, differential types of reflection.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.40>

Дроздова Л.В.

аспірант

Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Психологічна наука пропонує безліч досліджень рефлексії, котрі мають власне трактування цього поняття й розкривають зміст її предмета. В умовах сьогодення актуальними є питання рефлексивних можливостей людини, здатність особистості усвідомлювати та адекватно оцінювати себе й оточуючих. Ця особистісна риса потрібна для того, щоб ефективно діяти в постійно мінливому середовищі та мати змогу працювати над власними помилками. Прагнення людини виглядати краще в очах інших людей, ніж є насправді, провокує її вдаватися до брехні (обману). Усе більше в психології наростає інтерес до проблеми вивчення психологічних

особливостей людини в контексті брехливості. Важливість цієї проблеми очевидна: різні прояви брехні, обману, неправди (маніпуляції, шахрайство) постійно виявляються в ситуаціях міжособистісного спілкування, у соціальних і міжгрупових стосунках. У зв'язку з цим доцільно провести психологічний аналіз брехливості й рефлексивних проявів особистості в корисливих злочинців-рецидивістів, які в кримінальній діяльності неодноразово вдавалися до брехні (обману) з метою отримання матеріальної винагороди та задоволення власних корисливих мотивів. Ці питання в царині науки майже не досліджені, що зумовлює актуальність проведеного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різноманітність теоретичних робіт з окресленої нами проблематики дає нам змогу детально проаналізувати рефлексивні прояви й аспекти брехливості особистості.

Є. Заїка та О. Зімовін наголошують на тому, що варто розрізнити рефлексію та рефлексивність, оскільки рефлексія орієнтована на предмет, а рефлексивність – загальнолюдська здатність, яка характеризується континуальністю, дискретністю, парціальністю. Автори доходять висновку: «Якщо рефлексія – процес самопізнання, то рефлексивність – сама можливість існування цього процесу, здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе» [1, с.92].

Заслужують на особливу увагу при вивченні рефлексії праці А. Буземана, А. Россохіна, А. Карпова, В. Лепського, В. Лефевр, Г. Андреевої, О. Матюшкіна, В. Знакова, С. Степанова, Д. Леонтьєва, В. Петровського. Сучасні дослідники приділяють вивченню рефлексії не меншу увагу.

Так, Г. Ожиганова провела детальний психологічний аналіз робіт з вивчення рефлексії. Авторка показала, що це поняття в доробку містить різноманітні змістові наповнення і трактування, але нею виявлено три модуси рефлексії (процес, властивість і стан). Дослідниця вважає, що ці три напрямки «дають змогу чітко визначити напрями психологічного дослідження цього феномена й розмежувати поняття «рефлексія» (процес) і «рефлексивність» (властивість, якість)» [7, с. 59].

Цікавим є огляд сучасної наукової дискусії про конструкт біографічної рефлексії М. Клементьєвої. У роботі дослідниця запропонувала оригінальну концепцію біографічної рефлексії, яку вона визначає як ресурс розвитку особистості дорослої людини. Авторка пропонує власне розуміння цього поняття: «Біографічна рефлексія як вид рефлексії проявляється в критичному аналізі життєвого шляху й, володіючи самостійним статусом психічного явища, не може бути зведена лише до методу дослідження особистості» [3, с. 60].

Аналіз ролі різних видів рефлексії в системі формування позитивних і негативних компонентів суб'єктивного благополуччя проведений Л. Карапетян. Так, дослідницею визначено, що системний рефлексивний процес сприяє підтримці рівноваги в системі емоційних та особистісних позитивних компонентів суб'єктивного благополуччя. «Рівень розвитку рефлексивних процесів відіграє величезну роль у підтриманні рівноваги в динамічній системі емоційно-особистісного благополуччя», – зазначає Лариса Карапетян [2, с. 413].

Особливо ці напрацювання є вельми цікавими прививченні психологічних особливостей корисливих злочинців-рецидивістів у контек-

сті їх брехливості. Як правило, у криміналістиці питання, що стосуються виявлення та діагностики брехні, розглядаються здебільшого в рамках загальної тактики проведення допиту.

Є. Центров і К. Подвойський займалися вивченням криміналістичної діагностики брехливості. Автори вважають, що в умовах сьогодення є всі передумови для створення самостійного комплексного навчання криміналістичної діагностики брехні. «Ця теорія здатна узагальнити розрізнені дані, накопичені в цій сфері психологією, психофізіологією, а також криміналістичною практикою, і на основі цього розробити загальні рекомендації щодо виявлення брехні в ході розслідування злочинів», – резюмують Є. Центров та К. Подвойський [10, с.67].

Ми погоджуємося з думкою колег, оскільки також вважаємо, що вивчення й урахування особливостей формування брехні, її відмінностей на психофізіологічному рівні дасть змогу правоохоронцям, які займаються слідчими діями, розпізнати брехню, відрізнити її від подібних психологічних чинників у корисливих злочинців, які вже неодноразово відбували покарання.

І. Топоркова в роботі досить детально окреслює проблему брехливості особистості з точки зору криміналістики. Дослідниця вважає, що криміналістів цікавить обман як спосіб здійснення злочину [8, с. 199].

Робіт, присвячених вивченню психологічних особливостей і рис особи злочинця, чимало представлено в науковому просторі. О. Клименко при дослідженні особистісний рис злочинців, які вчинили шахрайства у сфері надання туристичних послуг, виділила низку ознак для цієї кримінальної спільноти. Дослідниця вважає, що ця категорія злочинців має достатньо розвинуту уяву й уміння переконувати людей. «До особистих якостей належать хитрість, брехливість, уміння викликати інтерес до себе, знання способів фальсифікації документів», – пише О. Клименко [4, с. 277].

Постановка завдання. Мета статті полягає в емпіричному дослідженні взаємозв'язків брехливості з диференційними типами рефлексії в корисливих злочинців-рецидивістів. Згідно з поставленою метою, визначені такі завдання: 1. Проаналізувати теоретичні аспекти поняття рефлексії та брехливості в працях вітчизняних учених. 2. Визначити взаємозв'язки брехливості з диференційними типами рефлексивності в корисливих злочинців-рецидивістів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з А. Дік, існує безліч передумов, від функціонування сім'ї й до соціальних структур, вплив яких протягом усього життя людини сприяє формуванню особистісних властивостей, зумовлюють використання брехні й маніпуляцій при вирішенні життєво важливих проблем [6, с. 170].

Як зазначає І. Холодков, актуальним є вирішення питання, як співвідноситься схильність до брехні людини й рівень його рефлексії щодо ситуаційної адекватності поведінки, що й визначило мету цього дослідження. Дослідник вивчав оцінку схильності до брехні в контексті особливостей самомоніторингу. У результаті дослідження виявлено, що здатність керувати своєю поведінкою, емоційним виразом у ситуації прямо пов'язана з прагненням привернути увагу до себе, з потребою отримання позитивної оцінки, заохочення, підтримки тощо, які досягаються за допомогою брехні й обману [9, с. 159].

Відповідно до висунутих завдань, нами проведено емпіричне дослідження взаємозв'язків брехливості з диференційними типами рефлексивності в корисливих злочинців-рецидивістів. Вибірку становили 53 засуджені, які позбавлені волі за злочини, передбачені Карним кодексом України (шахрайство, вимагання, розбій, грабіж, крадіжка). Виділення груп дослідження здійснювалося за допомогою процедури кластерного аналізу за шкалами методики «Брехливість» І. Церковної. Було утворено дві групи досліджуваних, до яких корисливі злочинці-рецидивісти були включені на ґрунті результатів кластерного аналізу за принципом «ближніх сусідів». У першу групу увійшло 22 особи, до другої групи – 31 особа.

Нами використано опитувальник «Диференційний тип рефлексії» Д. Леонтьєва. Тест містить 30 тверджень, які обраховуються за 4-бальною шкалою Ліккерта. Пункти об'єднуються в три загальні шкали. Диференційний підхід до рефлексивності базується на виділенні однієї продуктивної – системної рефлексії – і двох непродуктивних рефлексій: квазірефлексія й інтроспекція. Системна рефлексія дає змогу поглянути на себе зі сторони та пов'язана із самодистанціюванням. Квазірефлексія направлена на об'єкт, який не містить значимої життєвої події. Інтроспекція відображає процес зосередження на власних переживаннях [5].

«Структурно-функціональний опитувальник брехливості» І. Церковної, який містить 86 стверджень і 12 шкал: динамічна ергічність; динамічна аергічність; емоційна стеничність; емоційна астеничність; регуляторна інтернальність; регуляторна екстернальність; мотиваційна соціоцентричність; мотиваційна егоцентричність; когнітивна осмисленість; когнітивна усвідомленість; результативна предметність; результативність суб'єктна [11].

Для математико-статистичної обробки використано t-критерій Стьюдента для незалежних груп і коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Результати, отримані в дослідженні, наведено в таблицях 1–3.

Показники диференційних типів рефлексії в корисливих злочинців-рецидивістів наведено в таблиці 1.

За шкалою «Системна рефлексія» показник у першій групі корисливих злочинців-рецидивістів становив $82,17 \pm 2,80$, у другій групі показник за цією шкалою дорівнював $64,19 \pm 2,72$. Математико-статистичний аналіз дав змогу встановити в першій групі вірогідно більший показник при $t=4,63$, $p \leq 0,01$.

Отже, для першої групи корисливих злочинців-рецидивістів більш притаманною є здатність до системної рефлексії, тобто до самодистанціювання й погляду на себе з боку, що дає змогу охопити водночас полюс суб'єкта й полюс об'єкта.

За шкалою «Квазірефлексія» показник у першій групі становив $96,94 \pm 3,21$, у другій групі показник за цією шкалою дорівнював $58,77 \pm 3,35$. Математико-статистичний аналіз допоміг установити в першій групі вірогідно більший показник при $t=8,19$, $p \leq 0,001$.

Виявлені відмінності свідчать про те, що корисливим злочинцям першої групи більш притаманною є спрямованість рефлексії на об'єкти, які не мають відношення до актуальної життєвої ситуації й пов'язані з відривом від актуальної ситуації буття у світі.

За шкалою «Інтроспекція» показник у першій групі становив $104,53 \pm 3,80$, у другій групі показник за цією шкалою дорівнював $62,02 \pm 3,44$. Математико-статистичний аналіз дав змогу встановити в першій групі корисливих злочинців-рецидивістів вірогідно більший показник при $t=8,30$, $p \leq 0,001$.

Виявлені відмінності свідчать про те, що злочинці-рецидивісти корисливого типу, які ввійшли до першої групи, характеризуються більшою вираженістю схильності до інтроспекції, тобто вони більш схильні до зосередженості на власному стані, на власних переживаннях.

Взаємозв'язки структурно-функціональних складників брехливості й диференційних типів рефлексії в першій групі корисливих злочинців-рецидивістів наведено в таблиці 2.

У першій групі корисливих злочинців-рецидивістів між диференційним типом рефлексії «Системна рефлексія» встановлені значущі додатні взаємозв'язки зі структурно-функціональними складниками брехливості «емоційна стеничність» ($r=0,621$), «мотиваційна соціоцентричність» ($r=0,519$), а також від'ємний значущий взаємозв'язок зі структурно-функціональним складником брехливості «динамічна аергічність» ($r=-0,684$).

Зміст виявлених взаємозв'язків свідчить про те, що з посиленням здатності до системної рефлексії, тобто до самодистанціювання й погляду на себе з боку, що дає змогу охопити водночас полюс суб'єкта та полюс об'єкта, в цій групі відбувається таке:

- збільшується схильність до брехливості, яка демонструється в більшому прояві позитивних емоцій: радості, задоволення («емоційна стенічність»);

- зростає схильність до брехливості, яка демонструється при підкресленні власної значущості в рішенні суспільних питань, конфліктах («мотиваційна соціоцентричність»);

- меншої вираженості набувають прояви брехливості, які проявляються в запереченні самостійності, активності, страху викриття («динамічна аергічність»).

У цій групі між диференційним типом рефлексії «Квазірефлексія» встановлені зна-

чуці додатні взаємозв'язки зі структурно-функціональними складовими брехливості «динамічна аергічність» ($r=0,529$), «регуляторна інтернальність» ($r=0,519$), «мотиваційна соціоцентричність» ($r=0,539$), а також від'ємний значущий взаємозв'язок зі структурно-функціональною складовою брехливості «результативність суб'єктна» ($r=-0,560$).

Отже, у першій групі корисливих злочинців-рецидивістів з посиленням спрямованості рефлексії на об'єкти, які не мають відношення до актуальної життєвої ситуації й пов'язані з відривом від актуальної ситуації буття у світі, набувають більшої вираженості:

Таблиця 1

Показники диференційних типів рефлексії в корисливих злочинців-рецидивістів (M ± m)

Шкали	Група 1	Група 2	t	p
Системна рефлексія	82,17 ± 2,80	64,19 ± 2,72	4,63	0,01
Квазірефлексія	96,94 ± 3,21	58,77 ± 3,35	8,19	0,001
Інтроекція	104,53 ± 3,80	62,02 ± 3,44	8,30	0,001

Таблиця 2

Взаємозв'язки структурно-функціональних складників брехливості й диференційних типів рефлексії в першій групі корисливих злочинців-рецидивістів (r)

Шкали	Системна рефлексія	Квазірефлексія	Інтроекція
Динамічна ергічність	-0,116	0,019	0,506*
Динамічна аергічність	-0,684*	0,529*	-0,616*
Емоційна стенічність	0,621*	-0,207	-0,211
Емоційна астенічність	-0,275	0,208	0,232
Регуляторна інтернальність	0,227	0,519*	0,260
Регуляторна екстернальність	-0,244	0,247	0,213
Мотиваційна соціоцентричність	0,519*	0,539*	0,174
Мотиваційна егоцентричність	-0,209	-0,252	0,289
Когнітивна осмисленість	0,020	-0,259	0,171
Когнітивна усвідомленість	-0,282	0,161	0,110
Результативна предметність	-0,117	-0,219	0,216
Результативність суб'єктна	-0,230	-0,560*	0,221

Таблиця 3

Взаємозв'язки структурно-функціональних складників брехливості й диференційних типів рефлексії в другій групі корисливих злочинців-рецидивістів (r)

Шкали	Системна рефлексія	Квазірефлексія	Інтроекція
Динамічна ергічність	-0,249	-0,274	0,520*
Динамічна аергічність	-0,186	0,501*	0,263
Емоційна стенічність	0,566*	0,574*	0,289
Емоційна астенічність	-0,604*	-0,506*	0,264
Регуляторна інтернальність	0,280	0,667*	-0,230
Регуляторна екстернальність	0,209	0,171	0,198
Мотиваційна соціоцентричність	0,530*	-0,606*	-0,187
Мотиваційна егоцентричність	0,162	0,222	0,572*
Когнітивна осмисленість	-0,543*	0,260	0,257
Когнітивна усвідомленість	-0,195	0,259	0,527*
Результативна предметність	0,244	0,625*	-0,117
Результативність суб'єктна	-0,059	0,171	0,266

- брехливість, яка проявляється в запереченні самостійності, активності, страхувикриття («динамічна аергічність»);

- брехливість, яка проявляється в самокритиці, серйозності власних рішень, у брехливій демонстрації незалежності від інших, власної значущості («регуляторна інтернальність»);

- брехливість, яка демонструється при підкресленні власної значущості у вирішенні суспільних питань, конфліктів («мотиваційна соціоцентричність»).

Крім того, зі зростанням схильності до квазірефлексії в цій групі меншої вираженості набуває брехливість, яка проявляється при запереченні власної спрямованості на особистісно-значущий результат, при нездатності до самореалізації («результативність суб'єкта»).

У першій групі між диференційним типом рефлексії «Інтроекція» встановлено додатний значущий взаємозв'язок зі структурно-функціональною складовою брехливості «динамічна ергічність» ($r=0,506$) та від'ємний значущий взаємозв'язок зі структурно-функціональним складником брехливості «динамічна аергічність» ($r=-0,616$).

Отже, у цій групі зі зростанням схильності до інтроекції, тобто схильності до зосередженості на власному стані, власних переживань:

- більш вираженою стає схильність до брехливості, яка демонструється в активності, оперативності, самостійності, прагненні бути кращим за інших («динамічна ергічність»);

- набуває меншої вираженості брехливість, яка проявляється в запереченні самостійності, активності, страху викриття («динамічна аергічність»).

Взаємозв'язки структурно-функціональних складників брехливості й диференційних типів рефлексії в другій групі корисливих злочинців-рецидивістів наведено в таблиці 3.

У другій групі корисливих злочинців-рецидивістів між диференційним типом рефлексії «Системна рефлексія» встановлено значущі додатні взаємозв'язки зі структурно-функціональними складниками брехливості «емоційна стенічність» ($r=0,566$), «мотиваційна соціоцентричність» ($r=0,530$), а також від'ємний значущий взаємозв'язок зі структурно-функціональним складником брехливості «емоційна астенічність» ($r=-0,604$), «когнітивна осмисленість» ($r=-0,543$).

Зміст виявлених взаємозв'язків свідчить про те, що з посиленням здатності до системної рефлексії, тобто до самодистанціювання й погляду на себе з боку, що дає змогу охопити водночас полюс суб'єкта й полюс об'єкта в цій групі, відбувається таке:

- збільшується схильність до брехливості, яка демонструється в більшому прояві позитивних емоцій: радості, задоволення («емоційна стенічність»);

- зростає схильність до брехливості, яка демонструється при підкресленні власної значущості в рішенні суспільних питань, конфліктів («мотиваційна соціоцентричність»);

- меншої вираженості набуває схильність до брехливості, яка проявляється в більшому прояві негативних емоцій: смутку, печалю («емоційна астенічність»);

- меншої вираженості набуває схильність до брехливості, яка проявляється у зв'язках з розумінням сутності предметів і явищ через процес мислення («когнітивна осмисленість»).

У цій групі між диференційним типом рефлексії «Квазірефлексія» встановлено значущі додатні взаємозв'язки зі структурно-функціональними складниками брехливості «динамічна аергічність» ($r=0,501$), «емоційна стенічність» ($r=0,574$), «регуляторна інтернальність» ($r=0,667$), «результативна предметність» ($r=0,625$), а також від'ємний значущий взаємозв'язок зі структурно-функціональним складником брехливості «емоційна астенічність» ($r=-0,506$), «мотиваційна соціоцентричність» ($r=-0,606$).

Отже, у другій групі корисливих злочинців-рецидивістів із посиленням спрямованості рефлексії на об'єкти, які не мають відношення до актуальної життєвої ситуації й пов'язані з відривом від актуальної ситуації буття у світі, набувають більшої вираженості:

- брехливість, яка проявляється в запереченні самостійності, активності, страхувикриття («динамічна аергічність»);

- брехливість, яка проявляється в самокритиці, серйозності власних рішень, у брехливій демонстрації незалежності від інших, власної значущості («регуляторна інтернальність»);

- брехливість, яка демонструється при вчинках, висловлюваннях («емоційна стенічність»);

- брехливість проявляється при демонстрації спрямованості на соціально-значимий результат, при брехливому прагненні до самореалізації, бажанні досягти позитивних відносин з оточуючими («результативність предметна»).

Крім того, зі зростанням схильності до квазірефлексії в цій групі меншої вираженості набувають:

- брехливість, яка проявляється пасивністю, бездіяльністю («емоційна астенічність»);

- брехливість, яка проявляється у формуванні особистості («мотиваційна соціоцентричність»).

У другій групі корисливих злочинців-рецидивістів між диференційним типом рефлексії «Інтроекція» встановлено додатний значущий взаємозв'язок зі структурно-функціональним складником брехливості «динамічна ергічність» ($r=0,520$), «мотиваційна егоцентричність» ($r=0,572$), «когнітивна усвідомленість» ($r=0,527$).

Отже, у цій групі зі зростанням схильності до інтроспекції, тобто схильності до зосередженості на власному стані, власних переживань:

- більш вираженою стає схильність до брехливості, яка проявляється в активності, оперативності, самостійності, прагненні бути кращим за інших («динамічна ергічність»);

- більш вираженою стає схильність до брехливості, яка демонструється в захопленості будь-чим заради демонстрації своїх успіхів («мотиваційна егоцентричність»);

- більш вираженою стає схильність до брехливості, яка проявляється в спостереженні за поточними переживаннями, тобто стан, уякому суб'єкт фокусується на переживанні справжнього моменту («когнітивна усвідомленість»).

Висновки з проведеного дослідження.

Результати проведеного емпіричного дослідження дали змогу зробити низку висновків. Отже, у першій групі корисливих злочинців-рецидивістів шкала «Системна рефлексія» прямо корелює на значущому рівні зі структурно-функціональними складниками брехливості «Емоційна стеничність» і «Мотиваційна соціоцентричність», а також зворотно – зі структурно-функціональним складником брехливості «Динамічна аергічність». Шкала «Квазірефлексія» в цій групі виявляє значущі прямі кореляції зі структурно-функціональними складниками брехливості «Динамічна аергічність», «Регуляторна інтернальність» і «Мотиваційна соціоцентричність» і зворотні значущі кореляції зі структурно-функціональним складником брехливості «Результативність суб'єктна». Шкала «Інтроспекція» в першій групі прямо корелює зі структурно-функціональним складником брехливості «Динамічна ергічність» і зворотно – зі структурно-функціональним складником брехливості «Динамічна аергічність».

У другій групі корисливих злочинців-рецидивістів шкала «Системна рефлексія» прямо корелює на значущому рівні зі структурно-функціональними складниками брехливості «Емоційна стеничність» і «Мотиваційна соціоцентричність», а також зворотно – зі структурно-функціональним складником брехливості «Емоційна астенічність», «Когнітивна осмисленість». Шкала «Квазірефлексія» в цій групі виявляє значущі прямі кореляції зі структурно-функціональними складниками брехливості «Динамічна аергічність», «Результативна предметність» і «Регуляторна інтернальність» і зворотні значущі кореляції зі структурно-функціональним складником брехливості «Емоційна астенічність», «Мотиваційна соціоцентричність». Шкала «Інтроспекція» в другій групі прямо корелює зі структурно-функціональним складником брехливості «Динамічна

ергічність», «Мотиваційна егоцентричність», «Когнітивна усвідомленість».

Отже, встановлено, що диференційні типи рефлексії виявляють відмінну структуру взаємозв'язків зі структурно-функціональними складниками брехливості у двох групах корисливих злочинців-рецидивістів. Варто підкреслити, що означені чинники брехливості характеризуються різним внеском у її функціонування.

Феномен брехливості в корисливих злочинців-рецидивістів вимагає більш детального вивчення цього аспекту означеної проблеми в працях зарубіжних учених та окреслює перспективні вектори подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 90–97.
2. Карапетян Л.В. Рефлексивные процессы в структуре эмоционально-личностного благополучия. *Ученые записки университета Лесгафта*. 2020. № 1 (179). С. 412–414.
3. Клементьева М.В. Теоретико-методологические аспекты психологического исследования биографической рефлексии личности. *СПЖ*. 2020. № 77. С. 44–67.
4. Клименко О.А. Деякі особливості особи злочинця, що вчиняє шахрайства у сфері туристичних послуг. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 жовтня 2016 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. С. 276–277.
5. Леонтьев Д.А., Осин Е.Н. Рефлексія «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2014. Т. 11. № 4. С. 110–135.
6. Муртазин И.С. К вопросу об индивидуальных психологических особенностях склонной к лжи личности. *Инновационная наука: прошлое, настоящее, будущее*. 2016. С. 170–172.
7. Ожиганова Г.В. Рефлексия, рефлексивность и высшие рефлексивные способности: подходы к исследованию. *Вестник Костромского государственного университета. Серия «Педагогика. Психология. Социокинетика»*. 2018. № 4. С. 56–60.
8. Топоркова І.В. Взаємозв'язки структурно-функціональних складових брехливості з особистісними рисами у жінок-злочинниць та жінок з умовно-нормативною поведінкою. *Психологічний часопис*. 2018. № 4 (6). С. 198–212.
9. Холодков И. Склонность ко лжи в контексте особенностей самомониторинга. *Вестник психологии и педагогики Алтайского государственного университета*. 2017. № 2. С. 154–162.
10. Центров Е.Е., Подвойский К.В. Криминалистическая диагностика лжи: теоретические основы. *Вестник Московского университета. Серия 11 «Право»*. 2016. № 4. С. 59–67.
11. Церковная И.А. Многомернофункциональное исследование лживости как индивидуально-психологической особенности личности : дисс. ... канд. психол. наук :19.00.01. Екатеринбург, 2006. 186 с.

ДИСКУРСИ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

DISCOURSES OF JUSTICE AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS

У статті представлено результати дослідження справедливості як дискурсивної конструкції у внутрішньо переміщених осіб. В основу дослідження покладено дискурсивну психологію як особливу теоретико-методологічну перспективу, яка зосереджена на дослідженні конструювання психічного в повсякденному мовленні. Для збору даних використано напівструктуроване інтерв'ю, у якому респондентам ставили запитання про розуміння справедливості загалом, а також справедливості окремих дій і подій, зокрема вимушеного переміщення, характеристик справедливої людини тощо. Усі інтерв'ю записані за допомогою диктофона, а потім транскрибовані з використанням спеціальної системи. У дослідженні взяли участь 30 осіб, які мають статус внутрішньо переміщених, серед них – 11 чоловіків і 19 жінок віком від 18 до 50 років. Здійснено рандомізований відбір учасників. Достовірність дослідження забезпечувалася методичною та дослідницькою триангуляцією. Визначено інтерпретативні репертуари, які використовуються внутрішньо переміщеними особами в конструюванні справедливості (перелічено в порядку зниження частоти використання): «справедливість як відповідний відгук» (респонденти чекають, що отримають нагороду за свої заслуги, або ж покарання – за помилки, тобто результат відповідає зробленому внеску), нормативний репертуар (справедливість – це певний закон, вона належить до загальних суспільних норм, яких варто дотримуватися), емоційний репертуар (коли мені добре – це справедливо, тобто розуміння справедливості спирається на суб'єктивні, емоційні переживання), надприродний репертуар (справедливість визначається вищими силами), філософсько-абстрактний репертуар (справедливість неможливо або складно визначити), нігілістичний репертуар узагалі заперечує справедливість, у ньому вона відкидається, розглядається як неможлива.

Ключові слова: справедливість, дискурсивна психологія, дискурс, інтерпретативні репертуари, внутрішньо переміщені особи.

The article presents the results of the study of justice as a discursive construction among internally displaced persons. The research is based on discursive psychology as special theoretical and methodological perspective, which focuses on the study of the construction of the mental in everyday communication. A semi-structured interview was used to collect data, in such interview respondents were asked about their understanding of justice in general, as well as the justice of individual actions and events, including forced displacement, the characteristics of a just person, and others aspects. All interviews were recorded on a dictaphone and then transcribed using a special system. The study involved 30 people who have the status of internally displaced persons. Among them are 11 men and 19 women aged 18 to 50 years. Random selection of participants was performed. The reliability of the study was ensured by methodical and research triangulation. Interpretive repertoires used by internally displaced persons in constructing justice are identified (listed in descending order of use): "justice as an appropriate response" (respondents expect to be rewarded for their merits or punished for mistakes, i.e. the result corresponds to the made contribution), normative repertoire (justice is a certain law, it refers to the general social norms that must be followed), emotional repertoire (when I'm good – it's fair, i.e. understanding justice is based on subjective, emotional experiences), supernatural repertoire (justice determined by higher forces), philosophical-abstract repertoire (justice is impossible or difficult to define), nihilistic repertoire generally denies justice, it is rejected, considered impossible.

Key words: justice, discursive psychology, discourse, interpretive repertoires, internally displaced persons.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.41>

Зімовін О.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри прикладної психології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Літвякова В.Ю.

студентка IV курсу факультету
психології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Умови сучасного суспільства, яке є дуже конкурентним, орієнтованим на індивідуалістичність і споживачтво, призвели до розмивання й навіть утрати значущості основоположних принципів справедливості, світом усе більше «керує» несправедливість: гроші, влада, війна. Нинішня ситуація в Україні змусила велику кількість людей покинути власні домівки на тимчасово окупованих територіях, зіткнула їх із неймовірно складними переживаннями та призвела до неминучих травм. Війна зачепила й навіть зруйнувала всі аспекти життя цих людей, яких зараз ми називаємо внутрішньо переміщеними особами, тому вони вимушені були вибудувувати заново власний фізичний (нова домівка, їжа, безпека), соціальний (нові кон-

такти, робота) і психологічний (перебудова ідентичності, складні емоційні стани) простір. Зважаючи на це, постає питання: як люди, що опинилися в цих жахливих обставинах, конструюють справедливість сьогодні? Чи можуть вони спиратися на такий важливий принцип соціального співіснування, чи вони переконані в несправедливості соціальної загалом, людської екзистенції? Чи можна, досліджуючи ці аспекти, допомогти цим людям? Сама наявність запитань указує на соціальну актуальність досліджень конструювання справедливості внутрішньо переміщеними особами.

Великий інтерес до такого фундаментального поняття, як справедливість, проявляється в працях учених різних галузей знань, і в художній літературі, і в повсякденності. Це

неминуче призводить до ускладнення та неоднозначності цього концепту. Серед відомих дослідників, які цікавилися феноменом справедливості, – Дж. Ролз, Дж. Адамс, М. Лернер, Ж. Піаже, М. Слюсаревський, О. Гулевич та ін. Усі вони мали різні, деколи вкрай протилежні погляди та вивчали різні аспекти цього поняття, проте можна виділити думку, яка їх, безумовно, єднає: питання про справедливість найчастіше постає там, де вона порушується.

Так як справедливість є соціальною категорією та відіграє основоположну роль у регуляції соціальних відносин, в основу дослідження покладено особливу теоретико-методологічну перспективу – дискурсивну психологію (Дж. Поттер, М. Уезерелл), яка є напрямом соціального конструкціонізму та описує й пізнає психічні феномени в процесі соціальної взаємодії через мову.

Теоретик дискурсивної психології Р. Харре [14, с. 92] уважав, що буденне мовлення є найбільш важливим об'єктом, за допомогою якого можливо досліджувати людську психіку. Тож, ми вважаємо за необхідне звернутися до тих вимірів справедливості, які безпосередньо пов'язані з вивченням мовної практики, дискурсу й комунікації, та виявити особливості конструювання цього поняття внутрішньо переміщеними особами – людьми, які опинилися в ситуації крайньої несправедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дискурсивна психологія є напрямом соціальної психології, видом дискурс-аналізу, що утворився в 1980–90-х роках під час другої когнітивної революції, коли стався «дискурсивний поворот» у соціальних науках. Дж. Поттер та М. Везерелл [5, с. 181], одні зі співзасновників дискурсивної психології, сутність її та основну мету вбачали в пізнанні психічних феноменів у процесі соціальних інтеракцій через мову, чим ознаменували відхід від когнітивістського погляду на психічні процеси й категорії як виключно «внутрішні».

Дискурсивна психологія є спорідненою із соціальним конструкціонізмом – теорією, яка наголошує на визнанні першорядної ролі дискурсу та відносин між людьми в конструюванні ними світу і власного Я, необхідності відмови від уявлення про загальні абсолютні істини, адже стандарти поведінки та психологічні процеси прив'язані до культури й історії конкретних спільнот, а також закликає до взаємозбагачення різних дискурсів, демократизації та соціального перетворення свідомості людей [8, с. 201]. Конструкціонізм протиставляється традиційному когнітивному підходу до розуміння знання, де воно постає лише як продукт сприйняття й раціонального мислення окремого суб'єкта. Тобто критикується недооцінка значення соціальної ситуації, у якій відбувається процес пізнання людиною навко-

лишнього світу, через що втрачається дуже важливий аспект пізнання – конструювання соціального світу, на чому в працях наголошував К. Джерджен [3, с. 64]. Знання не може бути розглянуто як предмет індивідуального володіння, зосереджений у межах людського розуму, а має розумітися як продукт спільної діяльності людей. Отже, усе, що різні люди вважають реальним, цінним, правильним, гідним наукового або духовного осягнення, – конструюється за допомогою мови в стосунках з іншими людьми.

Подібних поглядів дотримується й дискурсивна психологія, проте її представники (Дж. Поттер, М. Везерелл, М. Білліг та ін.) вирішили відмовитися від вивчення абстрактних структур мови. Вони демонструють, що мовні дії вбудовані в соціальний контекст, їх значення залежить від способів їх уживання [7, с. 51]. Тобто певне висловлювання завжди матиме конкретну орієнтацію та ситуаційну значущість. Згідно з позицією Я. Паркера, дискурсивна психологія пропонує інтегративний холистичний підхід замість штучного поділу мови та психічних процесів; вона заперечує ефективність розділення простору психології на психіку індивідів з наявними феноменами й дослідника з його науковим досвідом і набором методологічних інструментів [9, с. 13].

Украй значущою для дискурсивних практик є культурно-історична теорія Л. Віготського [2]. По-перше, завдяки його науковим доробкам визнано важливість особливостей соціальної ситуації розвитку дитини та загальном впливу соціуму на людину. По-друге, він висунув ідею цілісності людини з культурно-історичним простором, у якому вона живе. По-третє, його «внутрішнє мовлення» як інтеріоризована форма діалогу демонструє першочерговість спілкування для формування мислення, що знову відсилає нас до критики когнітивістського розбивання психічних процесів на окремі складники.

Поняття справедливості існує в міждисциплінарному просторі, через що має великий діапазон визначень і постійно обговорюється. Соціально-психологічне розуміння справедливості також складається з множини теоретичних уявлень. Деякі з них добре співіснують, доповнюючи одне одного, інші значно відрізняються.

Найбільш популярною можна назвати теорію еквівалентної справедливості Дж. Адамса [13, с. 436], у якій стверджується, що індивід постійно суб'єктивно співвідносить отримане винагородження із затраченими зусиллями й порівнює з тим, як оцінені аналогічні дії та заслуги інших. Інший відомий дослідник справедливості Дж. Ролз [10], на відміну від Дж. Адамса, не наділяв справедливість характеристиками внутрішнього почуття, а вважав її першою чеснотою суспільних інститутів, яка

не допускає, щоб утрата свободи одними була виправдана більшими благами інших; щоб одні користувалися перевагами за рахунок інших.

М. Слюсаревський [11, с. 3] розглядає справедливість не всупереч, проте з іншого боку – як одну з усезагальних цінностей. У його концепції ціннісна регуляція поведінки є ознакою особистісної зрілості, а рівень цінності справедливості як мотиваційної структури забезпечує прагнення особистості визначати характер і спрямованість своїх вчинків у нормативних ситуаціях відповідно до внутрішніх суб'єктивних сенсів, якими вона наділяє чинні норми, допомагає оцінці конкретних вчинків як прийнятних чи не прийнятних стосовно системи ціннісних норм.

В. Бучко [1, с. 48–49] найбільше за інших зосередився на емоційно-оцінному сприйманні справедливості, що, на його думку, формується індивідом на основі його вроджених і набутих на момент сприймання особливостей, взаємодії із зовнішнім середовищем, властивостями сприйняття.

О. Гулевич [12, с. 292] у працях зосереджується на особливостях поведінкових реакцій індивіда, що представлені як частини єдиного процесу оцінки ситуації як справедливої або несправедливої. Спочатку відбувається оцінка справедливості/несправедливості події, пошук винуватця несправедливості й оцінка ступеня його відповідальності, потім вибір стратегії реагування. Останнє – це реалізація обраного способу поведінки.

Окрім цього, багато дослідників вивчають феноменологічні прояви справедливості. М. Лернеру [15], який виходив з уявлення про справедливість як «кармічне» утворення, вдалося емпірично виявити феномен «віри в справедливий світ». Його сутність у тому, що особистість, безумовно, визнає справедливість властивістю оточення, залишаючись глибоко переконаною, що зло та добро, випадкові події тощо належить моральним заслугам людей і груп, із якими вони трапляються.

Різноманітність уявлень і широкий діапазон досліджень, тим не менше, майже не зачіпляє питання комунікативного аспекту справедливості, її виявлення в безпосередньому житті людини. Більшість теорій ґрунтуються або на абстрактних ідеальних концептах справедливості, або розглядає певні виявлені особливості й механізми. Отже, ми вважаємо доцільним і цікавим дослідити дискурсивне конструювання справедливості особливою групою людей – внутрішньо переміщеними особами, які зазнали глибокої несправедливості.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика дискурсивного конструювання справедливості у внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метод. У конструюванні справедливості найбільшу цікавість і цінність для нас становили саме особистісні уявлення респондентів і ті значення та сенси, які вони вкладають в опис цього поняття, тому нами обраний шлях якісного дослідження. Теоретико-методологічною основою для проведення дослідження стала дискурсивна психологія, основні положення якої ми розглядали вище, а головним методом збору даних послугувало напівструктуроване інтерв'ю, метою якого було виявлення інтерпретативних репертуарів справедливості. Цей метод дає змогу наблизитися до звичайного буденного спілкування, а саме в повсякденному мовленні можна яскраво побачити, що для людей значить поняття «справедливість», для чого й у зв'язку з якими ситуаціями вони ним користуються.

Інтерпретативний репертуар – центральне робоче поняття дискурсивної психології, яке використовується замість більш широкого та багатозначного концепту «дискурс». Під інтерпретативним репертуаром Дж. Поттер та М. Уезерелл розуміють «системи термінів, що періодично використовуються, які характеризують та оцінюють дії, події та інші явища. ... Часто репертуар формується навколо специфічних метафор або фігур мови» [16, с. 90].

Наведемо приклади запитань, які слугували основою для бесіди респондента та інтерв'юера: скажіть, будь ласка, як Ви розумієте, що таке справедливість?; Чи можете навести конкретні приклади, коли з Вами поводитися справедливо і несправедливо? Як Ви визначили, що саме це слід вважати справедливим або несправедливим?; Чи бувало таке, що Ви поводитися з кимось справедливо, несправедливо? Що дає змогу вважати свою поведінку саме такою?; розкажіть, будь ласка, про свій переїзд із Донбасу (у якому році? як відбувся?); Що ця подія означає для Вас?; Як Ви вважаєте цей вимушений переїзд – справедливий? У чому його несправедливість?; Скажіть, будь ласка, на Ваш погляд, світ загалом справедливий? Як Ви це розумієте?

Нагадаємо, що мова йде про напівструктуроване інтерв'ю, отже, запитання могли змінюватися та доповнюватися. Зазначимо також, що респонденти загалом російськомовні, тому запитання ним ставилися російською мовою. Весь процес інтерв'ю записувався на диктофон, а потім транскрибувався за допомогою спеціальної системи. У статті відповіді респондентів перекладено українською мовою, щоб забезпечити цілісність тексту.

В основу дослідження покладено якісні методи, проте, погоджуючись із думкою, що протиставлення якісних і кількісних методів є популярною, але непродуктивною стра-

тегією, для посилення наукової значущості, достовірності й повноти результатів дослідження ми вирішили застосувати методичну триангуляцію: результати, отримані якісно, доповнюються також кількісними показниками. Для отримання кількісних показників застосовано методику «Шкала базисних переконань» Р. Янов-Бульман – опитувальник, заснований на когнітивній концепції базових переконань особистості, в адаптації М. Падуна, А. Котельникової.

Для статистичної обробки даних ми застосували частотний аналіз, щоб охарактеризувати тенденції в якісних даних, а також інші методи описової статистики.

Варто зазначити, що дискурсивні психологи впевнені в тому, що будь-яка істина народжується у взаємодії, тому нами реалізовано також дослідницьку триангуляцію. Залучення

до аналізу інтерв'ю більше одного дослідника слугує для зменшення ймовірності нелогічних висновків, продиктованих особливостями сприйняття окремої людини. Підсумки аналізу одного й того ж інтерв'ю двома дослідниками, які сягають певної згоди, повинні також підвищити достовірність дослідження.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 30 осіб, що мають статус внутрішньо переміщених, серед них – 11 чоловіків і 19 жінок віком від 18 до 50 років (середній вік – 29,2). Для підвищення надійності дослідження здійснено рандомізований відбір учасників за допомогою методу випадкових чисел, тому вибірку становили люди, які належать до різних вікових і соціальних груп, займаються різноманітною професійною діяльністю тощо.

Метою дослідження виокремлення інтерпретативних репертуарів, тому при обробці

Таблиця 1

Відомості про учасників інтерв'ю

Респондент	Стать	Вік	Рід діяльності
№ 1	Жіноча	20	Студент-культуролог, філософський факультет
№ 2	Жіноча	45	Військовослужбовець (картограф)
№ 3	Жіноча	20	Музикант, студент консерваторії, відділення фортепіано
№ 4	Жіноча	48	Педагог музикальної школи, піаністка
№ 5	Чоловіча	22	Студент консерваторії, відділення фортепіано
№ 6	Жіноча	21	Студент-психолог
№ 7	Чоловіча	47	Водій
№ 8	Жіноча	19	Студент-психолог
№ 9	Жіноча	35	Психотерапевт
№ 10	Жіноча	19	Студент-філолог (перекладач з англійської та німецької)
№ 11	Чоловіча	50	Зварювальник, тимчасово безробітний
№ 12	Жіноча	23	Музикант-трубач
№ 13	Жіноча	27	Домогосподарка
№ 14	Жіноча	21	Студент за спеціальністю системний аналіз
№ 15	Жіноча	22	Студент-філолог (перекладач з китайської)
№ 16	Жіноча	19	Студент-біолог
№ 17	Жіноча	25	Працює менеджером у магазині сирів і вин
№ 18	Чоловіча	34	Бізнесмен
№ 19	Жіноча	25	Туристичний гід
№ 20	Чоловіча	23	Студент за спеціальністю системний аналіз
№ 21	Чоловіча	27	Програміст
№ 22	Жіноча	49	Вихователь у дитячому саду, викладач дошкільної педагогіки і психології
№ 23	Чоловіча	31	Системний адміністратор
№ 24	Чоловіча	28	Бізнесмен
№ 25	Чоловіча	23	Студент-програміст
№ 26	Жіноча	43	Педагог фортепіано
№ 27	Чоловіча	31	Бізнесмен
№ 28	Жіноча	18	Студент за напрямком інформаційні системи і технології проектування
№ 29	Чоловіча	38	Економіст, бізнесмен
№ 30	Жіноча	24	Викладач з музики, віолончелістка

інтерв'ю нас цікавили прийоми й терміни, до яких люди звертаються в конструюванні справедливості, сенси та характеристики, що формуються з цього, і способи поводження із цим конструктом.

За результатами аналізу інтерв'ю ми виділили шість інтерпретативних репертуарів – провідних систем концептів, які з різною частотою зустрічаються в уявленнях респондентів про справедливість. Кожному з них присвоєно умовну назву, яка, на нашу думку, найбільш точно узагальнює сутність цього репертуару.

Репертуар, що зустрічається в кількості відповідей – у 73% – можна назвати **справедливість як відповідний відгук**. Це розуміння справедливості певним чином відсилає до відомої всім ідеї класика, що за злочином обов'язково слідує покарання [4]. Також ідея дуже близька до поняття дистрибутивної справедливості – одного з двох видів справедливості, уведених ще Аристотелем [6, с. 89], яке в найбільш загальному сенсі полягає в розподіленні благ за гідністю – пропорційно заслугам. Цей спосіб розуміти справедливість використаний також Дж. Адамсом [13] у його теорії еквівалентної справедливості.

Так, у відповідях респондентів можна побачити, що справедливою буде вважатися лише та подія, де результат повністю релевантний зробленому внеску.

«Справедливо, коли твій внесок відповідає тому, що ти отримуєш у відповідь», – каже дівчина 20 років.

А чоловік 46 років вважає, що справедливість – це таке: *«За якісь певні дії ти отримуєш чи то нагороду, чи то покарання, і це все відбувається під знаком того, що ти робиш»*.

Ми припускаємо, що такі уявлення можуть слугувати для регуляції поведінки та збереження мотивації, тобто люди намагаються заслужити на певні заохочення, блага, гарне ставлення, при цьому запобігають покаранню або незадовільному результату та поганому ставленню.

Цей конструкт часто використовується респондентами не лише для локальної оцінки подій, а для оцінки людини або ставлення до неї загалом, через що дотримання справедливості набуває визначальної сили у виборі життєвих стратегій.

«Це (пр. = справедливість) якість ставлення до людини в плані, що вона заслужила» (дівчина, 20 років).

Дуже яскраво цю точку зору виражає хлопець 22 років: *«Світ настільки справедливий, наскільки ти справедливий до нього»*.

Нормативний інтерпретативний репертуар або **справедливість як відповідність нормам і дотримання порядку**. Поява цього репертуару зумовлена зверненням респондентів до таких термінів: «закон», «мораль», «чесність», «порядність», «правила». Цей

репертуар знаходиться на другому місці за частотою: він зустрічався в 50% відповідей, при цьому у 34,6% – у поєднанні зі справедливістю як відповідний відгук. Не дивно, що ці системи уявлень у людській свідомості переплітаються, адже дотримання морального або правового закону досить часто передбачає саме відплату по заслугам. Але взаємозв'язок не означає тотожність. Нормативний репертуар здебільшого спирається на зовнішні сили: справедливість повинна відповідати загальноприйнятим нормам, правилам, законам у тому суспільстві або групі, у якій існує кожний окремий індивід. Це означає певну варіативність норм справедливості. Те, що буде нормальним і порядним в африканському племені, може не збігатися чи навіть вступати в протиріччя з прийнятою нормою, наприклад, у Центральній Європі; справедливе за конституцією має небагато спільного зі справедливим у мафіозних організаціях. З одного боку, така справедливість відображає соціальні та культурно-історичні особливості суспільства, яке декларує її орієнтири і стандарти, а з іншого – народжується через комунікацію, певні домовленості між людьми в різних умовах та обставинах.

«Ось для когось це буде аморально й неправильно, а для когось це буде нормально і правильно. Тобто загальне поняття справедливості, як і загальне поняття моралі, не можуть бути єдині», – висловлюється жінка, 48 років.

«Справедливість – це існування згідно з нормами й законами того суспільства, у якому ти живеш ...» (чоловік, 34 роки).

Як уже зазначено, респонденти використовують справедливість як орієнтир певної правильності, на яку варто рівнятися, яка допомагає робити правильний вибір.

«Це поняття про те, як має бути. І про те, що буде, якщо порушувати це «має» (чоловік, 34 роки).

До того ж справедливість є антагоністом суб'єктивності, емоційної оцінки подій. Учасники дослідження, які використовують нормативний інтерпретативний репертуар, вважають: щоб чинити справедливо, необхідно дотримуватися правил і законів, відкидаючи при цьому власні почуття, вигоди, бажання, висновки, які не засновано на об'єктивних фактах.

Наприклад, дівчина 25 років каже: *«Справедливо – це коли дія відповідає загальноприйнятим правилам і виконується неупереджено людством»*.

Наступним за частотою використання (у 46,1% респондентів) став **емоційний інтерпретативний репертуар**, у якому справедливість загалом або справедливість певних подій не лише супроводжується, а визначається саме через емоційну оцінку. Загальноприйнятні правила й норми, раціональний аналіз відходять на другий план або

взагалі відкидаються на користь задоволення бажань, інтересів і почуттів індивіда. Найчастіше це виражається в ідеї: «Справедливо те, що добре для мене».

Дівчина 21 року проводить своєрідну межу між поняттями «справедливо для всіх» і «справедливо для мене»: «... коли ти здавав не свою роботу в універсі й отримував за неї погану оцінку, з одного боку, думав, що це справедливо, тому що це навіть не твоя робота, а з іншого: «Блін, я ж купив ідеальну роботу, чому в мене за неї неідеальна оцінка?» Це, напевно, випадок однакової і справедливості, і несправедливості для мене».

Отже, деякі респонденти свідомо відкидають те, що, на їхню думку, є правильним узагалі заради власного відчуття задоволення. Це зазначає й жінка 42 років: «Справедливий для самого себе або справедливий для когось – це різні речі».

В інших випадках респонденти своє емоційне ставлення до ситуації видають за головний критерій справедливості, не визнаючи суб'єктивності такої позиції.

«Якщо мені захотілося вважати, що це справедливо, я буду вважати, що це справедливо, а якщо я не думаю, що це справедливо, тоді я буду вважати, що це несправедливо» (дівчина, 21 рік).

Але це не єдиний можливий варіант використання цього репертуару. Так як емоційна оцінка стає першочерговим і головним показником справедливості того, що відбувається, вона несе також регулятивну функцію, допомагає людині будувати чи корегувати свою поведінку. Емоційний стан і почуття можуть сигналізувати про те, чи була порушена справедливість з боку як самого суб'єкта, так і його оточення. Результати інтерв'ю демонструють, що часто усвідомлення несправедливості своїх дій приходить через неприємні почуття, такі як сором, провина, докори сумління. А розуміння, що щось відбулося справедливо або людина сама вчинила справедливо, викликається почуттями радості, задоволення, здорової гордості.

Жінка 45 років, відповідаючи на питання, що допомагає їй визначити власну несправедливість, відповіла: «Мене мучить совість!», а говорячи про визначення своїх справедливих дій, вона ж каже: «Ой, я собою пишаюся... Мені подобається це почуття...».

Наступним за частотою став **надприродний репертуар**, використаний 23% учасників дослідження. Його головною особливістю є розгляд справедливості як властивості «вищих сил», що керують і глобальними процесами на Землі, і локальним життям окремих індивідів. Як такі сили можуть виступати бог, карма, Всесвіт. Визначальна роль також може відводитися оточенню або природі.

«Може, усе повертається в кінці життя, тут уже мовби ваги – це така справа, не ми зважимо, не нам вирішувати» (жінка, 48 років).

Цей репертуар добре виявлявся у відповідях на питання: «Хто може вирішувати, що справедливо, а що – ні?» та «Чи є світ справедливим?»

«Ну, особисто в моєму житті, хто може сказати, чи справедливо я живу? Тільки Бог» (жінка, 45 років).

«Я вважаю, світ сам розсудить. Доля» (дівчина, 21 рік).

Філософсько-абстрактний репертуар також проявився у 23% відповідей. У його межах справедливість представляється дискусійним, багатограним поняттям, чітке визначення якого просто неможливе: «Це як погода ... Долар по п'ять – класно, справедливо, по вісім – несправедливо, по тридцять – ой, як класно, коли по вісім ... Справедливість поняття багатогранне ... Це не двічі два, не чітке математичне поняття, його не можна включити в якусь формулу» (жінка, 49 років).

Таке конструювання справедливості відрізняється від попередніх тим, що індивіди зазвичай надають відповіді у формі роздуму на задану тему, найчастіше апелюючи до філософії, намагаються розглянути поняття через призму різних точок зору, світогляду, ситуаційного контексту.

«Справедливість для мене – це певна ідеальна модель правильності» (дівчина, 20 років).

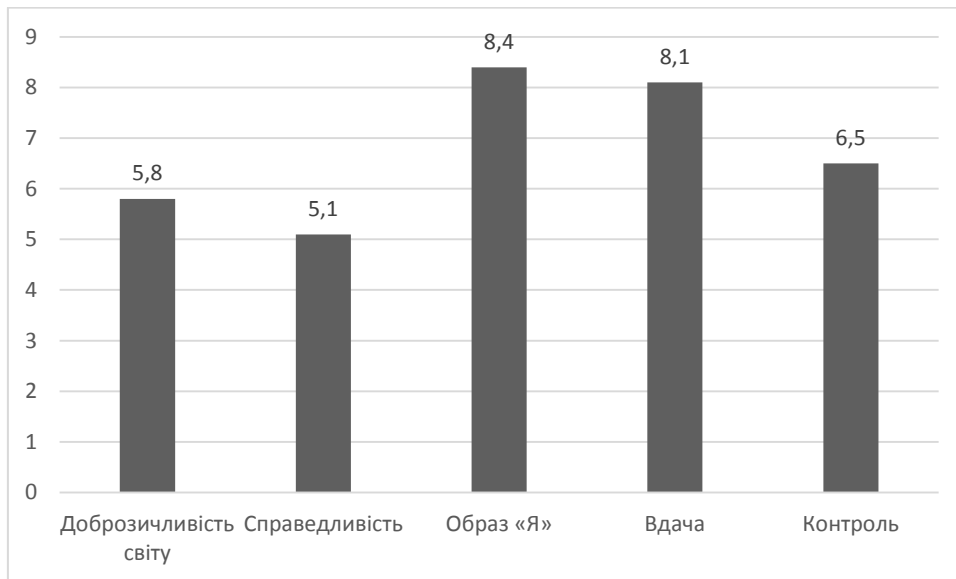
Цьому репертуару властиво використання туманних формулювань, запобігання чіткості й однозначності, нерідко суперечливість думок, що може зумовлюватися як власне невизначеністю позиції, так і свідомою відмовою від дотримання будь-яких «вузьких» поглядів.

«З тієї ж філософської точки зору після перегляду Гарвардських лекцій можу вас точно запевнити, що у філософії немає на це чіткої відповіді» (хлопець, 21 рік).

Характерним є акцентування на тому, що справедливість – це соціальний конструкт, тобто може існувати лише в людському суспільстві. З чого впливає ідея суб'єктивності, ситуаційності, умовності поняття «справедливості».

«Є мільйони точок зору на справедливість, відповідно, хоч якийсь із них я буду задовольняти, отже, я – справедлива людина» (хлопець, 21 рік).

Останній, найрідший, інтерпретативний репертуар названий **нігілістичним репертуаром** і з'явився лише в 15,4% учасників. Основна його сутність – у нерозумінні та запереченні поняття справедливості як такого. Також у цьому репертуарі артикулюється негативне ставлення до справедливості й нама-

Рис. 1. Вираженість базових переконань внутрішньо переміщених осіб (середні значення)

гання спростувати її, поставити під сумнів закони, правила й саму необхідність існування такого конструкта. Цікаво, що в 75% нігілізм щодо справедливості поєднувався з попереднім, філософським репертуаром. Неможливість досягнути власний досвід справедливості/несправедливості, здається, може відбиватися як у запереченні цього явища, так і у створенні хаотичної множини міркувань про нього.

«Ну, сказати, що є якась справедлива людина, значить сказати, що є справедливість і несправедливість, а насправді же їх не існує. Ну, немає такого чіткого канону несправедливості й справедливості» (дівчина, 20 років).

Негативне ставлення найбільш проявляється в підозрах, що «недружелюбний» соціум створив справедливість, щоб контролювати людей і позбавити їх свободи, власної волі.

«Це (пр.: справедливості) досить, знаєте, controversial ... суперечливе питання. Є різні точки зору, і якоїсь однієї максимально адекватної немає», «Це – х***я, якої ніколи не буде в цьому світі» (хлопець, 21 рік).

Наприклад, жінка 42 років дає такі відповіді: *«Я не знаю, що таке справедливість», «Я думаю, справедливих (пр.: людей) не існує», «Справедливо – це ніколи».*

Реалізуючи стратегію методичної триангуляції, ми також використали опитувальник «Шкала базисних переконань» Р. Янов-Бульман (в адаптації М. Падуна, А. Котельникової). Середні показники вираженості базисних переконань внутрішньо переміщених осіб відображено в гістограмі (див. рис. 1)

Як бачимо, у наших респондентів саме вираженість переконання про справедливість є найменшою серед усіх інших базових переконань.

При цьому вона також менша за середнє стандартної десятки, яка використовується в методиці, і, відповідно, становить 5,5. Отже, кількісні показники також указують на те, що в результаті внутрішнього переміщення в певній кризі зниження опинилося переконання про справедливість. Ці показники підтверджують значущість дискурсів про справедливість, а також трішки пояснюють, чому таким розповсюдженим стає інтерпретативний репертуар «справедливість як відповідний відгук», адже справедливість у житті респондентів значно порушена.

Висновки з проведеного дослідження.

З позицій дискурсивної психології в інтерв'ю внутрішньо переміщених осіб виокремлено 6 інтерпретативних репертуарів, які застосовуються ними з різною частотою для конструювання справедливості:

- репертуар «справедливість як відповідний відгук» артикулює справедливість як відплату й розподілення благ по заслугах, коли результат відповідає здійсненому внеску, цей репертуар є найбільш популярним у відповідях респондентів – 73%;

- нормативний репертуар, який включає розуміння справедливості як звід певних норм, правил або законів, регульованих суспільством, зустрічається в 50% відповідей;

- емоційний репертуар, у якому справедливість визначається через емоційну оцінку та підпорядковується суб'єктивним судженням людини, використовується і 46,1%;

- надприродний репертуар, який приписує справедливість властивостям «вищих сил», і філософсько-абстрактний репертуар, який представляє справедливість як дискусійне

поняття, чітко визначення якого неможливе, зустрічається значно рідше – у 23%;

- нігілістичний репертуар узагалі заперечує справедливість і є найрідшим – його використано в 15,4% інтерв'ю.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо, по-перше, у з'ясуванні зв'язків між конструюванням справедливості й певними психологічними особливостями внутрішньо переміщених осіб, наприклад, стилем прихильності, тривожністю, толерантністю до невизначеності, характерологічними особливостями тощо; по-друге, у порівнянні конструювання справедливості внутрішньо переміщеними особами з тими, хто не зазнав переміщення; і нарешті, по-третє, у розробленні психологічних/психотерапевтичних практик, які дадуть людям змогу пережити травмуючі та кризові події, мінімізуючи ту шкоду, які вони нам несуть.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бучко В.Б. Проблема справедливості: психологічний аспект. *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 43–49.
2. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва : Смысл, Эксмо, 2004. 1136 с.
3. Джерджен К. Движение социального конструкционизма в современной психологии. *Социальная психология: саморефлексия маргинальности* : хрестоматия. Москва, 1995. С. 63–64.
4. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание. Москва : Издательство Юрайт, 2019. 408 с.
5. Йоргенсен М.В., Филлипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков : Гуманитарный Центр, 2008. 352 с.
6. Кашников Б.Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: Опыт реконструкции. *Этическая мысль*. 2001. Вып. 2. С. 89–118.
7. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. Москва : ИТДГК «Гнозис», 2003. 280 с.
8. Морина Л.П. Дискурсивная психология: трансформация понятий в рамках дискурс-аналитических исследований. *Studia culturae*. 2016. Вып. 4 (26). С. 201–207.
9. Паркер И. Психоаналитическая культура: психоаналитический дискурс в западном обществе. Ижевск : ERGO, 2013. 391 с.
10. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Издательство Новосибирского Университета, 1995. 514 с.
11. Слюсаревский М.М. Иллюзии и коллизии. Киев : Гнозис, 1998. 234 с.
12. Фальковська Л.М. Справедливість як предмет соціально-психологічного дослідження. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : збірник наукових праць. 2011. Вип. 11. С. 290–299.
13. Adams J. S. Towards an understanding of inequity. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. № 67 (5). P. 422–436.
14. Harré R. Positioning theory: moral dimensions of social-cultural psychology. In J. Valsiner (ed.) *The Oxford Handbook of Culture and Psychology*. New York : Oxford University, 2012. P. 191–206.
15. Lerner M.J. The justice motive: Where psychologists found it, how they lost it, and why they may not find it again. *Personality and Social Psychology Review*. 2003. № 4. P. 388–399.
16. Potter J., Wetherell M. Discourse and social psychology: beyond attitudes and behavior. London : Sage, 1987. 216 p.

ТИПИ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА ЛІДЕРСЬКОЮ ПОЗИЦІЄЮ: ЗВ'ЯЗОК ІЗ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ, ЯКІ ВІДОБРАЖАЮТЬ ВЗАЄМОДІЮ ОСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МЕНЕДЖЕРА

TYPES OF LEADERSHIP OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS BY LEADERSHIP POSITION: RELATIONSHIP WITH CHARACTERISTICS THAT REFLECT THE INTERACTION OF EDUCATIONAL ORGANIZATION

В умовах сучасного суспільства від вибору стилю управління менеджера освіти залежить не тільки ефективність роботи освітньої організації, а і його задоволеність роботою та злагожденість у виконанні завдань. Емпірично досліджено зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій за їхньою лідерською позицією та характеристиками, які відображають взаємодію освітньої організації й менеджера. Виділено три типи менеджерів освітніх організацій за лідерською позицією: «Менеджерський», «Лідерський», «Гармонійний». Констатовано, що менеджери, які належать до типів «Лідерський» і «Гармонійний», використовують інноваційні стилі управління, а менеджери, які належать до типу «Менеджерський», застосовують традиційні стилі управління. Установлено вплив чинника «задоволення роботою» на вираженість менеджерів освіти типу «Лідерський», які використовують інноваційні стилі управління. Виявлено позитивні статистично значущі зв'язки між типами менеджерів освітніх організацій за лідерською позицією та показниками суб'єктивного благополуччя, які стосуються роботи й особливостей взаємодії з іншими людьми. Виявлено негативний статистично значущий зв'язок між типом менеджерів освіти «Лідерський» і показником суб'єктивного благополуччя, який стосується емоційної сфери та призводить до певної емоційної нестійкості менеджерів освіти. Установлено позитивний статистично значущий зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій за лідерською позицією й таким показником відданості організації, як «зордість за організацією», «включеність у справи організації», «організаційна лояльність», «професійна лояльність» і «лояльність до праці». Виявлення закономірностей підкреслює важливість управлінського складника та може сприяти психологічному забезпеченню розвитку інноваційних стилів управління в менеджерах освіти.

Ключові слова: освітні організації, лідерський тип, менеджерський тип, гармонійний тип, традиційні та інноваційні стилі управління, задоволення роботою, суб'єктивне благополуччя, відданість організації.

In modern society, the choice of management style of the education manager depends not only on the effectiveness of the educational organization, but also his job satisfaction and coherence in the implementation of tasks. The connection between the types of managers of educational organizations according to their leadership position and characteristics that reflect the interaction of the educational organization and the manager is empirically investigated. There are three types of managers of educational organizations by leadership position: "Managerial", "Leadership", "Harmonious". It is stated that managers who belong to the types of "Leadership" and "Harmonious" use innovative management styles, and managers who belong to the type of «Managerial» use traditional management styles. The influence of the factor "job satisfaction" on the expression of educational managers such as "Leadership", who use innovative management styles. Positive statistically significant relationships were found between the types of managers of educational organizations in terms of leadership and indicators of subjective well-being, which relate to work and the peculiarities of interaction with other people. The influence of the factor "job satisfaction" on the expression of educational managers such as "Leadership", who use innovative management styles. Positive statistically significant relationships were found between the types of managers of educational organizations in terms of leadership and indicators of subjective well-being, which relate to work and the peculiarities of interaction with other people. Key words: educational organizations, leadership type, managerial type, harmonious type, traditional and innovative management styles, job satisfaction, subjective well-being, commitment to the organization.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.42>

Клочко А.О.
к.пед.н., доцент,
науковий співробітник
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського

Постановка проблеми. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року зазначено, що управління освітою має здійснюватися на засадах інноваційних стратегій відповідно до принципів сталого розвитку, створення сучасних систем освітніх проєктів і їх моніторингу; розвитку моделі державно-громадського управління у сфері освіти, у якій особистість, суспільство та держава стають рівноправними суб'єктами й партнерами.

В умовах реформування українського суспільства значний вплив на ефективність управління освітньою організацією, виконання завдань і прийняття рішень відіграють стилі управлінської діяльності. Від вибору стилю управління менеджера освіти залежить не тільки ефективність роботи освітньої організації, а і його задоволеність роботою та злагожденість у виконанні завдань. Управлінська діяльність менеджера освіти потребує вирішення не тільки традиційних завдань в освіт-

ній організації, а й інноваційних завдань, які виникають сьогодні. Тому в умовах сучасного суспільства дійсність висуває вимогу щодо необхідності вивчення впливу інноваційних стилів управління на менеджерів освітніх організацій. Одними з проявів такого впливу є задоволеність роботою, суб'єктивне благополуччя та відданість освітній організації менеджерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам дослідження управлінської діяльності в освітніх організаціях, у тому числі й вибору оптимального стилю керівництва, присвячено низку робіт вітчизняних і зарубіжних учених, таких як М. Окса [9], Н. Коломінський [6], О. Мармаза [8]. Стиль управлінської діяльності менеджера в контексті закономірних змін, кількісних, якісних і структурних перетворень його особистості як суб'єкта професійної діяльності, що ґрунтуються на прагненні до професійного вдосконалення, особистісного зростання, готовності до самозмін і самоствердження в професійній сфері, розглядали А. Деркач [2], Є. Клімов [4], Є. Кузьмін [7], Р. Шакуров [12].

Однак залишаються не вивченими проблеми зв'язку інноваційних стилів управління із задоволеністю роботою, проявом суб'єктивного благополуччя та відданістю освітній організації.

Постановка завдання. Виходячи з актуальності проблеми та її недостатньої розробки, метою дослідження є вивчення зв'язку між типами менеджерів освітніх організацій за їхньою лідерською позицією та характеристиками, які відображають взаємодію освітньої організації й менеджера.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для дослідження таких типів менеджерів освітніх організацій за лідерською позицією, як «Менеджерський», «Лідерський», «Гармонійний», використано опитувальник «Ви лідер чи менеджер?» (К. Фрайлінгер та І. Фішер) [11].

Для виявлення рівнів задоволення працею менеджерів освітніх організацій використовувалася методика «Оцінка задоволення роботою» (В. Розанова) [10].

Для дослідження особливостей прояву суб'єктивного благополуччя менеджерів освітніх організацій використовувалася методика «Шкала суб'єктивного благополуччя G. Perrudet-Badoux (адаптована М. Соколовою)» [3], що містить такі показники, як «напруженість і чутливість», «ознаки, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику», «зміна настрою», «значимість соціального оточення», «самооцінка здоров'я», «ступінь задоволеності повсякденною діяльністю».

Рівень відданості менеджерів освітній організації діагностувалися за допомогою опитувальника організаційної лояльності (С. Баран-

ська) [1], який передбачає вимірювання таких понять, як «організаційна лояльність» (за показниками «гордість за організацію», «включеність у справи організації», «лояльна поведінка»), «професійна лояльність» і «лояльність до праці». Опитувальник спрямовано на виявлення рівня фактичної відданості менеджерів освіти освітній організації, у якій вони працюють на цей момент

Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 22). Використовувалися методи описової статистики та спряжених таблиць.

Дослідження проводилося в освітніх організаціях низки областей України. У дослідженні взяли участь 1219 менеджерів освітніх організацій.

Освітні організації мали такі організаційно-функціональні характеристики. За місцем розташування виділені такі організації: у селі або селищі міського типу – 6,9%; у районному центрі – 53,8%; в обласному центрі – 18,0%; у столиці – 7,8%. За часом функціонування освітні організації розподілені так: до 10 років – 10,8% організацій, від 11 до 20 років – 13,5%, понад 20 років – 75,6%. Щодо кількості осіб, які працюють в освітніх організаціях, 22,5% освітніх організацій мали працівників до 50 осіб, 77,5% організацій мали штат понад 50 осіб. За кількістю дітей, які навчаються в закладі, дані розподілилися так: до 500 осіб – 18,2%, від 500 до 1000 осіб – 24,1%, понад 1000 осіб – 57,7%.

На першому етапі дослідження нами визначено типи менеджерів освітніх організацій за їхньою лідерською позицією за допомогою опитувальника «Ви лідер чи менеджер?» (К. Фрайлінгер та І. Фішер) [11].

На основі проведеного дослідження виявлена кількісна вираженість типів менеджерів освітніх організацій за їхньою лідерською позицією: «Лідерський» (34,8%), «Менеджерський» (28,1%), «Гармонійний» (17,9%).

До типу менеджерів освітніх організацій, який названо «Лідерський», належать ті, які надихають співробітників своїм стилем, убачають свою роль насамперед як наставника педагогів. Педагоги при цьому відчують відповідальність за виконання своєї роботи. Менеджер освіти пояснює працівникам на досягнення яких стратегічних, світоглядних цілей вони повинні орієнтуватися.

Для менеджерів, які належать до такого типу, як «Менеджерський», найбільш характерним є фокусування на таких функціях менеджера, як планування, організація, аналіз, прийняття рішень, приділення великого значення чітким правилам і директивам з використанням посадових інструкцій, чітке формулювання організаційних стосунків, завдань

і компетенцій, орієнтація більше на порядок і стабільність, ніж на зміни. Педагоги при цьому є виконавцями чітко поставлених перед ними завданнями.

Для менеджерів типу «Гармонійний» характерним є те, що вони ідеально поєднують характеристики типу «Лідерський» і «Менеджерський» при цьому приділяючи велику увагу як роз'ясненню стратегічних цілей, так і конкретному виконанню окремих завдань. Вони реалізують ситуативну управлінську поведінку.

Також констатовано, що менеджери, які належать до типів «Лідерський» і «Гармонійний», використовують інноваційні стилі управління, а менеджери, які належать до типу «Менеджерський», застосовують традиційні стилі управління.

На другому етапі вивчався зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій за їхньою лідерською позицією та характеристиками, які відображають взаємодію освітньої організації й менеджера.

До характеристик, які відображають взаємодію освітньої організації й менеджера, зараховано такі характеристики: «задоволеність роботою», «суб'єктивне благополуччя» та «відданість організації» [5].

Розглянемо послідовно отримані результати.

Так, отримані дані (таблиця 1) свідчать про те, що існує позитивний статистично значущий взаємозв'язок ($r_s = 0,066$; $p < 0,01$) між менеджерами освіти типу «Лідерський» і характеристикою «задоволеність роботою».

Це свідчить про те, що менеджери освіти прагнуть до виконання більш складних професійних завдань і ставлять перед собою інноваційні професійні цілі. Саме інноваційний стиль управління спонукає менеджерів освіти до творчості, гуртування команди та прийняття нових рішень.

Отже, можна цілком упевнено стверджувати, що рівень використання інноваційних стилів управління впливає на задоволеність працею менеджерів освітніх організацій. Тобто, чим вищий рівень використання інноваційних стилів, тим вищий рівень задоволеності працею менеджерів освіти.

Далі проаналізуємо результати дослідження, які стосуються зв'язку між інноваційними стилями управління менеджерів освітніх організацій та основними показниками їхнього суб'єктивного благополуччя.

Дослідження показало, що існує статистично значущий зв'язок ($p < 0,01$; $p < 0,05$) між показниками суб'єктивного благополуччя менеджерів освітніх організацій, які стосуються роботи, особливостей взаємодії з іншими людьми та здоров'я, і типами менеджерів і, відповідно, їхніми традиційними та інноваційними стилями управління (таблиця 2).

Сутність виявленої закономірності проявляється в тому, що по мірі підвищення використання інноваційних стилів управління зростає число менеджерів освіти, яким притаманне суб'єктивне благополуччя, особливо це проявляється стосовно такого типу, як «Лідерський».

Очевидно, саме при такому рівні реалізації інноваційних стилів управління менеджерами освіти має найбільше «підґрунтя» для високого рівня відображення їхнього суб'єктивного благополуччя.

Аналогічна закономірність, але на рівні позитивного статично значущого зв'язку ($p < 0,01$) виявлена й стосовно зв'язку інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій і їхнього загального показника суб'єктивного благополуччя.

Разом із тим дослідження виявило негативний статистично значущий зв'язок між типом менеджерів освіти «Лідерський» і показником суб'єктивного благополуччя, який стосується емоційної сфери ($r_s = -0,079$; $p < 0,01$).

Можливо, це можна пояснити тим, що менеджери освіти типу «Лідерський» ставлять стратегічні цілі, думають нестандартно, нетрадиційно, відчувають відповідальність за виконання своєї роботи, працюють у режимі постійного творчого пошуку, що призводить до певної емоційної нестійкості.

Отримані дані свідчать, що суб'єктивне благополуччя менеджерів освіти прямо залежить від використання ними інноваційних стилів управління.

Що стосується відданості менеджерів освітній організації, у якій вони працюють на цей момент, то тут отримано такі дані. У процесі дослідження встановлено наявність певної кількості статистично значущих зв'язків між типами менеджерів освіти й показниками відданості організації (таблиця 3).

Дослідження показало, що існує статистично значущий зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій і таким показником, як «гордість за організацію».

Таблиця 1

Зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій та оцінкою задоволеності роботою (r_s)

Особистий показник	Типи менеджерів освітніх організацій		
	«Лідерський»	«Менеджерський»	«Гармонійний»
Задоволення роботою	0,066**	-0,015	0,011

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Таблиця 2

Зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій і показниками суб'єктивного благополуччя (r_s)

Показники суб'єктивного благополуччя	Типи менеджерів освітніх організацій		
	«Лідерський»	«Менеджерський»	«Гармонійний»
Показники, які стосуються роботи			
Напруженість і чутливість	-0,037	-0,008	-0,032
Ступінь задоволеності повсякденною діяльністю	0,076**	0,022	0,038
<i>2. Показники, які стосуються емоційної сфери</i>			
Ознаки, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику	-0,079**	0,017	-0,017
Зміни настрою	0,044	0,003	0,017
<i>3. Показники, які стосуються взаємодії з іншими людьми</i>			
Значущість соціального оточення	0,062*	0,015	0,025
<i>4. Показники, які стосуються стану здоров'я</i>			
Самооцінка здоров'я	0,054	0,054	0,050
Загальний показник суб'єктивного благополуччя	0,076**	0,022	0,038

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Таблиця 3

Зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій і відданістю організації (r_s)

Особисті чинники	Типи менеджерів освітніх організацій		
	«Лідерський»	«Менеджерський»	«Гармонійний»
Гордість за організацію	0,159**	0,074**	0,096**
Включеність у справи організації	0,185**	0,059*	0,091**
Лояльна поведінка	0,038	-0,035	-0,016
Організаційна лояльність	0,169**	0,047	0,078**
Професійна лояльність	0,182**	0,099**	0,102**
Лояльність до праці	0,124**	0,043	0,064*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

У міру підвищення гордості за організацію зростає кількість менеджерів освіти, які належать до типу «Лідерський» ($r_s = 0,159$; $p < 0,01$), типу «Менеджерський» ($r_s = 0,074$; $p < 0,01$), типу «Гармонійний» ($r_s = 0,096$; $p < 0,01$). Це вказує на те, що відчуття переваги освітньої організації, у якій працює менеджер, над іншими організаціями, причетність менеджера саме до цієї організації визначають як інноваційний стиль управління менеджера, так і гордість за свою організацію.

Також виявлено статистично значущий зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій «Лідерський» ($r_s = 0,185$; $p < 0,01$), «Менеджерський» ($r_s = 0,059$; $p < 0,05$), «Гармонійний» ($r_s = 0,091$; $p < 0,01$) і показником «включеність у справи організації». Зміст цього зв'язку полягає в тому, що значній кількості менеджерів освіти небайдужі потреби, плани та проблеми їхніх освітніх організацій. Вони прагнуть брати участь у житті освітньої

організації, докладаючи максимум зусиль для її процвітання й успішної роботи.

Подібними до вищевказаних даних є результати, які стосуються показника «професійна лояльність». Так, виявлено наявність позитивного статистично значущого зв'язку між типами менеджерів освітніх організацій «Лідерський» ($r_s = 0,182$; $p < 0,01$), «Менеджерський» ($r_s = 0,099$; $p < 0,05$), «Гармонійний» ($r_s = 0,102$; $p < 0,01$) і показником «професійна лояльність». Тобто, чим більше менеджери освіти прагнуть до вдосконалення себе й розвитку в професійній діяльності, тим вищим є рівень розвитку професійної лояльності.

Що стосується показника організаційної лояльності, то отриманий позитивний статистично значущий зв'язок ($p < 0,05$) свідчить про те, що зі зростанням кількості менеджерів типу «Лідерський» ($r_s = 0,169$; $p < 0,01$) і «Гармонійний» ($r_s = 0,078$; $p < 0,01$) підвищується організаційна лояльність до організації. Отримані

дані свідчать, що менеджери освіти вважають виправданим вибір освітньої організації та відчують себе відповідальними за стан справ своєї організації й готові докладати власні сили для її успіху та процвітання.

Що стосується показника «лояльність до праці», то тут також виявлено позитивний статистично значущий зв'язок із менеджерами типу «Лідерський» ($r_s = 0,124$; $p < 0,01$) і «Гармонійний» ($r_s = 0,064$; $p < 0,05$). Очевидно, це пов'язано з тим, що використання інноваційних стилів управління призводить до активної трудової діяльності, менеджери освіти прагнуть бути діяльними, корисними та задіяними в різних видах діяльності, праця для них є однією з найважливіших цінностей. Отже, можна говорити про високий рівень розвитку показника лояльності до праці в менеджерів освітніх організацій.

Отже, результати дослідження показали, що існує зв'язок між типами менеджерів освітніх організацій за їхньою лідерською позицією та характеристиками, які відображають взаємодію освітньої організації й менеджера.

Висновки з проведеного дослідження.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що використання інноваційних стилів управління менеджерами освітніх організацій сприяє підвищенню рівня задоволеності роботою, суб'єктивного благополуччя й відданості організації.

Отримані дані ще раз підкреслили важливість розвитку в менеджерів освіти інноваційних стилів управління й те, що управлінський складник відіграє важливу роль в ефективності їхньої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранская С.С. Методика измерения лояльности. *Психологические исследования*. 2011. №1 (15).
2. Деркач А.А., Зазыкин В.Г., Маркова А.К. Психология развития профессионала. Москва : РАГС, 2000. 124 с.
3. Духновский С.В. Диагностика межличностных отношений. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 141 с.
4. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1969. 278 с.
5. Клочко А.О. Комплекс методик для дослідження психологічних особливостей традиційних та інноваційних стилів управління менеджерів в освітніх організаціях. *Організаційна психологія. Економічна психологія : науковий журнал*. 2018. № 1 (12). С. 77–89.
6. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект). Київ : МАУП, 2000. 286 с.
7. Кузьмин Е.С., Волков И.П., Емельянов Ю.Н. Руководитель и коллектив. Социально-психологический очерк. Ленинград : Лениздат, 1974. 166 с.
8. Мармаза О.І. Інноваційні підходи до управління навчальним закладом. Харків : Основа, 2004. 240 с.
9. Окса М.М. Стратегічний менеджмент в освіті. Мелітополь : МДПУ, 2007. 178 с.
10. Сардак О.В. Управління лояльністю персоналу підприємств в умовах ринкової економіки. *Портал Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2010. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2010.
11. Фрайлингер К., Фишер И. Управление изменениями в организации. Москва : Книгописная палата. 2002. 264 с.
12. Шакуров Р.Х. Социально-психологические проблемы руководства психологическим коллективом. Москва : Педагогика, 1982. 208 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ПРОЩЕННЯ

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL INTELLECT AND TENDENCY TO FORGIVENESS

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей зв'язку соціального інтелекту зі схильністю до прощення на українській вибірці з 236 студентів (120 жінок і 116 чоловіків), а саме: 128 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, та 108 студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту. Проаналізовано підходи до визначення концепту «соціальний інтелект». Визначено соціальний інтелект як загальну пізнавальну здібність, що забезпечує пізнання та орієнтацію в реальних життєвих відносинах особистості із соціальною дійсністю. Проаналізовано компоненти соціального інтелекту. Концепт прощення розглядається як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів більш нейтральними або ж, нарешті, позитивними, тобто такими, як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника і припиненням його засудження. Виявлено безпосередній значущий кореляційний зв'язок соціального інтелекту зі схильністю до прощення. Виявлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність знаходити відповідний тон спілкування з різними співрозмовниками в різних ситуаціях і мають багатий «репертуар» ролівої поведінки. Установлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці, вміють аналізувати складні ситуації взаємодії людей, розуміють логіку їх розвитку, відчують зміну змісту ситуації при включенні в комунікацію різних учасників. Виявлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність правильно оцінювати стани, почуття, наміри людей за невербальними проявами, мімікою, позою і жестами. Установлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (сімейного, ділового, дружнього), передбачати події, спираючись на розуміння почуттів, думок, намірів учасників комунікації.

Ключові слова: соціальний інтелект, схильність до прощення, особистість, здібність, компетентність, поведінка.

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the relationship between social intellect and the tendency to forgive in the Ukrainian sample of 236 students (120 women and 116 men). Approaches to defining the concept of social intellect are analyzed. Social intellect is defined as a general cognitive ability that provides knowledge and orientation in real life relations of the individual with social reality. The components of social intellect are analyzed. The concept of forgiveness is seen as a process of a person's conscious rejection of resentment, anger, hatred, indignation, sadness caused by the unfair treatment of others, and the replacement of negative feelings with more neutral and, finally, positive, such as compassion, pity, accompanied by positive thoughts about the offender and the termination of his conviction. There is a direct significant correlation between social intellect and the tendency to forgive. It was found that individuals who are more prone to forgiveness are able to find a more appropriate tone of communication with different interlocutors in different situations and have a rich repertoire of role-playing behavior. It is established that individuals who are more prone to forgiveness, are able to more recognize the structure of interpersonal situations in the dynamics, are able to analyze complex situations of human interaction, understand the logic of their development, change the content of the situation when involved in communication. It was found that people who are more prone to forgiveness are able to more correctly assess the states, feelings, intentions of people by their non-verbal manifestations, facial expressions, posture and gestures. It is established that people who are more prone to forgiveness, are able to predict more further actions of people based on the analysis of real communication situations, predict events based on understanding the feelings, thoughts, intentions of communication participants.

Key words: social intellect, propensity to forgive, personality, ability, competence, behavior.

УДК 159.9.072:316.62
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.43>

Кравчук С.Л.

к.психол.н., доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Ковпак Т.В.

студентка магістратури
Інститут післядипломної освіти
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. У сучасній психології проблема дослідження особливостей соціального інтелекту залишається актуальною та важливою, оскільки нині ефективність професійної діяльності особистості зумовлена не лише професійними знаннями, але і її здатністю до комунікативної компетентності, самореалізації, самовдосконалення, адекватного реагування на нові соціальні очікування. У сучасному світі значно підвищується важливість соціально-психологічної компетентності особистості.

Феномен соціального інтелекту в психології не є достатньо вивченим. Соціальний інтелект поєднує та регулює пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів. Люди істотно відрізняються за певними способами пізнавальної діяльності, пізнавальними стратегіями, які полягають у своєрідних прийомах отримання й перероблення інформації, прийомах її відтворення.

Соціальний інтелект є одним із важливих складників у досягненні успіху особистості в різних сферах життєдіяльності.

Соціальний інтелект є суттєвим чинником успішного залучення особистості до професійної діяльності та соціального життя суспільства й забезпечує успішність соціальної адаптації, конструктивність міжособистісної взаємодії.

Особливо актуальною проблемою є рівень розвитку соціального інтелекту та схильності до прощення, які зумовлюють особливості взаємодії особистості з іншими людьми і колективом.

Постановка завдання. Мета статті – емпірично встановити особливості зв'язку соціального інтелекту та схильності до прощення особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових джерел вітчизняної та зарубіжної психології показує, що проблема соціального інтелекту привертає увагу багатьох дослідників. Незважаючи на значну кількість наукових робіт із цієї проблеми, сьогодні в психології не існує цілісного уявлення щодо сутності феномену соціального інтелекту.

О.Б. Хлебодарова [19] вказує на те, що спочатку концепт «соціальний інтелект» розглядався виключно стосовно раціональних, мисленневих функцій людської психіки, а сьогодні цей термін охоплює пізнавальні процеси в цілому.

Термін соціального інтелекту загальноприйнято вважають уведеним у психологію Е.Л. Торндайком [12; 17], який запропонував розглядати соціальний інтелект як здібність до розуміння й управління людьми, досягнення успіхів у міжособистісних ситуаціях, здатність вести себе мудро у людських взаємостосунках.

Ф. Вернон пояснював соціальний інтелект досить широко, а саме: як здатність налагоджувати стосунки з іншими людьми загалом; як володіння комплексом соціальних методів, що дозволяють людині тримати себе вільно і природно серед інших людей; як знання соціальних питань і проблем; як чутливість до стимулів, що надходять від інших членів соціальної групи; як уміння розуміти і проникати в настрій незнайомих людей та особистісні характеристики [14, с. 53].

Г. Олпорт [15] уважав, що соціальний інтелект пов'язаний із поведінкою і соціальним пристосуванням. Вивчаючи здатність розуміти людей, учений описав вісім особистісних якостей, до яких включив і соціальний інтелект. На думку Г. Олпорта, соціальний інтелект – особливий «соціальний дар», що забезпечує відсутність проблем у відносинах із людьми, продуктом якого є соціальне пристосування, а не глибина розуміння. Також Г. Олпорт називає соціальним даром своєрідну здатність людини, що дає можливість надавати точну характеристику людям, передбачати їх поведінку і вступати в адекватні міжособистісні стосунки. Слід зазначити, що Г. Олпорт був

одним із перших учених, хто звернув особливу увагу на роль соціального інтелекту в міжособистісній взаємодії.

Дж. Гілфорд вважається першим дослідником, який розробив надійний тест для вимірювання соціального інтелекту, розглядаючи його як «систему інтелектуальних здібностей, що не залежать від фактора загального інтелекту» [7, с. 435]. Дж. Гілфорд висловив думку про те, що соціальний інтелект – це інтегральна інтелектуальна здібність, яка визначає успішність спілкування й соціальної адаптації [7, с. 436]. Соціальний інтелект, на думку Дж. Гілфорда, доцільно розглядати як загальні інтелектуальні можливості, що не залежать від фактора загального інтелекту, а пов'язані з пізнанням поведінкової інформації. Саме завдяки працям Дж. Гілфорда і його послідовників дослідження соціального інтелекту отримало широке розповсюдження у всьому світі.

О.Б. Чеснокова [20], спираючись на підхід Дж. Гілфорда, зазначає, що «соціальний інтелект» – це загальна пізнавальна здібність, що забезпечує пізнання та орієнтацію в реальних життєвих відносинах особистості із соціальною дійсністю.

На думку Д. Векслера, соціальний інтелект доцільно визначити як ступінь пристосованості людини до життя в суспільстві [8, с. 76].

Г. Айзенк вважає, що соціальний інтелект є результатом розвитку загального інтелекту під впливом зовнішніх соціокультурних умов. На думку дослідника, соціальний інтелект є значно ширшим, ніж біологічний та психометричний [1, с. 116].

А.Л. Южанінова [22] також виділяє соціальний інтелект як третю характеристику інтелектуальної структури (в доповнення до практичного і логічного інтелекту). Останні відображають сферу суб'єктно-об'єктних концепцій, а соціальний інтелект – суб'єктно-суб'єктних. Учена розглядає соціальний інтелект як особливу соціальну здібність у трьох вимірах: соціально-перцептивних здібностей, соціальної уяви та соціальної техніки спілкування [22, с. 85].

Проблема соціального інтелекту активно вивчається у зв'язку з інтелектуальною обдарованістю. Х. Гарднер у своїй теорії множинності інтелектів розглядає міжособистісний інтелект як здатність розуміти інших людей та знаходити з ними спільну мову [4, с. 224].

В.М. Дружинін [8] зазначає, що соціальний інтелект базується на соціально-психологічній спостережливості, наочно-образній пам'яті, рефлексивному осмисленні дійсності й поведінці людей, здібності до аналізу-синтезу психологічної інформації й розвинутій уяві. На думку В.М. Дружиніна, соціальний інтелект дозволяє успішніше пізнавати внутрішній світ особистості, диференціювати її міжособові відносини і прогнозувати поведінку в різних ситуаціях.

Ю.М. Ємельянов [9] вважає, що соціальний інтелект тісно пов'язаний із соціальною сензитивністю. Дослідник висловлює думку про те, що людина в процесі соціалізації на рівні інтуїції робить висновки та формує свої індивідуальні здібності для існування в соціумі, тобто розвитку соціального інтелекту сприяє наявність сензитивності. Цікаво, що Ю.М. Ємельянов зіставляє поняття «соціальний інтелект» із поняттям «комунікативна компетентність». На думку дослідника, обидва феномени формуються завдяки інтеріоризації соціальних контекстів та закріплюються в когнітивних структурах психіки у вигляді вмін та навичок [9, с. 48]. Ю.М. Ємельянов вважає, що комунікативна компетентність демонструє рівень сформованості міжособистісного досвіду, необхідний особистості для успішного функціонування в межах своїх здібностей та соціального статусу [9, с. 46]. Ю.М. Ємельянов виокремлює такі джерела розвитку соціального інтелекту [9]: 1) життєвий досвід, зокрема важливим є досвід міжособистісного спілкування. Цей досвід одночасно й індивідуальний, і соціальний. Індивідуальний він тому, що засновується на індивідуальних особливостях і унікальних подіях в особистому житті індивіда, а соціальний – включає норми і цінності суспільного середовища; 2) мистецтво – збагачення внутрішнього світу людини і розвиток її комунікативних умінь через естетичну діяльність як у ролі творця, так і в ролі того, хто сприймає мистецтво; 3) загальна ерудиція – це запас достовірних та систематизованих гуманітарних знань, що стосуються історії та культури людського спілкування і перебувають у розпорядженні певного індивіда; 4) наукові методи – інтеграція всіх джерел комунікативної компетенції, що дає можливість опису, пояснення та прогнозу міжособистісних взаємодій.

Дослідник обдарованості та творчості О.І. Савенков визначає соціальний інтелект як вид інтелекту, що дозволяє розуміти поведінку людей і забезпечує адаптацію людини в суспільстві [18]. Учений у своїх працях розглядає одночасно соціальний та емоційний інтелекти, вважаючи, що розділення цих понять не є доцільним, і запевняє, що емоційний інтелект варто розглядати як компонент соціального [18, с. 98].

Дослідник Н. Кантор прирівнює соціальний інтелект до когнітивної компетентності, яка дозволяє людям сприймати події соціального життя з мінімумом несподіванок і максимальною особистісною користю [12, с. 96]. На думку Н. Кантора, когнітивна структура особистості (уявлення, особистісні спогади і правила інтерпретації) складає досвід і певний підхід індивіда до проблем соціального життя. Саме цей репертуар знань Н. Кантор вважає соціальним інтелектом. Н. Кантор

зазначає, що репертуар соціального інтелекту, динаміка його використання і процеси, в яких соціальний інтелект отримується, дозволяють індивідові пристосуватися до навколишнього середовища.

Британський психолог Т. Бьюзен [2] вважає, що людина з високорозвиненим соціальним інтелектом характеризується такими вміннями: слухати людей; підтримувати світські розмови в різних суспільних ситуаціях; розпізнавати почуття, які виникають в інших людей; вдало вирішувати складні ситуації; встановлювати та підтримувати гарні стосунки з людьми, а також наявністю позитивної психологічної установки стосовно інших людей та себе.

На думку В.М. Куніциної [11], соціальний інтелект є глобальною здібністю, яка дозволяє досягати гармонії із собою та навколишнім середовищем.

Подібної думки дотримується Г.П. Геранюшкіна, яка вважає, що і міжособистісний, і внутрішньоособистісний інтелект є соціальним інтелектом, який виражається в пізнавальній здібності, тобто здібності розуміти інших людей і себе [6, с. 12].

Значний внесок у дослідження проблеми особливостей соціального інтелекту зробила О.С. Михайлова (Альошина) [14]. Вона зазначає, що соціальний інтелект – це інтегральна, інтелектуальна здібність, що визначає успішність спілкування і соціальну адаптацію, здібність прогнозувати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях, розпізнавати наміри, почуття й емоційні стани людини за вербальною і невербальною експресією. Соціальний інтелект регулює й об'єднує пізнавальні процеси, пов'язані зі здібністю відобразити соціальні об'єкти. До процесів, які його утворюють, належить соціальна сензитивність, соціальна перцепція, соціальна пам'ять і соціальне мислення [14, с. 104].

Дуже цікавий погляд на природу соціального інтелекту відображений у праці О.В. Луньової [13]. Згідно з досить широким трактуванням автора, соціальний інтелект – це здатність знаходити спільну мову з іншими людьми загалом; чутливість до стимулів, що надходять від інших членів соціальної групи; вміння розуміти і відчувати настрій незнайомих людей, їх особистісні характеристики [13, с. 48]. Емоційний інтелект особистості, на думку автора, є включеним у структуру соціального інтелекту, він знаходить вияв у всіх її підструктурах як афективний компонент здібностей соціального інтелекту. Емоційний інтелект особистості може розглядатися як внутрішній емоційний простір соціального інтелекту [13, с. 49].

Український учений-психолог С.В. Руденко [16] визначає соціальний інтелект як когнітивну основу комунікативної компетенції, яка передбачає здібність людини розуміти і про-

гнозувати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях, урахувавши їх вербальні і невербальні прояви, розуміти й адекватно оцінювати себе і свої дії, вчинки стосовно оточення.

Із соціальним інтелектом ототожнюється мудрість як форма інтелектуальної обдарованості.

Цікавими є роздуми професора О.І. Власової в статті про розуміння мудрості [3, с. 29]. Учена говорить, що мудра людина – це особистість, яка має соціально-психологічні здібності, про-соціальну спрямованість, високий рівень соціальної активності, експресивний та інтеракційний особистісний потенціал, а також значний рівень соціального інтелекту.

О.І. Савенков виділяє три групи критеріїв, що описують соціальний інтелект: когнітивні, емоційні та поведінкові [18, с. 95]. На думку О.І. Савенкова, когнітивні критерії включають таке: соціальні знання – знання про людей, знання спеціальних правил, їх розуміння; соціальну пам'ять, тобто пам'ять імен, обличчя людей; соціальну інтуїцію, тобто оцінку емоцій та почуттів, визначення настрою, розуміння мотивів дій інших людей; соціальне прогнозування, тобто формулювання планів власних дій, відслідковування свого розвитку, рефлексію власного розвитку й аналіз невикористаних можливостей [18, с. 96]. Емоційні критерії включають такі компоненти: соціальну виразність, тобто емоційну чуттєвість, емоційну виразність, емоційний контроль; співпереживання – здатність ставити себе на місце інших, долати комунікативний та моральний егоцентризм; здатність до саморегуляції – здатність регулювати власні емоції, поведінку, настрої [18, с. 97]. Поведінкові критерії, на думку О.І. Савенкова, є такими: соціальне сприйняття – уміння слухати співрозмовника, розуміння гумору; соціальна взаємодія – здатність до колективної взаємодії та колективної творчості; соціальна адаптація – здатність ефективно працювати в умовах стресу [18, с. 97].

Дослідниця В.М. Куніцина вважає соціальний інтелект багатомірною й складною структурою, яка має такі аспекти [11]: 1) комунікативно-особистісний потенціал – властивості, які полегшують або заважають спілкуванню, на основі яких формуються такі інтегральні комунікативні властивості, як психологічна контактність і комунікативна сумісність; це основний стрижень соціального інтелекту; 2) характеристики самосвідомості – почуття самоповаги, свобода від комплексів, упереджень, пригнічених імпульсів, відкритість новим ідеям; 3) соціальна перцепція, соціальне мислення, соціальна уява, здібність до розуміння та моделювання соціальних явищ, розуміння людей і їх рушійних мотивів; 4) енергетичні характеристики (психічна і фізична витривалість, активність, слабка виснаженість).

Отже, соціальний інтелект є загальною пізнавальною здібністю, що забезпечує пізнання та орієнтацію в реальних життєвих відносинах особистості із соціальною дійсністю.

На нашу думку, досить важливою проблемою є дослідження особливостей взаємозв'язку соціального інтелекту та схильності до прощення особистості.

У деяких психологічних дослідженнях прощення розглядається як частковий прояв та результат механізмів соціального пізнання особи [24; 26].

Л. Смедес (Smedes) [28] указує, що прощення не є тотожним забуванню.

В окремих наукових роботах [21; 29; 30] розрізняється прощення і забування, ігнорування, потурання, схвалення, виправдання.

На думку Р. Енрайта (R. Enright) [25] та Е. Гассін [5], доцільно визначити прояв прощення в міжособистісних стосунках як рішення, по-перше, відмовитись від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів стосовно кривдника, котрий незаслужено образив особу, по-друге, заохочувати позитивні думки, поведінкові прояви та емоції стосовно того ж кривдника.

Р. Еммонс (R. Emmons) розглядає прощення як особистісний конструкт високого рівня [24, с. 162].

Дж. Норт (North) [27] вважає, що прощення – це подолання негативних афектів та суджень щодо кривдника.

На думку Р. Енрайта (R. Enright), прощення вимагає відмови скривдженої людини від гніву й образи [25, с. 114]. Дослідник дотримується думки, що прощення є процесом усвідомлення людиною того факту, що вона мало відрізняється від кривдника. На думку вченого, особа намагається поставити себе на місце кривдника та розуміє, що сама могла вчинити так.

Досить цікаву думку висловлює П. Коулманн: «Прощення включає в себе збільшення віри, готовність до ризику знову відчути біль» [26].

На думку Р. Утної [30], прощення люди асоціюють із вільно визначеним набором установок і поведінки, що включає в себе надання сенсу чи створення нової інтерпретації минулих подій, подолання гніву чи провини, досягнення відчуття очищення чи цілісності, а також можливість думати, взаємодіяти з кривдником чи зі скривдженою людиною по-новому.

На нашу думку, прощення доцільно розглядати як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів більш нейтральними або ж, нарешті, позитивними, тобто такими, як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника і припиненням його засудження.

Таблиця 1

Взаємозв'язок схильності до прощення з показниками субтестів

Субтести	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Субтест 1 «Історії із завершенням»	0,307	$p < 0,01$
Субтест 2 «Групи експресії»	0,324	$p < 0,01$
Субтест 3 «Вербальна експресія»	0,361	$p < 0,01$
Субтест 4 «Історії з доповненням»	0,328	$p < 0,01$
Композитна оцінка	0,337	$p < 0,01$

У нашому дослідженні взяли участь 236 українських студентів (120 жінок і 116 чоловіків), а саме: 128 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, та 108 студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Вибірка респондентів була сформована з п'яти українських університетів: Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Університету економіки і права «КРОК», Київського національного лінгвістичного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Участь респондентів у дослідженні була конфіденційною та добровільною. Дослідження було проведено з використанням етичних принципів та кодексів поведінки Американської психологічної асоціації (2010).

Із метою визначення особливостей зв'язку соціального інтелекту та схильності до прощення нами застосовувались такі психодіагностичні методи: 1) методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда (в адаптації О.С. Михайлової); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори: Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтон (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннор (L.E. O'Connor), Л. Парротт (L. Parrott), Н.Г. Уейд (N. G. Wade)) [23].

Емпірично визначено кореляційні зв'язки схильності до прощення з показниками соціального інтелекту (див. табл. 1).

Нами емпірично встановлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника схильності до прощення із субтестом 3 «Вербальна експресія» ($r = 0,36, p < 0,01$), композитною оцінкою ($r = 0,34, p < 0,01$), субтестом 4 «Історії з доповненням» ($r = 0,33, p < 0,01$), субтестом 2 «Групи експресії» ($r = 0,32, p < 0,01$) та субтестом 1 «Історії із завершенням» ($r = 0,31, p < 0,01$). Отримані результати свідчать про те, що особи, які більш схильні до прощення, характеризуються більшою мірою соціального інтелекту.

У нашому дослідженні [10] емпірично виявлено значущі відмінності за схильністю до прощення в осіб із низьким і високим рівнями соціально-психологічної компетентності. Особи,

які більш схильні до прощення, характеризуються більш розвиненим умінням розв'язувати міжособистісні проблеми та мають сформовані сценарії поведінки в складних, конфліктних ситуаціях [10, с. 226].

Також нами виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника схильності до прощення з комунікативною компетентністю, товариськістю та співробітництвом як типом міжособистісних стосунків [10, с. 226].

На думку Р. Еммонса, прощення визначається емпатією, сприйнятливістю до обставин, навичками управління емоціями, доброзичливістю й бажанням перебувати в гармонійних стосунках [24, с. 159].

Висновки з проведеного дослідження.

Виявлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність знаходити відповідний тон спілкування з різними співрозмовниками в різних ситуаціях і мають багатий репертуар рольової поведінки.

Установлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці, вміють аналізувати складні ситуації взаємодії людей, розуміють логіку їх розвитку, відчують зміну змісту ситуації при включенні в комунікацію різних учасників.

Виявлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність правильно оцінювати стани, почуття, наміри людей за їх невербальними проявами, мімікою, позою й жестами.

Установлено, що особи, які більш схильні до прощення, мають більшу здатність передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (сімейного, ділового, дружнього), передбачати події, спираючись на розуміння почуттів, думок, намірів учасників комунікації.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в процесі подальшого дослідження проблеми психології прощення, а також у психологічній консультації та психотерапії.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в теоретико-емпіричному вивченні психологічних особливостей зв'язку прощення з особистісними властивостями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд. *Вопросы психологии*. 1995. № 1. С. 111–131.
2. Бьюзен Т. Могущество социального интеллекта. Минск : Попурри, 2004. 204 с.
3. Власова О.І. Механізм соціальної адаптації соціально здібної людини з позиції практичної філософії та психології. *Вісник КНУ ім.Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2004. № 20–21. С. 27–31.
4. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта. Москва : Вильямс, 2007. 501 с.
5. Гассин Э.А. Психология прощения. *Вопросы психологии*. 1999. № 4. С. 93–104.
6. Геранюшкина Г.П. Социальный интеллект: методики оценки и развития. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2003. 103 с.
7. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. *Психология мышления*. Москва : Прогресс, 1965. С. 433–456.
8. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 358 с.
9. Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетенции. Москва : Просвещение, 1995. 183 с.
10. Кравчук С.Л. Особливості зв'язку схильності до прощення із соціально-психологічною компетентністю. *Габітус*. 2020. № 16. С. 222–227.
11. Куницына В.Н. Социальная компетентность и социальный интеллект: структура, функции, взаимоотношение. *Теоретические и прикладные вопросы психологии*. Санкт-Петербург. 1995. Вып. 1. Ч. 1. С. 48–61.
12. Лунева О.В. История исследования социального интеллекта. *Знание. Понимание. Умение*. 2008. № 4. С. 177–182.
13. Лунева О. В. Концепция социального интеллекта личности. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. № 2. С. 46–51.
14. Михайлова Е.С. Социальный интеллект. Концепции, модели, диагностика. Санкт-Петербург : Изд-во С-Петерб. ун-та, 2007. 266 с.
15. Оллпорт Г.В. Личность в психологии: Теории личности. Москва: ЮВЕНТА, 1998. 345 с.
16. Руденко С.В. Социальный интеллект как фактор успешности педагогической деятельности. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 12. С. 7–12.
17. Руденко С.В. Социальный интеллект учителя: функции и пути развития. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 10. С. 25–30.
18. Савенков А.И. Социальный интеллект как проблема психологии одаренности и творчества. *Психология. Журнал высшей школы экономики*. 2005. Т. 2. № 4. С. 94–101.
19. Хлебодарова О.Б. Научные подходы к изучению социального интеллекта в психологии. *Молодой ученый*. 2011. № 11. С. 139–140.
20. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. Москва: Наука, 1977. 144 с.
21. Чукова А.С., Гриценко В.В. Теоретические основы исследования прощения как феномена межличностного общения. *Психологический журнал*. 2011. Т. 32. № 5. С. 16–22.
22. Южанинова А.Л. К проблеме диагностики социального интеллекта личности. *Проблемы оценивания в психологии*. Саратов : Мысль, 1984. С. 84–87.
23. Berry J.W., Worthington E.L., O'Connor L.E., Parrott L.I. & Wade N.G. Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*. 2005. Vol 73. P. 1–43.
24. Emmons R.A. Personality and forgiveness. In M.E. McCullough, K.I. Pargament, & C.E. Thoresen. *Forgiveness: Theory, research, and practice*. New York: Guilford Press, 2000. P. 156–175.
25. Enright R.D. *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association, 2001. 299 p.
26. Lijo K.J. Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. 2018. Vol 8 (3). P. 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342.
27. North J. Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*. 1987. Vol. 62 (242). P. 499–508.
28. Smedes L.B. *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. New York: Harper & Row, 1984. 151 p.
29. VanderWeele T.J. Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*. 2018. Vol. 108, No 2. P. 189–190. doi: 10.2105/AJPH.2017.304210.
30. Wuthnow R. How Religious Groups Promote Forgiving: A National Study. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2000. № 39. P. 125–139.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГІВ ЗАКЛАДУ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

THEORETICAL MODEL OF PROFESSIONAL BURNOUT OF TEACHERS OF BOARDING SCHOOLS

У статті розглядаються теоретичні аспекти професійного вигорання педагогів закладу інтернатного типу, а саме основні підходи до розуміння, стадії розвитку досліджуваного синдрому, головні симптоми вигорання. Також визначено детермінанти емоційного вигорання: зовнішні (хронічна напружена психоемоційна діяльність, дестабілізуюча організація діяльності, підвищена відповідальність за виконання функцій і операцій, неблагополучна психологічна атмосфера професійної діяльності, психологічно важкий контингент), внутрішні (підвищена емоційна регідність, інтенсивна інтеріоризація обставин професійної діяльності, слабка мотивація емоційної віддачі у професійній діяльності, моральні дефекти і дезорієнтація особистості), соціально-психологічні, індивідуально-психологічні, соціально-демографічні чинники. У статті представлено власну модель професійного вигорання педагогів у спеціалізованих інтернатних закладах. У ній ми описали, що ситуація дефіциту психологічних ресурсів педагога, яка викликає робочий стрес, може виникати внаслідок соціально-організаційних чинників професійного вигорання (напруженої психоемоційної діяльності; дестабілізуючої організації роботи; підвищеної відповідальності під час виконання функцій; через конфлікти на роботі (з адміністрацією, колегами, учнями). У модель включена когнітивна оцінка ситуації, яка залежить від таких психологічних особливостей особистості, як песимістичний атрибутивний стиль; безпорадність; негативне ставлення до оточуючих; знижена позитивна прив'язаність; високий рівень емоційності; завищений самоконтроль; втрата смислу професійної діяльності. Також враховано те, що динаміка робочого стресу визначається психофізіологічною реакцією людини на стресогенні фактори (перенапруженням, виснаженням, емоційним дистанціюванням, виснаженням, пригніченням, соціальним дистанціюванням, депривацією), а позитивна копінг-поведінка демонструє здатність вирішувати труднощі, діяти відповідно до знання.

Ключові слова: професійне вигорання, стрес, дистрес, педагоги, інтернатні заклади, модель, детермінанти емоційного вигорання.

The article considers the theoretical aspects of professional burnout of teachers of boarding schools, namely the main approaches to understanding, the stages of development of the studied syndrome, the main symptoms of burnout. The determinants of emotional burnout were also identified: external (chronic intense psycho-emotional activity, destabilizing organization of activity, increased responsibility for performing functions and operations, unfavorable psychological atmosphere of professional activity, psychologically difficult contingent), internal (increased emotional rigidity, intensive internalization of activities, moral defects and disorientation of the individual), socio-psychological, individual-psychological, socio-demographic factors. The article presents its own model of professional burnout of teachers in specialized boarding schools. In it we described the situation of shortage of psychological resources of the teacher, which causes work stress, may occur due to socio-organizational factors of burnout (intense psycho-emotional activity; destabilizing organization of work; increased responsibility in performing functions; conflicts at work (with administration, colleagues). The model includes a cognitive assessment of the situation, which depends on such psychological characteristics of the individual, as pessimistic attributive style, helplessness, negative attitude towards others, reduced positive attachment, high level of emotionality, inflated self-control, loss of meaning of professional activity. It is taken into account that the dynamics of work stress is determined by a person's psychophysiological response to stressors (overexertion, exhaustion, emotional distancing, depression, social distancing, deprivation), and positive coping behavior demonstrates the ability to solve difficulties, act according to knowledge.

Key words: professional burnout, stress, distress, teachers, boarding schools, model, determinants of emotional burnout.

УДК 316.061.213(477.72)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.44>

Лящ О.П.

д.психол.н.,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Яцюк М.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

Кашараба І.О.

студент спеціальності 053 «Психологія»
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Шимон К.О.

студент спеціальності 053 «Психологія»
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Проаналізувавши наукові джерела щодо професійного вигорання, можна говорити про його різну концептуальність та багатоаспектність. Уперше про досліджуваний синдром заговорив психіатр Х. Фрейнберх, характеризуючи психічно здорових людей, які надавали професійну допомогу пацієнтам у разі інтенсивної взаємодії з ними уважкій атмосфері [11].

У процесі розгляду теоретичних досліджень виявлено, що причиною професійного вигорання є стрес, з яким стикаються фахівці. Г. Сельє визначає термін «стрес» як неспе-

цифічну реакцію організму на представлену йому вимогу. Дослідник визначає три стадії класичного перебігу стресу: фазу шоку, у разі якої знижується опір організму до подразника та виникає тривога; фазу протишоку, на якій вступають у дію захисні механізми, та фазу опору, яка виникає за тривалої дії стресору та супроводжується виснаженням у разі нездатності захисних механізмів протистояти негативним факторам та захищати психіку [12].

На сучасному етапі розвитку науки віділяють три підходи до розуміння професій-

ного вигорання. Перший підхід включає до синдрому професійного вигорання фізичне, психічне та емоційне виснаження, яке виникає внаслідок великої кількості стресогенних факторів [5]. Друга модель професійного вигорання розглядає два головні фактори: емоційне виснаження та деперсоналізацію (погані стосунки з іншими та собою). Третій підхід до досліджуваного синдрому є найпоширенішим, його досліджували такі науковці, як М. Борисова [2], В. Орел [7]. Вони розглядають синдром «професійного вигорання» як трикомпонентну систему, що включає емоційне виснаження (за якого людина відчуває себе спустошено), деперсоналізацію (проявляється черствістю, безсердечністю та цинізмом) та редукцію власних особистісних досягнень (тобто знецінення власних професійних досягнень та втрата інтересу до роботи).

Вивчаючи професійне вигорання, науковці виділяють його певну тристадійність [7]. На першому етапі вигорання має легку форму, за якої людина вдається до методів самозаспокоєння, розслаблення та правильної організації робочого часу. Наступний етап супроводжується сильнішими та частішими симптомами, людині важко самій впоратись з характером вигорання, релаксаційні методи не допомагають. Стан фахівця не відновлюється після міцного сну та вихідних. Третя стадія вигорання має хронічну форму. У разі важкого проходження вигорання у людини можуть спостерігатись психосоматичні та психовегетативні порушення (головні болі, погіршення апетиту, гастрит, проблема зі сном) та стан тривоги і депресії. При цьому людина не може впоратись сама, а допомога професіонала не приносить швидких результатів. Педагог починає брати під сумнів цінність своєї роботи, професії і життя як такого.

Науковиця Е. Ожогова у своєму дослідженні класифікувала чинники професійного вигорання у педагогів: соціально-економічні (економічна нестабільність; складна політична ситуація; інтенсифікація професійної діяльності; соціальний статус професії; рівень соціального захисту; розмір оплати праці тощо); соціально-психологічні (власне бажання та інтерес до вибраної професії; клімат у колективі; фактори ефективності праці; мотиви праці; конфліктність з колегами; задоволеність життєдіяльністю колегами); індивідуально-психологічні детермінанти (особистісні: тривожність, агресивність, фрустрованість, ригідність, рівень суб'єктивного контролю тощо; соціально-демографічні та професійні: вік, стать, стаж професійної діяльності, сімейний статус тощо) [6, с. 20].

Л. Малець поділила симптоми професійного вигорання на: фізичні (до яких належать втома, виснаження, втрата апетиту, відсутність сну, шлунково-кишкові розлади, головні

болі); поведінкові та психічні (робочі обов'язки стає важче виконувати, людина перенавантажує себе роботою, у фахівця з'являється поганий настрій, який проявляється у песимізмі, цинізмі, апатії та депресії, також знижується ентузіазм, виникає почуття розчарування, провини, непотрібності, гнівливості, тривожності, дратівливості, напруженості, образи та виникає агресія до себе та інших). Також до поведінкових та психічних симптомів вона віднесла ригідність, негативну «Я-концепцію», неможливість приймати самостійні рішення, відокремленість від суб'єктів діяльності, збільшення негативних установок та здовження шкідливими речовинами [4].

Модель процесу формування професійного вигорання можна поділити на такі стадії.

Перша стадія. Працівник зазвичай задоволений роботою і завданнями, ставиться до них з ентузіазмом. Однак з наростанням робочих стресів професійна діяльність починає приносити все менше задоволення і працівник стає менш енергійним.

Друга стадія. З'являються втома, апатія, можуть виникнути проблеми зі сном. За відсутності додаткової мотивації і стимулювання працівник втрачає інтерес до праці, а отже, у нього знижується продуктивність діяльності. Можливі порушення трудової дисципліни і відстороненість від професійних обов'язків. У разі високої мотивації працівник може продовжувати «горіти», заряджаючись внутрішніми ресурсами, але шкодячи власному здоров'ю.

Третя стадія. Надмірна робота без відпочинку призводить до таких фізичних явищ, як виснаження і схильність до захворювань, атакождопсихологічних переживань – хронічної дратівливості, загостреної злоби або відчуття пригніченості, постійного відчуття браку часу.

Четверта стадія. На ній, як правило, розвиваються хронічні захворювання, унаслідок чого людина частково або повністю втрачає працездатність. Посилюються переживання незадоволеності власною ефективністю та якістю життя.

П'ята стадія. У працівника з'являється стільки проблем, що його кар'єра опиняється під загрозою. Фізичні та психологічні проблеми переходять у гостру форму й можуть спровокувати розвиток небезпечних захворювань, які загрожують життю людини [5, с. 75].

За В. Бойко, професійне вигорання є формою професійної деформації особистості, яка складається з таких внутрішніх і зовнішніх факторів.

Зовнішні чинники, які провокують «вигорання»:

1. Хронічна напружена психоемоційна діяльність. Така діяльність пов'язана з інтенсивним спілкуванням, точніше, з цілеспрямованим сприйняттям партнерів і дією на них. Професіоналові, який працює з людьми, доводиться

постійно підкріплювати емоціями різні аспекти спілкування, активно ставити і вирішувати проблеми, уважно сприймати, посилено запам'ятовувати і швидко інтерпретувати візуальну, аудіальну і письмову інформацію, швидко зважувати альтернативи і приймати рішення.

2. Дестабілізуюча організація діяльності. Основні її ознаки загальновідомі: нечітка організація і планування праці, недолік устаткування, погано структурована і розпливчата інформація, наявність у ній «бюрократичного шуму» – дрібних подробиць, протиріч, складність контингенту, з яким пов'язана професійна діяльність, наприклад, учнів у класі. При цьому слід врахувати, що дестабілізуюча обстановка викликає багатократний негативний ефект: вона позначається на самому професіоналові, на суб'єктові спілкування – учнях, колегах, адміністрації, а потім на взаєминах обох сторін.

3. Підвищена відповідальність за виконання функцій і операцій. Представники гуманітарних професій зазвичай працюють у режимі зовнішнього і внутрішнього контролю. Передусім це стосується медиків, педагогів, вихователів, охоронців громадського порядку, обслуговуючого персоналу. Процесуальний зміст їхньої діяльності полягає в тому, що постійно потрібно входити у контакт і перебувати у стані суб'єкта, з яким здійснюється спільна діяльність. Потрібно уважно слухати опонента, співпереживати, співчувати, передбачати його слова, настрої, вчинки. Ті, хто працює з людьми, несуть моральну та юридичну відповідальність за благополуччя партнерів – замовників, пацієнтів, учнів, клієнтів, пасажирів, покупців. Особливо висока відповідальність за здоров'я і життя людини призводить у результаті до нервового перенапруження. Наприклад, шкільний учитель за один робочий день має значну самовіддачу і самоконтроль, що до наступного робочого дня психічні ресурси значною мірою не відновлюються. Тривожність, депресія, емоційна ригідність і емоційне спустошення – ось ціна відповідальності, яку платить учитель. Не дивно, що в цілях економії своїх енергоресурсів багато педагогів несвідомо звертаються до різних механізмів психологічного захисту і, принаймні, приречені на професійне вигорання.

4. Неблагополучна психологічна атмосфера професійної діяльності. Вона визначається двома основними обставинами: конфліктністю по вертикалі у системі «керівник–підлеглий» і по горизонталі у системі «колега–колега». Знервована обстановка спонукає одних розтрачувати емоції, а інших – шукати способи економії своїх психічних ресурсів. Рано чи пізно обачна людина з міцними нервами схилитиметься до тактики професійного вигорання: триматися від усього й усіх чимдалі, не приймати все близько до серця, берегти нерви.

5. Психологічно важкий контингент, з яким має справу професіонал у сфері спілкування. У педагогів і вихователів це діти з аномаліями характеру, нервової системи, із затримками психічного розвитку.

Внутрішні чинники, що зумовлюють професійне вигорання [3]:

1. Схильність до емоційної ригідності. Природно, емоційне вигорання як засіб психологічного захисту виникає швидше у тих, хто менш реактивний і сприйнятливий, емоційно стриманий. Навпаки, формування симптомів «вигорання» проходитиме повільніше у людей імпульсивних, таких, що мають рухливі нервові процеси. Підвищена вразливість і чутливість можуть повністю блокувати такий механізм психологічного захисту і не дозволяти йому розвиватися. Нерідко трапляється так, що пропрацювавши «в людях» до пенсії, людина проте не втратила чуйність, емоційну чутливість, здатність до співпереживання.

2. Інтенсивна інтеріоризація (сприйняття і переживання) обставин професійної діяльності. Це психологічне явище виникає у людей з підвищеною відповідальністю за доручену справу, професійну роль. Досить часто трапляється, коли через молодість, недосвідченість і, можливо, наївність, фахівець, який працює з людьми, сприймає все занадто емоційно, віддається справі без залишку. Кожен стресогенний випадок з практики залишає глибокий слід у душі. Доля, здоров'я, благополуччя суб'єкта діяльності викликає інтенсивну співучасть і співпереживання, тяжкі роздуми і безсоння. Поступово емоційно-енергетичні ресурси виснажуються і виникає необхідність відновлювати їх або берегти, вдаючись до тих або інших прийомів психологічного захисту. Так, деякі фахівці через якийсь час змінюють профіль роботи і навіть професію. Частина молодих учителів залишає школу в перші 5 років трудового стажу. Але типовий варіант економії ресурсів – емоційне вигорання. Учителі через 11–16 років набувають енергозберігаючих стратегій виконання професійної діяльності.

3. Слабка мотивація емоційної віддачі в професійній діяльності. Тут є два аспекти. По-перше, професіонал у сфері спілкування не вважає для себе необхідним виявляти емоційну віддачу або чомусь не зацікавлений проявляти співучасть і співпереживання суб'єктам своєї діяльності. Це не лише стимулює емоційне вигорання, але і його крайні форми – байдужість, душевну черствість. По-друге, людина не звикла, не вміє захочувати себе за співпереживання і співучасть, що проявляються у ставленні до суб'єктів професійної діяльності. Систему самооцінок вона підтримує іншими засобами – матеріальними або позиційними досягненнями. Альтруїстична емоційна віддача для такої людини нічого

не означає, вона не потребує її, не відчуває від неї задоволення. Зазвичай «вигорати» їй просто і легко. Інша річ особистість з альтруїстичними цінностями. Для неї важливо допомагати і співчувати іншим. Втрату емоційності у спілкуванні вона переживає як показник моральних втрат, як втрату людяності.

4. Моральні дефекти і дезорієнтація особистості. Можливо, професіонал мав «моральну ваду» ще до того, як став працювати з людьми, або придбав її в процесі діяльності. Моральний дефект зумовлений нездатністю включа-

тись у взаємодію з партнерами професійної діяльності такими моральними категоріями, як сумління, чесність, повага прав і гідності іншої особистості. Моральна дезорієнтація викликається іншими причинами – невмінням відрізнити добре від поганого, благо від шкоди. Проте як у разі морального дефекту, так і за наявності моральної дезорієнтації формування емоційного вигорання полегшується. Збільшується вірогідність байдужості до суб'єкта діяльності та апатії до виконання обов'язків [2, с. 28].

Рис. 1. Модель професійного вигорання педагогів спеціальних інтернатних закладів

Особливої уваги для вивчення вимагає система освіти для дітей, які потребують соціальної допомоги і реабілітації. Їхнє навчання здійснюється в основному в спеціальних установах та закладах, до яких відносять спеціальні школи-інтернати. Законодавство встановлює чіткий перелік спеціалістів, яких зараховують до числа педагогічних працівників: педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку, фізичний стан яких дозволяє виконувати службові обов'язки.

Натепер педагогічний персонал спеціальних шкіл-інтернатів зазнає значних навантажень, внаслідок чого постійна праця в умовах психологічних перевантажень, стресу зумовлює небезпеку вигорання людської особистості [11].

Серед симптомів професійного вигорання у педагогів шкіл-інтернатів найчастіше трапляються такі як: знижений емоційний настрій, байдужість, емоційне перенасичення, спустошеність і втома. А також деформація у стосунках з іншими людьми: негативізм, цинічність установок і почуттів до учнів та колег. Педагоги схильні негативно оцінювати себе, свої професійні досягнення та успіхи [8, с. 28].

Факторами ризику виникнення професійного вигорання у педагогів спеціальних інтернатних закладів можуть бути: вік, стаж роботи, рівень освіти, наявність спеціальної підготовки, внутрішньопсихічний фактор та територіальний.

Емоційному виснаженню піддаються педагоги віком від 51 до 60 років. У педагогів від 40 до 50 років частіше спостерігається деперсоналізація та дегуманізація. Молоді педагоги, до 30 років, частіше схильні до мотиваційного вигорання, редукції особистих досягнень чи обов'язків. Педагоги зі стажем до 20 років більш схильні до негативного сприйняття себе в професійному плані, редукції особистих обов'язків, ніж учителі зі стажем 30–40 років. Відсутність спеціальної освіти (зокрема, дефектологічної) провокує розвиток симптому емоційного виснаження. Соціокультурний фактор впливає на такі структурні компоненти професійного вигорання, як деперсоналізація та редукція особистих обов'язків, що характерне для міських педагогів.

Загалом, у педагогів спеціальних шкіл-інтернатів відзначається високий рівень емоційного виснаження, який викликаний дією стресогенних факторів у професійній діяльності. Деперсоналізація провокується неготовністю педагогів системи спеціальної освіти до зменшення соціальної дистанції, рівноправного партнерства, суб'єкт-суб'єктних відносин з учнями. На жаль, інколи педагоги інтернатних закладів демонструють негативний стереотип

у ставленні до дітей, акцентуючи свою увагу на «дефекті» учня, а не на позитивній компенсації. На зниження почуття професійної успішності і формуванні негативного ставлення до своїх обов'язків у педагогів впливають такі фактори, як низька оплата праці; важкість патології учнів, що суттєво знижує результативність роботи, неадекватна самооцінка.

Спостерігається професійне вигорання у молодих педагогів, які вимагають від себе високої ефективності, якщо ж такі педагоги не досягають бажаних результатів у роботі з дітьми з особливими потребами, виникає почуття некомпетентності і незадоволення вибраною професією. У педагогів з більшим стажем роботи частіше виникає психічне і фізичне виснаження, що також перешкоджає ефективній роботі з учнями шкіл-інтернатів [10, с. 25].

На підставі теоретичного аналізу професійного вигорання педагогів ми створили модель професійного вигорання працівників інтернатних закладів (див. рис. 1), що відображає закономірності формування досліджуваного феномена.

Ситуація дефіциту психологічних ресурсів, що викликає робочий стрес, виникає у разі, коли потреби ситуації перевищують потенційні можливості і ресурси педагога. На цьому етапі професійної діяльності стресову ситуацію може створити рольовий конфлікт або рольова невизначеність, одноманітність діяльності, етичні конфлікти, конфлікти в колективі співробітників, а також організаційні недоліки в роботі. На ситуацію дефіциту психологічних ресурсів впливають соціально-організаційні чинники професійного вигорання: напружена психоемоційна діяльність, дестабілізуюча організація діяльності, підвищена відповідальність під час виконання функцій, конфлікти у роботі (з адміністрацією, колегами, учнями).

Важливим компонентом моделі є когнітивна оцінка ситуації, тобто те, як людина оцінює або інтерпретує ситуацію. Чиста ситуація стресовою, залишиться черговим робочим епізодом або сприятиме подальшому особистісному і професійному зростанню фахівця, залежить не від ситуації, а від її сприйняття або перцепції.

Когнітивна оцінка ситуації багато в чому визначається особистісними особливостями спеціаліста і ступенем вираженості фрустраційної толерантності. А також залежить від психологічних чинників, що впливають на людину під дією професійного вигорання: песимістичний атрибутивний стиль, безпорадність, негативне ставлення до оточуючих, знижена прив'язаність, високий рівень емоційності, завищений самоконтроль.

Динаміка робочого стресу визначається психофізіологічною реакцією людини на стресові фактори. Якщо педагог схильний до оцінки робочих ситуацій як «несприятливих»,

«загрозливих», «критичних», тобто стресових, то з часом таке сприйняття стає хронічним, що тягне за собою не тільки психологічний, але і фізіологічний рівень реагування. У таких фахівців підвищений рівень тривожності, виражені ознаки емоційного, фізичного і психічного виснаження, порушений сон, з'являються симптоми депресії.

Копінг-поведінка демонструє здатність вирішувати труднощі і діяти відповідно до завдань. Заключним компонентом моделі є поведінкові наслідки «вигорання», що включають зниження рівня фізичної активності, труднощі в міжособистісному спілкуванні, ригідну поведінку, можливі адиктивні форми поведінки (залежність від психоактивних речовин, алкоголю, булімія і т.п.), можливе звільнення з роботи чи відхід від педагогічної діяльності. Репертуар поведінкових реакцій на професійний стрес багато в чому визначається особистісними особливостями фахівця, його мотивацією, ієрархією цінностей і потреб, фінансовими та соціальними ресурсами.

Висновки з проведеного дослідження.

Проаналізовано специфічні характеристики педагогічної діяльності у спеціальних інтернатних закладах, які сприяють виникненню професійного вигорання, зокрема, гетерогенність, відповідальність педагогічної професії, високі комунікативні переважанення. Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що найбільш чутливими до вигорання є емоційна та смислова сфери особистості педагога. Професійне вигорання педагога представляє ситуацію обмеження активності фахівця, коли йому висунуто особливі вимоги, які перевищують його звичайний адаптивний потенціал, містять небезпеку та загрозу життєдіяльності. Запроваджено модель професійного вигорання працівників інтернатних закладів, яка відображає структурні взаємозв'язки компонентів вигорання та системний вплив соціально-психологічних чинників (психологічних, соціально-організаційних).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Синдром «емоціонального» вигорання в професійно-педагогічній общині. Санкт-Петербург : Пітер, 1999. 105 с.
2. Борисова М.В. Психологические детерминанты психического выгорания у педагогов : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01. Ярославль, 2003. 28 с.
3. Жогно Ю.П. Влияние эмоционального выгорания на профессиональную компетентность учителя. *Наука і освіта*, 2008. № 8–9. С. 40–43.
4. Малец Л. Синдром «выгорания». *Персонал*. 1999. № 1. 103–114 с.
5. Мальцева Н.В. Проявления синдрома психического выгорания в процессе профессионализации учителя в зависимости от возраста и стажа работы : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Екатеринбург, 2015. 212 с.
6. Ожогова Е.Г. Взаимосвязь синдрома «психического выгорания» и особенностей ценностно-смысловой сферы у педагогов общеобразовательных школ : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Саратов, 2008. 18 с.
7. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы. *Психологический журнал*. 2011. № 1. С. 90–101.
8. Ронгинская Т.И. Синдром выгорания в социальных профессиях. *Психологический журнал*. 2002. № 3. С. 85–95.
9. Феофанов В.Н. Психическое выгорание специальных педагогов и его влияние на психологическое благополучие учащихся с отклонениями в развитии : автореф. дисс. канд. психол. наук. Новгород, 2009. 28 с.
10. Шеметкова Е.В. Профессиональный стресс в деятельности педагогов, работающих с умственно отсталыми детьми в условиях коррекционной школы-интерната : автореф. дисс. канд. психол. наук : 19.00.03. Ярославль, 2009. 25 с.
11. Freudenberger H.J. Staff burn-out. *Journal of Social Issues*. 1974. V. 30. P. 159–166.
12. Selye H. Stress without distress. *The Journal of Neuroscience*. Riga : Vneda, 2016. 109 p.

FEATURES OF REALIZATION OF INTERNAL OPPORTUNITIES AND PERSONAL POTENTIAL OF PERSONS WITH DISABILITIES IN SOCIALLY SIGNIFICANT ACTIVITY

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВНУТРІШНІХ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ У СОЦІАЛЬНО-ЗНАЧУЩІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

The article is devoted to the study of psychological support and socio-psychological adaptation of persons with disabilities, which reflect the level of their interaction and integration with the community and self-determination, the level of realization of internal capabilities of a person with disabilities and his personal potential in socially significant activities, personality, interact with the surrounding society under specific conditions of existence. For Ukraine, the issue of social protection and psychological support of persons with disabilities does not lose its relevance. This is due to a number of reasons, the main of which are psychological, demographic, socio-economic and political. People with disabilities often face specific problems in various spheres of life, which significantly affect their psychological and economic condition. The main groups of barriers that prevent people with disabilities from having a full social life are physical and psychological barriers. The main psychological barriers of people with disabilities are analyzed: communication barrier, business communication barrier, emotional barrier. It was emphasized that the problem of discrimination and stigmatization of persons with disabilities remains acute both in Ukraine and in other countries. The author notes that a formal prohibition of discrimination at the state level does not completely eliminate this problem. This issue is especially painful for those people with disabilities who seek a full working life and professional realization.

It is noted that Ukraine is still at the initial stage of its development in the issues of social and psychological support and life support of people with special needs and is taking the first steps towards approaching international standards. At the same time, modern European integration processes are forcing Ukraine to reconsider existing approaches and existing opportunities to improve the situation of integration / reintegration and the implementation of effective measures aimed at improving the lives of people with disabilities.
Key words: *persons with disabilities, psychological support, active social life, physical barriers, psychological barriers.*

Стаття присвячена дослідженню психологічного супроводу й соціально-психологічної

адаптації осіб з інвалідністю, які відображають рівень їхньої взаємодії та інтеграції зі спільнотою й самовизначення в ній, рівень реалізації внутрішніх можливостей особи з інвалідністю та її особистісного потенціалу в соціально-значущій діяльності, у здатності, зберігаючи себе як особистість, взаємодіяти з навколишнім соціумом за конкретних умов існування. Для України питання соціальної захищеності та психологічного супроводу осіб з інвалідністю не втрачає своєї актуальності. Це викликано низкою причин, основними серед яких є психологічні, демографічні, соціально-економічні й політичні. Особи з інвалідністю досить часто стикаються зі специфічними проблемами в різних сферах життя, які суттєво впливають на їх психологічний, економічний стан. Виділено основні групи бар'єрів, які перешкоджають особам з інвалідністю мати повноцінне соціальне життя, а саме фізичні та психологічні бар'єри. Проаналізовано основні психологічні бар'єри людей з інвалідністю, такі як комунікативний бар'єр, бар'єр ділового спілкування, емоційний бар'єр. Наголошено на тому, що проблема дискримінації та стигматизації осіб з інвалідністю залишається гострою як в Україні, так і в інших країнах світу. Авторка зазначає, що формальна заборона дискримінації на державному рівні не усуває цю проблему повністю. Особливо болючим це питання є для тих осіб з інвалідністю, які прагнуть повноцінного трудового життя й професійної реалізації.

Зазначено, що Україна в питаннях соціально-психологічного супроводу та життєзабезпечення осіб з особливими потребами досі перебуває на початковому етапі свого розвитку й робить перші кроки з наближення до міжнародних стандартів. Водночас сучасні процеси євроінтеграції змушують Україну переглянути чинні підходи та наявні можливості покращення ситуації інтеграції/реінтеграції та вжиття ефективних заходів, спрямованих на покращення життя осіб з інвалідністю.

Ключові слова: *особи з інвалідністю, психологічний супровід, активне соціальне життя, фізичні бар'єри, психологічні бар'єри.*

UDC 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.45>

Overchuk V.A.

Doctor of Economics,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Psychology
Vasyl' Stus Donetsk National University

Kushnir Yu.V.

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Psychology
Vasyl' Stus Donetsk National University

The question of integration of persons with disabilities into public life has existed throughout human existence. At the same time, despite the urgency of the issue, it will not be a secret that the level of solving this problem remains low even in developed countries. An active social life, which includes work, leisure, communication with family and friends, is so ordinary for many people that not everyone even realizes the value of what they

have. At the same time, there are people among us for whom each of these elements of everyday life is extremely important because they are entirely or partially deprived of such seemingly ordinary activities. We are talking about people with disabilities who cannot always find their place in our society because they often have limited access to education, the labour market, communication with other people and a decent holiday.

At the moment, almost 3 million people with disabilities live in Ukraine, or 6.3% of the total population, of which more than 80% are of working age. Today, in these difficult conditions, that research of psychological support of personality and socio-psychological adaptation of the character, which reflects the level of its interaction and integration with the community and self-determination in it. The level of realization of inner capabilities and personal potential in socially significant activity, in the ability, while maintaining himself as a person, to interact with the surrounding society under specific conditions of existence.

The problem of rehabilitation and employment of people with disabilities remains relevant today for many countries around the world. Despite some progressive steps that have been taken and are being taken to improve the situation, the percentage of people with disabilities who have limited access to education, limited opportunities for social activity, and difficulties in finding employment and professional realization, in general, remains relatively high. Quite often, the cause of such problems is called lack of financial resources. At the same time, funding is only one element of an integrated institutional environment in which other factors play an equally important and sometimes decisive role in the process of rehabilitation and integration of persons with disabilities.

Today, society is overly concerned about the problem of disability, which has a tendency to increase and is the result of injury, contusion or mutilation due to hostilities in the east, deteriorating environmental conditions in Ukraine, malnutrition of a large part of the population, increased injuries and more.

At the moment, in these difficult conditions, that research of psychological support of personality and socio-psychological adaptation of nature, which reflects the level of its interaction and integration with the community and self-determination in it, the level of realization of inner capabilities and personal potential in socially significant activity, in the ability, while maintaining himself as a person, to interact with the surrounding society under specific conditions of existence. This problem is considered by the majority of authors (B.N. Almazov, S.A. Belicheva, T.M. Dychev, M. Ratter, etc.), as the process of disturbance of the homeostatic balance of the person and the environment, as disturbance of adaptation of the individual owing to the action of these or those reasons; as a violation caused by the inconsistency of the innate needs of the individual to the requirements of the social environment; as the inability of the individual to adapt to their own needs and demands.

Socio-psychological adaptation changes the inner world of man: there are new intentions, knowledge of the activities in which he is engaged, there are a self-correction and self-determination

of the individual, changes in self-esteem, goals and objectives of the individual, and others. Based on these grounds, there is a change in attitude to self-affirmation; the individual acquires the necessary knowledge, skills and abilities. All this determines the essence of its socio-psychological adaptation to society, the success of its course.

It is worth noting that the socio-psychological adaptation of people with disabilities is associated with the optimization of the socio-psychological existence of the individual, adjusted to its capabilities, needs and values. But for a long time, society was dominated by the idea that the limitation of a person's functional capabilities should automatically lead to a reduction in his needs. And most importantly, concerning people with disabilities, it was usually about basic needs, not about the values that determine the meaning of their lives and, above all, spiritual matters. People with disabilities were identified with basic needs, not with costs, the difference between which is that the former push a person behind, and the latter – attracts to the front.

The development of a person with a disability, his self-awareness under the influence of various social factors leads to the fact that there may or may not be the resolution of contradictions, which ultimately leads to the adaptation or maladaptation of the individual. If new for the individual social values, types of behavior contradict previously learned, which are part of his inner world, the balance between external and internal is disturbed, there is a psychological dissonance. It leads, in our opinion, to the formation of negative mental qualities and characteristics of a person with a disability.

In the process of internalization of social influence, a person with a disability changes his old concepts, social norms, transforms them, i.e. there is an internal reorganization of the psychological structure, the inner world of the individual, which is usually accompanied by profound emotional experiences.

An analysis of the psychological characteristics of people with disabilities revealed another fact, namely, due to their unnecessary need in the labour market and their social isolation is the process of their removal from society. This world inhibits the formation of their active life position. Most of these people do not form a strong sense of trust in the world, in other people. As a result, people with disabilities often perceive everyone as a hostile environment. Most of them do not live a full life, they do not have sufficient motivation to communicate, and therefore the result is their isolation, alienation from people. Under these conditions, the formation of "diffuse" identity and their long delay in the egocentric position is possible.

New research indicates that even with the improvements made, most people with disabilities remain a socially vulnerable group, do

not have a full social life, have difficulty finding employment or cannot go beyond specialized enterprises, and are subject to discrimination and stigmatization by society [1]. However, this problem and its causes in practice are much more complex and are not limited to physical obstacles. Several other factors complicate it even more.

For Ukraine, the issue of social protection and psychological support for people with disabilities is significant. It is due to several reasons, the main of which are psychological, demographic, socio-economic and political [2].

Firstly, there are negative trends in the reproduction of human capital, the expansion of its degradation zone, which threatens the socio-economic security of the state primarily due to an increase in the number of people with disabilities, especially working age, with acute depopulation.

The main reasons for the increase in the number of people with disabilities, especially children, are the impoverishment of a large part of the population, which has significantly affected its health, as well as the unsatisfactory state of the environment, primarily caused by the devastating consequences of the Chernobyl disaster, at work and home, the growth of crime.

Secondly, the growth of poverty, especially among the socially vulnerable, including people with disabilities, has prompted them to change their psychological behavior, often from observational, expectant and passive, to forced hard work to earn a living, family. That is, the distribution of roles within the family has begun to change. People with special needs are moving from the category of dependents to breadwinners.

Thirdly, people with disabilities belong to socially vulnerable groups who cannot compete in the labour market on an equal footing with others due to their physical or mental disabilities, especially since the labour market situation is currently unfavorable.

Fourthly, in the current socio-economic conditions, restructuring of the employment system, vocational training, social protection, etc., there is an urgent need to assist in the socio-psychological adaptation of citizens to new economic and political conditions, as well as their rehabilitation. Of course, this primarily applies to people with disabilities.

The experience of psychologists shows that people with special needs often face specific problems in various spheres of life, including education, employment, social activities, family relations, life and leisure, communication and more.

Persons with disabilities belong to different groups according to the level of complexity of their physical or psychophysical condition, place of residence, social status. The severe chronic somatic disease significantly changes first of all the whole socio-psychological situation of human development. It significantly affects

the level of her mental capabilities in the implementation of activities, leads to a limited range of contacts with others, often for objective or subjective reasons leads to a limitation of its activities as a whole, i.e. changes the accurate place man in life, and, as a consequence, his inner position to all the circumstances of life [3].

Defects of people with disabilities significantly complicate their contacts with the environment, limit their participation in public life, and negatively affect personal development: they cause feelings of anxiety, insecurity, and lead to the formation of inferiority, selfish and antisocial attitudes.

The two main groups of barriers that prevent people with disabilities from having a full social life, including professional realization, are physical and psychological barriers. The focus is usually on the first group, which is directly related to the physical limitations of a person with a disability. At the same time, psychological barriers are equally important. People with disabilities and everyone else can be the source of these barriers.

Firstly, the person with a disability may seek a life more isolated from society. Such people are often closed off in their world. They have a very narrow circle of friends, which includes family members, doctors, possibly several friends and the same people with disabilities. The first reason for this way of life may be the restriction of physical activity and the simultaneous lack of appropriate infrastructure, which makes a person a kind of prisoner of his own home. Also, a person may despair of him and others and refuse the opportunity to realize themselves in society.

Secondly, other people's reluctance to accept people with disabilities into their environment remains common. The main psychological barriers for people with disabilities are these.

1) Communication barrier is a communication disorder, one of the most challenging social problems of children and youth with disabilities, which is a consequence of emotional protective self-isolation. The communication barrier creates motivational, ethical, emotional difficulties [4]. Motivational difficulties: excessive motivation (for example, "worried and did not say everything, remembered"); lack of reason (I do not want to understand, not interesting), etc. Ethical (moral) difficulties: lack of tact, tolerance; audacity, audacity; gossip, rumors, deception, meanness, dishonesty; envy, bias, etc. Emotional challenges: untidy, outrageous appearance; bold postures, gestures, manners, habits, etc.; brutal tone, tone of voice, etc.

2) The barrier of business communication creates problems associated with the characteristics of healthy people and people with functional limitations of health, which arise when paying attention to those aspects of personality that he is not aware of or wants to hide, in our case – this physical defects. Some authors, when considering the problem of social integration of people

with poor physical health, even suggest introducing the concept of “ideological equality” to denote the perception of a person with disabilities as equal and having a different worldview, different lifestyle and particular needs [3].

3) The emotional barrier consists of people’s emotional reactions and is two-way. That is, on the one hand, healthy people may show curiosity, ridicule, inconvenience, guilt, hyperopia, fear. On the other hand, people with special needs can wait for self-pity, hyperopia, can blame someone for their defect, seek isolation, etc. [4].

A person with a disability may have a negative experience of communicating with so-called “normal” people due to discrimination, contempt, misunderstanding, insults [5]. The problem of racism and stigmatization of people with disabilities remains acute both in Ukraine and in other countries [1]. At the same time, it is evident that the formal prohibition of discrimination at the state level does not eliminate this problem. This issue is incredibly painful for those people with disabilities who seek a full working life and professional realization. Discrimination can take various forms when hiring or refusing a job, offering an appointment with a lower qualification level, offering worse pay conditions. Also, in the course of work, discrimination against a person with a disability can be manifested in the daily treatment of this person, blocking career opportunities without objective reasons, ignoring the success of this person and his contribution to joint activities.

Another group of barriers is educational information. Thus, not in every area, people with disabilities have the opportunity to receive full counselling on services and organizations that can help them, as well as on opportunities in the labour market. As for education, many educational institutions in Ukraine are still not adapted to the fact that their students may include people with disabilities.

The combination of barriers discussed above can lead to another problem. Some groups of people with disabilities work in specialized enterprises, for example, in UTOS enterprises. But they do not have access to the open labour market. For some people with disabilities, enter-

ing the free labour market is very difficult due to physical reasons. In contrast, other people with disabilities have fewer restrictions and can compete with regular candidates for jobs in non-specialized enterprises. However, they are hindered by psychological barriers or lack of education or information.

Ukraine is still at the initial stage of its development in the issues of social and psychological support and life support of people with special needs. It is taking the first steps toward approaching international standards [2]. Therefore, there is still a wide range of urgent problems, and there is no appropriate mechanism to solve them.

At the same time, modern European integration processes are forcing Ukraine to reconsider existing approaches and existing opportunities to improve the situation of integration/reintegration and the implementation of effective measures aimed at improving the lives of people with disabilities.

LITERATURE:

1. The disability employment puzzles: a field experiment on employer hiring behavior / M. Ameri, L. Schur, M. Adya, S. Bentley, P. McKay, D. Kruse. *Labor and Employment Relations Association conference*. 2015. P. 1–70.
2. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 15.10.2018).
3. Дікова-Фаворська О.М. Адаптаційні можливості освіти осіб з інвалідністю. *Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики* : міжвузівський збірник наукових праць. 2009. № 42. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2009_42/files/42_07Dikova_202Favorska.pdf.
4. Завірюха Л.А. Оволодіння особистістю засадами толерантності у студентському середовищі. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : збірник наукових праць. Київ : університет «Україна», 2004. 448 с.
5. Алпатова П.С., Зуб Т.С. Людина з обмеженими фізичними можливостями в міському середовищі. *Український соціум*. 2006. № 1. С. 7–16.

ЯКИХ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПОТРЕБУЄ ВЗАЄМОДІЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: НАСТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

WHAT CITIZENSHIP COMPETENCIES ARE NECESSARY FOR INTERACTION IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: ATTITUDES OF UNIVERSITY AND SECONDARY SCHOOL STUDENTS

У статті окреслено модель емпіричного дослідження настановлень суб'єктів навчально-виховного процесу щодо практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності, та представлено результати аналізу масиву відповідей студентської та учнівської молоді. Дослідження ґрунтується на положенні про те, що розвиток громадянської компетентності відбувається під впливом повсякденних практик взаємодії молоді людини в освітній громаді, де створюється середовище для формування її громадянської компетентності. Базовими ознаками практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності, визначено демократичність, соціальну відповідальність, повагу та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях. Емпірично встановлено, що семантичний простір значень, які репрезентують взаємодію в освітньому середовищі у настановленнях молоді, структурує смисли конфлікту інтересів та взаємовигідних рішень конфліктних ситуацій. Перспективи розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі молоді пов'язує із взаємодією з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки; з набуттям нових знань та ознайомленням з новими поглядами; з прихильністю до освітньої громади. Ефективність таких «мотиваторів» розвитку компетентності, як зобов'язання перед групою, схвалення та позитивна оцінка групи й викладачів, залучення до самоврядування, на думку молоді, є низькою. Віртуалізація освітнього простору загалом не несе загрозу для розвитку громадянської компетентності, як вважають респонденти, однак здебільшого негативно впливає на такі чинники розвитку громадянської компетентності, як залучення до студентського самоврядування та підтримка соціальних зв'язків.

Ключові слова: громадянська компетентність, компетенції, молоді, взаємодія, освітнє середовище, громада.

The article outlines a model of the empirical research on educational actors' attitudes towards interaction practices in the educational environment favorable for citizenship competence development. It also presents the outcomes of the student survey data analysis. The study is based on the assumption that citizenship competence develops under the influence of youth everyday interaction practices in the educational community where the environment for promoting their citizenship competence development is created. The key characteristics of interaction practices in the educational environment that facilitates citizenship competence development are democratic communication, social responsibility, respect and interest to differences, seeking win-win solutions in conflict situations. The findings of the survey prove that the semantic environment representing interaction in the educational environment in the student attitudes is structured by the meanings of conflicts of interests and win-win solutions in conflict situations. The respondents link the prospects of citizenship competence development to interaction with people who represent different social, age and ethnic groups, and have different opinions; with acquiring new knowledge and discovering new perspectives; with attachment to the educational community. The effectiveness of such triggers of competence development as "giving back" to the group, approval and positive evaluation by other students and teachers, engagement in self-government is low according to the students. Virtualization of the educational environment, as said by the respondents, in general has no threats to citizenship competence development. However, it has mainly negative consequences for such factors of citizenship competence development as engagement in student self-government and maintenance of social contacts.

Key words: citizenship competence, competencies, youth, interaction, educational environment, community.

УДК 172.005.336.2-043.5-053.81
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.46>

Позняк С.І.

к.психол.н.,
старший науковий співробітник
лабораторії психології політичної
поведінки молоді
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. Молодь навчається бути громадянами і взаємодіяти з іншими через соціальні та соціально-культурні практики в родині, школі, університеті, на роботі, у вільний час, спілкуючись з однолітками. Освіта сприяє залученню молодих людей до соціальних практик та стимулює рефлексію щодо такого залучення, що підтримує готовність молодих людей до громадянської участі та підвищує якість їх громадянської діяльності. Функція освіти полягає не у створенні умов для

набуття молоддю ізольованих знань та вмінь, а в навчанні їх компетенціям. Отже, освітнє середовище має сприяти не тільки підвищенню рівня громадянських знань молоді, але й набуттю нею громадянських чеснот та вмінь, відтворюючи культуру суспільства і принципи та практики взаємодії в ньому [1; 2]. Довіра, яка встановлюється між учасниками навчального процесу, стає основою соціальної довіри та взаємності, на яких ґрунтується взаємодія громадян у суспільстві [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Незважаючи на обмеженість, а також складність визначення безпосереднього впливу чинника освітнього середовища на рівень громадянської компетентності, заклади освіти розглядаються дослідниками як друга після родини арена, де відбувається розвиток громадянської компетентності молоді людини [4; 5; 6]. Освіті надається особлива роль у формуванні добрих громадян, оскільки вона є єдиним соціалізованим інститутом, який підлягає регулюванню й контролю з боку суспільства та держави. Вивчення настановлень суб'єктів освіти щодо практик взаємодії в освітньому процесі дасть змогу поглибити уявлення про формування освітнього середовища, сприятливого для розвитку громадянських компетентностей молоді.

Постановка завдання. Метою статті є окреслення моделі емпіричного дослідження настановлень суб'єктів навчально-виховного процесу щодо практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливого для розвитку громадянської компетентності, а також представлення та обговорення результатів окремих етапів емпіричного дослідження настановлень студентської та учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базовим положенням теоретичної моделі дослідження взаємодії в освітньому середовищі як чинника розвитку громадянської компетентності молоді є розуміння того, що розвиток громадянської компетентності відбувається перш за все під впливом безпосередньої повсякденної практики взаємодії молоді людини в освітній громаді, де створюється середовище для формування відповідних громадянських компетентностей, що не заперечує важливості такого чинника розвитку громадянської компетентності в освітньому процесі, як оволодіння молоддю теоріями політичного устрою суспільства та політичних інститутів, знанням принципів демократичної взаємодії та громадянських прав і свобод.

Щодо концептуалізації самого поняття «громадянська компетентність», то вона має виходити за межі таких ознак компетентного громадянина, як «бути хорошою людиною», «зважати на інших», «допомагати іншим», «турбуватися про інших». Громадяни мають бути здатними робити власний критичний внесок у підтримку демократичного суспільства. «Добрий громадянин» вважається такою особистістю, яка може критично оцінювати різні перспективи розвитку суспільства, вивчати стратегії змін та розмірковувати щодо проблем справедливості, рівності/нерівності та демократичного залучення [7; 8; 9]. Здатність до функціонування у громаді в соціально прийнятний та відповідальний спосіб є також важливою ознакою «доброго громадянства» [10].

Окреслені вище теоретичні положення визначили підходи до емпіричного дослідження настановлень студентської та учнівської молоді щодо освітнього середовища як чинника розвитку громадянської компетентності.

Модель емпіричного дослідження передбачає, що громадянська компетентність є динамічним конструктом, який складається з когнітивного, ставленнєвого, конативного та рефлексивного компонентів. Його функцією (за ten Dam et al.) є забезпечення виконання принаймні чотирьох ключових соціальних завдань, пов'язаних із громадянською практикою молоді людини: діяти у демократичний спосіб, діяти відповідально, уміти поводитися в конфліктних ситуаціях, справлятися з відмінностями (соціальними, культурними, релігійними тощо) [10, с. 357]. Готовність до виконання вищезазначених завдань і здатність упоратися з ними у соціально прийнятний спосіб, що загалом визначає громадянську компетентність особистості, забезпечується низкою компетентностей, деталізованих нижче. Представлений конструкт є результатом апробації робочої моделі громадянської компетентності, яку було запозичено у ten Dam et al. і адаптовано з урахуванням завдань цього соціально-психологічного дослідження. Апробація проводилася шляхом оцінювання репрезентативності компетентностей експертами, а саме вчителями старших класів, викладачами та студентами ВЗО.

Згідно з моделлю громадянської компетентності, базовими ознаками практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді, мають бути демократичність, соціальна відповідальність, повага та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях, що відповідає основним соціальним завданням громадянської практики членів суспільства. Відповідно, критерієм відповідності практик взаємодії в освітньому середовищі завданням розвитку громадянської компетентності молоді є те, наскільки такі практики вимагають від молоді застосування таких компетентностей:

- уявлення про суспільні норми та провила поведінки, принципи та правила демократичної взаємодії, способи вирішення конфліктів, соціальні, культурні, релігійні відмінності (когнітивна складова частина);

- бажання вступати та активно й критично підтримувати комунікацію, прагнення відстоювати справедливість, надавати допомогу, не завдавати шкоди іншим та довікілью, брати до уваги думку іншої сторони, спільно шукати взаємоприйнятне рішення; бажання дізнатися про думки та спосіб життя інших (ставленнєва складова частина);

- готовність дослухатися до думок інших, займати неупереджену позицію, здатність

поставити себе на місце іншого, впоратися з незнайомою соціальною ситуацією, звичка висловлювати власну думку, настанова зважати на бажання та звички інших, дотримання правил поведінки в різних соціальних ситуаціях, дотримання закону (конативна складова частина);

– розмірковувати про проблеми влади, демократії, рівності, соціальної згуртованості та конфлікту інтересів; оцінювати власний внесок до забезпечення соціальної справедливості; визначати причини, можливості попередження та вирішення конфліктів; сприймати різноманітність як природне явище; враховувати соціально-культурні основи поведінки різних людей (рефлексивна складова частина).

Ще один аспект емпіричного дослідження пов'язаний безпосередньо з освітньою громадою як чинником розвитку громадянської компетентності молоді, а також тими процесами, які пояснюють, яким чином соціальне оточення може впливати на розвиток громадянських компетенцій молоді, отже, з механізмами розвитку компетенцій у громаді.

Йдеться про зв'язок між готовністю молоді до громадянського залучення та освітньою громадою, а також ступенем згуртованості освітньої громади як чинника розвитку громадянської компетентності студентства. Якщо молода людина відчуває себе частиною громади, члени якої турбуються один про одного та співпрацюють для вирішення спільних проблем, вона демонструє вищий рівень готовності до громадянської діяльності, що є важливим чинником розвитку громадянської компетентності. Громадянська компетентність формується в процесі навчання через спостереження, прийняття та поділення думки інших членів громади, розвитку громадянської ідентичності, рефлексії щодо громадянських питань, відчуття зобов'язання перед громадою через емоційний зв'язок із найближчим оточенням завдяки взаємній підтримці, розвитку прихильності та залучення завдяки отриманому позитивному досвіду взаємодії, фасилітації громадянської діяльності завдяки чисельним зв'язкам у своєму оточенні та впевненості у здатності діяти на користь загального блага [11].

Розглянуті вище чинники та механізми розвитку громадянської компетентності у громаді в дослідженні покладено в основу визначення так званих мотиваторів розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі. Серед них виокремлені, зокрема, такі:

– виконання спільних завдань та проектів;
– залучення до студентського самоврядування;
– ознайомлення з новим знанням та новими поглядами;
– взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки;

– схвальна позитивна оцінка студентів і викладачів;

– чисельні соціальні зав'язки й стосунки;
– зобов'язання перед громадою (студентською/учнівською, викладацькою), тобто бажання «повернути» їй ту підтримку, яку ви від неї отримали;

– рефлексія щодо громадянських проблем;
– прихильність до громади, тобто бажання зробити кращим місце, де ви навчаєтесь;
– впевненість у своїй здатності зробити внесок до загального блага.

Разом із традиційними чинниками впливу на практики взаємодії в освітньому середовищі, які постійно перебувають у полі зору дослідників, уваги вимагає пандемія COVID-19. Запровадження навчальними закладами дистанційної форми навчання в довгостроковій перспективі може стати викликом для освіти як одного з основних соціалізованих інститутів, принаймні значно обмежити соціалізовану роль взаємодії в освітній громаді як чинника розвитку громадянської компетентності молоді [12]. Отже, аспекту віртуалізації освітнього процесу і його впливу на практики взаємодії в освітньому середовищі також приділено увагу у дослідженні.

З огляду на мету та завдання дослідження, а також вищезазначені положення визначено методи та побудовано відповідний інструментарій емпіричного дослідження, який складається з гайду напівструктурованого глибинного інтерв'ю суб'єктів освітнього процесу для верифікації та операціоналізації теоретичної моделі дослідження, а також опитувальника для дослідження настановлень учасників навчально-виховного процесу щодо розвитку громадянських компетенцій у процесі взаємодії в освітньому середовищі (з використанням методу СД, ранжування та множинного вибору).

В результаті першого етапу дослідження (апробаційного) респондентами було загалом підтверджено актуальність запропонованої моделі громадянської компетентності (запозиченої у ten Dam et al.). Згідно з коментарями респондентів модель було адаптовано без втручання у її загальну структуру та базові значення, однак формулювання компетенцій були змінені й дещо доповнені. Також було уточнено перелік мотиваторів розвитку громадянської компетентності у взаємодії в освітньому середовищі.

Метою основного етапу дослідження було вивчення настановлень суб'єктів навчально-виховного процесу щодо розвитку громадянських компетенцій у процесі взаємодії в освітньому середовищі. Проводилося онлайн-дослідження за допомогою опитувальника у Гугл-формі, який складався з трьох завдань.

Першим завданням було оцінювання того, якою мірою взаємодія в освітньому середовищі (під час аудиторних занять та під час позаауди-

торної діяльності, залучення до студентської/учнівської громади, самоврядування, волонтерської діяльності, формального та неформального спілкування з однолітками та викладачами тощо) потребує (сприяє розвитку) наведених компетенцій. Опитувальник було побудовано за методом СД із використанням 28 шкал (по 6–8 шкал на кожну з основних ознак практик взаємодії, таких як демократичність, соціальна відповідальність, повага та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях).

Друге завдання полягало у ранжуванні респондентами запропонованих аспектів взаємодії в освітньому середовищі за ступенем їх значущості для розвитку громадянської компетентності. Перелік аспектів відповідав переліку мотиваторів розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі.

В останньому завданні респондентів просили визначитися, чи може перехід на дистанційну освіту в довгостроковій перспективі вплинути на названі аспекти взаємодії в освітньому середовищі.

В опитуванні взяло участь 238 респондентів, зокрема 132 студенти ВЗО з різних регіонів, 63 учні 10–11 класів ЗОШ, а також 43 представники викладацького складу ВЗО та старших класів ЗОШ. Більшість вибірки була сформована адресно, приблизно 5% респондентів – самовибірка.

Звернемося до аналізу масиву даних опитування студентської та учнівської молоді. Аналіз масиву відповідей викладачів буде предметом розгляду в інших публікаціях.

Масив даних відповідей студентів та учнів за першим завданням дослідження було опрацьовано з використанням методів математичної статистики. За методом центроїдного аналізу було побудовано 4-факторну модель настановлень студентства щодо практик взаємодії в освітньому середовищі й визначено координати семантичного простору настановлень респондентів. Загалом у результаті аналізу було виокремлено вісім факторів, однак останні чотири фактори не увійшли до моделі через низьку факторну вагу ($<0,4$) їх складових частин.

Факторна модель настановлень респондентів пояснює 61,98% сумарної дисперсії і складається з ієрархії таких компонентів: F_1 – взаємовигідне розв'язання конфлікту; F_2 – повага та інтерес до іншого; F_3 – демократичність; F_4 – соціальна відповідальність.

Побудована факторна модель свідчить про те, що семантичний простір настановлень молоді щодо взаємодії в освітньому середовищі структурується значеннями, пов'язаними з розв'язанням конфліктних ситуацій, на що вказує зміст першого найінформативнішого фактору моделі «взаємовигідне розв'язання

конфлікту» (16,63% внеску в сумарну дисперсію). Вочевидь, такі компетенції, як аналізувати проблеми соціальної згуртованості та конфлікту інтересів, а також здатність поставити себе на місце іншого мають ключове значення у практиках взаємодії респондентів з освітнім оточенням.

Важливу роль у взаємодії молоді в освітньому середовищі мають компетенції, які забезпечують здатність студентства взаємодіяти з людьми з різним соціальним статусом, різними релігійними поглядами або представниками різних культур тощо. На це вказує другий за інформативністю фактор «повага та інтерес до «іншого» (16,3% внеску в сумарну дисперсію). Тут визначається такі компетенції, як інтерес до дослідження суперечливих питань, рефлексія щодо соціально-культурних основ поведінки людей та їх врахування й потреба спільно шукати взаємоприйнятне рішення.

Менш вагомими у настановленнях молоді щодо практик взаємодії в освітній громаді виявилися значення демократичності та соціальної відповідальності, на що вказують третій (16,04% внеску в сумарну дисперсію) і четвертий фактори моделі відповідно (15,71% внеску в сумарну дисперсію). Значення демократичності представлено такими компетенціями, як бажання вступати та активно й критично підтримувати комунікацію, прагнення не завдавати шкоди іншим та докідлю.

Четвертий за ієрархією фактор соціальної відповідальності свідчить про те, що смисли соціальної допомоги та соціальної справедливості перебувають на периферії семантичного простору настановлень молоді. Відповідно, такі громадянські компетенції, як потреба надавати допомогу, оцінювати власний внесок до забезпечення соціальної справедливості і настанова зважати на бажання та звички інших, оцінюються респондентами як менш значущі для взаємодії в освітньому середовищі.

Ознайомимося з результатами другої частини опитування студентства та учнівської молоді, у якій респондентів просили проранжувати аспекти взаємодії в освітньому середовищі за ступенем їх важливості для розвитку громадянської компетентності. Нагадаємо, що в моделі емпіричного дослідження такі аспекти трактуються як мотиватори розвитку громадянської компетентності в освітній громаді. Наочно дані ранжування, здійсненого респондентами, представлено в табл. 1.

Результати ранжування мотиваторів розвитку громадянської компетентності в процесі взаємодії в освітній громаді за даними відповідей студентів та учнів свідчать про те, що молодь пов'язує розвиток своїх громадянських компетенцій перш за все зі взаємодією з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки (65,1%

Таблиця 1

Результати ранжування мотиваторів розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі

Параметри	Частота	Частка, % відповідей
Виконання спільних завдань та проєктів	93	47,7
Залучення до студентського самоврядування	45	23,1
Ознайомлення з новим знанням та новими поглядами	105	53,8
Взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки	127	65,1
Схвальна позитивна оцінка студентів і викладачів	36	18,5
Чисельні соціальні зав'язки і стосунки	47	24,1
Рефлексія щодо громадянських проблем	59	30,3
Зобов'язання перед громадою (студентською, викладацькою), тобто бажання «повернути» їй ту підтримку, яку ви від неї отримали	28	14,4
Прихильність до громади, тобто бажання зробити кращим місце, де ви навчаєтесь	101	51,8
Впевненість у своїй здатності зробити внесок до загального блага	87	44,6

відповідей). Друге місце посідають набуття нових знань та ознайомлення з новими поглядами (53,8%). Третє місце посідає такий мотиватор, як прихильність до громади, що означає бажання зробити кращим місце, де вони навчаються (51,8%).

Найменш важливими молоді визнала зобов'язання перед громадою (бажання «повернути» їй ту підтримку, яку вона від неї отримала), схвальна позитивна оцінка студентської та викладацької громади, а також залучення до самоврядування.

Щодо останньої частини опитування, пов'язаної з оцінкою суб'єктами навчально-виховного процесу потенційного впливу переходу на дистанційне навчання та віртуалізації освітнього простору на ті ж самі мотиватори розвитку громадянської компетентності, то загалом молоді не розглядає такі трансформації в освітньому процесі, як загроза розвитку громадянської компетентності. Більшістю відповідей респондентів було визначено лише два з названих чинника, на які дистанційна освіта впливає негативно, а саме залучення до студентського самоврядування та чисельні соціальні зав'язки і стосунки.

Висновки з проведеного дослідження. Результати здійсненого аналізу даних емпіричного дослідження дали змогу визначити смислові та диспозиційні тенденції у настановленнях молоді щодо взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності. Встановлено, що семантичний простір значень, які репрезентують взаємодію в освітньому середовищі, структурують смисли конфлікту інтересів та досягнення взаємної вигоди у його розв'язанні. Перспективи розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі

молодь пов'язує зі взаємодією з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки; набуттям нових знань та ознайомленням з новими поглядами. Віртуалізація освітнього простору і впровадження дистанційного навчання, на думку респондентів, не мають загроз для розвитку громадянської компетентності. Ці результати дослідження потребують подальшого обговорення та інтерпретації в контексті завдань формування освітнього середовища, сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді. З цієї точки зору інтерес мають вивчення настановлень інших учасників навчально-виховного процесу та порівняння отриманих даних, що буде завданням наступних етапів дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Haste H. Citizenship education: a critical look at a contested field. *Handbook of research on civic engagement in youth*. Hoboken, N. J. : John Wiley & Sons, Inc., 2010. P. 161–188.
2. Lawy R. Biesta G. Citizenship-as-practice: the educational implications of an inclusive and relational understanding of citizenship. *British Journal of Educational Studies*. 2006. № 54. P. 34–50.
3. Rothstein B., Stolle D. The state and social capital an institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*. 2008. № 40 (4). P. 441–459.
4. Torney-Purta J., Barber C. Fostering young people's support for participatory human rights through their developmental niches. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2011. № 81 (4). P. 473–481.
5. Reichert F., Torney-Purta J. A cross-national comparison of teachers' beliefs about the aims of civic education in 12 countries: A person-centered analysis. *Teaching and Teacher Education*. 2019. № 77. P. 112–125.
6. Davies I. Defining citizenship education. *Learning to teach citizenship in the secondary school: A com-*

panion to school experience / L. Gearon (ed.). London, United Kingdom : Routledge, 2015. P. 18–29.

7. Westheimer J. What kind of citizenship? Democratic dialogues in education. *Education Canada*. 2008. Vol. 48 (3). P. 6–10.

8. Позняк С.І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : методичні рекомендації. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.

9. Leenders H., Veugelers W. Different perspectives on values and citizenship education. *Curriculum and Teaching*. 2006. № 21. P. 5–20.

10. ten Dam G. et al. Measuring Young People's Citizenship Competences. *European Journal of Education*. 2011. Vol. 46. № 3. P. 354–372.

11. Lenzi M. et al. Neighborhood social connectedness and adolescent civic engagement: An integrative model. *Journal of Environmental Psychology*. 2013. № 34. P. 45–54.

12. Bersand A. The crisis as an opportunity to learn. Or: “Collated civic education” in the context of the COVID-19 pandemic. *Journal of Social Science Education*. 2020. Vol. 19. P. 8–14.

ФЕНОМЕН ПРОБЛЕМИ ЛІВОРУКОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

THE PHENOMENON OF THE PROBLEM OF LEFT-HANDEDNESS THROUGH THE PRISM OF SOCIAL ADAPTATION

У статті здійснено аналіз проблеми ліворукості. Розглянуто проблему функціональної асиметрії головного мозку та розподілу психофізичних функцій між півкулями мозку. Охарактеризовано основні види комунікативних девіацій ліворуких людей на прикладі клінічних феноменів осередкового ураження мозку, а саме дзеркальні феномени, феномени розширення простору бачення, феномени передбачення, а також феномени зворотної послідовності усного та писемного мовлення. Незважаючи на деякі комунікативні девіації під час адаптації в соціумі, лівші схильні до візуального мислення, більше до синтезу, ніж до аналізу, що свідчить про добре розвинуте образне сприймання дійсності, більш тонке відчуття кольору і звуку. Розглянуто питання про іншу, ніж у правшів, організацію функціонування півкуль мозку деяких лівшів у часі та супутніх їй клінічних особливостей осередкових уражень мозку під час порівняння психопатологічної симптоматики лівшів. Однак не можна не підкреслити, що не існує єдиної відмінності, яка відрізняє всіх лівшів від правшів. Нами встановлені чотири таких ознаки: менша, ніж у правшів, залежність психопатологічної симптоматики від сторони ураження мозку; поліморфність клінічних проявів ураження однієї з півкуль; відмінність кожного психопатологічного феномена від його аналога у правшів; вираження виняткових феноменів у різному ступені. Ця обставина змушує думати, що у лівшів може бути безліч варіантів організації парної роботи просторово протилежних півкуль мозку в часі. Феномен ліворукості потрібно оцінювати у всій складності. Наприклад, у ліворуких у перші роки життя ослаблений імунітет, тому його потрібно зміцнювати. Взагалі якість здоров'я у ліворуких нижча. Крім того, ліворуки є дуже емоційними й досить вразливими людьми. Їх треба визнавати і любити.

Ключові слова: комунікація, девіація, ліворукість, феномен, півкуля, асиметрія, головний мозок.

The article analyzes the problem of left-handedness. The problem of functional asymmetry of the brain and the distribution of psychophysical functions between the hemispheres of the brain are considered. The main types of communicative deviations of left-handed people are described on the example of clinical phenomena of focal brain damage, namely: mirror phenomena, phenomena of vision expansion, phenomena of prediction, as well as phenomena of reverse sequence of oral and written speech. Despite some communicative deviations in adaptation in society, left-handers are more prone to visual thinking, more to synthesis than to analysis, which indicates a well-developed figurative perception of reality, a finer sense of color and sound. The question of a different organization of the functioning of the left hemispheres of the brain of some left-handers in time and the accompanying clinical features of focal brain lesions when comparing the psychopathological symptoms of left-handed people is considered. But at the same time it is impossible not to emphasize that there is no single difference that distinguishes all left-handers from right-handers. We found four such signs: 1) less than in right-handers, the dependence of psychopathological symptoms on the side of brain damage; 2) polymorphism of clinical manifestations of the lesion of one of the hemispheres; 3) the abolition of each psychopathological phenomenon from its counterpart in right-handed people; 4) exceptional phenomena can be expressed in varying degrees. This fact leads us to think that left-handers can have many options for organizing paired work in spatially opposite hemispheres of the brain in time. The phenomenon of left-handedness must be assessed in all its complexity. For example, left-handed people have weakened immunity in the first years of life, so it needs to be strengthened. In general, the quality of health in left-handed people is lower. In addition, left-handers are very emotional and quite vulnerable people. They must be recognized and loved.

Key words: communication, deviation, left-handedness, phenomenon, hemisphere, asymmetry, brain.

УДК 159.943.75
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.47>

Поцулко О.А.

к.іст.н., доцент,
доцент кафедри мовних та
гуманітарних дисциплін № 1
Донецький національний медичний
університет

Постановка проблеми. Проблема ліворукості є однією з найменш досліджених і найскладніших, тому що одночасно ліворукість є і явищем рідкісним, і явищем поширеним. Здійснюючи прийом дітей до першого класу, досвідчені вчителі зазначають, що з кожним роком кількість ліворуких учнів збільшується і коливається в межах від 10% до 30% від загальної кількості школярів [1, с. 81]. Така тенденція свідчить про відмову батьків та педагогів від перенавчання ліворуких учнів писати правою рукою і терпиме ставлення до проявів ліворукості, хоча це не розв'язує всіх проблем,

як це здається на перший погляд, а породжує низку нових запитань («Які особливості розвитку таких дітей необхідно знати й враховувати, щоб запобігти виникненню труднощів у процесі навчання, перш за все у складній системі комунікації як зі своїми однолітками, вчителями, так і з оточуючим світом взагалі?»). У зв'язку з цим виникає потреба звернути увагу на проблему комунікативних девіацій лівшів, які завдяки особливому типу функціональної організації мозку по-іншому сприймають інформацію, мислять та інакше проявляють емоції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з функціональною асиметрією мозку, розглядали Н.М. Брагіна [6], І.С. Макар'єв [4], Т.І. Тетьоркіна [8], Л.В. Шкарбан [1] та інші науковці. Дослідженню розвитку емоційно-вольової і мотиваційної сфер ліворуких дітей, зокрема у навчанні, присвячено наукові розвідки як вітчизняних (роботи Е.М. Александровської [10], Я.Є. Дермана [9], Т.О. Доброхотової [5], О.А. Коварської [3], Н.І. Левуса [13], О.В. Мартинюк [2], Е.Г. Симерницької, Б.П. Симерницького [7]), так і іноземних спеціалістів (праці Д. Бішопа [11], К. МакМануса [12]), в яких висвітлюються відомості про встановлення зв'язку показників асиметрії мозку людини з її індивідуально-психологічними особливостями. Проте їм у своїх роботах, на жаль, так і не вдалося проаналізувати соціальну адаптацію лівшів, оскільки це, безумовно, є темою для самостійного повноцінного наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблеми функціональної асиметрії головного мозку, перш за все ліворукості, а також особливостей соціальної адаптації лівшів через специфічність їх психіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Національній доктрині розвитку освіти України зазначено, що основним завданням нової школи України у XXI столітті є формування культурної, гармонійно розвинутої особистості, здатної реалізувати свій інтелектуальний та особистісний потенціал. Завдання оновленої освіти полягає в тому, щоб дати змогу дітям формувати свою індивідуальність, розвивати особистість.

Всесвітній день ліворуких уперше відзначали 13 серпня 1992 р. за ініціативою британського Клубу ліворуких, створеного у 1990 р., аби привернути увагу виробників товарів до необхідності враховувати потреби людей цієї категорії, влаштовувати для них різноманітні заходи та змагання. Проте головною турботою Клубу ліворуких Великобританії є те, що в багатьох школах країни ліворуких дітей, як і раніше, прагнуть навчити писати правою рукою, що викликає психологічні стреси і знижує успішність учнів. Звичайно, подібні проблеми наявні не лише у Великобританії, але й в інших країнах, зокрема в Україні. Основною метою Міжнародного дня ліворуких є підвищення поінформованості про ліворуких і проблеми, спричинені життям серед праворуких людей; навчання дизайнерів і виробників враховувати потреби ліворуких, проєктуючи нові вироби й будівлі; розвіювання численних забобон та вигадок про лівшів, що існують у багатьох культурах упродовж сотень років і досі створюють упереджене ставлення до них; забезпечення максимального переліку обладнання, спеціально сконструйованого для

використання ліворукими, щоби полегшити їм щоденне життя; сприяння дослідженню різноманітних аспектів ліворукості [2, с. 53].

Ліворукість – це не забаганка, не дивацтво окремої людини і не вада розвитку, а дещо інша організація роботи півкуль головного мозку, коли домінує права (у правшів – ліва) півкуля. Про це знають, напевно, всі. Однак дитина народжується з двома правими (!) півкулями. Лише пізніше, з розвитком особистості малюка, одна з двох починає «лівити», тому мозок дорослої людини складається з правої та лівої півкуль, кожна з яких – не дзеркальне відображення іншої, а необхідне її доповнення, бо і в одній, і в другій півкулях зосереджені зовсім різні центри життєдіяльності людини. Наприклад, ліва відповідає за мовлення та абстрактне мислення, а права – за музичну та художню творчість, образне мислення. За домінування лівої півкулі відчують щастя й насолоду, а правої – страх і сум. Перелік цих відмінностей можна продовжувати, але головне, що навіть відносне домінування однієї з півкуль зумовлює психологічні особливості людини. Поштовхами для перетворення однієї з правих півкуль на ліву у дітей є початок оволодіння мовою і перше усвідомлення дитиною самої себе, тому після кризи трьох років починають вимальовуватися відмінності між праворукими та ліворукими дітьми.

Всі емоційно-психологічні особливості ліворуких дітей свідчать про складність і суперечливість їхнього внутрішнього світу. Лівша має потенціал позитивної і негативної енергії. Каталізатором для виходу цієї енергії є умови середовища, в яких існує конкретна особистість. Некомфортні чи навіть ворожі умови соціуму провокують у лівші сплеск негативної енергії. Він може стати неконтрольованим, а за частого повторення стресогенного впливу або за великої його тривалості в часі він може перерости в стійкі негативні якості чи схильність до різних патологій. Нині відомі такі психофізіологічні особливості ліворуких дітей: недостатня зорово-рухова координація (наприклад, поганий почерк, труднощі під час змальовування різних графічних зображень); різноманітні мовні порушення (наприклад, помилки під час звукового аналізу) (І.С. Макар'єв у своїй праці «Якщо ваша дитина лівша» наводить дані про те, що заїкається кожна третя ліворука дитина [4, с. 27]); особливості просторового сприйняття (перекручування форм і пропорцій фігур, дзеркальність рухів (письма), погана зорова пам'ять); труднощі щодо концентрації та переключення уваги [2, с. 54]. Як наслідок, усі ці психофізіологічні особливості лівшів можуть призвести до деяких комунікативних девіацій. Охарактеризуємо найбільш поширені з них.

Як ми вже говорили, у лівшів права півкуля є основною. Вона виконує оперування різними образами, використовується для розпізнавання мелодій, схожості та відмінності, допомагає орієнтуватися в просторі [5, с. 6]. Однак і в правій півкулі є відділи, що відповідають за роботу мови. Якщо руйнується ділянка мозку, яка розташована симетрично зоні Брока, то людина втрачає здатність впливати на інтонацію свого голосу, розмовляє монотонно за будь-якого настрою. Ділянка, яка є симетричною ліво-півкульній зоні Верніке, в правій півкулі відповідає за розуміння інтонацій мови, коли ми сприймаємо її на слух. У ліворуких людей часто основні мовні зони зустрічаються в правій півкулі. Мова у праворуких людей в 95% випадків керується лівою півкулею, у лівшів – переважно правою півкулею (близько 70%), рідше за мову відповідають обидві півкулі ліворуких (15%), а у решти лівшів мова контролюється лівою півкулею [6, с. 74]. Отже, у лівшів обидві півкулі спеціалізуються на здійсненні мовлення. Цим пояснюють «як різко виражене порушення процесів зорового і зорово-просторового аналізу і синтезу», так і «гіперпродукцію мовної активності, обумовлену тим, що дві симетричні, спеціалізовані на мові півкулі створюють великі можливості для її розвитку, ніж одна, хоча і домінуюча півкуля». При цьому вказується на неповноцінність мови: незважаючи на багатослівність і зовнішню виразність мови, у хворих на гідроцефалію, які відрізняються ліворукістю, нерідко відзначаються незв'язність, бідність змісту промови [7, с. 1472].

У лівшів існують клінічні феномени осередкового ураження мозку (відсутні у правшів), які дуже рідкісні й спостерігаються не частіше, ніж у 3–5% хворих [6, с. 93]. До того ж їх важко аналізувати та інтерпретувати. Деякі з них взагалі не згадуються в загальній психопатології. Ми намагаємося уявити ці феномени, щоби показати можливість їх виникнення за осередкової патології мозку тільки у хворих з неправильним профілем асиметрії. В ході їх аналізу створюється враження про якусь «протилежну» організацію психіки лівшів в просторі й часі, отже, саме ці феномени спонукають думати про те, що психіка ліворуких людей має певну просторово-часову організацію. Уже в спробах систематизації представляється правомірним розрізнення цих феноменів, які ілюструють протилежну (порівняно з відповідною психічною діяльністю правшів) організацію психічної діяльності в просторі (дзеркальні феномени) і в часі (феномени передбачення), а також новий, описаний Т.І. Тетьоркіною [8, с. 22], феномен зворотної послідовності усного та писемного мовлення.

До дзеркальних феноменів лівшів належать письмо, рухи, читання й сприйняття, які виглядають як дзеркальне відображення правшів,

що виконують ту ж діяльність. Давно звернено увагу на те, що дзеркальне письмо зустрічається у ліворуких: «за рідкісним винятком це роблять ліворукі і тільки лівою рукою», хоча у більшості дітей віком від 3 до 7 років виявляється спонтанне дзеркальне письмо, і воно є необхідним етапом оволодіння письмом. У дзеркальному письмі лівшів привертають увагу кілька подробиць: воно здійснюється лівою рукою; рух останньої в просторі організовується протилежно порівняно з рухами правої руки правшів; лівша, який дзеркально пише, часто не усвідомлює протилежну спрямованість рухів його лівої руки, а іноді й те, в чому полягає незвичайність написаного тексту. Лівша не завжди розуміє, що його письмо виявилось дзеркальним відображенням звичайного письма правшів. Порівняно з дзеркальним письмом у літературі незрівнянно менше уваги приділено дзеркальним рухам, які поєднуються у хворих із дзеркальним письмом, іноді – з дзеркальним сприйняттям. Дзеркальні рухи, як і дзеркальне письмо, часто не усвідомлюються особою, яка їх здійснює. У хворих і здорових дзеркальні рухи проявляються частіше в поєднанні з труднощами просторових уявлень, розрізненням правого й лівого, орієнтуванням і сприйняттям простору взагалі [9, с. 154]. Дзеркальне малювання також часто проявляється у ліворуких дітей: верх і низ, вертикальне й горизонтальне, праве й ліве міняються місцями, причому дитина не відчуває неправильності і навіть не помічає її. Найчастіше дзеркально малюється суб'єктом предмет, який відсутній безпосередньо, але знайомий йому за минулим сприйняттям. Цілком ймовірно, у того, хто дзеркально малює, мають місце дзеркальні помилки і в сприйнятті, і в уявленні. Нерідко сам суб'єкт малювання не усвідомлює дзеркальності зображеного предмета, настільки очевидної для спостерігача. Лівші іноді не можуть читати правильно (зазвичай) написаний текст і не відчувають труднощів під час читання тексту, написаного навпаки – дзеркально. Ми знову змушені відзначити цікаву особливість поведінки й психічного стану лівші, який діє дзеркально. Це не усвідомлення того, чи правильно (зазвичай) або неправильно (навпаки) написаний текст, що читається.

Обмани сприйняття світу – дзеркальне його відображення у свідомості суб'єкта – зустрічаються у осіб з лівими асиметріями або рук, або слуху (функція сприйняття слів), або зору (прицільна здатність), що поєднуються з правими асиметріями або симетрією інших парних органів. Дуже цікавим є запитання про те, в якій площині реалізується дзеркальне сприйняття. Найчастіше спостерігається поворот простору в сприйнятті суб'єкта на 180°, тобто в горизонтальній площині: праве

при цьому стає лівим, і навпаки. Однак буває, хоча й набагато рідше, дзеркальне сприйняття у вертикальній площині (на 90°) [5, с. 101]. На нашу думку, сприйняття всього того, що є в не залежному від суб'єкта просторі зовнішнього світу, реалізується, мабуть, за допомогою його індивідуального простору; і тільки останнім визначається зі всією ймовірністю правильність – адекватність, неправильність – спотворення (зокрема, спотворення з поворотом ситуації на 90° і на 180°) сприйняття зовнішнього світу. Якщо виправдається очікування того, що дзеркальне сприйняття можливе лише у осіб зі змішаним і неможливе в осіб із правим профілем асиметрії, то можна припустити, що існують досить різкі відмінності індивідуальних просторів лівшів і правшів. До поданих феноменів можна додати дзеркальне уявлення, коли у лівшів в момент мисленого уявлення предмет, який відсутній безпосередньо, дзеркально відображений у свідомості.

Всі ці дзеркальні феномени наводять на думку про те, що діяльність (у момент письма, малювання, читання, сприйняття, уявлення, вчинення будь-якого руху) у такого лівші організовується в просторі ніби навпаки порівняно з тими ж видами діяльності правші. Однак ці феномени виступають часто разом із порушенням сприйняття простору і з не усвідомленням незвичайності, протилежності просторової організації, яка саме зараз здійснює діяльність. Ці феномени змушують думати про інші, ніж у правшів, особливості індивідуального простору лівшів.

Феномен розширення простору бачення важкий і для опису, і для осмислення. Він також свідчить про особливості індивідуального простору осіб, що виявляють цей дивний феномен. Він виникає, як правило, пароксизмально й швидко зникає. Сутність феномена полягає в тому, що на мить нападу хворі-лівші стають ніби здатні сприйняти («побачити») те, що знаходиться явно за межами охопленого зором простору. В деяких пароксизмальних станах у лівшів виникало відчуття «вже баченого» щодо ситуації, яку бачили вперше. Ще більше вражає інше відчуття: хвора людина на момент нападу стає здатною бачити те, що розташоване в тій частині зовнішнього простору, яку її зором явно не може охопити. У наступних нападах виступають дереалізаційні та деперсоналізаційні явища: зміненіми сприймаються і світ, і сама хвора, але тільки в деяких своїх проявах – відносно звуків. Звичайні звуки зовнішнього світу в сприйнятті хворої, по-перше, різко посилюються, по-друге, перетворюються на ритмічні, музичноподібні звуки. Спотворюється ніби тимчасова структура звуків: у сприйнятті хворої людини вони набувають ритмічної впорядкованості, яка в дійсності відсутня, тобто в часі повторюються ніби через

рівні проміжки. Спотворене сприйняття звуків у просторі може бути й таким: самі звуки доливають ніби ліворуч, а ритм (уявний) характерний ніби для звуків, що виходять із правого простору. Хворою сприймається зміненням навіть її власний голос [5, с. 104].

Виникнення феномена передбачення можливе тільки у осіб зі змішаним профілем асиметрії. Причому змішаність профіля частіше визначається не лівої асиметрією рук або зору, а симетрією або лівою асиметрією слуху. Інакше кажучи, феномен передбачення в нападі може проявитися навіть у праворукої людини, але яка при цьому є лівшою у функціях інших парних органів, особливо слуху. Може виявитися, що особливе значення має розбіжність домінантності лівої півкулі мозку у функціях забезпечення мовних процесів і рухової поведінки. Феномен передбачення в нападі виникає разом з іншими відчуттями, а саме «вже баченого», «вже пережитого», що є можливим у правшів, але за ураження тільки правої півкулі мозку; при цьому йдеться ніби про помилку сприйняття навколишнього світу в часі, але хворий сприймає реальну ситуацію так, як ніби він уже бачив її в минулому; помилка укладається в схему «сьогодення – минуле». Хворі відчують на коротку мить нападу таке відчуття, ніби бачать і чують те, чого ще немає, а відбудеться в найближчому майбутньому; це відчуття не відтворюється хворими довільно, воно є занадто швидкоплинним. Винятковість тут полягає саме у виникненні самого відчуття, яке ніколи не спостерігається у правшів. Згідно з цим відчуттям, лівша в момент нападу ніби здатний за допомогою органів почуттів сприйняти події майбутнього часу. Можливість феномена передбачення в поєднанні з відчуттям «вже баченого» під час ураження правої та лівої півкуль мозку говорить, швидше за все, про те, що на мить появи відчуття передбачення у лівшів знімається, мабуть, заборона на цей феномен за рахунок того, що парна робота півкуль мозку здійснюється інакше, ніж у правшів. Може бути й так, що обидві півкулі мозку працюють в усіх часах (сьогодення, минуле, майбутнє); так можна думати принаймні щодо пошкодженої півкулі: вона функціонує не тільки в сьогоденні й минулому, але й у майбутньому часі. Можливо, таке функціонування півкуль мозку в їх парній роботі визначає виникнення у лівшів відчуття передбачення [5, с. 109–110].

Виявлений Т.І. Тетьоркіною феномен зворотної послідовності усного та писемного мовлення настільки дивний, що тут доцільно навести її спостереження. У момент обстеження в стаціонарі хвора (35 років) неохоче брала участь у бесідах з лікарем. В ході однієї з розмов хвора заговорила так, що її відповіді на запитання лікаря не можна було зрозуміти. Ось

фрагмент цієї розмови: «Лікар: Як Вас звати? Хвора: Оскар Анін Анвонялу. Лікар: Що Вас турбує? Хвора: И путсірп. Лікар: Коли з'явилися напади? Хвора: Міс тіл дазан. Лікар: Які ліки Ви приймали? Хвора: Ніспелніф» [8, с. 22].

Видно, що на питання лікаря, що ставляться зазвичай, хвора стала відповідати «перевернутими» словами. Розповіла, що приблизно за два роки до справжнього обстеження «випадково» помітила, що, «не замислюючись», може «перевести» слова, вимовлені оточуючими людьми, в зворотний порядок. На питання лікаря, як же це відбувається і що хвора в цей момент відчуває, чи підсилює вона при цьому свою увагу, розслаблено повідомила, що вона не може пояснити лікарю як це відбувається: «так виходить само собою». На прохання лікаря (протягом 50 секунд) хвора написала текст: «Я народилася в місті Бихові. Закінчила середню школу. Потім почала працювати на заводі. Зараз я працюю на заводі. А зараз перебуваю у лікаря на прийомі». Труднощі в написанні тексту не відчувала. Зупинялася, коли треба було писати великі літери. При таких коротких паузах примовляла: «Не знаю, якою – великою або маленькою – літерою закінчувати слово». Під час вивчення профіля асиметрії встановлено таке: в родині лівшів немає; себе вважає правшею; тести переплетіння пальців, аплодування виконує як лівша. При динамометрії сила правої руки становить 37 кг, лівої – 33 кг. Є симетрія ніг. Ведучим у прицільній здатності очей є ліве око. Разом із моторним компонентом у випадках є психопатологічний дебют, що становить початок, ауру нападу. Це насильницьке уявлення однієї і тієї ж сцени, в якій «беруть участь люди». Уявлення виникає мимоволі, і вона не може від нього звільнитися, доки не скінчиться напад [8, с. 22–23]. Отже, феномен, помічений самою хворою «випадково», полягає у здатності вимовляти звуки й писати букви в слові в зворотному порядку, тобто так, що перші звуки у букви виявляються останніми, а останні – першими. Цей феномен нагадує анаграму і дзеркальне письмо (або мову), але він істотно відрізняється від обох явищ.

Питання про іншу, ніж у правшів, організацію функціонування півкуль мозку деяких лівшів в часі і супутніх їй клінічних особливостях осередкових уражень мозку, які не спостерігаються у правшів, виникає також під час порівняння психопатологічної симптоматики лівшів. Однак не можна не підкреслити, що не існує єдиної відмінності, яка відрізняє всіх лівшів від правшів. Нами встановлено чотири таких ознаки: менша, ніж у правшів, залежність психопатологічної симптоматики від сторони ураження мозку; поліморфність клінічних проявів ураження однієї з півкуль: відмінність кожного психопатологічного феномена від його аналога у правшів; вираження виняткових фено-

менів у різному ступені. Ця обставина змушує думати, що у лівшів може бути безліч варіантів організації парної роботи просторово протилежних півкуль мозку в часі.

Незважаючи на деякі комунікативні девіації під час адаптації в соціумі, лівші схильні до візуального мислення, більше до синтезу, ніж до аналізу, що свідчить про добре розвинуте образне сприймання дійсності, більш тонке відчуття кольору й звуку. Діти-лівші мають мимовільну пам'ять, яка краще схоплює яскраві образи, що запам'ятовуються. Вони також спотворюють форми й пропорції фігур, віддзеркалюють рухи й літери під час написання. Це пов'язано перш за все з особливостями сприйняття простору. Так, наприклад, просторові ілюзії у дорослих льотчиків-лівшів можуть привести до небезпечних ситуацій [3, с. 105]. Експеримент із вивчення емоційного сприйняття різних запахів серед лівшів і правшів був проведений І.С. Макаревичем. Він зазначає статистично значущу різницю в тому, як ці групи людей відрізняють приємний запах від неприємного: правші мають більш високу сприйнятливості до позитивних емоцій, а лівші добре визначали неприємні запахи, хоча переважно відчували негативні емоції і схильні до песимістичних настроїв [4, с. 54]. Ліворукі діти емоційно лабільні, тому їх адаптація помітно знижена. Для них рекомендована емоційно щадна атмосфера, а різка зміна навколишнього оточення протипоказана [10, с. 37]. Д. Бішоп з'ясувала, що лівшів у десять разів більше в групі людей із такими захворюваннями, як ДЦП, синдром Дауна й епілепсія, ніж у звичайній вибірці. В цьому випадку ліворукість є супутньою характеристикою захворювання. Домінуюча активність лівої руки сама по собі не є патологією, проте іноді може бути симптомом енцефалопатії. Однак здебільшого ліворукі люди мають високий інтелект і розвинені пізнавальні здібності [11, с. 21]. Так, К. МакМанус у своїх працях пише, що учні-лівші більш успішні в оволодінні шкільними знаннями, тому що інтелектуальні здібності таких дітей влаштовані по-іншому, використовується збільшений діапазон здібностей. Ліворукість і мовні центри мозку управляються одними й тими ж генами [12, с. 229]. У 2008 р. британські вчені знайшли ген лівшів (LRRTM1), який, на їхню думку, відіграє ключову роль під час формування не тільки мовлення, але й емоцій [13, с. 202].

Висновок з проведеного дослідження. Явище ліворукості відоме людству споконвіку. Сьогодні ліворукість стала навіть модним явищем: деякі молоді люди навмисно перевчаються з праворукості на ліворукість. Головна причина такого перенавчання полягає в тому, що завдяки особливому типу функціональної організації мозку лівші по-іншому сприйма-

ють інформацію, мислять та інакше проявляють емоції, тобто більш креативні. З іншого боку, у лівшів можуть спостерігатися клінічні феномени осередкового ураження мозку, такі як дзеркальні феномени, феномени передбачення, а також феномен зворотної послідовності усного та писемного мовлення, які досі важко аналізувати та інтерпретувати. Саме ці комунікативні девіації є однією з головних умов неуспішної адаптації людини в соціумі, тому, на наш погляд, феномен ліворукості потрібно оцінювати у всій його складності.

Знання про особливості міжпівкульної асиметрії допоможуть у міжособистісних відносинах ліворуких людей; визначити напрям корекційної програми, спрямованої на усунення комунікативних девіацій лівшів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шкарбан Л.В. Психолого-педагогічний аналіз проблеми ліворукості. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2014. № 9 (Ч. 2). С. 81–87.
2. Мартинюк О.В. Сучасні підходи до організації навчання та виховання ліворуких дітей. *Початкова школа*. 2014. № 7. С. 53–56.
3. Коварская Е.А. К вопросу о психолого-педагогическом значении разных учебных предметов. *Русская школа*. 1916. № 5–6. С. 1–21.
4. Макарьев И.С. Если ваш ребенок – левша. Санкт-Петербург : Лань, 2003. 80 с.
5. Доброхотова Т.А., Брагина Н.Н. Левши. Москва : Книга, 1994. 230 с.
6. Брагина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональная асимметрия человека. 2-е изд. Москва : Медицина, 1988. 240 с.
7. Симерницкая Э.Г., Симерницкий Б.П. О нарушениях высших психических функций у больных с ранней гидроцефалией. *Журнал невропатологии и психиатрии*. 1981. № 10. С. 1470–1474.
8. Тетеркина Т.И. Функциональная асимметрия мозга и клинические проявления эпилепсии. *Здравоохранение Белоруссии*. 1984. № 2. С. 21–23.
9. Дерман Я.Е. О некоторых клинических особенностях шизофрении у леворуких. *Функциональная асимметрии и адаптация человека*. Москва, 1970. С. 153–156.
10. Александровская Э.М. Взаимосвязь между латеральным фенотипом и личностными особенностями у детей младшего школьного возраста / под ред. Г.Н. Сердюковской, А.П. Чуприкова. *Леворукость у детей и подростков*. Москва, 1987. С. 36–38.
11. Bishop D. Handedness and developmental disorder. Oxford, 1990. 204 p.
12. McManus I.C. Handedness, language dominance and aphasia: A genetic model. *Psychological-Medicine*. 1985. P. 227–238.
13. Левус Н.І. Креативність і ліворукість: точки дотику. *Наука і освіта. Спецвипуск: проєкт «Когнітивні процеси та творчість»*. 2010. С. 201–206.

СТИСЛА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ДО СУЧАСНИХ УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

SHORT DESCRIPTION OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF FORENSIC EXPERT IS TO MODERN TERMS OF PROFESSIONAL ACTIVITY

В умовах інтенсивних трансформацій і постійних реформ у структурі сучасної судової системи України ефективність адаптації судового експерта до виконання професійних функцій набуває виключного значення. Нестабільність соціально-політичних процесів висуває особливі вимоги до представників цієї специфічної професії, що вимушені постійно вдосконалюватися й адаптуватися до задоволення вимог професійного експертного середовища, зберігаючи основні внутрішні переконання й морально-етичні цінності.

Аналіз теоретичних передумов професійного функціонування судового експерта дає змогу віднести до його важливих особистісно-професійних якостей власну відповідальність, нервово-психічну стійкість, моральну нормативність, пунктуальність, прискіпливість, глибину, об'єктивність, юридичну досконалість та морально-етичну виваженість професійної аргументації.

Статистично достовірний позитивний зв'язок між показниками адаптивних здібностей та нервово-психічної стійкості, а також між показниками достовірності відповідей та їх моральної нормативності як складових частин адаптивності судового експерта може пояснюватися високою особистісною та соціальною відповідальністю, що створює належні передумови для їх відвертості та дотримання певних ідеалів моральної поведінки та професійної етики тощо.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо перш за все у дослідженні динаміки психологічної адаптації судових експертів в процесі набуття фахового досвіду та залежно від конкретної вузької спеціалізації їх експертної діяльності що в подальшому уможливило би формулювання за необхідності конкретних психологічних рекомендацій щодо оптимізації та інтенсифікації процесу психологічної адаптації судового експерта до умов професійної діяльності та життєвої реалізації, сприяння їх особистісній та професійній гармонії, а також високої результативності.

Ключові слова: особистість, судовий експерт, адаптація, судова система, професійна діяльність, структура, компонент.

In the conditions of intensive transformations and constant reforms in the structure of the modern judicial system of Ukraine, the effectiveness of the adaptation of a forensic expert to the performance of professional functions becomes extremely important. The instability of socio-political processes makes special demands on the representatives of this specific profession, which are forced to constantly improve and adapt to meet the requirements of a professional expert environment, while maintaining basic internal beliefs and moral and ethical values.

Analysis of the theoretical prerequisites for the professional functioning of a forensic expert allows to include his important personal and professional qualities, responsibility, neuropsychological stability, moral norms, punctuality, meticulousness, depth, objectivity, legal perfection and moral and ethical balance of professional argumentation.

A statistically significant positive relationship between indicators of adaptive abilities and neuropsychological stability, and between indicators of reliability of answers and their moral normativeness as components of adaptability of a forensic expert can be explained by high personal and social responsibility, which creates appropriate preconditions for their openness and compliance, ideals of moral behavior and professional ethics, etc.

We see the prospect of further research primarily in the study of the dynamics of psychological adaptation of forensic experts in the process of gaining professional experience and depending on the specific narrow specialization of their expertise, which would further allow the formulation of specific psychological recommendations for optimization and intensification of psychological adaptation of forensic adaptation to the conditions of professional activity and life realization, promotion of their personal and professional harmony and high efficiency.

Key words: personality, forensic expert, adaptation, judicial system, professional activity, structure, component.

УДК 159.0.072

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.48>

Саврасов М.В.

кандидат психологічних наук, доцент,
докторант
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Сафіян Д.В.

аспірант кафедри психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. Згідно з чинним законодавством, судовий експерт, спираючись на спеціальні знання у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, об'єктів, явищ і процесів, має надати відповіді на поставлені питання, що мають значення для судового розгляду [1]. Вибір досвідченими фахівцями професії, пов'язаної із судово-експертною діяльністю, спонукає до думки про наявність у них певних здібностей, рис характеру, індивідуальних психологічних особливостей, які зумовили свідомий вибір професії.

У спрямованості інтересів людини проявляється її особистість. Значна моральна напруженість в експертній роботі проявляється як в адміністративній, а у виключних випадках у кримінальній відповідальності, так і в морально-психологічному напруженні в процесі виконання професійних обов'язків, коли судовий експерт розуміє, що результати його праці можуть виступати засобом доказування під час досудового та судового процесу, що також значною мірою впливає на здатність психологічної адаптації [2].

Явище соціально-психологічної адаптації фахівців судово-експертної діяльності, а саме судових експертів, є доволі малодослідженою проблемою, тоді як її вирішення сприяло би суттєвому поліпшенню продуктивності професійних фахівців судової експертизи, мінімізувало би ризики їх можливої професійної деформації та інших проблем їх особистісно-професійного функціонування. Можна сказати, що розроблення проблем, пов'язаних з адаптацією особистості судового експерта, є одним з ключових і важливих завдань сучасної психології в структурі сучасного судочинства.

У зв'язку з цим постає проблема належного системного наукового дослідження соціально-психологічної адаптації особистості представників судово-експертної професії, розвитку соціально-психологічної адаптованості фахівців судово-експертної діяльності. На нашу думку, необхідно дослідити всі психологічні фактори, які впливають на розвиток соціально-психологічної адаптації цих фахівців. Це важливо насамперед для того, щоб визначити, які психологічні фактори негативно впливають на розвиток соціально-психологічної адаптації. Врахування цих факторів дасть змогу побудувати програму психологічного впливу, яка б оптимізувала розвиток соціально-психологічної адаптації як майбутніх, так і вже практикуючих фахівців у галузі судової експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними вченими, що спеціалізуються у різноманітних аспектах професіоналізації державних службовців (В. Авер'янов, В. Князев, В. Луговий, В. Малиновський, Ю. Молчанова, Н. Нижник, О. Оболенський, В. Олуйко, С. Серьогін, С. Хаджирадєва, Г. Щокін, В. Яцуба), детально досліджувалися проблеми професіоналізму як наукового явища, професійної компетентності як характеристики професіоналізму фахівця, формування вимог та організації добору професійних кадрів державної служби, прикладні проблеми професіоналізму (професійний менталітет, професійна гідність, професійно-значущі якості державних службовців), тоді як недостатньо висвітленим залишилось питання адаптації до професійної діяльності споріднених до державної служби професій та професійного становлення таких фахівців, особливо на початкових етапах професійної реалізації.

Під час вивчення проблематики адаптації варто звернути увагу на дослідження А. Налчаджаняна, відповідно до якого основний фактор пристосування має пускову дію, яка включає вироблені в процесі еволюції механізми адаптації, а поняття загального (генералізованого) адаптаційного синдрому – сукупності нейрогуморальних реакцій, які сприяють

мобілізації психофізіологічних ресурсів організму для адаптації у важких умовах існування та функціонування [6, с. 17].

За концепцією Ж. Піаже, процес адаптації як у біології, так і в психології розглядається як єдність протилежноспрямованих процесів акомодатії та асиміляції. В другому випадку змінюються ті чи інші складові частини середовища, трансформуючи його відповідно до структури організму або включаючи у схему поведінки суб'єкта. Зазначені процеси тісно пов'язані один з одним, але водночас є опосередкованими, що не виключає в кожному з випадків провідної ролі будь-якого процесу адаптації особистості [7, с. 349]. Важливим є виключний вплив процесу навчання на адаптивний характер модифікації поведінки, причому навчання як процес набуття знань та формування вмій та навичок є одним із важливих джерел інтенсифікації адаптивних можливостей особистості в процесі її розвитку та соціалізації.

Г. Хартман та його послідовники схильні розмежовувати актуальні поняття адаптації як процесу та адаптованості як результату цього процесу. В процесі адаптації відбуваються активні двобічні зміни як особистості, що адаптується, так і середовища, до якого відбувається адаптація, в результаті чого між ними встановлюються відносини адаптованості [12].

Адаптація як цілісний процес, на думку А. Реана, включає фізіологічні зміни (швидкість психічних реакцій, чутливість рецепторів тощо); психічний розвиток (розвиток здібностей, мислення, уваги); пізнавальні процеси (навчання, придбання знань, вмій, навичок, поведінкових норм тощо); трансформацію системи цінностей індивіда; активний вплив суб'єкта адаптації на себе та середовище (осмислення ситуації, постановка задач, цілеспрямована діяльність) тощо [8].

Як бачимо, адаптація особистості до окремих видів діяльності та життєвого циклу загалом базується на визначеному комплексі когнітивних, поведінкових, особистісних характеристик, їх органічному та нейрофізіологічному забезпеченні, яке активно генерується суб'єктом адаптації у ході цього процесу. Врахування цієї багатогранної специфіки окресленого явища створює необхідні умови для подальшого висвітлення адаптаційної психічної активності особистості, подальшого всебічного дослідження психологічної сутності особистісно-професійної адаптації, обґрунтування та формулювання власної моделі особистісно-професійного становлення судового експерта, що є послідовною, багатоетапною структурою та враховує особливості формування психічних новоутворень адаптаційної природи. Особистісно-професійні характеристики особистості судового експерта багато в чому визначаються результативністю процесу адаптації, оскільки сама

адаптація виступає потужним детермінантом особистісного функціонування та професійного становлення фахівця судової експертизи.

Як бачимо, наявність певних теоретичних передумов дослідження психологічної адаптації як складової частини особистісно-професійного становлення судового експерта може бути використана для організації пілотного емпіричного дослідження у цьому напрямі, а саме з'ясування основних характеристик психологічної адаптації судового експерта (у кількісному та якісному вимірі тощо).

Постановка завдання. Головною метою дослідження є розкриття основних рис соціально-психологічної адаптації судових експертів до умов професійної діяльності для організації та впровадження психологічної роботи з ними. Реалізація мети дослідження обумовлює необхідність розв'язання таких задач дослідження: теоретико-методологічний аналіз психологічних передумов соціальної та професійної адаптації судових експертів до мінливих соціально-економічних умов професійної діяльності; кількісна та якісна характеристика основних показників адаптації судових експертів; опис та інтерпретація отриманих теоретичних та емпіричних результатів, формулювання чітких рекомендацій щодо стратегій та напрямів психологічної роботи з представниками експертної служби Міністерства юстиції України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасними фахівцями в галузі юридичної психології протягом двох останніх десятиліть поступово починають висвітлюватися окремі проблеми психології професійного функціонування та особистісно-професійного становлення судового експерта. Так, В. Шерстюк, досліджуючи морально-психологічні особливості професійного функціонування судового експерта, встановлює, що, за внутрішнім переконанням самих представників цієї професії, їх важливими особистісно-професійними характеристиками є пізнавальна діяльність, пошукова діяльність, організаційна діяльність, комунікативна діяльність, посвідчувальна діяльність, реконструктивна діяльність, соціальна діяльність тощо; тоді як професійно важливі вміння та навички судового експерта доцільно розподіляти на такі три групи: окремо методичні; науково-дослідні; комунікативно-організаторські. Водночас соціальну сферу представника судово-експертної професії, на думку авторки, доцільно характеризувати такими показниками: загальний і спеціальний інтелект, концентрація уваги, спостережливість, прагнення до істини, принциповість, акуратність, самоорганізованість, чітка письмова мова, емоційна стійкість, зібраність, пунктуальність, наполегливість, цілеспрямованість, висока орієнтація, чуйність [10].

О. Ярошем доведено, що професійна діяльність судового експерта являє собою складний вид інтелектуально-практичної діяльності, що відбувається на перетині соціальних систем «людина – суспільство», «людина – соціальна група», «людина – людина», оскільки лише таке розмаїття соціально-професійного функціонування може сприяти повноті та ефективності у досягненні професійно важливих цілей, які послідовно вирішуються експертом та утворюють професіографічну модель (психограму) його діяльності як систему професійно важливих якостей особистості фахівця, в якій відображена структура взаємодії мотиваційних, комунікативних і регуляторних процесів, що забезпечують роботу функціонально-психологічного механізму певного виду професійної експертної діяльності [11].

Як вважає О. Землянська, судовий експерт, особливо фахівець із судово-психологічної експертизи, має бути спроможним втілювати у своїй професійній діяльності системний підхід до організації судово-психологічної експертизи, що сприяє ефективності психологічного дослідження особи, яка опинилась у сфері кримінального чи цивільного судочинства, забезпечуючи змістовність та адекватність створення психологічного портрету особистості в різних видах судово-психологічних досліджень, спираючись на принципи об'єктивності детермінації делінквентної поведінки, системності структурних компонентів правосвідомості, суб'єктивізації правових понять, моделювання природних та соціальних ситуацій, індивідуалізації, екстраполяції тощо [4].

На думку Н. Жигалова та А. Хоменка, специфіка судово-експертної діяльності полягає насамперед у тому, що вона завжди сполучається із ситуаціями суб'єктивної невизначеності, передбачити фінал яких із певною ймовірністю практично неможливо, а також вимагає підвищеної відповідальності експерта, що справляє потужний вплив на його особистісні характеристики, викликаючи небажані поведінкові прояви, що відбуваються вже на межі професійної етики. Саме тому, на думку авторів, судовий експерт як суб'єкт відповідальних професійних та морально-етичних дій зобов'язаний завжди усвідомлювати власну відповідальність, відчувати її та пам'ятати про неї, що має знаходити свій прояв у пунктуальності, прискіпливості, розмаїтті та непохитності аргументації, глибині, об'єктивності, юридичній досконалості, морально-етичній виваженості експертного дослідження та його подальшому позитивному впливі на встановлення істини в ході кримінального процесу [3].

Як вважає Т. Моїсеєва, якість різносторонньої підготовки фахівців судової експертизи та критерії її визначення виступають актуальною проблемою, оскільки компетентність

судового експерта відбувається за формальними критеріями інших представників слідчої та судової системи; авторка вважає за доцільне розробити та в подальшому впровадити гнучку систему сертифікації всіх напрямів підготовки судових експертів на основі уніфікованих програм, що сприятиме підвищенню якості судових експертиз та рівню достовірності висновків судового експерта [5].

Л. Сlepньова, розглядаючи професійну деформацію як суттєвий негативний чинник професійної діяльності судового експерта, що суттєво знижує ефективність його діяльності, виділяє такі категорії цих професійних деформацій: скептичне ставлення до подальшого використання результатів судового експертного дослідження, перебільшене уявлення про власний професійний досвід та завищена професійна самооцінка, стереотипність професійного мислення та професійних дій, формальне ставлення до виконання судово-експертних обов'язків [9].

Задля проведення емпіричної частини нашого дослідження, а саме отримання пілотажних даних щодо структурних та рівневих показників адаптації судових експертів, використано багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова та С. Чермяніна, що містить 165 питань (варіанти відповідей «так» або «ні»), що розподілені за такими шкалами: достовірність (Д), адаптивні здібності (АЗ), нервово-психічна стійкість (НПС), моральна нормативність (МН). Експериментальною базою дослідження виступив Донецький науково-дослідний інститут судових експертиз (м. Слов'янськ).

Аналізуючи рівень представленості характеристик адаптивності за окремими шкалами, зауважимо, що показник достовірності відповідей наших респондентів перебуває на середньому рівні, що дає змогу довірливо ставитися до результатів анкетування та стверджувати, що в експериментальній ситуації нашим респондентам не притаманне прагнення спотворювати об'єктивну інформацію про себе. За шкалою адаптивних здібностей діагностований показник трохи не досягає середнього значення, хоча потрапляє у діапазон нормального рівня розвитку адаптивних здібностей, що може свідчити про певну психічну гнучкість наших респондентів та достатній рівень їх адаптивних психічних ресурсів. Показник нервово-психічної стійкості набуває значення трохи вище середнього, перебуваючи у вищому сегменті середніх значень для цього адаптаційного конструкту, що вимірюється за цією методикою, що свідчить про доволі значний рівень розвитку вольових якостей наших респондентів, а саме наполегливості, витривалості, стійкості, що є професійно важливими якостями представників цієї сфери діяльності та створюють надійне підґрунтя для їх подальшого професійного зростання.

Достатній рівень розвитку демонструють показники моральної нормативності та комунікативних здібностей. Щодо показника моральної нормативності, то цей результат є очікуваним, оскільки представники експертної галузі зазвичай є зрілими фахівцями, виваженими у своїх висловлюваннях, вчинках та принципах дотримання професійної етики. Діагностовані значення показника комунікативних здібностей ілюструють специфіку становлення молодого професійного колективу цього НДІ, оскільки з об'єктивних причин життя на повоєнному Донбасі він зазнав суттєвого переформатування, збагатився молодими фахівцями та перебуває у стадії злагодження та становлення.

Щодо структурного аналізу адаптивності представників судово-експертної галузі, то нами використано задля цього процедуру кореляційного аналізу за Пірсоном. Відзначимо, що нами діагностовано статистично достовірний позитивний зв'язок (на рівні $p < 0,05$) між показниками адаптивних здібностей та нервово-психічної стійкості, що може пояснюватися психологічним змістом як одного, так і іншого показника, що враховано авторами методики. Також нами встановлено статистично достовірний позитивний зв'язок (на рівні $p < 0,01$) між показниками достовірності та моральної нормативності наших респондентів, що може пояснюватися високою особистісною та соціальною відповідальністю як професійно важливою якістю судових експертів, що створює належні передумови для їх відвертості та дотримання певних ідеалів моральної поведінки й професійної етики тощо.

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами проведеного нами дослідження особливостей психологічної адаптації фахівців судово-експертної галузі можемо зробити такі висновки:

1) аналіз теоретичних передумов професійного функціонування судового експерта свідчить про те, що він має володіти високим рівнем усвідомлення власної відповідальності, бути пунктуальним, прискіпливим, демонструвати глибину, об'єктивність, юридичну досконалість та морально-етичну виваженість;

2) більшість показників адаптивності судового експерта (адаптивні здібності, моральна нормативність, комунікативні особливості, нервово-психічні здібності) демонструє максимально наблизений до середнього рівень розвитку;

3) нами діагностовано статистично достовірний позитивний зв'язок між показниками адаптивних здібностей та нервово-психічної стійкості як складових частин адаптивності судового експерта, а також між показниками достовірності відповідей та їх моральної нормативності, що може пояснюватися високою особистісною та соціальною відповідальністю.

Перспективним надалі вбачається дослідження динаміки психологічної адаптації судових експертів в процесі набуття фахового досвіду та залежно від конкретної вузької спеціалізації їх експертної діяльності, що в подальшому уможливило би формулювання за необхідності конкретних психологічних рекомендацій щодо оптимізації та інтенсифікації процесу психологічної адаптації судового експерта до умов професійної діяльності та життєвої реалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про судову експертизу : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.
2. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
3. Жигалов Н., Хоменко А. Ответственность в профессиональной деятельности судебного эксперта. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. С. 231–234.
4. Землянська О. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи : автореф. дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.06 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 34 с.
5. Моисеева Т.Ф. Организационный и методологические аспекты подготовки судебных экспертов. *Правосудие. Судебная экспертиза*. 2019. Т. 1. С. 160–168.
6. Налчаджанян А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Просвещение, 1969. 659 с.
8. Реан А., Кудашев А., Баранов А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. Санкт-Петербург : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. 479 с.
9. Слепнева Л. Профессиональные деформации судебного эксперта и пути их предупреждения и преодоления. *Вестник университета имени О. Кутафина. Наука о судебной экспертизе*. 2014. № 3. С. 136–141.
10. Шерстюк В. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 ; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. 19 с.
11. Ярош О. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2008. 23 с.
12. Hartmann H. *Ego Psychology and the Problem of Adaptation*. New York. 1958. 234 p.

ДО ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО КУРСУ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

TO THE PROBLEM OF COMMUNICATION OF FIRST YEAR STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

У статті розглянуто деякі показники спілкування студентів першого курсу з викладачами та однолітками. Особливості комунікації першокурсників автор пов'язує з проблемами адаптації студентів до навчання у вищій школі загалом та соціально-психологічною адаптацією зокрема. Викладено основні теоретичні підходи до сутності та факторів адаптаційних процесів у вищій школі, розглянуто причини дезадаптації студентів першого року навчання. Автор підкреслює значимість оптимізації соціально-психологічної адаптації студентів першого курсу для їх подальшого успішного професійного навчання і професійного саморозвитку. У статті представлено та проаналізовано результати проведеного автором опитування студентів першого курсу фізико-математичного факультету та інституту історії і філософії педагогічного університету за окремими аспектами їх спілкування з викладачами та однолітками. Показано деякі особливості комунікативної діяльності студентів за ознаками спеціальності навчання, гендерної приналежності, базової середньої освіти, соціально-побутових умов і форм навчання (бюджетної або комерційної). Загалом результати дослідження демонструють низку недоліків у спілкуванні студентів-першокурсників з викладачами та однолітками в рамках навчального процесу. Отримані дані автор інтерпретує в контексті сучасного підходу до організації навчального процесу у вищій школі як спільної продуктивної діяльності студентів і викладачів, яка передбачає наявність єдиної мети, близьких мотивів і спільно-розподілених дій.

Сформовано висновки про необхідність подальшого вивчення проблеми спілкування студентів вищого навчального закладу з викладачами та однолітками, проведення на цій основі комплексу психопрофілактичної, консультативної та психокорекційної роботи. Особливу увагу передбачено приділити розвивальному ресурсу методики навчання психологічним навчальним дисциплінам у вищій школі.

Ключові слова: вища школа, студенти першого курсу, адаптація до навчання, види адаптації першокурсників, навчально-професійна діяльність, спілкування, викладачі.

The author considers some communication indicators of first year student with teachers and peers. Communication features of freshmen the author connects with socio-psychological adaptation problems of students to higher educational institution. The author discusses the basic theoretical approaches, factors and essence of adaptation processes in higher educational institutions and the reasons of maladaptation of students of the first year of study. The author emphasizes the importance of socio-psychological adaptation of first-year students for their further success in professional training and professional self-development. In the article the results of the author's survey on separate aspects of communication with teachers and peers of first-year students of the Faculty of Physics and Mathematics and the Institute of History and Philosophy of the pedagogical university are presented and analyzed. The features of communicative activity of students are shown according to their specialties, gender, basic secondary education, social and living conditions and forms of education (budget or commercial). In general, the results of the study show that freshman experiment a lack of communication with teachers and peers during the learning process. The author interprets the data in the context of the modern approach to the educational process in higher educational institution as a joint productive activity of students and teachers, assuming a common goal, close motives and jointly distributed actions.

The author make conclusion that the problem of communication of university students with teachers and peers needs further studying, with further counseling and psychological intervention. It is supposed to pay special attention to teaching of psychological subjects in higher educational institutions.

Key words: higher educational institution, first-year students, adaptation to training, types of adaptation of freshmen, educational and professional activity, communication, teachers.

УДК 378.046.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.49>

Тарасова Т.Б.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Постановка проблеми. Вступ до закладу вищої освіти (ЗВО) – значна подія в житті молоді людини, що, з одного боку, є логічним підсумком багаторічної цілеспрямованої навчальної діяльності та самовиховання, а з іншого боку, відкриває новий, перспективний і відповідальний етап у житті. Більшість студентів першого курсу в перші дні навчання переживають бурхливі позитивні почуття у зв'язку з досягненням важливої мети і відчують серйозну надію на те, що зможуть ефективно навчатися, готуючись до вибраної про-

фесії, а також цікаво й змістовно проводити дозвілля в студентському середовищі. Однак через деякий час значна кількість першокурсників починають переживати дискомфортні стани, що пов'язані як із труднощами в навчанні, так і з проблемами входження в соціальну сферу закладу вищої освіти. Це свідчить про невдачі, складнощі та недоліки в процесі адаптації першокурсників до навчання в ЗВО. Адаптація першокурсників до навчання в ЗВО є запорукою успішності як навчальної діяльності, так і позанавчального спілкування сту-

дентів. Як показують і спеціальні дослідження, і професійні спостереження викладачів різних ЗВО, адаптація першокурсників далеко не завжди відбувається успішно, у багатьох студентів виникають дезадаптаційні стани, які можуть набувати хронічної форми. При цьому очевидно, що процес адаптації першокурсників до навчання в ЗВО не має проходити стихійно, найчастіше він вимагає активного впливу й управління. Природно, що допомога першокурсникам у їх входженні в нову ситуацію діяльності та життя в умовах ЗВО найбільш ефективною буде за умови знання психологічних особливостей, чинників та умов адаптаційного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Адаптація як пристосування людини до нових для неї умов життя й діяльності являє собою складне багаторівневе явище, що охоплює практично всі прояви особистості: від психофізіологічних до соціально-психологічних. Успішна й досить швидка адаптація забезпечує людині високу продуктивність діяльності та емоційний комфорт у нових для неї умовах.

Під час розгляду проблем адаптації першокурсників до навчання в ЗВО дослідники вказують на три взаємопов'язані аспекти адаптації першокурсників до навчання в ЗВО, а саме біофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний [1, с. 39–40; 4, с. 63–68].

Біофізіологічний аспект адаптації перш за все пов'язаний зі змінами у звичному ритмі життя й рівні навантаження. Психологічна адаптація першокурсників полягає в активному освоєнні студентами позиції суб'єкта навчально-професійної діяльності в ЗВО [1, с. 130–135; 4, с. 65]. При цьому одним із дієвих чинників психологічної адаптації студентів вважають методику викладання навчальних дисциплін [2, с. 118; 4, с. 137–140], зокрема психологічних [3, с. 76; 5, с. 67–70; 6; 7]. Суттєвий вплив на перебіг психологічної адаптації першокурсників до навчання в ЗВО справляють мотиви вступу до вищої школи [8]. В перші тижні навчання студенту-першокурснику необхідно не тільки зміцнити і розвинути свої знання, інтелектуальні вміння й навички, але й зуміти якомога швидше та успішніше зорієнтуватися в потоці нових форм діяльності і нових вражень, тобто першокурснику необхідно активно оволодіти соціальною роллю «студент», що передбачає не тільки власне психологічну, але й соціально-психологічну адаптацію.

У контексті адаптації першокурсника до навчання в ЗВО соціально-психологічна адаптація являє собою активне включення студента в соціально-психологічний простір ЗВО, оволодіння відповідними цінностями і соціальними нормами [1, с. 83–85; 4, с. 176]. Соціально-психологічна адаптація першокурсника до навчання в ЗВО насамперед передбачає

вироблення необхідних навичок спілкування з викладачами, на яке особливий відбиток накладає переважання самостійних форм навчальної роботи. Значущість організації оптимального спілкування студентів з викладачами пов'язана з тим, що глибинна психологічна сутність процесу навчання у вищій школі полягає у сумісній діяльності викладача й студента. У ЗВО, особливо у сфері наукової роботи, спілкування студентів і викладачів здійснюється в умовах сумісної діяльності, яка має загальні для них цілі, дуже близькі, практично єдині мотиви й завдання, передбачає сумісно-розподілені дії. Такий рівень спілкування викликає у багатьох студентів, особливо молодших курсів, значні труднощі і створює необхідність активної адаптації, тому дослідники особливо наголошують на необхідності оптимізації сфери спілкування студентів із викладачами [1, с. 153–170; 4, с. 195–209] та активному використанні комунікативних технологій навчання [2, с. 115–120; 5, с. 128–135].

Соціально-психологічна адаптація передбачає організацію оптимального спілкування з однолітками, студентами-однокурсниками. Для першокурсника це проблема подвійної складності, оскільки передбачає одночасне входження студента в групу і створення цієї групи; засвоєння цією групою соціальних норм і цінностей студентства ЗВО і вироблення своїх внутрішньогрупових норм. Соціально-психологічна адаптація першокурсників передбачає вміння протистояти, протидіяти своєрідному відволікаючому і розслаблюючому впливу помилково зрозумілої «романтики студентського життя». Перед кожним першокурсником постає проблема раціонального співвідношення навчання, громадської роботи та розваг, і, як свідчать дослідження, не всім вдається успішно вирішити цю проблему.

Постановка завдання. Таким чином, адаптація першокурсників до навчання в ЗВО – явище складне й багатогранне, яке не завжди відбувається успішно та пов'язане з певними труднощами, зокрема соціально-психологічного змісту. У низці робіт [1, с. 55–56; 4, с. 38] показано, що до кінця першого року навчання в середньому третина студентів не може повною мірою включитися в процес навчання в ЗВО і демонструє ознаки дезадаптованості, тому дослідження психологічних особливостей, показників та чинників адаптації першокурсників до навчання в ЗВО мають безсумнівну актуальність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходячи з вищесказаного, ми провели дослідження окремих сторін адаптаційного процесу у першокурсників педагогічного ЗВО. Проводилось опитування студентів першого курсу галузі знань 01 «Освіта/Педагогіка» спеціальності 014 «Середня освіта: історія

(інститут історії і філософії)» та спеціальності 014 «Середня освіта: фізика і математика (фізико-математичний факультет)» Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка. При цьому як враховувалися усереднені дані, так і виділялися показники різних категорій студентів залежно від гендерної приналежності; школи (міської чи сільської), яку вони закінчили; основи навчання (держбюджетна або комерційна) та умов проживання (з батьками або в гуртожитку). Основним методом дослідження виступив авторський опитувальник, що складається із 17 питань як відкритого, так і закритого типів. Опитування проводилося анонімно два навчальні роки поспіль у жовтні, в ньому взяли участь 86 першокурсників інституту історії і філософії (ІФ) та фізико-математичного факультету (ФМФ). Оброблення результатів проводилося з використанням програми «Microsoft Excel». Показники психологічної адаптації першокурсників до організаційних форм навчального процесу у ЗВО були вже висвітлені [6]. Стаття продовжує розпочату тему та присвячена деяким проблемам спілкування студентів із викладачами

та однолітками як найважливішого аспекту соціально-психологічної адаптації.

У проведеному дослідженні (яке ми розглядаємо як пілотне) ставилося лише загальне завдання щодо з'ясування інтенсивності взаємодії студентів першого курсу з викладачами та іншими студентами насамперед в умовах процесу навчання. Аналіз якісних особливостей комунікативної і перцептивної сторін спілкування першокурсників з викладачами та студентами вимагає спеціального дослідження, що виходить за рамки роботи.

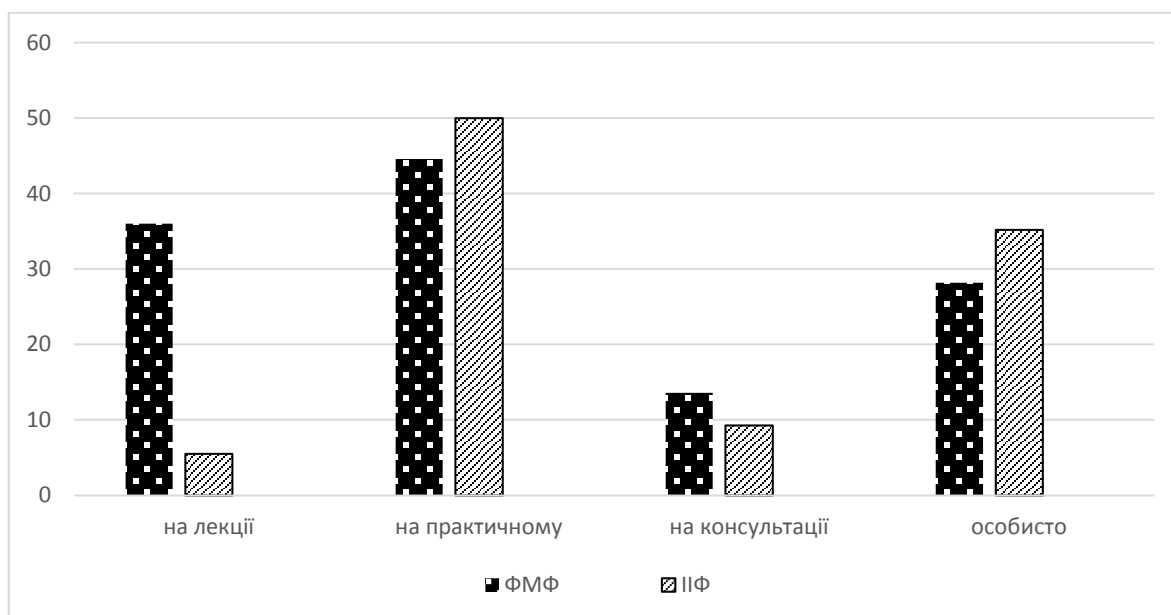
Перш за все ми з'ясовували, до кого першокурсники звертаються за порадою і допомогою у зв'язку з труднощами у навчальній діяльності. За отриманими відповідями можна судити про склад «групи підтримки» першокурсників (табл. 1).

Як видно, першокурсники обох навчальних підрозділів за виникнення проблем і складнощів у процесі навчання найчастіше за порадою і допомогою звертаються до однокурсників і досить рідко до батьків (хоча першокурсники-історики все ж таки приблизно вдвічі частіше). До старшокурсників за пора-

Таблиця 1

Уподобання студентів у соціальному оточенні у зв'язку з навчальними труднощами (% від числа респондентів)

До кого ви звертаєтесь з питаннями щодо навчання?	ФМФ			ІФ		
	так	іноді	ні	так	іноді	ні
До однокурсників	70,9	20,0	9,1	79,6	20,4	0,0
До викладачів	32,7	20,9	46,4	33,3	22,2	44,5
До старшокурсників	30,9	18,2	50,9	40,7	20,4	38,9
До батьків	5,5	7,3	87,2	18,5	1,9	79,6

Рис. 1. Ситуації, в яких першокурсники ставлять запитання викладачам щодо навчання (% від числа респондентів)

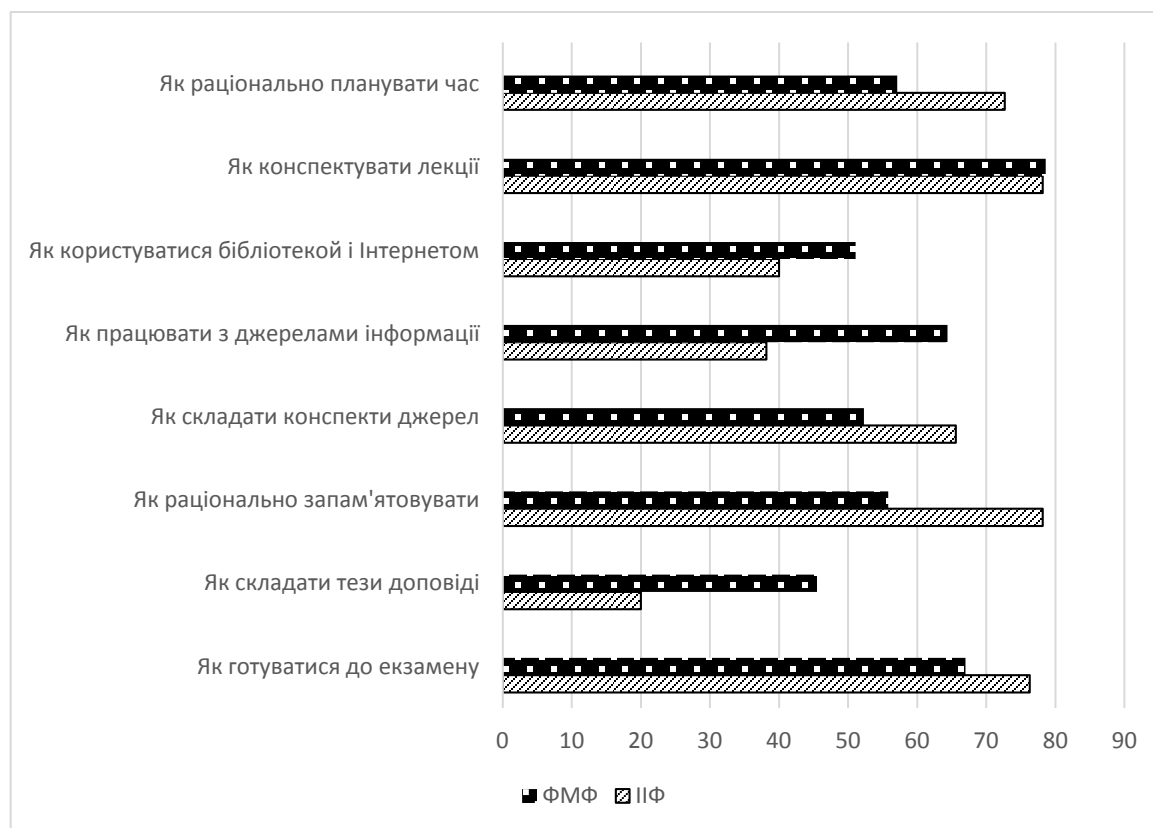
дою і допомогою звертається значна кількість першокурсників обох навчальних підрозділів, але студенти інституту історії і філософії дещо частіше. Такі результати зрозумілі і навіть передбачувані. Насторожує те, що з навчальними питаннями до викладачів звертається лише третина всіх студентів-першокурсників. Епізодично це робить ще чверть першокурсників. Виходить, що практично половина з них взагалі не звертається до викладачів із навчальними питаннями.

Під час розгляду того, кому віддають перевагу першокурсники різних категорій за необхідності отримати пораду й допомогу в навчально-професійній діяльності, встановлено, що загальні особливості загалом зберігаються. При цьому виявилось, що до викладачів жінки звертаються частіше за чоловіків, а до старшокурсників частіше звертаються ті, хто живе в гуртожитку, ніж ті, хто живе вдома з батьками. Інших загальних особливостей не виявлено. Тільки на фізико-математичному

Таблиця 2

Ситуації, у яких першокурсники різних категорій ставлять навчальні запитання викладачам (% від числа респондентів)

Ситуація	Навчальний підрозділ	Стать		Школа		Основа навчання		Проживання	
		ч	ж	село	місто	комерційна	державна	вдома	в гуртожитку
На лекції	ФМФ	17,1	2,5	4,0	3,3	0,0	5,9	5,3	2,8
	ІІФ	28,6	11,1	5,0	7,6	7,7	8,4	6,1	6,5
На практичному	ФМФ	47,1	26,8	24,0	43,3	49,0	29,4	57,9	22,2
	ІІФ	58,0	25,2	50,0	64,1	38,5	20,7	52,2	38,4
На консультації	ФМФ	14,3	26,8	24,0	20,0	28,5	20,6	15,8	17,8
	ІІФ	9,5	14,2	5,0	5,9	11,5	10,1	8,7	9,7
Особисто	ФМФ	21,4	43,9	48,0	33,3	22,5	44,1	21,0	57,2
	ІІФ	28,0	49,5	40,0	22,4	42,3	60,8	33,0	45,5

Рис. 2. Зміст порад, отриманих першокурсниками від викладачів щодо організації навчальної діяльності (% від числа респондентів)

факультеті до однокурсників частіше звертаються жінки, випускники міських шкіл і ті, хто навчається на комерційній основі.

У зв'язку з отриманими даними важливим стає питання про те, в якій ситуації студентам першого курсу психологічно легше звернутися до викладачів за роз'ясненням, порадою чи допомогою. Відповіді першокурсників на це питання загалом по навчальних підрозділах представлено на рис. 1.

Як видно, всі першокурсники для отримання відповідей від викладачів найчастіше використовують ситуації практичних занять, а найрідше ставлять питання викладачам студенти фізико-математичного факультету на консультаціях, а студенти-історики – на лекціях. Можливо, це пов'язано зі специфікою теоретичних питань природно-математичних і гуманітарних наук.

У першокурсників різних категорій обох навчальних підрозділів, що представлено в табл. 2, спостерігаються багато в чому подібні тенденції у виборі ситуацій для того, щоби поставити викладачам навчальні питання.

Так, чоловіки вважають за краще умови аудиторних занять, а саме лекцій і практичних занять, а жінки – ситуації особистісного спілкування, зокрема офіційні консультації або питання, поставлені в індивідуальному порядку. Випускники міських шкіл частіше звертаються до викладачів із навчальними питаннями на практичних заняттях, а випускники сільських шкіл – в індивідуальному порядку. Ті, хто навчається на комерційній основі, віддають перевагу ситуаціям практичних занять, а першокурсники, які навчаються на держбюджетній основі, частіше використовують питання, що поставлені в індивідуальному порядку. Звертатися до викладачів із питаннями в індивідуальному порядку вважають за краще ті, хто живе в гуртожитку, а ті, хто живе вдома з батьками, – на практичному занятті.

У спілкуванні першокурсників з викладачами особливого значення набуває проблема того, які ж поради щодо організації навчально-професійної діяльності в ЗВО отримують студенти. Відповідне запитання анкети з'ясовувало не стільки об'єктивний стан проблеми, скільки суб'єктивне сприйняття студентами першого курсу порад викладачів. Загалом картина такого сприйняття представлена на рис. 2.

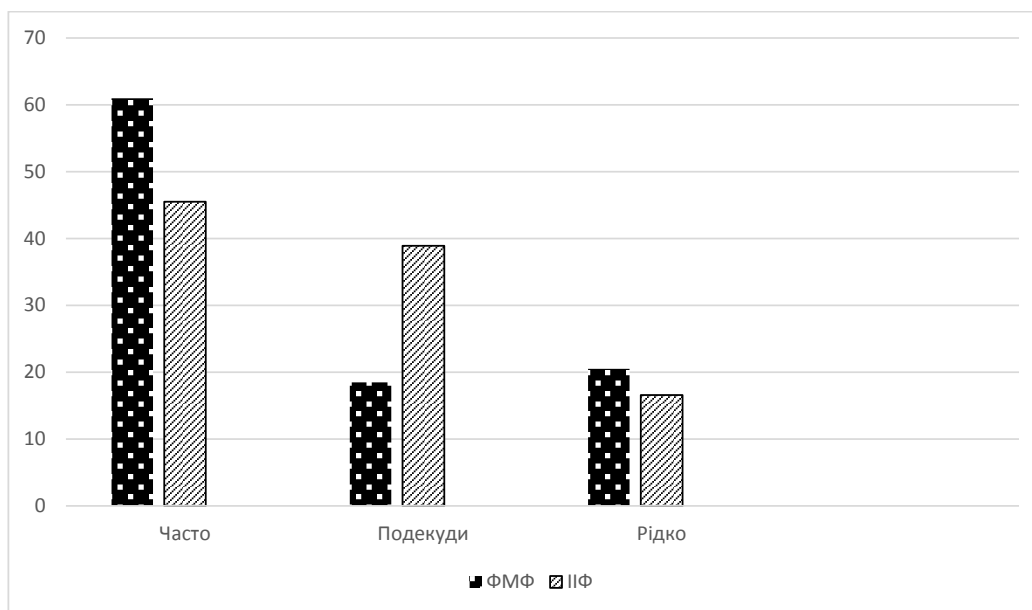
Рисунок наочно показує, що за узагальненими позитивними відповідями студенти-першокурсники отримують від викладачів значну кількість корисних порад про організацію навчальної діяльності. Найбільша кількість порад, зазначених студентами першого курсу обох навчальних підрозділів, стосується ефективності конспектування лекцій і підготовки до іспитів. Порад щодо кращого планування часу

й раціонального запам'ятовування навчального матеріалу більше отримують першокурсники фізико-математичного факультету, ніж першокурсники-історики. Найменшу кількість порад від викладачів усі першокурсники отримують з щодо того, як користуватися бібліотекою і Інтернетом, як складати тези різних виступів. Щоправда, першокурсники-історики таких рад отримують майже вдвічі більше, ніж студенти першого курсу фізико-математичного факультету. Такий стан, на наш погляд, не можна визнати задовільним, оскільки навички роботи з джерелами інформації та складання тез є загальнонавчальними й необхідними не тільки фахівцям у галузі гуманітарних наук.

Під час розгляду особливостей сприйняття порад викладачів першокурсниками різних категорій виявляється низка особливостей. Найбільш яскравими й чіткими тут виявилися гендерні особливості, адже в обох навчальних підрозділах щодо всіх порад відповідь «часто» дали більше жінок, ніж чоловіків, але з різним ступенем вираження (до 2,5 разів). Менш яскраво виражено, але все ж таки виявляється дещо більша кількість (до 15%) випускників сільських шкіл і тих, хто навчається на комерційній основі, які зазначили, що поради від викладачів вони отримують часто. Для студентів першого курсу, які живуть в гуртожитку і вдома, відмінностей не виявлено.

Як зазначалося вище, відповіді студентів про «групу підтримки» в навчальному процесі побічно зачіпають деякі особливості спілкування першокурсників в студентському середовищі в рамках навчального процесу. Ці відповіді свідчать про те, що всі першокурсники в разі виникнення у них навчальних проблем досить часто звертаються з питаннями до інших студентів, причому до однокурсників приблизно вдвічі частіше, ніж до старшокурсників. Водночас спілкування в студентському середовищі як фактор стимуляції самостійних навчальних занять відзначили не більше 20% опитаних першокурсників.

Як же складається позанавчальне спілкування першокурсників в студентському середовищі? Цьому присвячені запитання анкети, які з'ясовують, чи з'явилися у першокурсників нові друзі в ЗВО, чи проводять вони разом з ними вільний час. За результатами відповідей можна впевнено стверджувати, що за час навчання більшість студентів першого курсу знайшла друзів і у своїй групі, і на своєму інституті/факультеті, і на інших факультетах. Однак на інших факультетах зуміла знайти друзів трохи більша (на 18%) кількість студентів-істориків. Під час аналізу відповідей першокурсників різних категорій не виявлено ніяких відмінностей: всі показали стабільно високий результат, а саме не менше 85% позитивних відповідей. Тільки на фізико-математичному

Рис. 3. Інтенсивність спілкування першокурсників з новими друзями у ЗВО у позанавчальний час (% від числа респондентів)

Таблиця 3

Частота спілкування з новими друзями у ЗВО у позанавчальний час (% від числа респондентів)

Чи проводите ви вільний час із новими друзями з ЗВО?	Навчальний підрозділ	Стать		Школа		Основа навчання		Проживання	
		ч	ж	село	місто	комерційна	державна	вдома	в гуртожитку
Так	ФМФ	71,5	51,2	73,0	46,7	61,9	62,2	26,3	72,2
	ІІФ	61,9	35,5	55,0	38,6	48,0	41,4	26,1	58,1
Іноді	ФМФ	21,4	31,7	21,0	40,0	28,6	29,2	44,4	16,7
	ІІФ	28,6	51,6	40,0	45,2	36,0	44,8	43,5	18,7
Ні	ФМФ	7,1	17,1	6,0	13,3	9,5	8,6	29,6	11,1
	ІІФ	9,5	12,9	5,0	16,2	16,0	13,8	30,4	3,2

факультеті щодо дружніх контактів зі студентами інших факультетів жінки трохи відстають від чоловіків (на 18%), а також першокурсники, які живуть вдома, від тих, хто живе в гуртожитку (на 20,2%). За такої загалом значної кількості позитивних відповідей стає істотним питання про те, наскільки інтенсивно проводять першокурсники вільний час разом з новими друзями. Деяку інформацію щодо цього дають відповіді першокурсників, що наочно представлені на рис. 3.

Як видно, студенти першого курсу фізико-математичного факультету загалом більш інтенсивно спілкуються у позанавчальний час із новими друзями у ЗВО, ніж першокурсники інституту історії і філософії. Для з'ясування того, яких особливостей набуває ця закономірність у першокурсників різних категорій, представимо їх відповіді у вигляді табл. 3.

В обох навчальних підрозділах для різних категорій першокурсників досить зрозуміло

представлені загальні особливості частоти спілкування з новими друзями, набутими в ЗВО, у вільний час. Так, чоловіки більше, ніж жінки, схильні присвячувати свій вільний час спілкуванню з новими друзями.

Значно частіше у вільний час із новими друзями спілкуються випускники сільських шкіл, ніж міських, а також першокурсники, які живуть в гуртожитку, ніж ті, хто живе вдома з батьками. Причому ці дві особливості більш яскраво проявляються на фізико-математичному факультеті. Студенти першого курсу, що навчаються на комерційній і держбюджетній основі, не показали щодо спілкування з новими друзями ніяких значних відмінностей.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, узагальнюючи отримані результати, можемо виділити деякі особливості спілкування студентів першого курсу фізико-математичного факультету та інституту історії і філософії з викладачами та студентами.

Спілкування з викладачами щодо навчально-професійної діяльності у першокурсників обох навчальних підрозділів поки ще організовано неповною мірою. Так, більшість студентів першого курсу вважає за краще звертатися до викладача з навчальними питаннями переважно на практичних заняттях і в особистому порядку. Використовувати задля цього час офіційних консультацій вирішує невелика кількість першокурсників.

Студенти-чоловіки обох навчальних підрозділів для з'ясування незрозумілих питань частіше вибирають ситуації аудиторних занять (лекції і практичні), а жінки – ситуації особистого спілкування. На практичних заняттях з питаннями до викладача частіше звертаються студенти, які закінчили міську школу, ті, хто навчається на комерційній основі і живе вдома з батьками. В індивідуальному порядку до викладачів частіше звертаються випускники сільських шкіл, ті, хто навчається на держбюджетній основі, і студенти, які живуть в гуртожитку.

Серед порад викладачів щодо раціональних прийомів організації навчально-професійної діяльності більшість першокурсників відзначає поради щодо конспектування лекцій і підготовки до іспитів, а найменше порад, на їхню думку, вони одержують щодо роботи з джерелами інформації та підготовки тез різних виступів, що більш яскраво проявляється на фізико-математичному факультеті. Серед першокурсників жінок, які зазначили отримання порад від викладачів, більше, ніж чоловіків.

Більшість першокурсників знаходять собі друзів в студентському середовищі у своїй групі і на факультеті. На інших факультетах більше половини першокурсників налагоджують дружні відносини, але все ж таки дещо важче це вдається студентам фізико-математичного факультету, особливо жінкам і тим, хто живе вдома з батьками.

З новими друзями, що з'явилися у ЗВО, студенти першого курсу обох навчальних підрозділів у вільний час спілкуються досить інтенсивно, але першокурсники фізико-ма-

тематичного факультету більше, ніж студенти інституту історії та філософії. В обох навчальних підрозділах більш інтенсивно з новими друзями спілкуються чоловіки, випускники сільських шкіл і студенти, які живуть в гуртожитку. Студенти першого курсу обох навчальних підрозділів, які навчаються на комерційній і держбюджетній основі, значущих відмінностей у частоті спілкування з новими друзями у ВНЗ не проявили.

Ці психологічні особливості спілкування першокурсників з викладачами і студентами приводять до висновків про необхідність продовження подібних досліджень та їх врахування в освітньому процесі, а також в організації психопрофілактичної, консультаційної та психокорекційної роботи в ЗВО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградова В.Є., Юрченко В.І. Психологія вищої освіти: теоретичні та практичні аспекти : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2020. 296 с.
2. Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі : навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015. 224 с.
3. Бойко-Бузиль Ю.Ю., Горбенко С.Л. та ін. Методика викладання психології у вищій школі : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2012. 272 с.
4. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи. Київ : ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.
5. Тарасова Т.Б. Методика навчання психології у вищій школі : навчальний посібник. Суми : вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. 361 с.
6. Тарасова Т.Б. Адаптація першокурсників до організаційних форм навчання в закладі вищої освіти. *Фізико-математична освіта*. 2019. Вип. 3 (21). С. 150–156.
7. Тарасова Т.Б. Методика навчання психології як чинник розвитку психологічної культури майбутніх педагогів. *Розвиток психологічної культури особистості в процесі безперервної освіти*. Суми : вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2018. С. 104–130.
8. Тарасова Т.Б. Проблема мотивації професійного вибору студентів першого курсу. *Nowoczesna nauka: teoria i praktyka* : Mater. III Międz. Konf. Nauk.-Prakt. 30 kwietnia 2019 rok. / pod red. S. Gorniaka. Katowice : Nowa nauka, 2019. S. 80–85.

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ БАТЬКІВ ЯК ЧИННИК ВАЖКОГО ПЕРЕБІГУ АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ В ЇХНІХ ДІТЕЙ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

LABOR MIGRATION OF PARENTS AS A FACTOR IN THE SEVERE COURSE OF ALCOHOL ADDICTION IN THEIR ADULT CHILDREN: RESEARCH RESULTS

Відповідно до теорії системної сімейної психотерапії, стосунки між батьками і дитиною є важливим аспектом для формування відчуття благополуччя у дитини. У статті представлено результати емпіричного дослідження, яке мало на меті виявити взаємозв'язок між відсутністю батьків через трудову міграцію, дитячо-батьківськими стосунками та алкогольною залежністю для дітей трудових мігрантів. Ми досліджували зв'язок алкогольної залежності дорослих дітей трудових мігрантів з особливостями їх сприйняття дитячо-батьківських стосунків в батьківській дистантній сім'ї. В дослідженні взяли участь 244 респонденти віком від 20 до 40 років, кожен з яких, за методикою MUST Brief, мав ознаки алкогольної залежності. Респонденти були поділені на такі дві групи: алкозалежні дорослі діти трудових мігрантів; алкозалежні, батьки яких ніколи не виїжджали на заробітки. У ході дослідження використано розроблено нами анкету-опитувальник, методики діагностики дитячо-батьківських взаємин А. Рое і М. Сігельмана в адаптації О.І. Крупської, тест на виявлення алкогольної залежності MUST Brief. Методами оброблення емпіричних даних є кореляційний та однофакторний дисперсійний аналіз за критерієм Шеффе в Statistica. Результати показали, що діти трудових мігрантів втрачають емоційний контакт із батьком, сприймають його менш люблячим, менш опікуючим і більш відкидаючим, коли він був відсутнім через роботу за кордоном. Любов матері є найменшою, а відкинення нею – найбільшим за трудової міграції обох батьків. Трудова міграція обох батьків пов'язана з тяжчим перебігом алкогольної залежності у їхніх дітей (запіною формою алкогольної залежності), більшою кількістю повторних звернень на лікування, прямо пов'язана з фактом вживання наркотиків. Педагогічна занедбаність дітей через трудову міграцію батьків у минулому чи на актуальний момент накладає негативний відбиток на дитячо-батьківські стосунки між ними і сприяє алкоголізації та вживанню інших психоактивних речовин.

Ключові слова: трудова міграція, діти заробітчани, алкогольна залежність, формування

алкогольної залежності, дитячо-батьківські стосунки.

According to family systems therapy parents-child relationship is important factor to create a feeling of safety in child. The aim of this paper is to present the results of our empirical research we did to investigate the correlation between parent's labour migration, the parent-child relationship and alcohol addiction of the adult children of migrant workers. We investigated the connections between alcohol addiction of adult children of migrant workers and peculiarity of comprehension their parent-child relationship in nuclear fractured family. 244 people with alcohol addiction aged between 20 and 40 years old were recruited for this study. The cohort was divided into two groups according to the fact of parent's labour migration: alcohol addicted adult children of migrant workers and group with alcohol addiction whose parents never migrated for work. Group 1 was additionally divided into three subgroups: mother's labour migration, father's labour migration and both parents migrated for work. We gathered information using Questioner we did, A. Roe, M. Siegelman, Parent-child relations questionnaire, Michigan Alcohol Screening Test. All analyses were carried out using software package Statistical Package for Social Sciences (SPSS). Adult children of migrant workers loose emotional contact with their father, identify him less loving, less caring and more rejecting if he works abroad. Mother is seen less loving and more rejecting in a case of both parents' labor migration. A positive correlation was found between parents' labour migration and severe course of alcohol addiction in their children and the fact of using psychoactive substances. The most harmful impact labour migration has for children who are both parents migrated for work. The adult children of migrant workers feel themselves neglected because of labour migration of their parents. Parent's labour migration in the past or in the present moment causes negative parent-child relationship and positively influence on formation of alcohol addiction in children. Labour migration causes severe course of addiction and is the factor of using illicit psychoactive substances for the children left behind.

Key words: labour migrants, children left-behind, alcohol addiction, children of migrant workers.

УДК 316.613:301.1]:[159.922.3-053.81:178.1]:316.362-057.56](045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.50>

Шапочка Є.А.

здобувач кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Під час роботи у наркологічному відділенні ми виявили, що значний відсоток пацієнтів (близько 5%) є дорослими дітьми трудових мігрантів. Ми звернули увагу на те, що це були переважно чоловіки віком від 20 до 35 років, які під час збору анамнезу часто приховували факт трудової міграції батьків. Цікаво, що їх лікування

зазвичай оплачували батьки, які контактували з лікуючим лікарем по телефону або приїздили в лікарню. Під час спілкування з лікарем чи психологом поведінка батьків відрізнялась від такої, яка здебільшого притаманна співзалежним родичам молодих пацієнтів: ми не спостерігали сліз, відчуття безпорадності або виправдування поведінки пацієнтів («Він взага-

лі-то хороший хлопчина», «Колектив на роботі у нього питуший» тощо). Натомість батьки були емоційно стриманими, з холодним розумом вирішували всі необхідні організаційні питання. Характерним проханням від них було таке: «Чи могли б ви потримати тут мого сина подовше?». Ймовірно, брак повноцінної присутності батьків у тривалі або певні (кризові) періоди життя дитини накладає відбиток на дитячо-батьківські відносини і може призводити до алкоголізації в майбутньому. Важливо також зрозуміти, чия відсутність є більш згубною для психіки дитини: матері, батька чи обох батьків. Для з'ясування цих питань і перевірки припущення здійснено психологічне опитування й проведено пілотажне дослідження, з результатами якого можна ознайомитись тут (В.А. Гупаловська, Є.А. Шапочка, 2017 рік). Для дослідження, результати якого ми наводимо у статті, нами були внесені зміни в анкету-опитувальник, зокрема додані запитання про вживання наркотиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трудова міграція як явище соціально-економічне часто розглядається в літературі з позиції впливу на демографічні чи фінансові показники і є характерним для країн, що розвиваються. Однак трудова міграція є потужним психологічним чинником, який впливає на життя сім'ї трудових мігрантів загалом і на залишених вдома дітей зокрема. Членам такої сім'ї неможливо повноцінно спілкуватися один з одним, як зазначає В.В. Шибаніц [12]. Сепарація з матір'ю, батьком чи обома батьками, зміна в розподілі сімейних ролей, ослаблення системи підтримки й адаптація до додаткових ролей знижують показники емоційного благополуччя у залишених вдома дітей [22, с. 199]. Діти, які виховуються в дистантних сім'ях, відносяться дослідниками до групи ризику й мають більший шанс розвинути хімічну чи нехімічну залежність, ніж їхні однолітки, які живуть із батьками постійно. В групу ризику таких дітей відносять Л.В. Боярин, К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна, І.І. Цушко, Д.Т. Гошовська, М.В. Самарська. Дослідники з Китаю пов'язують появу інтернет-залежності і факт паління цигарок у дітей із трудовою міграцією батьків [10, с. 21; 18]. Про частіше вживання алкоголю й тютюну цією категорією досліджуваних зазначається в даних досліджень "UNICEF-UNDP" [15]. Незважаючи на інтерес науковців до цієї теми, залишається відкритим питання про те, чи дійсно трудова міграція батьків може бути фактором, який впливає на формування залежності у їхніх уже дорослих дітей.

Характер стосунків неповнолітніх дітей заробітчан із батьками потрапляє в поле уваги дослідників через їх соціальну незахищеність. Зокрема, про жорстоке поводження з боку

оточуючих, однокласників, старших дітей, родичів, зловживання алкоголем, зниження успішності у навчанні свідчать 3% дітей трудових мігрантів [8]. Зазначають також, що ці діти схильні трактувати себе з позиції жертви, частіше піддаються дискримінації в середній та старшій школі, піддаються психологічному насильству у вигляді залякувань і принижень [7; 16]. Досягаючи повноліття, ці діти випадають з поля зору дослідників, оскільки втрачають свій статус соціально не захищеної категорії населення.

За місяці й роки окремого проживання формується відчуження дітей від батьків, а в подальшому – незадоволена потреба в емоційній близькості. Л.В. Боярин вважає, що саме відсутність емоційного контакту з батьками призводить до зловживання ПАР, дезадаптивної поведінки і соматичних захворювань [1, с. 73].

Емоційна депривація дитини як наслідок неможливості задовольнити потребу в любові, підтримці, опіці, спілкуванні з батьками супроводжує дітей трудових мігрантів протягом тривалого часу, зокрема в доповіді Інституту демографії та соціальних досліджень зазначено, що 64% дітей трудових мігрантів не бачили власних батьків три й більше років [11, с. 272]. Дослідники зазначають серед характерних наслідків від'їзду батьків на заробітки вищий рівень тривожних розладів та депресії [5; 6, с. 14; 8, с. 2; 16, с. 2570], прогули занять [8, с. 2], зниження успішності в навчанні [6, с. 13–14] більший ризик вживання психоактивних речовин [1, с. 73; 7, с. 286; 6, с. 14; 16, с. 2573]. Серед наслідків емоційної депривації опиняються асоціальна поведінка та різні адикції, про що пише Д.Т. Гошовська [3, с. 76]. Педагогічна занедбаність дітей мігрантів проявляється у нерегулярному харчуванні, збільшенні випадків підліткової вагітності, надмірній вазі тіла, соматичних захворюваннях, довшому проведенні часу перед телевізором чи в Інтернеті [11, с. 272; 24].

Полярно сімейна система може відігравати превентивну роль у формуванні залежностей. Дослідження, проведені в семи європейських країнах, відзначають пряму кореляцію між повними сім'ями та відсутністю звички палити у дітей [17, с. 50]. Угорські вчені зазначають, що авторитетний стиль виховання, особлива чуйність і позитивна ідентифікація з батьками можуть як служити захистом від періодичного вживання алкоголю підлітками, так і впливати на подальше здорове ставлення до алкоголю й паління. Водночас вони зазначають, що хоча батьківський контроль має тенденцію до зниження в середній школі, проте він служить навіть більшим захистом для тих, чий батьки продовжують здійснювати його в старшій школі в умовах теплої сімейної атмосфери

й довіри [13, с. 7; 14, с. 353]. Покращення спілкування батьків і дітей відіграє превентивну роль у розвитку ризикованої поведінки останніх, підвищуючи академічні досягнення й самооцінку [20, с. 54].

Ми розуміємо, що не кожне зловживання психоактивними речовинами приводить до формування залежності. З іншого боку, особливості сімейних стосунків дітей трудових мігрантів, більша частота зловживання алкоголем, тютюном і наркотиками, віднесення їх дослідниками до групи ризику, а також відсутність даних про вплив заробітчанства на дитячо-батьківські стосунки в дорослому віці загалом і на формування залежності зокрема визначають актуальність теми нашого дослідження.

Залишаються нез'ясованими питання впливу трудової міграції батьків на стосунки з їхніми вже дорослими дітьми і взаємозв'язку заробітчанства батьків із алкогольною залежністю у їхніх дітей у дорослому віці, що зумовило актуальність нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є презентація результатів дослідження, проведеного нами у 2017 році за участю 244 респондентів з алкогольною залежністю (MUST Brief >4), з яких 126 осіб є дорослими дітьми трудових мігрантів, а у 118 респондентів батьки ніколи не виїжджали на заробітки за кордон.

Емпіричне дослідження проведено нами у 2017 році за участю пацієнтів реабілітаційних центрів "Step by Step" і «Добро» у місті Львові. Групу досліджуваних склали 244 особи віком від 20 до 40 років, з яких 238 чоловіків і 6 жінок. У 126 осіб батьки виїхали на заробітки за кордон тоді, коли респонденти ще не досягли повнолітнього віку, у 44 з них (34,92%) батьки й досі перебували за кордоном на момент опитування. У 54 респондентів за кордоном працював батько, у 46 – матір, у 26 – обидва батьки. Всі респонденти були поділені на такі чотири групи відповідно до профілю вживання психоактивних речовин (ПАР): ті, що вживали виключно алкоголь; вживали алкоголь, маючи запої; вживали алкоголь та інші наркотики; вживали алкоголь та інші наркотики, маючи запої. В табл. 1 можна побачити, як розподілилося вживання ПАР у різних групах респондентів.

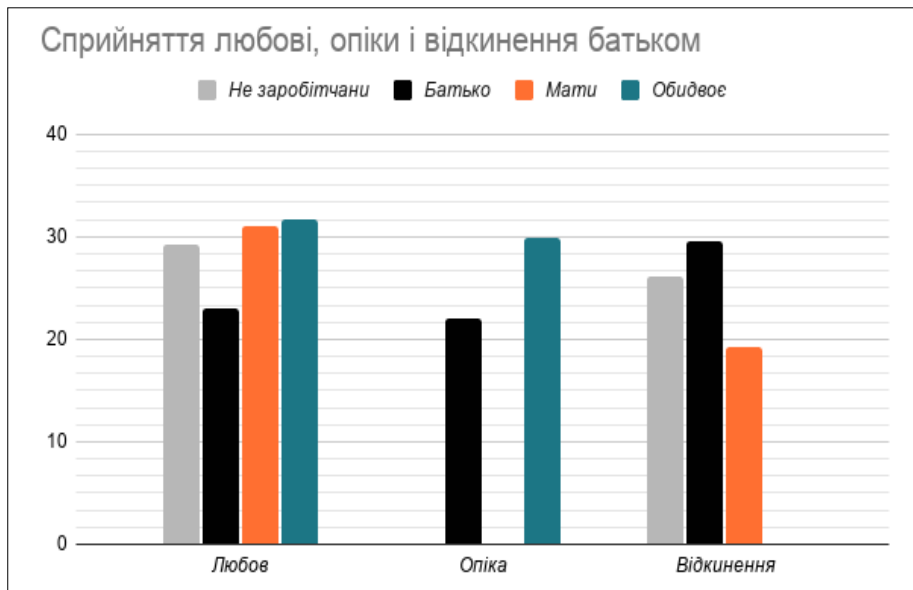
Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами проведеного нами опитування та математико-статистичної обробки даних (однофакторного дисперсійного аналізу з наступним порівнянням за Шеффе-тестом), любов батька з точки зору респондентів є найменш вираженою тоді, коли він виїхав на роботу за кордон, статистично значимою є відмінність із групами респондентів, де за кордон не виїхав ніхто, виїхала матір чи виїхали обидва батьки ($M_{0emp}=29,24$, $M_{1emp}=22,93$, $M_{2emp}=30,96$, $M_{3emp}=31,62$, $p \leq 0,05$) (рис. 1). Опіка батька є меншою з точки зору респондента тоді, коли батько працював за кордоном порівняно з результатом групи, в якій за кордоном працювали обидва батьки ($M_{1emp}=21,96$, $M_{3emp}=29,85$, $p \leq 0,01$), відкинення батьком із точки зору респондента є більшим у групах, де батько працював за кордоном, ніхто з батьків не працював за кордоном, порівняно з групою респондентів, де за кордоном працювала матір ($M_{0emp}=26,2$, $M_{1emp}=29,63$, $M_{2emp}=19,17$, $p \leq 0,05$). Алкогольна залежність є найбільш вираженою в групі респондентів, де за кордон виїхав батько, статистично значимою є відмінність із групою респондентів, де за кордон виїхали обидва батьки ($M_{1emp}=0,88$, $M_{3emp}=0,38$, $p \leq 0,05$). Любов матері з точки зору респондентів є меншою тоді, коли за кордон виїхали обидва батьки, статистично значимою є відмінність із групами, де за кордон виїхав батько чи не виїхав ніхто з батьків ($M_{0emp}=31,56$, $M_{1emp}=31,56$, $M_{3emp}=24,62$, $p \leq 0,05$), відкинення матері з точки зору респондентів є більшим у групі, де обидва батьки працювали за кордоном, порівняно з трьома іншими групами ($M_{0emp}=20,56$, $M_{1emp}=17,29$, $M_{2emp}=19,91$, $M_{3emp}=27,31$, $p \leq 0,05$).

У разі від'їзду батька збільшується навантаження на матір, зокрема в процесі виховання. Ми припускаємо, що саме через стрес і відсутність стабільності, які переживає родина, погіршується комунікація в сім'ях. Як свідчать дані, жінки, що залишилися вдома з дітьми, звітували про погіршення комунікації між батьком і дітьми [15, с. 22]. Досліджено, що занедбання виховного процесу батьками ("neglectful parenting stile") у підлітковому віці безпосередньо пов'язано з ризиком вживання

Таблиця 1

Розподіл вживання ПАР між групами

ПАР	Батьки не працювали за кордоном	За кордоном працювала мати	За кордоном працював батько	За кордоном працювали обидва батьки
Алкоголь	6,78%	13,04%		
Алкоголь (запої)	15,25%	8,69%	14,81%	
Алкоголь+наркотики	59,32%	43,48%	48,15%	
Алкоголь+наркотики (запої)	18,64%	34,78%	37,04%	100%

Рис. 1. Сприйняття любові, опіки і відкинення батьком з точки зору респондентів

ПАР підлітками [13, с. 4]. Відомо, що відкидаючий батько, нехтуючий батько і нехтуюча матір можуть бути позитивно пов’язані з алкогольною залежністю у дітей [21, с. 45].

Негативне уявлення про справжнє ставлення матері до респондента (менша її любов та більше відкинення респондента нею) прямо пов’язано з відсутністю обох батьків, тобто відсутність обох батьків у житті респондента через їх перебування за кордоном стає більш критичним фактором депривації, ніж відсутність тільки матері, можливо, сприймається як відповідальність і справа рук матері.

На нашу думку, батьки-заробітчани занедають виховний процес і не мають змоги виконати свою роль друга, провідника й ментора, навчити ефективному подоланню психологічних бар’єрів у спілкуванні або звичайним способом налагодження контактів. Без батьків дитина залишається з цим завданням наодинці, відчуваючи себе відкиненою, з відчуттям браку опіки й батьківської любові. У разі трудової міграції батьків діти зазнають подвійного впливу негативних стосунків: з одного боку, є відкидаючі, менш люблячі батьки й менш опікуючий батько, з другого боку, наявна відсутність щоденного рутинного контролю. У батьків немає можливості щодня контролювати, тобто позитивно підкріплювати або ситуативно карати, оскільки їх немає поруч. Наявність рутинного контролю з боку батьків формує відчуття власного внутрішнього контролю у дітей. За відсутності одного з батьків або обидвох батьків порушується формування здатності до самоконтролю.

Вживання наркотиків засвідчили респонденти всіх чотирьох груп, проте запійне вживання алкоголю разом зі вживанням нар-

котиків є стовідсотковим у групі, де батьки виїхали разом, статистично значимою є відмінність між групами, де батьки не працювали за кордоном, та групою, де батьки працювали там разом ($M_0emп=0,33$, $M_1emп=0,52$, $M_2emп=0,61$, $M_3emп=1,00$, $p\leq 0,01$). Припускаємо, що діти, чиї обидва батьки виїхали працювати, є найбільш вразливою групою для деструктивного впливу вулиці. Високий рівень стресу потребує ефективних способів копіngu, а саме подолання стресу підлітки називають однією з головних причин для вживання алкоголю і наркотиків [2]. Високий ризик формування алкогольної залежності у людей, які в молодому віці вибирали вживання алкоголю як копінг-стратегію в умовах стресових життєвих подій, доведений незалежними дослідженнями на великих вибірках молодих людей в Ірландії та Америці [19, с. 254; 23, с. 558]. Серед копінг-стратегій дітям трудових мігрантів притаманні пошук соціальної підтримки, втеча-уникання (зокрема, вживання психоактивних речовин), планування, позитивна переоцінка [9, с. 149–150].

Актуальне (на час проведення опитування) перебування батьків на заробітках за кордоном прямо пов’язано зі вживанням наркотиків (значуща кореляція, $r=0,23$, $p\leq 0,05$). Найбільш прогностично сприятливим щодо виникнення запійної алкогольної залежності у дорослих дітей трудових мігрантів є спільне перебування батьків за кордоном, а алкогольної залежності взагалі – трудова міграція батька, що загалом позбавляє дитину необхідного їй у певному віці контролю, дисципліни, тепла та турботи.

За даними кореляційного аналізу (лінійна кореляція Пірсона), трудова міграція батьків прямо пов’язана з наявністю повторних звер-

нень по професійну допомогу до нарколога чи реабілітаційного центру (статистично значуща кореляція, $r=0,29$, $p \leq 0,05$). Актуальне перебування батьків на заробітках за кордоном прямо пов'язане з повторними зверненнями по допомогу у боротьбі із залежністю ($r=0,37$, $p \leq 0,05$), алкогольним делірієм в анамнезі ($r=0,25$, $p \leq 0,05$), алкогольною епілепсією в анамнезі ($r=0,25$, $p \leq 0,05$), дратівливістю ($r=0,23$, $p \leq 0,05$), спробами самостійної відмови від вживання ($r=0,23$, $p \leq 0,05$). Батьки з-за кордону часто були ініціаторами лікування, оплачуючи дітям перебування в центрі реабілітації. Водночас факт повторних звернень і тяжкі ускладнення у вигляді алкогольного делірію («білої гарячки»), алкогольної епілепсії зі спробами самостійно впоратися із залежністю свідчать про тяжкий перебіг алкогольної залежності у дорослих дітей трудових мігрантів.

Висновки з проведеного дослідження.

У проведеному дослідженні дорослі діти трудових мігрантів сприймають власного батька відкидаючим, менш люблячим і таким, що менше опікується ними, втрачають із ним позитивний емоційний контакт. Найсильніше алкогольна залежність виражена в групі, де за кордоном працював батько. Матір постає найменш люблячою і найбільш відкидаючою, коли батьки працювали на заробітках разом, ймовірно, несучи на собі відповідальність за розформовану родину як «берегиня». Від'їзд обидвох батьків у минулому або їх актуальне перебування за кордоном безпосередньо пов'язаний зі вживанням наркотичних речовин їх дітьми. Респонденти із сімей, де за кордоном працювали обидва батьки, мають перебіг алкогольної залежності із запоями, алкогольним делірієм та епілепсією, а звернень на лікування більше, ніж респонденти, батьки яких за кордоном ніколи не працювали. Тяжкий перебіг алкогольної залежності прямо пов'язаний з актуальним перебуванням батьків на заробітках за кордоном.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боярин Л.В. Причини проявів девіантної поведінки підлітків із сімей трудових мігрантів. *Теоретичні і практичні проблеми психології*. 2013. № 2 (13). С. 68–75.
2. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів : Свічадо, 2014. 420 с.
3. Гошовська Д.Т. Емоційна депривація як негативний чинник формування патологічної особистості. *Особистісне зростання: теорія і практика*. Житомир, 2020. С. 76–78.
4. Гупаловська В.А., Шапочка Є.А. Соціально-психологічні чинники алкоголізації дітей трудових мігрантів. *Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання (у рамках VII Міжнародного фестивалю «Світ психології: освіта, наука, інновації»)*. 2017. Вип. 37 (3). Т. I (21). С. 341–354.

5. Міжнародний благодійний фонд «Карітас України», «BrainNet-Working» : Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації. *Збірка матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці. (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація)*. Львів : Друкарські куншти, 2010.

6. Пігіда В.М. Проблема зовнішньої трудової міграції: соціально-психологічний аспект. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2009. № 4. С. 12–17.

7. Раєвська Я.М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 11. С. 280–290.

8. Самарська М.В. Профілактика та корекція депресивних станів дітей трудових мігрантів : методичний посібник. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/140/14045/Profilaktika.doc>.

9. Сорокоумова Е.А., Цынцарь А.Л. Особенности преодолющего поведения подростков из семей трудовых мигрантов (на примере приднестровского региона). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2013. Т. 15.

10. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навчально-методичний посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубіанової, І.І. Цушка. Київ : ФОР «Купріянова», 2007. 240 с.

11. Українське суспільство: міграційний вимір : національна доповідь. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2018. 396 с. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf (дата доступу: 05.11.2020).

12. Шебаніц В.В. Соціально-психологічні аспекти соціалізації дітей – членів транснаціональних сімей. *Громадянська освіта*. 2012. № 3. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1330532710> (дата доступу: 20.12.2020).

13. Tur-Porcar A.M., Jimenez-Martinez J., Vicenta-Escriba V. Substance use in early and middle adolescence. The role of academic efficacy and parenting. *Psychosocial Intervention*. 2019. URL: https://www.academia.edu/40077056/Substance_Use_in_Early_and_Middle_Adolescence_The_Role_of_Academic_Efficacy_and_Parenting.

14. Piko B.F., Balazs M.A. Authoritative parenting style and adolescent smoking and drinking. *Addictive behaviors*. 2012. Vol. 37 (3). P. 353–356.

15. Children and women left behind in labor sending countries: an appraisal of social risks. Global report on migration and children. UNICEF-UNDP initiative. 2007. URL: https://www.unicef.org/policyanalysis/files/Children_and_women_left_behind%28%29.pdf (дата звернення: 24.09.2020).

16. Fellmeth G., Rose-Clarke K., Zhao Ch. Health impacts of parental migration on left-behind children and adolescents: a systematic review and meta-analysis. Published online. 2018. December 05. DOI: 10.1016/S0140-6736(18)32558-3.

17. Griesbach D., Amos A., Currie C. Adolescent smoking and family structure in Europe. *Social science and medicine*. 2003. Vol. 56 (1). P. 41–52.

18. Cuo J., Chen L., Wang X. The relationship between internet addiction and depression among migrant children and left-behind children in China. *Cyberpsychology, behavior and social networking*. 2012. Vol. 15 (11).

19. Rafnsson F.D., Jonsson F.H., Windle M. Coping strategies, stressful life events, problem behaviors, and depressed affect. *Anxiety, stress and coping*. 2006. Vol. 19 (3). P. 241–257.
20. Riesch S.K., Anderson L.S., Krueger H.A. Parent-child communication processes: preventing children's health-risk behavior. *Journal for specialists in pediatric nursing*. 2006. № 11. P. 41–56.
21. Sharma. A. The role of parent-child relationship in the development of alcoholism. *Transstellar journal*. 2018. DOI: 10.24247/ijhrmrddec20185.
22. Silver A. Families Across Borders: The Emotional Impacts of Migration on Origin Families. *International Migration*. 2014. № 52 (3). P. 194–220. DOI: 10.1111/j.1468-2435.2010.00672.x.
23. Windle M. Coping strategies, drinking motives and stressful life events among middle adolescents: associations with emotional and behavioral problems and with academic functioning. *Journal Abnorm. Psychol.* 1996. Vol. 105. № 4. P. 551–560.
24. Gao Y., Ping Li L. and others. The impact of parental migration on health status and health behaviors among left behind adolescent school children in China. *BMC Public health*. 2010. URL: <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2458-10-56>.

МІЖ ПОТРЕБОЮ І ЗАЛЕЖНІСТЮ: ТРАНСГЕНДЕРНІСТЬ У ФОКУСІ ПСИХОТЕРАПІЇ

BETWEEN NEED AND DEPENDENCE: TRANSGENDER IN THE FOCUS OF PSYCHOTHERAPY

У статті розглянуто психотерапевтичні позиції і підходи до ставлення до трансгендерних людей та створених ними соціальних практик. Актуальність проблематики в умовах нової постнекласичної науки вбачається у тому, що людина конструює реальність і себе як власний проєкт плинної соціальної реальності.

Здійснено теоретичний аналіз категорій «стать», «гендер» та «ідентичність», що дає змогу зрозуміти причини розриву лінійного зв'язку між ними. Зазначено аналізується в рамках конструктивістського підходу, де ці категорії є конструктами соціальної реальності. Відзначено, що деконструкція означеного зв'язку – це спроба вийти за межі гетеронормативності шляхом самореференції множинних ідентичностей. Зауважено, що ідентичності – це множинні утворення, результат самореференції яких може співпадати/не співпадати з розумінням гендеру як фрагменту соціокультурного знання.

Мета статті полягає у висвітленні змісту психотерапевтичної підтримки трансгендерної людини і трансгендерної пари, спрямованої на взаємодію з власним образом Я для покращення психологічної якості життя.

Відзначено, що завдяки дискурсивному аналізу фрагментів текстових даних реконструюється ситуація гомосексуальної сім'ї. Зауважено конфлікт потреб трансгендерів та стигматизації ненормативного гендерного самовираження в соціумі. Описано моделі самореферентної ідентичності трансгендерних батьків, а саме транспарентну і мімікрійну. Виявлено, що в контексті квір-дискурсу усвідомленість поведінки трансгендера маніфестує до прийняття його небінарності та пошуків шляхів прийняття в соціумі відповідно до означеної ідентичності.

Розглянуто можливості інтегративної психотерапії у роботі із запитами трансгендерів, такі як допомога в усвідомленні своєї сексуальної орієнтації, підтримка у здійсненні камінг-ауту, налагодження взаємин з близькими людьми та соціальним оточенням. Робиться висновок, що фокусом психотерапії трансгендерів є повага до їхніх смислів життя, особистісних цінностей, а також розширення меж самопізнання людини та її здатності сприймати різне світобачення різних людей.

Ключові слова: небінарність, самореференція ідентичності, гомосексуальна сім'я, квір-дискурс, позитивна психотерапія.

The article considers psychotherapeutic positions and approaches in relation to transgender people and the social practices created by them. The urgency of the problem in the new post-classical science is seen in the fact that man constructs reality and himself as his own project of fluid social reality.

Theoretical analysis of the categories "gender", "gender" and "identity" is carried out, which allows understanding the reasons for the rupture of the linear relationship between them. This is analyzed in the framework of the constructivist approach, where these categories are constructs of social reality. It is noted that the deconstruction of this connection is an attempt to go beyond heteronormativity by self-referencing multiple identities. It is noted that identities are multiple entities, the result of self-reference of which may/may not coincide with the understanding of gender as a fragment of socio-cultural knowledge.

The purpose of the article is to highlight the content of psychotherapeutic support for transgender people and transgender couples, aimed at interacting with their own self to improve the psychological quality of life.

It is noted that due to the discursive analysis of fragments of text data, the situation of the homosexual family is reconstructed. It is noticed on the conflict of needs of transgender people and stigmatization of non-normative gender self-expression in society. Models of self-referential identity of transgender parents are described: transparent and mimicry. It was found that in the context of queer discourse, awareness of transgender behavior manifests itself before the acceptance of its non-binary and search for ways of acceptance in society in accordance with the defined identity.

Possibilities of integrative psychotherapy in working with transgender inquiries are considered: help in understanding one's sexual orientation, support in coming out, establishing relationships with loved ones and social environment. It is concluded that the focus of transgender psychotherapy is respect for their meanings of life, personal values, as well as expanding the boundaries of human self-knowledge and its ability to perceive different worldviews of different people.

Key words: non-binary, self-reference of identity, homosexual family, queer discourse, positive psychotherapy.

УДК 159.9:316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.51>

Яцина О.Ф.

д.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Ужгородський національний університет

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці та практиці представлено чималий досвід надання консультативної та психотерапевтичної допомоги з позицій різних шкіл і щодо різноманітних запитів. Здійснене нами дослідження постмодерних трансформацій

соціально-психологічних практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства виявило феномен множинних ідентичностей, які розрізняються та означаються в практиках. Контекст різноманітності можна розуміти глобально, тоді йдеться про унікальний досвід у культурі

людства, який можна сприймати як існування множини різних культур, груп, субкультур. В останнє двадцятиліття постмодерних трансформацій частішають цивільні партнерства, монобатьківські сім'ї, практики дистантної сім'ї, гостьові шлюби, шлюби вихідного дня, чайлдфрі; розширюються можливості реалізації репродуктивної потреби й варіантів батьківства (кривного і соціального, гетеро- і гомобатьківства). Ці зміни соціального життя актуалізують юридичні, демографічні, медичні, психологічні проблеми, потребуючи їхнього вирішення. У галузі сімейного права України законодавчо неврегульованими залишаються практики співжиття різностатевих пар та одностатевих партнерів, які мають запит на врегулювання своїх де-факто сімейних стосунків з урахуванням майнових і немайнових прав. Ускладнення демографічної ситуації загострює проблеми нормативно-правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій, а саме рівного доступу чоловіків і жінок до програм репродукції, статусу батьківства одностатевих партнерств, взаємин суб'єктів репродуктивних технологій. На часі соціально-психологічні дослідження феномена трансгендерної людини. Втім, їх недостатньо: ми знайшли один звіт про емпіричне дослідження «Ситуація трансгендерів в Україні», в якому авторка С. Іванченко досліджує потреби й проблеми, пов'язані з гендерною ідентичністю [9]. У зв'язку з означеними процесами у суспільстві загалом та в психологічній науці зокрема актуалізується необхідність вивчати постмодерну наповнюваність змісту сімейних практик та пов'язаних із ними множинних гендерів та ідентичностей як «однієї з найбільш константних детермінант розвитку особистості, яка значною мірою визначає існування людини у світі» [7].

В цьому аспекті фокус дослідницької уваги спрямовано на обговорення психотерапевтичних позицій і підходів до трансгендерних людей (їхнє гендерне самовираження не відповідає статі, визначеній при народженні) та їхніх практик партнерства й батьківства, що в умовах нової постнекласичної реальності потребують переосмислення, уточнення, іншого означування та оцінки ролі психотерапевтичного супроводу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спочатку проаналізуємо актуальні, як нам здається, терапевтичні підходи до означеної проблематики. Так, на думку низки дослідників (Б. Карвасарський, Г. Ісуріна С. Кулаков), сучасний етап розвитку психотерапії орієнтований на аналіз інтегративних перспектив різних методів. Б. Карвасарський за основу пропонує брати однакові системоутворювальні фактори та об'єднувати їх у «психотерапевтичні кущі» [18]. Наприклад, транспер-

сональний куш охоплює психотерапію теорій особистості з концепцією колективного несвідомого. Зазначене, як вважає В. Слабінський, змушує переглядати традицію розділяти всі методи психотерапії за такими напрямками: психодинамічний, екзистенційно-гуманістичний і когнітивно-біхевіористичний [17]. Покликаючись на праці Д. Леонтьєва, М. Селігмана, Н. Пезешкіана, дослідник стверджує, що головним напрямом у розвитку психотерапії XXI ст. стає позитивний підхід. У цьому контексті чільне місце посідає концепція салютогенезу (від лат. "Salus" – «благополуччя», «здоров'я») А. Антоновскі, за якою не тільки хвороба, але й здоров'я сприймається як динамічний процес [16], сутність якого полягає у зрозумілості пізнання себе, іншого та навколишнього світу; вірі у власні сили й здатності вибудовувати своє життя; когерентності, тобто осмисленості у процесі перероблення актуального досвіду. На цій підставі до психотерапій позитивного куща справедливо віднести клієнт-центровану психотерапію К. Роджерса, позитивний підхід Н. Пезешкіана, екзистенціальний аналіз В. Франкла, гештальт-терапію.

Далі перейдемо до аналізу досліджень, присвячених проблематизації категорій «стать», «гендер» та «ідентичність», щоби зрозуміти причини розриву лінійного зв'язку між ними в умовах сучасної соціальності.

Як зазначає Л. Заграй, уперше гендерний досвід проблематизується в психоаналізі завдяки ідеям феміністок. Хоча, як зауважує дослідниця, психоаналітичні тлумачення статі відносять до біодетерміністських теорій, психоаналіз у двох відомих формах, а саме фрейдівському і лаканівському, дає змогу говорити про гендерний досвід [6]. З огляду на тему доречно згадати, що Ж. Лакан був першим, хто легітимізував дискурс сексуальності, вказавши на центральне місце системи значень для структури суб'єктивності й структури соціального порядку загалом. У такий спосіб стверджувалося, що конститує соціокультурну дійсність саме дискурсивний порядок. М. Фуко вважав, що сексуальні бажання виявляються не в природі, а в соціальній реальності; форми здійснення цього бажання в житті людини залежать від її культурного досвіду [20].

Аналіз постмодерністських поглядів розкривається у тлумаченні змісту поняття «деконструкція цілісності», де сприйняття особистості у її цілісності витісняється представленням її як набору множинних ідентичностей, які відповідають різним уявленням про себе. В цій різності як реакції на локальні ситуації розкривається своєрідність конструювання ідентичності. Попри різні методологічні позиції, дослідники одностайно пояснюють ідентичність як мінливе утворення. Для Ж. Бодрійєра воно пов'язане з настанням епохи «мислення

парадоксу і спокуси – за умови, звісно, що введення у спокусу розуміється не у смислі примітивного зваблення, а як акт, що має за мету звабити ідентичність, звабити буття» [2, с. 56]. Д. Батлер це пояснює перформативною теорією, згідно з якою перформативність жіночої ідентичності – це певна стійкість, утворена шляхом постійного повторення повсякденних практик. Отже, якщо ідентичність розуміється як практика повторного означування, тобто вважається, що прийняті в цій культурі ідентичності формуються в результаті обумовленості дискурсом, який «вбудовується у щоденні акти означування», то механізм зміни ідентичності полягає у «практиці повторного означування» [2]. Прикладом такої практики є стосунки між лесбійками типу “butch-femme”, коли одна з них повторює модель поведінки, що відповідає прийнятому у суспільній культурі ідеалу фемінінності, а інша – модель відповідного ідеалу маскулінності. Логічно припустити, що так само сприймають один одного геї. Отже, лесбійські, гомосексуальні та інші перверсивні практики Д. Батлер розглядає як можливість множинних конструкцій бажання, які проблематизують і деконструюють традиційну гендерну модель ідентичності. На думку дослідниці, стать є перформативним утворенням та ефектом перформативних дій, тому не має онтологічного статусу поза ними. Важко не погодитися з тим, що природа жінки, як і чоловіка, є наслідком тілесних особливостей (принаймні чоловіки не народжують), тоді як неможливо прийняти пояснення гендерної ідентичності як результату багатократних перформативних дій (“performative acts”).

Дискусія розширюється завдяки поняттю «queer-суб’єкт», що вперше вжила стосовно ідентичності Тереза де Лауретіс. Термін використовується для означення людей, які мають сексуальну орієнтацію, відмінну від гетеросексуальної. Отже, не пов’язуючи поняття з біологічною статтю, дослідниця підкреслювала, що queer-суб’єкт стоїть поза центрованим нормативним суспільством і культурою, він виявляється тим порушником порядку й традицій, який своєю ексцентричною поведінкою ставить під сумнів сам порядок, саму нормативність. Інший теоретик гендерної філософії Елізабет Гросс вважає, що queer-суб’єкт своїм існуванням відмовляється від атрибутів, сутнісних характеристик, які обмежують людську свободу. Відмова від жорстких рамок бінарності, на які вказує термін “queer”, розмиває стосунки, укладені на дихотомії «чоловіче/жіноче».

Згідно з положеннями конструкціонізму (П. Бергер, Т. Лукман, Т. Таджфельд), ідентичність самоконструюється в системі соціальних і культурних норм, традицій, приписів, семіотичних стосунків, тому цілком закономірно, що в умовах постмодерної соціальності тради-

ційне розуміння гендерної ідентичності вже не працює як абсолютна норма взаємин, утворених на бінарності чоловічого й жіночого. Зважаючи на це, відзначаємо, що у постмодерній соціальності перформативність культурно конструйованої ідентичності зведено до мінімуму. Це, на наш погляд, дискредитує саму ідею перформативності, принаймні як алгоритму пояснення механізму утворення ідентичності в дискурсі постмодерну.

До питань гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації у своїх дослідженнях звертався І. Кон. За його висновками, індивідуалізація та плюралізація дають змогу людям вибирати стиль життя й рід занять безвідносно до їх статевої/гендерної належності згідно із звичними нормативними приписами чи всупереч ним [10]. Завдяки диференціації категорій статі й гендеру здійснено новий теоретичний рівень інтерпретації проблеми, що змістилася з пошуку причини відмінностей між статями на опис множинності стратегій визнання маргінальності гендерних груп і множинних шляхів соціальних перетворень у конкретному соціальному та культурному середовищах [7]. О. Малінова слушно відзначає, що ідентичності «стають все більш множинними, фрагментарними, залежними від контексту; вони мають радикально історичний характер і постійно знаходяться у стані змін і трансформації» [13, с. 11]. На контекстуальний характер ідентичності, що визначається гендерними схемами тієї культури, спільноти, в яких вони утворюються та легітимізуються, вказує вітчизняна дослідниця Л. Заграй і пропонує говорити про гендерно означеного індивіда, становлення якого відбувається в конкретному соціально-історичному та культурно-ситуаційному контекстах [7].

Д. Воронцов розглядає гендер як систему стосунків особистості, тому у сфері сексуальності гендер може бути представлений у вигляді багаторівневої системи уявлень про стать і сексуальну поведінку особистості, яка визначає характер і якість спілкування й соціальної взаємодії людей [3, с. 5]. В іншій праці автор помічає можливу тенденцію розвитку гетеросексуальної сім’ї і пояснює, що «квір-практика робить наголос на ігноруванні принципів патріархатності і гетеронормативності у стосунках», тому «квір можуть бути і гетеросексуальні пари, тоді як гомосексуальні пари цілком можуть бути і не-квір, а повністю вписаними у простір гетеронормативності, пристосованими до нього» [4, с. 27–39].

Існують інші спроби уточнити розуміння проблеми статі. Мілтон Даймонд розглядає поняття «стать», «гендер», «гендерна ідентичність» і «статева ідентичність», представляючи альтернативні способи обговорення статевого потягу. Автор наводить чимало прикла-

дів, втім, процитуємо один із них. «Індивід усвідомлює свою чоловічу стать, але палко хоче жити, як жінка. Знаючи, що він чоловік, його статеві ідентичності жіночі. І він знає, що його гендерна ідентичність як чоловіка, те, як його сприймають інші в його громаді, не відповідає тому чоловікові, яким він себе уявляє. Після операції із зміни статі з чоловіка на жінку його гендерна і статеві ідентичності будуть співпадати. Змінивши своє тіло, у своїй свідомості і для світу він стане нею» [14, с. 206]. Поняття «трансгендер» М. Даймонд інтерпретує так: «Індивід, який демонструє трансгендерну поведінку; той, хто бачить гендер або як те, що створюється, або як дещо вроджене, але вільне у своєму прояві. Трансгендерні індивіди відчувають, що вони виражають аспекти себе, які не можуть проявитися ніяким іншим способом» [14, с. 209].

Річард Екінс та Дейв Кінг (Ekins&King, 1999, 2001 роки) досліджували різні форми ангендерінгу ("ungendering" – відсутність гендерної диференціації). Ці форми являють собою різні процеси, які використовуються задля кардинальних змін гендерних відмінностей і розглядаються як спроби заперечення, переносу, стирання, перекреслювання, зречення гендерних характеристик або втечі від них [14, с. 212].

Зазначене викликає дискусію щодо того, чи вважати сексуальний потяг до людини однієї статі патологією. Варто брати до уваги те, що є два протилежних підходи до терапії трансгендерів: гей-аффірмативна психотерапія, яка базується на уявленні, що гомосексуальність є нормою, і конверсійна, яка спрямована на зміну сексуальної орієнтації з гомосексуальної на гетеросексуальну. Згідно з МКБ-10 та DSM-IV, гомосексуальність є нормою. Такої думки дотримується Г. Дерягін. Він вважає, що це варіант нормальної сексуальності, який підтверджується положенням чинної міжнародної класифікації хвороб МКБ-10 про те, що сексуальна орієнтація не є розладом. Це комплекс психофізіологічних, емоційних і поведінкових реакцій людини у відповідь на сексуальний потяг щодо іншої людини одної з нею статі [8]. З цього робиться висновок, що конверсійна терапія неприпустима. Кардинально на іншій позиції стоїть Г. Кочарян [11]. На думку автора, гомосексуальність слід відносити до розладів сексуальної переваги (парафілій) і можна, з відома пацієнтів, які бажають змінити спрямованість свого статевого потягу, коректувати за допомогою конверсійної терапії.

Проведений огляд підходів до проблеми трансгендерності окреслює його багатоаспектність, зокрема щодо пояснення лінійного розриву «стать – гендер – ідентичність», відсутності однаковості у поглядах на психо-

терапію трансгендерних людей. Беручи вищезазначене до уваги, вважаємо, що в сучасних реаліях варто посилити увагу до психотерапевтичного аспекту взаємодії з трансгендерними людьми, в якій важливо діяти за принципом поваги до сексуальної свободи. Останнє, на наш погляд, у змісті загальної проблеми ще потребує досліджень.

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні змісту психотерапевтичної підтримки трансгендерної людини й трансгендерної пари, яка би спрямовувалась на взаємодію з власним образом Я та сприяла покращенню психологічної якості життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. В реалізованому нами дослідженні постмодерних трансформацій практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства ми запропонували методологічний інструментарій для інтерпретації розрізнених і означених у практиках ідентичностей. Спираючись на результати якісного аналізу емпіричних даних, зокрема дискурс-аналіз кейсів інтернет-джерел, звертаємо увагу на характеристики поведінки, мовленнєві особливості, стереотипи, установки, пов'язані з ролями, конвенційні норми статевої поведінки, адже «на кожному історичному етапі життєконструювання особистість спрямовується на посилення чи власної індивідуальності через досягнення оновленої ідентичності, чи то власної соціальності через освоєння нових практик взаємодії» [19, с. 44–45]. Зупинимось на прикладі практик одностатевого батьківства. «Я живу в сім'ї з двома мамами – Мариною і Оленою... Потім у них з'явився син Григорій – Лена народила його від свого друга... Тривалий час Лена представлялася просто як подруга сім'ї... Здогадуватися про те, що у нас не зовсім звична сім'я, я почала тільки в четвертому класі. Мені подобалося, як ми жили, але все одно щось здавалося дивним: друзі друзями, але ми з Леною були завжди весь час». «Я пам'ятаю своє дитинство тільки років з чотирьох. Тоді мене виховували мама і жінка, яку звали Тетяна... Все було просто – вони двоє, і ми сім'я. Як не дивно, я не відчував відсутності батька й не переживав, що у мене мати-одиначка. Мама і Тетяна проводили зі мною багато часу...».

Наведені фрагменти текстових даних реконструюють ситуацію гомосексуальної сім'ї, в якій представлено практику батьківства. Дискурсивний смисл батьківства яскраво відтворюється через переживання дітей: «Мені подобалося, як ми жили, але все одно щось здавалося дивним». Відзначаємо, що особливістю психологічного клімату у сім'ї є наявність двох протилежних переживань, які, ймовірно, зумовлені ситуацією емоційного комфорту дитини в оточенні «двох мам» і розумінням того, що у нас не зовсім звична сім'я,

що потребує відповіді на питання «Чому так?». У змісті досліджуваної проблематики звертаємо увагу на те, що «дивність» сім'ї зумовлена наявним конфліктом потреб «двох мам» і залежністю від соціальної думки. Останнє пояснюється тим, що трансгендери змушені приховувати свої стосунки від соціуму через упередженість та стигматизування своїх сімейних практик. Тут цікавими є висновки Н. Нартової про лесбійську сім'ю як подружній проект двох дорослих людей, які мають більш високий статус за любовний зв'язок і співмешкання [15]. Дослідниця піднімає питання про камінг-аут для одностатевої пари, що, на її думку, відбувається спочатку щодо означення власної сексуальної ідентичності, а потім щодо відповідальності за безпеку членів своєї сім'ї, зокрема дітей. Суголосні висновки робить С. Іванченко, покликаючись на експліковані результати дослідження [9]. Міркуючи в контексті квір-дискурсу, звертаємо увагу на усвідомленість поведінки трансгендера. У такому разі психотерапія будується на тому, щоби приймати клієнта в його небінарності та шукати шляхи його прийняття в соціумі.

Отже, виявлені реперні точки можуть стати предметом психотерапії трансгендерної пари. Варто звернути увагу на те, що можливості психотерапії з трансгендерами висвітлено в Стандартах WPATH 7 (Standards of Care for Transgender, Transsexuals and Gender Nonconforming People), де головною мішенню є гендерна дисфорія (розлад гендерної ідентичності, коли людина не може прийняти свій гендерний статус чоловіка чи жінки і відчуває гостру незадоволеність цим) [1]. Водночас психотерапію спрямовано не на зміну гендерної ідентичності, а на допомогу в досягненні комфортного виявлення себе у процесі конструювання адекватних стосунків в парі, з дітьми, в батьківській сім'ї та в інших сферах суспільного життя. З цього випливає, що запит формується навколо переживань внутрішнього й зовнішнього образу Я, тобто означений нами конфлікт розглядається між самореферентною ідентичністю [21], розрізненою та означеною в практиках і соціокультурними нормами гендеру. Переживання цього конфлікту має два вектори поведінки, а саме гіперкомпенсацію та комформізм. Відповідно, це має різні моделі самореферентної ідентичності, а саме транспарентну (орієнтована на вільне, автономне, прозоре самотворення і самоздійснення в практиках партнерства та батьківства) і мімікрійну (виникає загошення відчуття неналежності, невідповідності паттернам нормативної поведінки щодо культурно заданих ідентифікацій).

У процесі психотерапії з жінками, які живуть в одностатевому партнерстві та в багатопоколінних неповних сім'ях, психологи вико-

ристовують поняття «гендерно некомформна людина». У їхньому розумінні йдеться про людей, схильних експериментувати з різними гендерними репрезентаціями, ролями і варіантами ідентичності. Зазначене виявляється в юнацькому віці як прояв гендерного комформізму, який може посилюватися, часом маскуватися залежно від обставин життя, соціального оточення і змін сексуальності та сексуального досвіду [5, с. 86–87].

Сутність зазначеного поняття ми розглядаємо в контексті дискусії про сексуальну ідентичність, що виявляється у множині видів сексуальних орієнтацій. Глосарій секс-орієнтацій дедалі більший: асексуали (не відчувають сексуального потягу до жодної статі), аромантики (ніколи не відчувають емоційного зв'язку з любовними об'єктами, їхній інтерес має виключно сексуальний характер), грейсексуали (представники гетеро- чи гомосексуальної орієнтації, здатні відчувати сексуальний потяг тільки в певних обставинах і до певного типу особистості), полісексуали і пансексуали (приваблюють жінки, чоловіки), трансгендери, інтерсексуали (не визначені у власній статевій належності), полі- й пансексуали («гендерно сліпі» як щодо себе, так і щодо партнера, що вказує на відсутність переваг у виборі партнера). Зауважимо, що полі/пансексуальні стосунки здебільшого практикуються в середовищі молодих людей і, на наш погляд, стають частиною процесу ювентизації, тобто змін, що вносяться молоддю у суспільні відносини [12, с. 255–256]. Ефект ювентизації вбачаємо, зокрема, у конструюванні поліаморних практик. У такий спосіб, як нам здається, молоді люди обстежують свою статево й сексуальну ідентичність. Водночас розуміємо, що молодість є важливим етапом закріплення ціннісних орієнтацій, смислів стратегій дії/взаємодії, тому цей процес зумовлений переосмисленням стереотипів маскуліності та фемініності, самореферентцією ідентичності, зокрема сексуальної, де дискурс сексуальності [20] є тим контекстом, у якому утворюються множини різних сексуальних образів.

У зв'язку із зазначеним варта уваги позитивна динамічна психотерапія як психодинамічний метод з екзистенційно-гуманістичним баченням природи людини. Згадана терапія, збагачена транскультуральним підходом і поведінковими техніками, полягає у реконструкції відразу трьох кластерів, а саме до себе, до іншого і до світу (В. Мясичев, 1995 рік), яка здійснюється за допомогою з'ясування трьох конфліктів, а саме базового, актуального і ключового [18]. Важливо, що сукупно вони утворюють простір внутрішньоособистого конфлікту, який є психотерапевтичним центром реконструкції особистості. У цій частині підкреслюється, що терапія відбува-

ється і з минулим, і з теперішнім, і з майбутнім індивіда. Причому минуле не є визначальним, як у психоаналітичній терапії, теперішнє є ресурсно-важливим, а майбутнє – можлигим для досягнення.

Як метод позитивна психотерапія сповідує різноманіття життя. Умовно виділяючи сфери особистості та реалізації людського потенціалу (тіло, діяльність, контакти, фантазії), розбираємо базові потреби, зокрема сексуальність, потребу спілкування із собі подібними, сенси. Ці сфери є способами реагування на виникаючі конфлікти й проблеми Я, щоб визначити, що відбувається і що потрібно змінити. У змісті психотерапії з трансгендерами важливо під час дослідження сфери «Я» виділити жіночу й чоловічу частини цього Я, у сфері «Ти» слід виявити стосунки трансгендерів у парі чи з партнером/партнеркою, у сфері «МИ» треба з'ясувати відносини з іншими людьми, які не входять до групи трансгендерів, сповідують інші цінності, відтворюють гетеронормативну поведінку, у сфері «Пра-МИ» необхідно пропрацювати досвід прабатьків як такий, що впливає на власне бачення смислу життя. У цьому контексті слід говорити про почуття трансгендерів, що переживаються ними у процесі відтворення ситуацій, пов'язаних із впливом гендерно-рольових стереотипів, нормативних моделей рольової поведінки та ймовірним почуттям сорому, провини за те, що не такі, як усі.

Висновки з проведеного дослідження.

Науковий огляд проблеми трансгендерів, що виявляється у конфлікті їхніх потреб зі стигматизацією ненормативного гендерного самовираження в соціумі, артикулює увагу на необхідності надання їм професійної психотерапевтичної підтримки. Ми цілком поділяємо думки про те, що психотерапія має бути нейтральною щодо бажань і потреб трансгендерів. Завдання психотерапевта бачимо в тому, щоб аналізувати множинні ситуації реального життя трансгендера, що допоможе розібратися з його ідентичністю.

На думку дослідників, проблема трансгендерів, зокрема в Україні, існує у запиті на допомогу в усвідомленні своєї сексуальної орієнтації, підтримці у здійсненні камінг-ауту, а також налагодженні взаємин з близькими людьми, батьками та соціальним оточенням. Вирішення цих психологічних проблем здійснюється шляхом впровадження інтегративного підходу у психотерапії, що розуміється як синтез психотерапевтичних методів, таких як позитивна психотерапія, клієнт-центрована, екзистенціальна, гештальт-терапія та аффірмативна психотерапія (Gay Affirmative Psychotherapy). Дотримуючись різних підходів до розуміння проблем трансгендерів, за основу беремо принцип спрямованості на ген-

дерну і сексуальну ідентичність трансгендера з різноманітним способом її вираження та відмови від примату бінарності гендеру та гетеронормативності.

На наш погляд, у такий спосіб реалізується головне завдання психотерапії, яким є повага до людини, до того, що вона вважає смислом свого життя, до її особистісної цінності, зокрема цінності її сексуальної ідентичності, тому що, як з'ясовано за результатами теоретичного аналізу, ідентичності – це множинні утворення, результат самореференції яких може співпадати або не співпадати з розумінням гендеру як фрагменту соціокультурного знання. З огляду на зазначене філософія терапії полягає в тому, щоби сприяти розширенню меж самопізнання людини та її здатності сприймати різне світобачення різних людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белкин А. Третий пол. Судьбы пасынков Природы. Москва : Олимп, 2000. 432 с. URL: <http://1001.vdv.ru/books/belkin>.
2. Бодрийяр Ж. Соблазн. Москва : Ad Marginem, 2000. 318 с.
3. Воронцов Д. Гендерная психология общения. Ростов-на-Дону : ЮФУ, 2008. 300 с.
4. Воронцов Д. Квир-семья: перспектива трансформации семейных отношений. *Моделі сім'ї: трансформації та тенденції розвитку* : матеріали конференції, 25 вересня 2010 року; Громадська організація Харківське жіноче об'єднання «Сфера». Харків : Точка, 2010. С. 27–39.
5. Гендерное путешествие. Многообразие идентичностей. Многообразие сексуальностей. Интерсекс-вариации. *Сборник статей*. Вып. 1. Москва : Мастерская «Иллюминатор» при поддержке Российского научного сексологического общества (РНСО), 2016. 130 с.
6. Заграй Л. Проблематизация гендерного досвіду в психоаналізі та фемінізмі. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2014. Вип. 18. С. 117.
7. Заграй Л. Теорії гендеру: гендерні дослідження у психології : навчальний посібник. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка»; ФО-П Петраш К., 2019. 264 с.
8. Дерягин Г. Кримінальна сексологія. Москва: Московський університет МВД Росії; Щит-М, 2009. 552 с.
9. Іванченко С. Ситуація трансгендерів в Україні. Отчет по исследованию. Киев, 2010. 56 с. URL: docplayer.ru/28973212-Situaciya-transgenderov-v-u.
10. Кон И. История и теория «мужских исследований». *Гендерный калейдоскоп* : курс лекцій. 2002. С. 188–243.
11. Кочарян Г. Гомосексуальность и современное общество. Харьков : ЭДЕНА, 2008. 240 с.
12. Луков В. Ювентизация. *Знание. Понимание. Умение*. 2009. № 1. С. 255–256.
13. Малинова О. Идентичность как категория практики и научного анализа: о различии подходов. *Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире*. Санкт-Петербург : Норма, 2005. С. 11.

14. Даймонд М. Пол и гендер – это не одно и то же. *Развитие личности*. 2013. № 2. С. 205–214.

15. Нартова Н. Лесбийские семьи: реальность застеной молчания. Москва, 2004. URL: <http://www.takaya.ru>.

16. Осин Е. Чувство связности как показатель психологического здоровья и его диагностика. *Психологическая диагностика*. 2007. № 3. С. 22–40.

17. Слабинский В., Воищева Н. Позитивная динамическая психотерапия – инструмент работы с индивидом, семьей, группой. *Современное ноосферное мировоззрение и проблемы развития образования* : материалы Юбилейной межрегиональной научно-методической конференции. Тверь : СФК-офис, 2013. С. 186–188.

18. Слабинский В. Позитивный подход в психотерапии: вчера, сегодня, завтра. *Медицинская психология в России*. 2014. № 6 (29). URL: <http://mprj.ru>.

19. Титаренко Т. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія. Київ : Міленіум, 2014. 206 с.

20. Фуко М. История сексуальности-III: Забота о себе. Киев : Дух и литера ; Грунт ; Москва : Рефл-бук, 1998. 288 с. (Astrum Sapientiale).

21. Яцина О. Самореферентність дискурсивної ідентичності. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2015. Вип. 30. С. 67–71.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 20

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 32,90. Ум. друк. арк. 33,94.
Підписано до друку 30.12.2020. Замов. № 0221/53. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.